

ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТАРИХ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ

СОЦИАЛИСТИЧЕСКАЯ ИНДУСТРИАЛИЗАЦИЯ 20-30-Х ГОДОВ XX ВЕКА КАК СОСТАВЛЯЮЩАЯ СИЛОВОЙ МОДЕРНИЗАЦИИ В КАЗАХСТАНЕ

Н.А. Абдурахманов – кандидат исторических наук, доцент кафедры
«История Казахстана и общественных дисциплин» ЮКГФА, г. Шымкент

Мақалада 1920-1930 жылдары Қазақстанның өнеркәсібін модернизациялаудағы саясаттың ерекшеліктері мен өзгешілігі туралы сараптама жүргізілген. Қазақстандағы жаңғырту үдерісінің басқа аймақтардан айырмашылығы және, халық шаруашылығындағы өзгерістер туралы объективті мағлұматтар берілген.

Жаңғырту, жетілдіру, социалистік индустриализациялау, өнеркәсіп, өндіріс күші, халық шаруашылығы, құрылыс.

In this article the main reasons and a course of power modernization in Kazakhstan in the 20-30th years of the XX century are considered. Certainly, modernization is a necessary condition of formation of industrial shape of the state but only in case it was carried out integrally, without sharp economic and social shocks. In Kazakhstan it was carried out by the accelerated, superforced rates. Modernization, socialist industrialization, industry, productive forces, national economy, construction.

Все промышленно развитые страны неизбежно проходили период модернизации, в результате которого они выходили на индустриальный уровень развития. Историческое значение модернизации это макро-процесс перехода от традиционного общества к современному обществу, от аграрного – к индустриальному. Модернизированное общество имеет комплекс взаимосвязанных черт, которые часто рассматриваются как отдельные процессы экономической, политической, социальной и культурной модернизации [1]. Так в Казахстане в 20-30-е гг. XX столетия также развернулся процесс модернизации, который имел ряд особенностей, как концептуально-содержательного, так и практического характера.

В условиях же советского строя эти условия проявились в так называемой индустриализации ранее промышленно неразвитых окраин. Особо отметим, что при этом, индустриализация проводилась без учета особенностей национальной экономики в интересах Центра, а не регионов. Кроме того, в первую очередь она преследовала политические цели. Финансовый диктат и социалистическое планирование также способствовали тому, что генеральный курс был взят на создание только крупных промышленных гигантов, в то время как реальные условия Казахстана были бы благоприятны для мелкого и кустарного производства в качестве предварительной стадии формирования национального рабочего класса. Однако это не соответствовало идеологическим установкам партии, поскольку новая экономическая политика показала, что наряду со способностью малого кооперативного производства обеспечивать население предметами широкого потребления и крестьянского обихода, оно культивировало запрещенную частнособственническую идеологию и стремление личности к обособленному, автономному существованию.

Основные отличия советской модернизации заключались в следующих моментах.

Во-первых, она проводилась ускоренными, сверхфорсированными темпами. Во-вторых, советская модернизация характеризовалась преимущественным развитием тяжелой промышленности. И, в-третьих, средства для ее проведения изыскивались за счет так называемых внутренних резервов, а именно, за счет абсолютной национализации экономики, экспроприации средств буржуазии и крестьянства, изъятия накоплений трудящихся посредством государственных займов, невыплат в полном объеме заработной платы. В дальнейшем создается так называемая «лагерная экономика», в условиях которой широко использовался дармовой труд заключенных, большинство из которых были незаконно репрессированы. Так можно охарактеризовать основные источники накоплений для социалистической индустриализации.

Рост тяжелой индустрии, в первую очередь таких ее отраслей, как угольная промышленность, черная цветная металлургия, машиностроение, химическая промышленность, энергетика, должен был создать основу для победы социалистических форм хозяйства, укрепления социальной базы диктатуры пролетариата, превращения СССР в высокоразвитую индустриальную державу, достижения технико-экономической независимости от враждебного капиталистического окружения и укрепления обороноспособности страны.

Определяя политику социалистической индустриализации как главное звено в подъеме экономики и культуры советской страны и укрепления ее обороноспособности, Коммунистическая партия исходила из первоочередного развития мощной промышленности. При этом она исходила из принципа использования Казахстана в качестве сырьевой базы для центральных регионов.

В январе 1925 г. состоялось общее собрание Кзыл-Ординской партийной организации, одоббившее решения XIV съезда ВКП (б). В резолюции собрания было отмечено, что «решения съезда дают руководящую нить для нашего дальнейшего развития и достижения этой главной цели – строительства социализма» [2].

27-30 апреля 1926 г. в столице республики Кзыл-Орде проходило краевое совещание по вопросам развития промышленности в Казахстане. Оно было создано по инициативе ВСНХ СССР. Совещание отметило необходимость более широкой разведки новых месторождений полезных ископаемых, скорейшей разработки плана промышленного районирования республики и перспективного плана развития промышленности, в первую очередь цветной металлургии. Совещание указало, что в условиях Казахской АССР жизненно необходимым является «широкое развертывание местной промышленности, в особенности непосредственно связанной с земледельческим и скотоводческим хозяйством». В соответствии с этим были определены пути расширения производства в кожевенной, текстильной, рыбной, маслобойной, соледобывающей, мукомольной и других отраслях. Однако, эти отрасли промышленности, удовлетворяющие насущные потребности населения в дальнейшем так и не получили достаточного развития.

Индустриальное развитие Казахстана, как и других в прошлом отсталых районов Советского Востока, определялось общими характеристиками форсированной индустриализации страны в целом. Вместе с тем оно имело свою специфику, обусловленную структурой хозяйства республики, культурно-бытовыми, ментальными особенностями казахского кочевого общества. Речь не идет о том, что они учитывались при проведении индустриализации, скорее они послужили поводом для массового перемещения русских кадров, которые должны были стать опорой при ее проведении. Обратим особое внимание на то обстоятельство, что Казахстан был в числе регионов, которых особенно сильно коснулась массовая миграция русскоязычного населения из центральных районов России и Сибири. Учитывая, что уже в конце XIX-начале XX вв. Казахстан уже являлся ареной массовых перемещений русского крестьянства, которое резко изменило этнодемографическую структуру региона, последующие миграции привели к полному преобладанию русских в составе населения. Эти мероприятия обосновывались заботой о казахских крестьянах, которым следовало помочь в процессе оседания и привлечения к работе на промышленных предприятиях. Эту ситуацию можно отнести к числу особенностей проведения модернизации в Казахстане.

Другой особенностью явились опережающие темпы роста вложений в развитие промышленности Казахстана, которые в годы первой и второй пятилеток были выше среднесоюзных. Это диктовалось необходимостью скорейшей ликвидации экономической и культурной отсталости этих республик и подтягивания их уровня экономического развития до уровня передовых районов страны.

Изначально взятый высокий темп индустриализации вызвал непонимание со стороны казахской интеллигенции и части местных коммунистов. Уже тогда многие понимали, что индустриализация подрывает сами основы казахского общества, маргинализирует его народ, ставит его в положение второсортного на своей территории. Наиболее позитивным среди так называемых "национал-уклонистов" было течение, считавшее, что в Казахстане необходимо создавать все отрасли промышленности, с тем, чтобы его экономика не была однобокой, обеспечивающей сырьевые потребности центральных регионов. Они выдвигали теорию замкнутого хозяйства республики, ставили вопрос о создании в Казахстане всех отраслей промышленности, чтобы он стал экономически универсальным.

Но такие возражения, естественно не принимались, рискующие высказать свое мнение объявлялись врагами трудового народа и подвергались репрессиям.

В феврале 1930 г. ЦК ВКП (б) обсудил вопрос о задачах подъема экономики Казахстана в первой пятилетке и предложил пересмотреть пятилетний план развития народного хозяйства Казахской АССР, обеспечить в нем более широкое промышленное и железнодорожное строительство. Необходимость индустриализации региона в стратегическом плане обуславливалась как необходимостью приближения промышленных предприятий к источникам сырья, так и интересами укрепления обороноспособности страны. За короткий срок удалось поднять индустриальную инфраструктуру до впечатляющих масштабов. Если доля промышленного производства в народном хозяйстве Казахстана в 1926 г. составляла 10,5%, то к 1937 г. ее объем увеличился до 58,9%. Причем рост промышленного производства приходился в основном на новые построенные заводы и фабрики. Резкими темпами шло возрастание количества рабочего класса. Если в 1927 г. на предприятиях тяжелой индустрии Казахстана количество рабочих составляло 10200 человек, то уже к 1939 г. их число достигло 192400 человек [3].

Ведущее место в пятилетнем плане Казахстана занимало развитие промышленности, и, прежде всего, тяжелой индустрии, в развитие которой было вложено 84% всех капитальных вложений в промышленность. Ускоренными темпами предполагалось строить предприятия цветной металлургии. находившиеся

в подчинении союзных наркоматов. В планах также предусматривалось форсированное развитие отраслей промышленности, занятых переработкой сельскохозяйственного сырья (текстильная, кожевенная), серьезное внимание уделялось железнодорожному транспорту.

Второй пятилетний план поставил в качестве одной из центральных задач «создание нового размещения производительных сил, обеспечивающего более равномерное расселение промышленности СССР и приближение ее к источникам сырья и энергии».

В апреле 1932 г. Казкрайком ВКП(б) опубликовал директивы по пятилетнему плану, одобрение и поддержка которым были организованы на прошедших во всех производственных коллективах партийных собраниях. 16 января 1934 г. этот план был утвержден на VIII Казахстанской краевой партийной конференции. XVII съезд ВКП(б), проходивший в январе 1934 г., одобрил план второй пятилетки страны, составной частью которого был план развития народного хозяйства Казахстана. В ноябре 1934 г. план был утвержден ЦИК и СНК СССР.

План предусматривал ускоренные темпы экономического развития Казахстана, превращение его в индустриально-аграрную республику. В народное хозяйство Казахстана во второй пятилетке намечалось вложить 5,2 млрд. рублей. Такой крупный объем капиталовложений позволял ускорить развитие тяжелой промышленности, освоить крупные месторождения полезных ископаемых, приблизить производство к источникам сырья и решить проблему рационального размещения производительных сил.

Второй пятилетний план предусматривал особенно быстрое развитие цветной металлургии, угольной, нефтяной, пищевой и легкой промышленности, железнодорожного транспорта республики. В три отрасли промышленности страны – цветную металлургию, каменноугольную и нефтяную – во второй пятилетке вкладывалось свыше 60% капиталовложений. По плану второй пятилетки на долю Казахстана приходилось свыше 31% вложений в цветную металлургию СССР.

Акцентируем внимание на том, что еще одной особенностью процесса модернизации в Казахстане был ярко выраженный характер преимущественного промышленного развития одних регионов в ущерб другим. К примеру, в этот период преимущественное внимание Центра было направлено на развитие Восточного и Центрального Казахстана как наиболее богатых природными минеральными ресурсами. В то же время, Южный Казахстан считался не столь богатым этими ресурсами и поэтому в 30-е гг. индустриализация коснулась южных областей в меньшей мере, чем некоторые другие регионы. Так, если в 1939 г. был отмечен рост валовой продукции по Казахстану в целом по сравнению с 1913 г. в 16,9 раза, то в Южном Казахстане он увеличился в 6 раз, тогда как, к примеру, в Карагандинской – в 27,7 раза. Более низкие темпы индустриализации в регионе также можно считать одной из особенностей процесса модернизации в Южном Казахстане. Тем не менее, отметим, что можно считать низкими только относительно центрального и восточного региона республики. В целом они были достаточно высокими даже в сравнении с другими республиками и регионами СССР. Можно признать, что в деле индустриализации советскому режиму удалось добиться довольно впечатляющих результатов [4].

Вместе с тем ценой форсированной индустриализации стали разрушение традиционной хозяйственной структуры, все нарастающая однобокая сырьевая ориентация, избыточность трудовых ресурсов, незначительный удельный вес казахов в городском населении.

Кроме того, в сталинской индустриализации был сделан упор на развитие тяжелой промышленности исключительно за счет внутренних ресурсов, централизованного планирования, подчинительного статуса аграрного сектора и режима крайней экономии. Особого изучения требует принудительный труд на строительстве и эксплуатации индустриальных отраслей экономики. Все это крайне отрицательно сказалось на уровне и качестве жизни населения. Социальные нужды рабочих, всех трудящихся оказались третьестепенными.

1 Gavrov S.N. *Modernizatsiya // Sotsiokulturnaya antropologiya: istoriya, teoriya, metodologiya. Enciklopedicheski slovar.* - M.: Akademicheskii proekt, Konstanta, 2012.

2 *Istoriya industrializatsii Kazahskoi SSR: Dokumentyi materialy.* - Alma-Ata, 1967, m.1.

3 *Istoriya Kazahskoi SSR.* - Alma-Ata: Nauka, 1977, T.4.

4 *Istoriya Kazahstana: belye piatna. Sb.st.* - Alma-Ata, 1991.

**«ИЗВЕСТИЯ КИРГИЗСКОГО ОБЛАСТНОГО КОМИТЕТА РКП(Б)»
ЖУРНАЛЫНА ТАРИХИ ШОЛУ**

Д.Ж. Айнақұлов – *Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Тарих, археология және этнология факультетінің
2-курс магистранты*

В целом история периодической печати исследуется по этапам. Из за этой причины при остановлении на каждом журнале и газете остаются не провозглашенные данные. В их исследовании также имеют значения система, идеология, общество того или иного времени. В демократических странах газеты и журналы опираясь на свободу мысли и речи, публикуют правду. Но в тоталитарных странах периодическая печать находится под надзором свыше и работает по указу политической власти, превращаясь в орудие пропандирующее идеологию и поддерживающее политику установленной системы в стране. В стране при высших управляющих органах специально создаются свои периодические средства информации и делают свою работу.

В справочных материалах и в энциклопедиях есть данные о том что журнал «Известия Киргизского Областного Комитета РК(б)П» периодический публиковалась по 1500 штук. На самом деле, в ходе исследования была обнаружена совсем другая информация.

Основные вопросы требующего внимания относительно журнала что его названия четыре раза менялось. 1. «Известия Киргизского Областного Бюро и Оренбургского Губкома РК(б)П». 2. С 14-го номера «Известия Киргизского Областного Комитета и Оренбургского Губкома РК(б)П». 3. С 22-го номера «Известия Киргизского Областного Комитета РК(б)П». 4. С мая 1925 года журнал называется «Известия Казакстанского Краевого Комитета Российской КоммунистическойПартии (большевиков)». Несмотря на то что последние три названия разные они непосредственно связаны с деятельностью Киробкома. Данные которые находятся там могут использоваться как источники в ходе исследования.

In whole history of periodical press are studied through stages. Because of this reason decide on each of journal or newspaper is remained unknown data. In studying of them also is importance system, ideology, society of definite time. In democratic countries newspapers and journals rely on free thought and speeches publish truth. But in totalitarian countries periodical press is under the control of power and work according to edict of country's policy, turning into tool which propagandize ideology and support policy of established system in the country. In the country beneath high rule organs especially are created own periodical means of information and it do own work.

Reference sources and encyclopedias have data that journal «Известия Киргизского областного комитета РК(б)П» (Proceedings of Kirgiz regional committee of the Communist Party) periodically published 1500 items. But in fact, during the investigation have been discovered another information.

Essential questions which claim the attraction concerning the journal is changing of the title at four times. 1. «Известия Киргизского Областного Бюро и Оренбургского Губкома РК(б)П» (Proceedings of Kirgiz regional bureau and Orenburg Governor Committee of the Communist Party). 2. Since №14 «Известия Киргизского Областного Комитета и Оренбургского Губкома РК(б)П» (Proceedings of Regional Committee and Orenburg Governor Committee of the Communist party). 3. Since №22«Известия Киргизского Областного Комитета РК(б)П» (Proceedings of Kirgiz Regional Committee of the communist party). 4. Since may of 1925 the journal was called as «Известия Казакстанского Краевого Комитета Российской Коммунистической Партии (большевиков)» (Proceedings of Kazak Regional Committee of the Russian communist (Bolsheviks) party). Despite of different titles of lasting three, they directly link with deeds of Kirgiz regional committee. Data which is included in these journals can be used as sources during the studying.

Газеттер мен журналдар ХХ ғасырда ақпарат көздері ретінде кең таралды. Демократиялық мемлекеттерде газеттер мен журналдар ой еркіндігі және тіл бостандығына сүйеніп, шындықты жария етіп отырды. Ал тоталитарлық мемлекеттер жоғарыдан толық бақылауға алған, баспасөз мемлекеттің нұсқауымен жұмыс істеп, мемлекетте орнаған жүйенің идеологиясын дәріптейтін, саясатын қолдайтын қаруға айналатын. Мемлекеттің жоғары басқару органдарының жанынан өз баспасөз ақпарат құралдары арнайы құрылып, жұмыстарын атқарды.

1920 жылы 30 сәуірде Орталық Комитетінің Ұйымдастыру Бюросы РК(б)П 1920 жылы 12 сәуірде құрылған Қырғыз өлкесінің Ұйымдастыру бюросын РК(б)П Қырғыз (Қазак) облыстық бюро РК(б)П етіп қайта құрды [1]. Бұл жоғары басқару бюросының жанынан арнайы «Известия Киргизского Областного Бюро и Оренбургского Губкома РК(б)П» атты журнал жарыққа шықты (№1-13). Бұл журнал Қазак өлкесіндегі партия жұмысы туралы ақпарат беріп отырды. Онда коммунистік партияның жоспарлары, нұсқаулары мен бұйрықтары, тіпті Қырғыз (Қазак) облыстық бюро РК(б)П-ның ай сайынғы есептері беріліп отырды.

Қырғыз (Қазак) Облыстық партия комитетінің құрамы 1921 жылы 11-18 маусым аралығында өткен РК(б)П Бірінші облыстық қырғыз (қазак) конференциясында сайланды. Конференция Облыстық комитеттің мүшесі ретінде 14 адамды тандап алды. Облыстық комитеттің хатшылары М.М. Костеловская мен

М.М. Мырзағалиев болды [2]. Енді бюро орнына комитет құрылғаннан кейін журналдың да атауы өзгертілді. «Известия Киргизского Областного Бюро и Оренбургского Губкома РК(б)П» атауынан «Известия Киргизского Областного Комитета и Оренбургского Губкома РК(б)П» болып өзгерді (№14-21).

«Известия Киргизского областного комитета и Оренбургского Губкома РК(б)П» журналы анықтама-лық құралдарда, энциклопедияларда мерзімді 1500 данадан шығып тұрғандығы берілген. Шын мәнінде журналды зерттеу барысында бұл ақпарат мүлдеп өзгеше болғандығын байқаймыз. Қырғыз (Қазақ) облыстық партия бюросы тұсында 1500-3000 данаға дейін жарық көріп таратылған. Ал Қырғыз (Қазақ) Облыстық партия комитетінің тұсында ол әр түрлі болған.

Қырғыз (Қазақ) Облыстық партия комитетінің тұсында «Известия Киргизского Областного Комитета и Оренбургского Губкома РК(б)П» журналы 1921 жылы 15 қыркүйекте №14 саны 5000 данамен жарық көрді. Осыншама данамен шығарылуы сол кездегі уақыт үшін тым көп еді. Көлемі ықшамды 26 беттен тұрды [3]. Журналдың келесі №16-18 сандары (1921 ж. желтоқсаннан 1922 ж. ақпаны) 1500 данадан шығып отырды [4]. Енді шығарылым саны бірден 3,3 есеге бірден қысқартылғаны байқалды. Мұндай әрекетке бару себептері басқа да комитеттің өлкелік газеттері мен журналдарын шығару жоспарланған. №19 саны 1000 данаға кеміп кеміді. №21 санынан бастап журналдың көлемі екі есеге 25-26 беттен 50-58 бетке дейін өсті. Осы жарық көрген санында журналды құнды, мазмұнды етіп, басшы баспа органы етіп жасау коммунистердің міндеті ретінде бірінші бетінде ашық жазылды [5].

Қырғыз (Қазақ) Облыстық комитетінің РК(б)П құрылымы:

1. Жалпы бөлім.
2. Ұйымдастыру-нұсқаулық бөлімі
3. Үгіт-насихат бөлімі.
4. Әйелдер арасындағы жұмыс бөлімі.

Журналдың жарық көруіне қатысы бар үгіт-насихат бөлімі мынадай бөлімшелерден тұрды:

- а) насихат бөлімшесі
- б) секциялармен үгіт жүргізу бөлімшесі: жұмысшылар мен кітапханашыларды даярлау
- в) әдеби басылым бөлімшесі
- г) аз ұлттар бөлімшесі (бөлімше РК(б)П Қырғыз (Қазақ) Облыстық партия комитетінің Президиумының қаулысымен құрылды. Хаттама №58, п.4 – РК(б)П ОК-нің циркулярлық хаты негізінде, 31 желтоқсан 1921 жыл.) [6].

Үгіт-насихат бөлімінің уақытша басшысы 1921 жылдың маусым айының соңынан Кусмарцев болды. Ол бүкіл баспа мен «Известия Киргизского областного комитета и Оренбургского Губкома РК(б)П» журналына жауап беретін.

1922 жылы РК(б)П Қырғыз (Қазақ) Облыстық партия комитетінің құрылымы өзгеріске ұшырады. Соның ішінде үгіт-насихат бөліміне ғана тоқталсақ төмендегідей көрсетілген:

- а) үгіт және насихат бөлімшесі
- б) баспа бөлімшесі
- в) аз ұлттар бөлімшесі [7].

«Известия Киргизского Областного Комитета и Оренбургского Губкома РК(б)П» журналы №22 санынан бастап атауы өзгеріске ұшырады. «Оренбургского губкома» деген сөздер алынып тек «Известия Киргизского Областного Комитета РК(б)П» (№22-35) деп аталды. Сонымен қатар жауапты партия жұмысшыларынан журналдың шығуына қатысы бар тізім жазылды. Олар: Айтиев, Асылбеков, Атаньязов, Бергалиев, Бочагов, Вайнштейн, Горкин, Грушин, Девеев, Дологов, Г.Дунаев, Ф.Дунаев, Ергачев, Журевский, Заромский, Каулин, Кенжин, Кокушкин, Коростерелов, Костырев, Крутилин, Кусмарцев, Леоненко, Либавский, Мендешов, Мендлин, Мурзағалиев, Мутнов, Пирожков, Полозов, Райхман, Рубинштейн, Сапыгин, Сергеев, Холковский, Чернышев (журнал бетінен өзгеріссіз беріліп отыр) [8]. Беріліп отырған саны 1200 данамен жарық көрді.

Аталып отырған журналдың келесі №23 санында жауапты партия жұмысшыларынан журналдың шығуына қатысы бар тізімге Безина мен Мардаровский қосылды. Неше данамен шыққандығы туралы мәлімет табылмады. Журналдың өзінде көрсетілмеген. №24 санында тізімнен Атаньязов пен Мурзағалиев алынып, оған Кульджанова мен Сейфуллин кіреді (журнал бетінен өзгеріссіз беріліп отыр). Беріліп отырған саны 1250 данамен шыққан. Келесі 1923 жылғы №1 санында яғни жалпы №25 санында жауапты партия жұмысшыларынан журналдың шығуына қатысы бар тізім қысқартылған. Тізімдегілер: Асылбеков, Баталов, Безина, Бочагов, Вайнштейн, Горкин, Грушин, Дологов, Дунаев, Кенжин, Кокушкин, Коростерелов, Кульджанова, Кусмарцев, Мамыкин, Мардаровский, Мендешов, Сейфуллин, Пирожков, Полозов, Пугачевская, Сергеев, Уразбаева (журнал бетінен өзгеріссіз беріліп отыр). Ал №4-5 санында

яғни жалпы №28-29 санында жауапты партия жұмысшыларынан журналдың шығуына қатысы бар тізім мүлдем алынып тасталды [9].

«Известия Киргизского Областного Комитета РК(б)П» журналы 1923 жылғы 1000-1500 данамен жарық көріп тұрса, 1924 жылғы №1 және №2 сандары тек 600 данамен ғана жарық көрген. Ал 1925 жылғы №1 саны ғана 1500 данамен шықса, №2-3 және №4-5 сандары 1000 данадан жарық көрген. Бұл журнал 1925 жылдың №1 санымен соңғы рет Орынбор қаласынан шығарылса, қалған №2-3 және №4-5 сандары Қызылорда қаласынан шығарылды.

Қыробком аппараты қалыптасқаннан кейін №14 санында комитет құрылымындағы бөлімдер мен бөлімшелерге және губкомдар туралы қысқаша болса да мәліметтер берген [10]. Журналдың алғашқы бетінде «Партия өмірі» деген тақырыппен партия құрамынан қай азамат, не үшін, қандай себептермен партия қатарынан шығарылғандығы және партбилетінің тіркелген санын көрсетіп, одан айырғандығын жариялайтын. Комитеттің бекітуімен өз мүшелерін партиялық органдардың бір-біріне губерниялар мен уездерде қиыншылық туып жатқан жағдайда іссапарларға жіберіп отырды. Баспа беттерінде мұның өзі де партия қызметкерлерінің есімдері мен іссапарға жіберілген жерлері де жарияланатын.

Тоталитарлық жүйені қалыптастыруда Қыробком коммунистік партияның алғашқы қол шоқпары ретінде пайдаланылды деп есептеуге болады. Оның губернияларды бақылауы үнемі жүріп отырды. Губернияларға арнайы есептер алынып отырып, алынған материалдарды бірнеше тексерістерден өткізіп, өлкелік «Степная правда» газеті мен «Известия Киргизского Областного Комитета РК(б)П» журналы жариялап [11] хабардар ететін.

Қыробкомның 1923 жылдың 1 қарашасына берген есептері бойынша 5 миллиондық халқы бар республикада 21 газет 26 620 тиражбен шығарылғандығын мәлімдеп, 187 адамға 1 газеттен келетінін айта келе, КСРО бойынша 60 адамға 1 газеттен келетінін мәлімдеді. Сөйтіп Қазақ АКСР-і бойынша газеттер мен журналдардың мәліметі «Біздің баспа» деген бөлімінде төмендегі кестеде көрсетілгендей жарияланған:

Қазақ АКСР-і бойынша газеттер мен журналдардың мәліметі [12].

(Комитет құрылымындағы үгіт-насихат бөлімінің осындай атаумен есеп бергенімен журналдар туралы есебі көрсетілмеген)

Губерниялар мен газеттердің атаулары	Обл.	Губ.	Уезд.	Орыс тілінде	Қазақ тілінде	Шығарылу мерзімі	Тираж
1. Орынбор губерниясы 1. «Степная Правда» 2. «Оренб. рабочий» 3. «Еңбекші Қазақ» 4. «Ирк» 5. «Известия»	Обл. Обл.	Губ.	Уезд. Уезд.	Орысша Орысша Орысша	Қазақша Тат-Башк	Күнделікті Күнделікті Апт. 3 рет Күнделікті Апт. 3 рет	2000 дана 2600 дана 2000 дана 500 дана 500 дана
2. Ақмола губерниясы 1. «Мир труда» 2. «Маяк степи» 3. «Бостандық туы» 4. «Красный Набат»		Губ.	Уезд.	Орысша Орысша		Күнделікті Апт. 2 рет	2200 560
3. Қостанай губерниясы 1. «Красная степь» 2. «Аул»		Губ.	Уезд.	Орысша	Қазақша	Апт. 2 рет Апт. 2 рет Күнделікті	2500 450
4. Ақтөбе губерниясы 1. «Киргизская степь»		Губ. Губ.		Орысша			
5. Орал губерниясы 1. «Красный Урал» 2. «Степ» 3. «Қызыл ту» 4. «Трудовая правда» 5. «Ерік»		Губ.		Орысша	Қазақша	Апт. 3 рет Апт. 2 рет	1200 500
6. Семей губерниясы 1. «Степная Правда»		Губ. Губ.				Апт. 3 рет	1000

2. «Красная Новь» 3. «Қазақ тілі» 4. «Степной Пахарь»		Губ.	Уезд. Уезд.	Орысша	Қазақша	Күнделікті	930
				Орысша		Апталық	930
Жалпы қорытынды		Губ.	Уезд.	Орысша	Қазақша	Апталық	1000
		Губ. Губ.		Орысша		Апталық	500
		Губ.		Орысша		Күнделікті	2450
				Орысша		Апталық	1150
	2	12	7	Орысша	Қазақша	Апт. 2 рет	2150
						Апт. 2 рет	1000
				14	7		26 620

Журналға қатысты ескертетін басты мәселе оның атауы төрт рет өзгеріске ұшырады. 1. «Известия Киргизского областного бюро и Оренбургского Губкома РК(б)П». 2. №14 санынан бастап «Известия Киргизского областного комитета и Оренбургского Губкома РК(б)П». 3. №22 санынан бастап «Известия Киргизского областного комитета РК(б)П». 4. 1925 жылдың мамыр айынан бастап «Известия Казакстанского Краевого Комитета Российской Коммунистической Партии (большевиков)» деп аталды. Зерттеу барысында шатасушылық тумау үшін ажырата білу қажеттігінен туындап отыр. Ұйымдардың атауы мен құрылымы үш рет өзгерсе журнал атауының төрт рет өзгергендігін байқаймыз. Қыробкомның өзінде екі рет атауы ауыстырылған.

1991 жылы Қазақстан Республикасы тәуелсіз мемлекет болғаннан кейін тарихшылардың басым көпшілігі ХХ ғасырдың 20-30-жылдарындағы ақтандақтарын зерттеді. Оның саясат, экономика, оқу мен ағарту, әлеуметтік мәселесін, тіл мен дін және басқада көп мәселелерін қарастырған. Баспа мен басылымдар тарихына да арналған зерттеу жұмыстары баршылық. Бірақ «Известия Киргизского Областного Комитета РК(б)П» журналы тереңірек зерттелмеген. Себебі материалдардың өздері нақты қайдан алынғаны көрсетілмегендіктен дерек көздері ретінде пайдаланбаған. Бұл журналды қайта қарастыру барысында, мұрағаттардағы құжаттармен салыстыру нәтижесінде жарияланған материалдарды қажетті деректік көздер ретінде пайдалануға болады.

1 ҚРПМ 140-қ., 1-т., 4-іс, 6-п.

2 ҚРПМ. 139-қ., 1-т., 6-іс, 46-п.

3 Известия Областного Комитета и Оренбургского Губкома Российской Коммунистической партии. 1921 г. 15 сентября, №14.

4 Известия Областного Комитета и Оренбургского Губкома Российской Коммунистической партии. 1921 г. 1 декабря, №16; 1922 г. 1 января, №17; 1922 г. 1 февраля, №18.

5 Известия Областного Комитета и Оренбургского Губкома Российской Коммунистической партии. 1921 г. 1 апр., №19; 1922 г. июль-август, №21.

6 ҚРПМ. 139-қ., 1-т., 129-іс, 1-п.

7 ҚРПМ. 139-қ., 1-т., 258-іс, 47-п.; 139-қ., 1-т., 479-іс, 25, 104-пп.

8 Известия Областного Комитета РК(б)П. 1922 г. сентябрь, №22.

9 Известия Областного Комитета РК(б)П. 1922 г. октябрь, №23; 1922 г. ноябрь-декабрь, №24; 1923 г. январь, №1 (25); 1923 г. апрель-май, №4-5 (28-29).

10 Известия Областного Комитета и Оренбургского Губкома Российской Коммунистической партии. 1921 г. 15 сентября, №14.

11 Известия Областного Комитета и Оренбургского Губкома Российской Коммунистической партии. 1921 г. 1 декабря, №16, 6-7.

12 Известия Областного Комитета РК(б)П. 1923 г. сентябрь, №9 (33), 33 б.

ХІХ Ғ. АЯКӨЗ СЫРТҚЫ ОКРУГЫНЫҢ ӘКІМШІЛІК-ТЕРРИТОРИЯЛЫҚ БӨЛІНІСІ

Т.А. Бекбаева – ҚазҰАУ-нің «Қоғамдық пәндер» кафедрасының аға оқытушысы, т.ғ.к.

В данной статье говорится об Аягузском административно территориально внешнем округе. Открытие данного округа привело к ломке кочевых путей и отсутствию в течение всего 19 века границ с другими округами. Эти мероприятия проводились в рамках колониальной политики царизма и привели в конечном итоге к управлению казахским краем из одного центра. Отсутствие административной политики в отношении казахского народа рассмотрено и проанализировано на основе архивных данных.

In this article it is spoken about Ayaguzsky administratively territorially the external district. Opening of this district led to withdrawal pains of nomadic ways and absence during all the 19th centuries of borders with other districts. These events were held within a colonial policy of tsarism and led finally to management of the Kazakh edge from one center. Lack of administrative policy concerning the Kazakh people is considered and analysed on the basis of contemporary records.

1831 жылы іргесі сыртқы округ болып қаланған Аякөз қаласының әкімшілік-территориялық бөлінісі Патша үкіметінің қатаң назарында болды. Аталған жылдың 17 маусымында Аякөз сыртқы Приказы ашылған және осы округ қазақтары ереженің 3381 және 3387 бабы бойынша малға ясақ салығын төлеу керектігі жазылған. Округтың Найман, Садыр және Тумын болыстықтары Қытай шекарасымен шектесіп жатқандықтан, олардан ясақ салығын жинамақ түгілі, олар туралы нақты мәлімет жоқ екені анықталған. Сол себептен Батыс Сібір генерал-губернаторы Аякөз болыстықтарынан ясақ салығын жинау үшін, округқа болыстықтарды біріктіру жұмысын аяқтау қажет деп бұйырды.

1833 жылдың 23 желтоқсанында Омбы облысы басқармасының бұйрығына сәйкес, Аякөз округы ереже бойынша 20 болыстықтан, болыстық 660 үй басынан құрылды. Болыстарды және ауыл басыларын сайлау үшін Сібір әкімшілігіне жергілікті округ қазақтарынан мәліметтер жинау керек болды. Округ қазақтарының жазғы және қысқы жайлауларының көшіп-қонатын жерлері туралы мәлімет жинау Аякөз шенеунігінің орынбасары Герасимов мырзаға жүктелген. Осы болыстықтарды округқа біріктіру жұмыстарын іске асыру барысында, Аякөз округының Матай, Қыржы, Назар, Үшмұрын болыстықтарына 1834 жылы 19 мамырда Жоғарғы үкімет келісімімен болыстыққа қайтыс болған Әбілхайыр сұлтанның ұлы ұсынылғандығы анықталады [1].

Аякөз округының орынбасары Павлиновтың баяндамасында, тек Сыбандықтар, екі Семіз-Найман және Садыр болыстықтарының бір бөлігі округқа біріктірілгендігі айтылған. Енді Каракинге 1836 жылдың 14 маусымында «округтың қалған болыстықтары біріктірілсін» деген бұйрық келеді. Бірақ ол тек Тумын болыстығын ғана біріктіріп, Садыр болыстығының жоғарғы үкіметке бағынбағандығы туралы және қалғандары Қытай шекарасына асып кеткендігін мәлімдейді. 1837 жылдың 5 қазанында Каракин округтағы адам санағы және мал басы санын, қыстау мен жайылымдық жерлерді анықтайды. Әлі де болса толық көрсеткіштердің жоқтығынан Жоғарғы үкімет малға ясақ салығын жинауды толық бекіте алмайды.

1837 жылдың 14 сәуіріндегі бұйрыққа байланысты Каракин 1837 жылы 20 желтоқсанда Аякөз округына біріктірілмей қалыс қалған Тумын, Қыржы, Ақымбет және Семіз Найман, Садыр болыстықтарының тізімін ұсынады. Онда: 367 ауыл, оның ішінде 1480 үй, ерлер саны 4664, әйелдер 4788, жылқылары 8760, сиыр 4935, ұсақ мал 50 801. Бұны анықтауда жергілікті тілмәштар мен қазақтар көмек көрсеткен [1,40п.].

Аякөз сыртқы округының Сыбандықтар мен Күшік-Тобықлы болыстықтарының қыстаулар мен шабындық жерлерге таласу мәселесі, 1841 жылдың 18 қарашасында екі жақтың сұлтандары мен билерінің келісімі бойынша шешіледі. Шекаралық шекті белгілеу келісімі бойынша Құндыз өзенінің жоғарғы оң жақ ағысы Қарқаралы округының Тобықлы болыстығына қаратылып, сол жағалауы Аякөз округының Сыбандықтар болыстығына қаратылып беріледі. Құндыз өзенінің төменгі ағысы мен екі орта аралығы екі жақтың келісіп ортақ пайдалануына беріліп, Коркенің оң жақ ауыл аймақтары Аякөз округының Сыбандықтар болыстығына енгізіледі. Ал сол жағы Қарқаралы округының Күшік-Тобықлы болыстығына беріледі. Қыстық жайылымдық жерлер мен шабындық жерлерге екі жақтың да таласушылығы мал шаруашылығының негізінде болып отыр. Сыбандықтардың биі Бопин осы жайылымдық жерлерге Тобықлы болыстығы қазақтарын мүлдем кіргізгісі келмеді [2].

Болыстықтарды округқа біріктіру жұмыстары кезінде Уақ және Керей болыстықтары Аякөз округына 1840 жылы 12 маусымда №4142 бұйрық бойынша енгізіледі [3].

1841 жылы 8 желтоқсанда Сібір Шекаралық басқармасына Шаруашылық бөлім Аякөз округындағы 28 қазақ болыстығында 2. 841 ауыл және онда 17. 762 үй басы бар деп көрсеткен есебін ұсынады.

Ақымбет-Керей болыстығының дұрыс орналастырылмағандығынан ондағы адам санағы мен үй басы саны көрсетілмеген.

Зандар жинағының 2 томының 3286 және 3288 баптары бойынша әр округта 15-тен 20-ға дейін болыстық болуы керек еді. Ал болыстықтарда 10-нан 12-ге дейін ауыл болу керек, ал әр ауылда 50-ден 70-ке дейін үй басы болу керек. Осы болыстықтарды біріктіру жұмысына қазынадан ауыл старшындары мен хатшыларға бөлініп жатқан ақшаны үнемдеу үшін Аякөз округындағы артық біріктірілген 8 ауылды аз, толық емес ауылдарға қосу керек болды. Олар: Семіз-Найман, Садыр, Ақымбет, Аталық-Матай, Қыржы, Әджі-Керей және Жүсіп болыстықтары.

Аякөз Приказы бұл біріктіру жұмыстарын іске асыруды 1841 жылғы 29 желтоқсандағы №10 103-бұйрық негізінде бастаған [4].

1848 жылы Сергиополь станицасы ашылғаннан кейін, ондағы тұрғындардың адам басы санағы мен жерінің көлемі мөлшермен: 258 үй басы, ондағы ерлер 867, әйелдер 729, қолайлы жер 40138, қолайсыз жер 942861 десятинаны құраған [5]. Санақ 1848 жылдың 6 қарашасында жүргізілген. Мұндағы әр ауылдағы мал басы санын есепке алу, халықтан қазынаға түсетін ясақ салығын толық жинау еді. Ал ондағы халық санағын толық есепке алу, үй басы салығын жинаумен әкімшіліктің бір орталықтан басқару ісін жеңілдету үшін жасалды. Сондай-ақ, Аякөз округының би, сұлтандарының қай руға, болыстыққа жататындығы және қандай жеке бастарының ерекшеліктері болғаны да тізімге алынған.

Аякөз сыртқы округындағы Сарымнан-Уақ, Шоға, Уақ, Матай, Мұрын-Назар, Мұрын-Күттімбет, Мұрын-Қыдыр, Мұрын-Кенже, Қыржы, Тумын, Байғұбек, Сыбан, Жанғұбек, Болатшы, Қаракерей-Семізнайман, Жанғұлы, Семізнайман, Түргілбай-Садыр, Аталық-Матай, Ақымбет-Керей, Садыр-Матай болыстықтарының болыстары мен хатшы, тілмәштары 1843 жылы тізімге алынған.

Сібір қазақтарының Шекара басқармасына Аякөз Округтық Приказы өз округындағы қазақ байларының, би, сұлтандарының, болыстарының аты-жөнін толық жазып, қазіргі уақытта олардың қай жерлерде тұратындығы туралы толық мәлімет береді. 1843 жылы Аякөз округының сұлтаны Бексұлтан Агадаев болған [6].

Ресей өзінің алғаш қадамдарын XIX ғасырдың бірінші жартысында малға ясақ салығын жинаумен ғана шектесе, 1867-68 жылдардағы реформалар патшалық отарлау саясатты анық көрсетті. 1868 жылғы реформа Орта Азия және Қазақстан халықтары тарихында маңызды орын алды. Онда қосылған жерлердегі саяси билікті орыс капиталистері экономикалық тұрғыдан меңгере билеп алды.

Орыстардың Жетісу өлкесіне алғаш өтулері 1831 жылы Аякөз Приказында Сібір қазақтарының гарнизоны орналастырылғанынан кейін басталды. Аякөз Приказынан аттандырылған казак әскерлері ұлы жүз қазақтарын Ресей қарамағына алу үшін жиі барлап отырған.

Аякөз бекінісі ашылғаннан бері казактар өз еріктерімен қазақ жерлерін иемдене бастаған. Мысалы, заң бойынша бір казак басына 30 десятина жер бөліну керек болса, Сергиопольда 300 десятинадан иемденген. Сонда Сергиополь станицасында 117 618 мың десятина жер қазақтардан тартып алынған. Казактар жоғарғы үкіметті ыңғайлы жерлерді қолайсыз деп алдап, өз жерлерін одан әрі ұлғайтты. Әсіресе, ерекше қиналған Сергиополь және Қапал қазақтары болды. Казак әскерлеріне өзеннің жағасы немесе шұрайлы жерлер берілгендіктен, қазақтар ол жерлерді жалға мекен етті. Қазақтар өз жерлерін басып алған казактардың құқықтарын мойындағылары келмеді. Генерал-губернатор Колпаковский өзінің көмекшісі Аристовпен әр казак басына бөлінетін 30 десятина жерді 20 десятина жерге кішірейту туралы ұсыныстар жасады. Колпаковскийдің атсалысуымен Лепсі уезі қазақтарына 100 мың десятина жер казак әскерлерінен қайтарылып беріледі [168]. Колпаковскийдің басқа да ұсыныстары казак әскерлері мен орыс-шаруақоныстанушыларының мәселесін қарастырған, бірақ ол Омбы шенеунігінің жұмыстарына қарама-қайшы келіп, іске асырылмай қалған. Жер мәселесін қарастыруда қазақтар есебіне жазықты, суы жоқ жерлер бөлінген. Станицалық атамандар тарапынан қазақтарға көп зұлымдықтар жасалған. Мұндай істер казак әскери басқармасымен жабылып қазақтардың талай арыздары жауапсыз қалдырылған еді.

1883 жылы 31 қаңтарда Дала генерал-губернаторының кеңсесі Қапал мен Сергиополь уездері арасындағы ұзаққа созылған жерге таласушылық мәселелерін осы жылдың 23 ақпанында №40 бұйрық бойынша шешуді ұйғарды. Онда Алатаудың Ақсу өзені бойымен Балқашқа құятын жерге дейін Қапалдың Басқан-Сарқан болыстығы барлық үйімен Сергиополь уезіне қаратылады. Өйткені 1878 жылы шекаралық шек қойылған кезде бұл жерлер бұрыннан Сергиополь уезінің жері болған. Жетісу облысындағы егіншілік жерлерге су жіберу кезінде Басқан-Сарқан болыстығының қазақтары өз еріктерімен Ақсу өзенінің сол жағалауынан оң жағалауына өтіп кеткендері туралы дәлелді генерал Колпаковский ұсынды.

1882 жылы Патша үкіметіне қазақтар тарапынан өз жерлерінен ығыстырылып, шығарылғандары үшін наразылықтарын білдірген арыздарда, Сергиополь тұрғындарының да арыздары кездесті.

Осындай жер дауы мәселесі 1884 жылы 27 наурызда Семей уезі мен Зайсан приставы қазақтарының жайылымдық жерлерінің жетіспеушілігінен Сергиополь уезінде көшіп-қонып жүргендігі анықталды.

1883 жылдан 1884 жылға дейінгі белгіленген Қытай шекаралары жерлеріндегі Сергиополь уезінің оңтүстік бөлігіндегі жайылымдықтар тарылды. Бұл жерлердің өзін Зайсандықтар иемденіп алған. Тарбағатаймен шекаралас Сергиополь уезінің жерлері Қытай территориясындағы жергілікті қазақтардың тұрып жатқандығынан сақталып қалды.

1884 жылдары Сергиополь жерінде Зайсанның Хабар-Асу болыстығының 1172 үйі тұрып жатты. Енді олар әкімшіліктен Сергиополь уезі жерінен тағы 504 үйге жаздық жайылымдық жер беруін сұрады. Зайсан қазақтарының Сергиополь халқын ығыстыруы нәтижесінде олардың Қытай жерлеріне жайылымдық жерлер үшін өтіп кетуіне себеп болды. Сондықтан 1886 жылдан бастап Семей губернаторы Зайсан приставы қазақтарын егіншілікпен айналысуда және көшіп-қонуда Сергиополь уезі шекарасына кіргізбейтін болды. Семей губернаторының айтуынша Семей облысына қараған Сергиополь уезінің жері шекаралық шепте нақты белгіленбеген. Әсіресе шекаралық шептің ауылдардың үстінен өткен жерлерінде. Сергиополь уезіне қарасты жерлерде Семей облысының 370 үйінің осы шекаралас жерлерде тұрақты қысқы жайылымдық жерлері (қыстау) болған және Бақанас, Аңырақай, Көкпекті қазақтары бұл жерлерді бұрыннан мекен еткен. Семей мен Жетісу облыстарының шекаралық шебін белгілеуде, осы қысқы жайылымдық жерлерде жерге таласушылықты болдырмау үшін Сергиополь уезіне қаратылған. Енді осы қыстауларды ескере отырып, шекара шебін қайта белгілеу қажет болды. Осындай мәселелердің бірі Тобықты болыстығының Сыбан болыстығын үздіксіз барымталауын жергілікті басқарма тидыра алмады. Сондықтан екі жақты шешімге келіп, Тобықты болыстығын толықтай болмаса да ішіндегі, Көкші, Мырза, Мамай, Күшікті (сыбандарға жақын орналасқан) сияқты төрт руды Аякөзден 100-150, Қарқаралыдан 250-300-дей шақырым қашықтықтағы Шаған өзеніне қарай, шекарасы осыдан Қарқаралы округына дейінгі аралық жерді беріп Аякөз аймағына енгізіледі. Бұл халықтың тыныштығын сақтау мақсатында көшіріліп отыр.

Ресейдің Батыс шекара аумақтарында Әскери Топографиялық Корпус мүшелері астрономиялық, топографиялық және картаға түсіру жұмыстарын жүргізді. Бұл тексеру жұмыстары 1889 жылы аяқталды. 1887 жылы Қытаймен шекаралас Қапал және Сергиополь аудандары астрономиялық пункт болды. Бұған дейін Сергиополь мен Қапал арақашықтықтары жалпы телеграфтың қашықтығымен белгіленген. Әскери Топографиялық корпус мүшелерінің жұмыстары осындай үстірт қаралған істерді нақтылау мақсатында жүргізілді.

1893 жылы қазақ халқына жердің жетіспеушілігінен №2168 бұйрық бойынша Зайсан уезінің 23 үйі Жетісу облысына тұрақтандырылып, 233 үйі Сергиополь уезінің Үржар, Ақшаулы, Қаракөл болыстықтарына көшірілмек болды. Сергиополь уез шенеунігі 1891 жылы №4494 бұйрық бойынша Зайсан приставының 23 үйі Сергиополь жерінде емес, Қытайдың Лостай және Ирганты өзендері маңында көшіп-қонып жүргендігін хабарлады. Көкпекті болыстығының 227 үйі, оның 49-үйі жатақтар. Олар Үржар жерін жалға алып, көшіп-қонып жүргендіктен Сергиополь қазақтары оларды қабылдамады. Жатақтарды есептемегенде қалған 178 үйдің Сергиополь уезінің Ақшаулы, Қаракөл болыстықтары жерлерінде егіншілік жерлері болғанымен, олар ол жерлерді өз еріктерімен иемденген. Ал Зайсан приставы оларды өз есебінен шығарып, Қаракөл болыстығына жаздырған. Өз жерлерінің жетіспеушілігінен Сергиополь қазақтары олардың 233-інен екеуін ғана қабылдап, қалған 231 үйдің өз Зайсан жеріне көшірілгенін талап етті. Осындай шиеленістердің жиі кездесуінен, 1897 жылы 23 наурызда облыс басқарма комиссиясы әр болыстықтарда 2000 үй басы, ал әр ауылда 200 үй болуы керектігін бекітті [181].

1 ҚР ОММ қор 338, тізбе 1, іс 573, парақ 10, 12.

2 ҚР ОММ қор 15, тізбе 1, іс 1979, парақ 20.

3 ҚР ОММ қор 374, тізбе 1, іс 4847, парақ 5.

4 ҚР ОММ қор 374, тізбе 1, іс 4908, парақ 5.

5 Записка о состоянии Семиреченской области. – *Верный*, 1908 г. - С. 26.

6 ҚР ОММ қор 374, тізбе 1, іс 3893, парақ 79-82.

КАЗАХСКОЕ ЧИНОВНИЧЕСТВО ЗАПАДНО-СИБИРСКОГО ВЕДОМСТВА: ЭВОЛЮЦИЯ ФУНКЦИОНАЛЬНЫХ ОБЯЗАННОСТЕЙ И СОЦИАЛЬНОГО ПОЛОЖЕНИЯ В XIX ВЕКЕ

Т.Т. Далаева – к.и.н., доцент КазНПУ им. Абая

Мақалада автор мұрағаттық деректер мен жарияланған құжаттар негізінде XIX ғ. Батыс Сібір генерал-губернаторлығына қарасты қазақ шенеуніктері мен қызметкерлерінің негізгі функциясы мен әлеуметтік құрылымын талдайды.

The author analyzes the social structure and the main functions of Kazakh officials and employees in the West Siberian General Government in the XIX century on the basis of the archival sources and published materials.

История формирования имперского бюрократического аппарата управления в Казахских степях достаточно хорошо представлена в современной казахстанской и российской историографии, что обусловлено изучением самого процесса присоединения казахских жузов к Российской империи. Вместе с тем, основной фокус исследований был направлен на анализ собственно российской политики в направлении ее продвижения и распространения своей власти на новые территории в пограничных землях. Очевидно, что чиновничество в Российской империи представляет собой общественную группу, в которой выделяются отдельные подгруппы в зависимости не только от социального происхождения, но и от этнических корней, поскольку в ходе расширения границ империи происходило распространение российской власти на территории, которые впоследствии стали именоваться «национальными окраинами». Однако пока еще мало представлено работ, собственно касающихся особенности процесса формирования казахского чиновничества в период утверждения российской системы управления. В современной казахстанской историографии научное изучение вопросов формирования и функционирования чиновничества на территории степного пространства представлено исследованиями по данной теме профессора Султангалиевой Г.С. [1], доцента Макажановой З.Ш. [2], доктора Айтмухамбетова А.А. [3].

Г.С. Султангалиевой систематизирован материал о татарских переводчиках, толмачах, письмоводителях в Казахской степи в XVIII-XIX вв., а также ею исследуются особенности формирования и деятельности казахских чиновников Оренбургского ведомства в XIX веке. В диссертационном исследовании Макажановой З.Ш. на тему «Проблема формирования и своеобразие деятельности казахского чиновничества в системе органов колониального управления царизма (вторая половина XIX в.)» впервые исследованы проблемы формирования казахского чиновничества и деятельности казахских служащих в контексте имперской политики царизма, в частности раскрывается влияние административно-территориальных реформ XIX в. в Казахской степи на формирование казахского чиновничества; методом сравнительного анализа определено общее и особенное в процессе формирования чиновничества среди тюркоязычных народов империи; выявлены имена и фамилии, уровень образования, должностной статус казахских служащих; определены круг полномочий и функциональные обязанности казахских служащих. Исследователем сформулирован следующий вывод: «К концу XIX в. сформировался корпус казахских чиновников, который стал принадлежать к привилегированному сословию Российской империи. Теперь казах служил для того, чтобы повысить свой социальный статус, приобрести власть и влияние, которые зависели от его должности, а не от происхождения или рода к которому он относился. Представители казахского чиновничества, получив общеобразовательную подготовку в светских учебных заведениях, стали осваивать различные административно-управленческие структуры в регионе и занимать должности султанов-правителей, дистанчных начальников, младших чиновников особых поручений, волостных управителей, аульных старшин, письмоводителей и т.д.» [2]. Айтмухамбетов А.А. в своей докторской диссертации «Казахские служащие Российской империи: формирование, профессиональная и общественно-политическая деятельность в XIX начале XX вв. (исторический аспект)» ставил целью научное изучение процесса формирования казахских служащих, их профессиональной деятельности, общественной и политической роли в истории казахского народа. Исследователь делает вывод о формировании таких категорий казахских служащих, как казахские военнотружущие, профессиональные группы учителей, врачей, фельдшеров и ветеринаров, а также переводчики и писари.

Определенную лепту в изучение научного наследия первых казахских чиновников внесли Н.Масанов и Н.Ивлев, И.В. Ерофеева, В.З. Галиев [4]. В ряде работ последнего десятилетия отдельной темой становится изучение общественно-политической деятельности представителей и выходцев из ханских династий, которые в условиях имперской политики привлекались царизмом к управлению на местах, и в свою очередь ради сохранения спокойствия народа принимали на себя теперь уже урезанные властные функции. В частности, можно назвать диссертационные исследования Карамурзиной А.Қ. Идресовой У.Х. Исмуриной Ж.А., Жапековой Г.К. [5].

Среди современных работ казахских историков интерес вызывают исследования Еспенбетовой А.М. и Рахимкулова Д.А. Работа Еспенбетовой А.М. «Формирование новых сословий в казахском кочевом обществе в XIX – начале XX вв.» является первым опытом изучения процесса становления новых сословий в казахском кочевом обществе XIX в. в контексте имперской политики России. Она приходит к заключению, что «Одним из новых сословий казахского кочевого общества стало дворянство (потомственное и личное). Механизм формирования дворянства среди тюрко-мусульманских народов Российской империи и казахов происходил по разному. В Казахской степи дворянство получали в основном султаны, бии, старшины, выполнявшие административно-управленческие функции. Новые сословия, такие как дворяне, почетные граждане, купцы, мещане, сформированные в казахском обществе, имели определенную роль в общественной жизни и занимали особое место в социально- культурном и экономическом развитии казахского общества» [6]. Диссертация Рахимкулова Д.А. на тему «История института старшин в Казахстане (20-60 гг. XIX в.)» посвящена проблеме изучения института старшин, который играл существенную роль в общественно-политической жизни казахского общества и составлял важнейшее связующее звено во взаимоотношениях имперской политики и традиционных структур. «Казахские старшины, осуществлявшие социально-регулирующие функции во всех звеньях кочевых общин представляли собой наиболее многочисленную и весьма влиятельную социально-политическую группу. При этом казахские старшины составили низовое звено в имперском административно-управленческом аппарате, где им была отведена роль младших должностных лиц. С целью ослабления традиционной системы управления в казахском обществе царская власть формирует институт старшин в официальное служилое сословие казахская родовая знать обладала возможностью получать должности старшин путем выборов, в качестве награды и по наследству» [7].

Из источников официального происхождения были использованы законодательные акты, составившие нормативную базу формирования казахского чиновничества и служебной деятельности: указы о создании внешних округов, о разрешении носить плечевые погоны для казахов, имеющих обер-офицерские чины, пенсионное законодательство и др.

При подготовке статьи использовались документы из архивохранилищ Казахстана и РФ, в частности интересные сведения относительно изучаемой проблематики содержали журналы Совета Главного управления Западной Сибири, журналы Областного управления, переписка генерал-губернаторов с вышестоящими инстанциями и пограничными начальниками, областными начальниками и военными губернаторами, предложения и предписания генерал-губернаторов подведомственным местам, дела о следствиях и ревизиях и др.

В фондах ЦГА РК представлены дела персонального характера: формулярные и алфавитные списки, сведения об определении, увольнении и перемещении чиновников, назначении им пенсии, о служебных командировках должностных лиц (большой частью чиновников по особым поручениям), судебные, тяжёлые дела, где в качестве фигурантов выступают чиновники или члены их семей.

Были использованы опубликованные материалы: Материалы по истории политического строя Казахстана. Т.1. Алма-Ата: Издательство АН КазССР, 1960. – 441 с.; Казахско-русские отношения в XVIII-XIX веках (1771-1867 годы). Сборник документов и материалов. Ч.2. Алма-Ата, 1964. - 574 с.; «О почетнейших и влиятельнейших ордынцах: алфавитные, именные, формулярные и послужные списки. 12 ноября 1827 г. – 9 августа 1917 г.» Том VIII. Часть 1-2 / Сост., предисловие, комментарии и указатели Б.Т. Жанаева. – Алматы: Дайк-Пресс, 2006.

Данные документы позволяют воссоздать общую картину о кадровом составе казахского чиновничества, особенностях службы и материального содержания их, проанализировать их социальное происхождение и имущественное положение, изучить образовательный уровень казахских чиновников, проследить их продвижение по службе, сделать определенные выводы о том, как участвовало казахское чиновничество в управлении Казахской степи Западно-Сибирского ведомства.

В политике управления и практике формирования бюрократического аппарата на местах в Российской империи наблюдается формирование региональных особенностей. По мнению известного исследователя проблем имперских практик управления в регионах, д.и.н., профессора Ремнева А.В.: «Можно с уверенностью утверждать, что единого подхода к формированию административно-территориального строя не существовало как по отношению ко всей Российской империи в целом, так и по отношению к ее азиатским регионам. Единственно, что следует отметить особо, так это то, что в результате административной практики имперского строительства самодержавие усвоило некоторые принципы и приемы, которые позволяли не только поддерживать территориальную целостность страны, но и не допускать серьезных осложнений в региональном управлении. Неудачи и просчеты в административной организации запад-

ных областей империи, присоединенных в начале XIX в., а также на Кавказе и в Закавказье, учет зарубежного административного и колониального опыта заставляли самодержавие более осторожно подходить к вопросам автономии и децентрализации в региональном управлении и на востоке страны» [8].

В частности, существовала определенная специфика и свои особенности процесса создания российского бюрократического аппарата на территории Казахской степи во всех трех жузах. Так, были отличия в практике ликвидации института ханской власти и реформирования института султаната на территории Среднего и Младшего жузов в XIX веке, что отразилось в практике привлечения российской властью на должности во вновь создаваемые местные административные структуры представителей «белой» и «черной» кости.

На основе архивных материалов и опубликованных документов автором была осуществлена систематизация информации о процессе формирования казахского чиновничества в казахских степях Западно-Сибирского ведомства в XIX веке и составлена таблица.

Таблица «Должности казахских чиновников и служащих в Западно-Сибирском генерал-губернаторстве в XIX веке».

Годы	должности	Социальное происхождение	образование	Как получили должность и срок полномочий	Денежное содержание	Функции, деятельность
С 1800 г.	От казахов – одного султана или почетнейшего из тамошних чиновников, которому занять первое по Президенте место, и четырех старшин в Пограничном Суде в Петропавловске	Из султанов и старшин	-	Предоставить хану Вали определять по годно или на три года	Нет сведений	Участвовать в рассмотрении дел в Пограничном суде в Петропавловске
С 1822 г.	Старший султан	Из султанских детей. Из султанского звания, из штаб-офицерских детей	Воспитание при родителях	Согласно выбору утверждался в должности на три года	В 1824 г.- 1200 руб. в год (ГАОО Ф.3. Оп.1. Д.125 л.б) В 1851 г – Жалованье 343 руб. 10 коп. серебром. В 1861 г.- жалованья – 250 руб., столовых – 100 руб.	выполнение конкретных поручений вышестоящей администрации и сводились к функциям контроля за сохранением порядка в степи
С 1822 г.	Заседатели от казахов	Из киргизских детей, Из старшинских детей, из почетных киргизов		Согласно выбору утверждались в должности на два года	В 1824 г. 200 руб. в год (ГАОО Ф.3. Оп.1. Д.125 л.б) 1852 – Жалованье 57 руб. 18 коп. серебром за должность заседателя.	В случае отстранения старшего султана могли исполнять его должность с утверждения генерал-губернатора до следующих выборов

1822-1868 г.	Волостные султаны	Первоначально - из султанов, реже из биев и почетных казахов, старшин; во второй половине XIX в. – преобладающую роль стали играть представители «кара суйек».	-		Получал (в 1833 г.) жалование волостного управителя – по 150 руб. в год. 1857- Жалование по должности управителя – 43 руб, Жалование волостного в 1863 г. – 43 руб.	Был исполнителем повелений окружного приказа. -меры по «охранению общей и частной безопасности и вообще спокойствия и тишины в волостях» (§105).
С 1838 г.	Советник от казахов в Пограничном управлении	Из почетных киргизов (казахов), из султанов, из биев Туртубек Коченов (с 1842 г. до 1847 – советник)		Приказом генерал-губернатора определен на должность	Оклад годового содержания – 428 руб. 87 коп. сер.	
	Советник от казахов Областного правления сибирских киргизов (казахов)	Ногурбек Коченов (из потомственных дворян)		Приказом генерал-губернатора определен на должность	В 1862 г. жалование 300 руб. квартирных – 200 руб. всего – 500 руб.	
После 1854 г.	Советник Семипалатинского областного правления (султан Ибак Джабаев)	Из султанов, имевших опыт службы волостными	-	Приказом генерал-губернатора определен на должность	Жалование 300 руб., квартирных – 200 руб. всего – 500 руб.	Выполнение поручений областного правления
С 1840-х гг.	Султанские письмоводители из казахов	Дети почетных казахов	Воспитание при родителях, войсковое казачье училище в Омске	По их прошениям	1851 – 85 руб. 76 коп. в год 1861 – 86 руб. сер. в год	Обязанности писаря
После 1869 г.	Волостные управители	Из обер-офицерских детей, из простых казахов.	-	Двухступенчатые выборы сроком на 3 года	Жалование от общества – 300 руб. (с. 376 – Т.8 ч. 2) 2) Жалование – 500 руб. (с. 374 – т.8 ч.2) Жалование в год – 600 руб. (с. 378 т.8 ч.2)	Местный административный и полицейский контроль
С 1869 г.	Младший помощник уездного начальника	Как правило из числа бывших старших султанов после 1868 г. утративших			Жалование в год- 266 руб. 66 2/3 коп. столовых – 133 руб. 33 1/3 коп.	

		свои должности				
С 1869 г.	Младший чиновник особых поручений при военном губернаторе области	(на примере полковника Ибрагим Джаикпаева из простых казахов, с 1827 года старшина)	-	Приказом военного губернатора назначен на должность	В год содержания 800 руб.	Своего рода доверенное лицо
С 1882 г.	Старший переводчик казахского языка при степном генерал-губернаторе	(султан Ишмухаммед Аблайханов)	Сибирская военная гимназия (неполный курс)	Приказом по генерал-губернаторству назначен и.д. письменного переводчика	Жалованье 800 руб. столовых 400 руб. всего 1200 руб.	Выполнял разные поручения: в комиссии по разбору претензий об убытках, на съездах казахских выборных для разрешения земельных споров
С 1880 г. 1881-1883 г.г.	Сверхштатные должности медицинских и ветеринарных фельдшеров (Ф. 64 оп. 1 д.198)	из простых казахов	казачья фельдшерская школа при Омском военном госпитале и войсковая ветеринарно-фельдшерская школа	По приказу степного генерал-губернатора	(учились за счет стипендий за счет особых сборов для общественной пользы по Временному положению 1868 г.	Выполняли обязанности фельдшеров в уездах Степного генерал-губернаторства
Конец XIX – нач. XX вв.	Уездные врачи	Из простых казахов	Томский университет, Императорская военно-медицинская академия	Приказом военного / областного губернатора допущен к исправлению должности уездного врача; затем высочайшим приказом по гражданскому ведомству определен на службу уездным врачом	1897- Жалованье – 1000 руб. Столовых – 500 руб. Разъездные – 300 руб. всего 1800 руб. 1917 г. – жалованье- 1200 руб. столовых – 600 руб. квартирных – 360 руб. за выслугу- 240 руб всего 2400 руб.	Прямые обязанности врача, заведование отдельными участками уезда, а также были командированы на ярмарки для заведования медицинской частью
Конец XIX – нач. XX вв.	Уездный ветеринарный врач	Из простых казахов	Казанский ветеринарный институт	Приказом и.д. губернатора области назначен на должность уездного ветеринарного врача	1899 –Жалованье – 450 руб. столовых – 450 руб. всего 900 руб. 1913 г.- жалованье – 600 руб. столовых – 600 руб. всего 1200 руб.	Принятие мер по борьбе с чумой

Таким образом, происходит постепенное вовлечение казахской аристократии, как из «ак суйек», так и «кара суйек», во властные структуры низшего звена российской администрации. Постепенно осуществляется адаптация казахского традиционного общества к социальным нормам Российской империи, кооптация казахов в состав чиновников и служащих создает условия для формирования новых социальных групп из числа казахов, тем самым демонстрируя определенную гибкость казахского социума к предлагаемым условиям существования и его потенциал для дальнейшего развития в новых обстоятельствах.

1 Султангалиева Г.С. *Западный Казахстан в системе этнокультурных контактов (XVIII – начало XX вв.)*. – Уфа: РИО РУНМЦ Госкомнауки РБ. 2002. – 262 с.; Султангалиева Г.С. *Татарские и башкирские служащие в казахской степи (XVIII-XIX вв.) // Этнопанорама. – Оренбург, 2000. – №3. – С. 48-54; Султангалиева Г.С. Деятельность башкирских переводчиков и письмоводителей в Казахстане в процессе взаимодействия культур (XVIII-XIX вв.) // Ватандаш. – Уфа, 2005. – С. 73-78.; Султангалиева Г.С. *Казахское чиновничество Оренбургского ведомства: формирование и направление деятельности (XIX в.)*. - Actaslavicajaponica. - Sapporo, 2009.*

2 Макажанова З.Ш. *Политика российских властей по подготовке кадров для управленческого аппарата (60-90-е годы XIX в.) // Вестник КазНПУ имени Абая, серия «Исторические и социально-политические науки». – Алматы, 2004. – С. 46-50.; Макажанова З.Ш. *Проблема формирования и своеобразия деятельности казахского чиновничества в системе органов колониального управления царизма (вторая половина XIX в.): автореферат дис. ... кандидата исторических наук: - Алматы, 2010. - 28 с.**

3 Айтмухамбетов А.А. *Казахские служащие Российской империи: формирование, профессиональная и общественно-политическая деятельность в XIX начале XX вв. (исторический аспект): Автореф. дис.... доктора историчес. наук: - Семей, 2010.- 39 с.*

4 Ивлев Н., Масанов Н. *Видный казахский ученый С. Бабаджанов // Вестник АН КазССР. – 1982. – № 4; Ерофеева И.В. Т. Сейдалин – просветитель, этнограф, правовед. // Новое поколение. – 1993. – № 20 –21, 4- 11 августа; Галиев В.З. *Караванные тропы (Из истории общественной жизни Казахстана XVII –XIX вв.)*. – Алматы, 1994. – 128с.*

5 Қарамурзина А.Қ. *Қайыпқали Есімұлының қоғамдық-саяси қызметі (1789- 1856 жж.) // Тарих ғылым. кандидаты... авторефераты. – Атырау, 2006, 30 б.; Идресова У. Х. Бақытжан Қаратаевтың қоғамдық-саяси қызметі (1980-1934 жж.)* Уральск, 2007. – 32 с.; Исмурзин Ж. А. *История Батырулы Каип хана и его династии (1745-1860 гг.)* Уральск, 2008.; Жапекова Г. К. *Губайдулла Уалиханов жизнь и общественно-политическая деятельность. автореферат дис. ... кандидата исторических наук: - Алматы, 2010. – 24 с.*

6 Еспенбетова А. М. *Формирование новых сословий в казахском кочевом обществе в XIX - начале XX вв. Автореферат дис. ... кандидата исторических наук: - Караганда, 2010. – 31с.*

7 Рахимкулов Д. А. *История института старшин в Казахстане (20-60 гг. XIX в.)*. автореферат дис. ... кандидата исторических наук: - Алматы, 2010. – 30 с.

8 Ремнев А.В. *Имперское управление азиатскими регионами Российской империи // (<http://zaimka.ru/remnev-imperium/>)*.

РАЗВИТИЕ ГОРОДОВ И ГОРОДСКОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ В ЗАПАДНОМ КАЗАХСТАНЕ В КОНЦЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВВ.

Б.С. Жумагулов – к.и.н., профессор КазНПУ им. Абая

Мақалада автор XIX аяғы – XX ғасырдың басындағы Батыс Қазақстан қалалары мен қала өнеркәсібінің дамуы мәселелерін қарастырған. Сонымен қатар қалалардағы айырбас саудасы мен жәрменкелердің аймақ экономикалық дамуына тигізген әсері баяндалған.

The article an author XIX - XX century head west Kazakhstan city and city industry development question examines. Economic to development edge and Also exchange in cities given a report trade fairs the impression, that touched.

В 1868 году было "Заложено на р. Илек Актюбинское укрепление, в котором должно быть сосредоточено управление Илекским уездом Тургайской области" [1]. Военное укрепление строилось гарнизоном приблизительно в 310 человек. Солдаты гарнизона: Шменев, Кобияков, Мисюрин, Куклев, Гаврилов остались в укреплении на жительство, когда оно было преобразовано в город. Поставщик провианта отряду Емельян Тухтин - извлёк большую выгоду, на прекрасных землях у Каргалы собрал большой урожай пшеницы. Оренбургские купцы, например, М.Габбасов, получили затем разрешение торговать в укреплении Ак-тюбя. Земли возле Ак-тюби обживали переселенцы из разных губерний Российской Империи. Части жилого района возле укрепления назывались "Верхний", "Нижний", "Барбет I", "Барбет II". Известно, что старостами Верхнего посёлка в 1887 году были Гаврилов Н., Нижнего - Плюта Г. По берегам рек Илек и Каргала строились мельницы: водяные, ветряные, оконные с просушкой, с маслобойкой...» [1, Л.19]. И когда один из сыновей Якова Каюдина - Ефрем, развернул дело в соответствии с техническим прогрессом, то он купил французский аппарат для мельницы, работавший на нефти.

Торговля, товарообмен и ярмарки начинают играть большую роль в экономической жизни городов региона, все больше вовлекая их в орбиту капиталистических отношений. Так, к 1900 году Уральск стал не только административным и культурным центром области, но и торговым. Круглогодично в город везли обозы с хлебом, овощами, фруктами. В рыболовные сезоны, особенно с багренья — весеннего и осеннего плавней, подходили возы с рыбой и икрой. К ярмаркам и базарным дням гнали со всей области косяки лошадей, стада крупного рогатого скота и отары овец из ближних и дальних поселков и хуторов. В самом Уральске насчитывалось 2788 хозяйств, державших скот. Значительной статьей дохода для горожан было рыболовство. Базарная цена свежей красной рыбы колебалась от 3 рублей 20 копеек до 12 рублей за пуд, соленой — от 2 рублей 20 копеек до 6 рублей. Икра красной рыбы стоила от 80 до 160 рублей. Балык — от 29 до 35 рублей за пуд. Другие рыбопродукты были еще дешевле. В 1900 году за пределы города было вывезено черной рыбы (соленой и свежей) 2 217 125 пудов, красной - 91 755 пудов, икры красной рыбы (зернистой и паюсной) – 6 тысяч пудов. Было выручено 6 миллионов рублей. [2] .

Торговля в Букеевской орде производилась главным образом на двух ярмарках при Ахунском хуторе, в 35 верстах от Ханской ставки, кроме того, в трех поселках и в небольшом числе подвижных лавок в степи, в 2-х приморских округах. К двум ярмаркам – весенней с 9-21 мая, осенней с 14-25 сентября, с 1891 г. была разрешена третья ярмарка с 15-21 декабря. Казахи продавали скот и сырые продукты от скотоводства — кожи, шерсть, сало, а взамен приобретают чай, сахар, мануфактурные товары, хлеб, лес и проч., частью покупкою на наличные деньги, частью меною на свои произведения. «Цены в 1889 г. были следующие: лошади — от 20 до 80 р., верблюды от 35 до 50 р., бык — 27, корова — 17, бараны от 2 до 3 р.; кожа верблюжья — 4 р., конская — 3 р., рогатого скота — до 3 р. 50 к., козлиная — 70 к., овчина — 60 к.; шерсть верблюжья — 6 р., овечья — 2 р. 50 к. пуд. Из одной Ханской ставки в течение двух лет выпущено 380309 кож. По средней сложности за 8 лет (с 1852—60 г.) на ярмарке ежегодно продавалось: 380 верблюдов, 976 лошадей, 12490 рогатого скота, 63944 гол. овец и коз; кож верблюжьих 773, лошадиных 4235, воловьих 6170, овчин 23089, козьих 2788, заячьих 493; шерсти верблюжьей и овечьей 17188 пудов, пуха козьего 886 пудов и соли 519 пуд. Обороты ярмарок 1888 года были следующие: на весеннюю привезено товаров на 617100 р., продано на 397800 р., а на осеннюю — на 539685 р., продано на 348850 р.; в последние два года торговля на ярмарках была значительно хуже вследствие стеснительных мер по случаю бывшей в Астраханской губ. чумной эпизоотии» [3] .

Кроме того, казахи продавали свои товары на ярмарках селений Астраханской губернии, в городе Астрахани, в Новоузенском уезде Самарской губернии и в Калмыковской крепости Уральской области. О степени развитости капиталистических отношений свидетельствует организация банков. Кредитная система Казахстана включала как и по всей Российской империи, отделения Государственного банка России, филиалы акционерных коммерческих банков, общества взаимного кредита, городские общественные банки. Раньше всего в Казахстане были созданы отделения государственного банка – крупнейшего коммерческого банка Российской империи. В 70-80-х гг. XIX в. его отделения были открыты в Западном Казахстане – в городе Уральске.

В начале XX века в Казахстане открылись отделения крупнейших коммерческих банков: Русско-Азиатского, Петербургского, Международного коммерческого, Азовско-Донского коммерческого, Русского для внешней торговли, Русского торгово-промышленного, Сибирского торгового, Петербургского учетного и ссудного, Соединенного банка, Волжско-Камского, Московского купеческого.

Важную роль в распространении капиталистических отношений в Казахстане сыграло строительство железных дорог. Рост железнодорожной сети, увеличение грузоперевозок и расширение внешней торговли становились важнейшими факторами трансформации феодальных отношений в капиталистические. К концу XIX в. были построены дороги: Рязань – Уральск, Самара - Оренбург. Самой важной железнодорожной магистралью конца XIX в. стала Сибирская железная дорога, строительство которой началось в 90-х гг. и продолжалось 15 лет. Дорога проходила через северную часть Казахстана и способствовала укреплению экономических связей с центральными губерниями России и Сибирью. В начале XX в. протяженность железнодорожных путей в Казахстане составляла 2800 верст.

Как уже указывалось выше, промышленность Западного Казахстана в исследуемый период была развита весьма слабо. Высокий уровень прибыли в торговых операциях не стимулировал русскую и местную буржуазию вкладывать деньги в развитие промышленности, особенно тяжелой. Гораздо больший интерес к развитию производства был у иностранных предпринимателей, организовавших ряд предприятий в угольной, нефтяной и меднорудной промышленности. Капиталы же российских промышленников прежде всего направлялись в фабрично-заводские предприятия по переработке сельскохозяйственного сырья и торговлю. Однако, постепенно, хотя и медленными темпами происходило и увеличение интереса к разработке полезных ископаемых, прежде всего – золота, каменного угля и нефти.

В конце XIX в. частные предприниматели арендовали земли вблизи деревень Кусяпкулово, Ишимбаево, Нижнее-Буранчино и проводили поиски нефти путем заложения шурфов и мелких скважин. Основываясь на данных этих разведок и на наличии естественных выходов нефти, стерлитамакский голова А. Ф. Дубинин в 1900 г. обратился в Горный департамент с просьбой рассмотреть вопрос о возможности постановки «за счет казны» разведок на нефть в районе д. Ишимбаево. Но Геологический комитет, Горный департамент и другие органы царского правительства отказывались финансировать поисковые работы и на долгие годы задержали открытие в Урало-Поволжье нефтяных месторождений.

Н.Северцов, известный как один из крупных исследователей нефтеносности Урало-Эмбинского района, опубликовал в 1860 г. отчет, в котором указывает на родник Мунайлы (ныне Доссор), где «нефть всплывает на воде, вытекающей из вершины бугра, состоящего из нефти». [4].

В 1874 г. Урало-Эмбинский район посетил горный инженер Д.Кирпичников, который осмотрел и описал районы Карашунгул, Иманкара, Доссор. Большие выходы нефти, обнаруженные на площади Доссор, привели его к заключению о том, что здесь «несомненно» имеется большое скопление нефти, но воспользоваться этим богатством очень трудно, так как нет пресной воды, нет путей сообщения с населенными пунктами, нет лугов и степей, удобных для сенокоса». [4, Л.6].

Материалы Д. Кирпичникова не пробудили тогда интереса к богатствам Урало-Эмбинского района. Спустя 12 лет район снова был исследован горным инженером М.Новаковским, который осмотрел площади (Доссор, Искине, Карашунгул и др.) и дал определенную оценку перспективности этого района. В частности, относительно площади Доссор он писал, что ввиду недостатка поблизости пресной воды и совершенного безлюдья, площадь Доссор не может иметь практического значения.

Наличие нефти в этом районе было доказано в 1892 г. бурением нескольких скважин на площадях Доссор, Искине и Карашунгул, а уже в 1894г. компания петербургских предпринимателей организовала Эмба -Каспийское товарищество. До 1898г. товарищество вело только поверхностные поисковые работы и мелкое бурение ручными станками.

С 1899 г. руководство нефтеразведочными работами Эмба -Каспийского товарищества перешло в руки английского концессионера Лемана, который значительно увеличил объем поисковых работ. Компания пробурила на площади Карашунгул 21 скважину, глубиной от 38 до 275 м. На площади Карашунгул 13-18 ноября 1899г. в процессе разведочных работ впервые в Эмбенском районе забил газонефтяной фонтан легкой нефти с суточным дебитом более 20 т (скважина №7, глубина 42 м). По уточненным данным известных геологов Эмбы О. Далбаева и К. Таскинбаева, скважина дала фонтанный приток нефти 25-150 т в сутки с большим содержанием газа. Скважина 37 дала около 5 тыс. т высококачественной нефти, тем самым подтвердив наличие ее промышленных запасов в этой части недр Южной Эмбы. [5].

В марте 1908г. было организовано Эмба - каспийское нефтяное общество. Компания Лемана – Стахеева стала полновластным хозяином многих перспективных площадей Эмбинского района, но в 1910г. Леман разошелся во взглядах со Стахеевым и организовал совместно с английскими предпринимателями новое, Урало-каспийское нефтяное общество (УКНО). Другим известным в то время проявлением признаков нефти на территории Казахстана был п-в Мангышлак (Мангистау). Здесь еще в 1899-1902гг. топограф Г.А. Насибьянц впервые установил признаки нефтеносности в районе колодцев Карасаз и Таспас. В 1911г. другой исследователь, М.В.Баярунас, также обнаружил и описал второй район с признаками нефтеносности — долину Тобеджик.

Первые промышленные изыскания в Западном Казахстане можно отнести к периоду, когда Урало-Каспийское нефтяное общество начало в 1911г. глубокое бурение на площадях Доссор, Искине, Макат. При бурении скважины №3 на площади Доссор 29 апреля 1911г. с глубины 225-226 м ударил мощный фонтан нефти, действовавший в течение 30 ч, после чего нефть загорелась. Пожар прекратился лишь через несколько дней в результате образования песчаной пробки. Фонтан дал около 17 тыс. тонн легкой нефти.

Доссорский фонтан создал большой ажиотаж и острую конкурентную ситуацию среди английских, немецких и русских промышленников, желающих заработать большой капитал и пытающихся захватить перспективные районы Прикаспия. Быстро росло число дозвоительных свидетельств, проданных на разведку нефти Самаро-Уральским управлением земледелия. Например, таких свидетельств было продано в 1911г.-21, в 1912г. - 1788, а в 1923 г. - 1564. В эти годы было создано более десятка нефтяных обществ. Наиболее крупные из них - Урало-Каспийское нефтяное общество, «Эмба», «Эмба-Каспий», «Товарищество братьев Нобель», «Колхида», «Акционерное общество подсобных предприятий Эмбинского района» и др. Нефтяные богатства Урало - Эмбинского района в начале XX столетия оказались в руках более десяти нефтяных обществ -иностранный и русского капитала. Самые крупные

нефтяные общества -УКНО и «товарищество братьев Нобель» - принадлежали английским и немецким капиталистам, которые имели долевое участие во всех других нефтяных обществах. Например, в акционерном обществе «Эмба» капитал «Братьев Нобель» составлял 42,5%, остальная часть приходилась на русских промышленников. Казахский капитал в этот период практически не участвовал в освоении нефтяных богатств региона.

Список наиболее крупных иностранных нефтепромышленных обществ, действовавших в начале XX в. в Урало-Эмбинском районе, и размеры их основных капиталов (млн. руб.), следующие[2, л.12]:

Таблица 2 – Крупные иностранные нефтепромышленные общества, действовавшие в Урало-Эмбинском районе

Название	Год основания	Основной капитал, млн руб.
УКНО	1908	7,0
Эмба-Каспийское нефтяное общество	1912	14,0
Общество «Эмба»	1912	6,6
Общество «Колхида»	1910	3,0
Западно-Уральское нефтяное общество	Нет данных	3,0
Урало-Эмбинское нефтяное общество	1913	0,13 млн. фунтов стерлингов

«Товарищество братьев Нобель» и общество «Нефть» находились в стадии организации.

В дореволюционный период в Урало - Эмбинском районе нефтеразведочные работы проводились лишь на 20 площадях. Было пробурено 166 разведочных скважин общим метражом 37725 м. За исключением Доссора и частично северного Макаата, на каждой площади нефтепромышленники в течение ряда лет пробурили в большинстве случаев одну - две скважины с небольшими глубинами при исключительно некачественной документации буровых работ. Геологи общества «Эмба» считали бесперспективными площадку Искине и некоторые участки на Доссоре и Макаате, впоследствии оказавшиеся промышленно нефтеносными.

Большой объем буровых работ был проведен на площадке Новобогатинск, и получен фонтан легкой нефти с суточным дебитом до 50 тонн. Помимо площадки Новобогатинск «Товарищество братьев Нобель» вело разведочные работы в южном районе Эмбы, на площадях Черная речка, Жингильды и Сатыпалды, а также в северном районе Эмбы, на площадях Жуса, Мортук, Итассай, Матенкожа и др.

На всех перечисленных площадях, кроме Новобогатинска и Жусы, «товарищество братьев Нобель» пробурило только по одной скважине. Вследствие чего разведочные работы не дали положительных результатов. Эти работы велись низкими темпами, требовали огромных капитальных затрат.

31 мая 1915г. было открыто второе после Доссора месторождение - Макаат. Разведочные работы на Макаате в дореволюционный период проводили в основном «Урало-Каспийское нефтяное общество» и общество «Колхида». УКНО пробурило на Макаате одну скважину глубиной 645 м, «Эмба-каспийское нефтяное общество» - две, общим метражом 824,3 м и общество «Колхида» - одну, глубиной 750 м.

В целом, в дореволюционный период на Макаате было пробурено 12 разведочных скважин общим метражом 5820 м. Таким образом, с 1908г. и до Октябрьской революции на Эмбе не было открыто ни одного нового месторождения, кроме Доссора и Макаата, на которых и была сосредоточена деятельность нефтепромышленных компаний. За весь дореволюционный период на Доссоре было пробурено 100 эксплуатационных скважин общим метражом 19891 м. Около 50% пробуренных скважин принадлежало УКНО, остальные - «Эмбе» и «Эмбе - Каспию». На Макаате было пробурено 17 эксплуатационных скважин, принадлежавших обществу «Эмба-Каспий» [6]. Максимальная добыча нефти в Урало - Эмбинском районе в дореволюционный период была достигнута в 1914 г. (272,7 тыс. т). УКНО добыло 57,5% общего количества нефти, «Эмба» - 39,4%, «Эмба - Каспий» - 3,1%.

В то время по удельному весу добычи нефти Урало - Эмбинский район занимал третье место в России (после Баку и Грозного) и давал 30% всей добываемой нефти царской России.

Однако на пути освоения нефтяных богатств района перед нефтепромышленными обществами стояли такие нерешенные задачи, как оторванность района от железнодорожной сети России, ненадежность морского транспорта, запрещение казачеством судоходства по р. Урал, отсутствие пресной воды на промыслах, разброс нефтепромыслов и бездорожье между ними. Связь района с другими частями России осуществлялась тогда лишь через Каспийское море и только в течение шести судоходных месяцев. Полгода район был совершенно отрезан от сбыта нефти и с большими трудностями мог использовать лишь гужевой транспорт для доставки материалов и оборудования на расстояние 500-600 км от Астрахани и Уральска.

1 РГВИА, Ф. 1442, оп.1, Д.179, л.12.

2 ГА РФ, Ф. 102, Оп.3, Д16, Л.52.

3 РГВИА, Ф. 424, Оп.1, Д.427, Л.25.

4 ГАОО, Ф.36, Оп.1, Д.17, Л.22.

5 Нефтяная энциклопедия Казахстана.

6. Сагингалиев Б. История «Большой Эмбы», - Алматы: «Олке», 2002.

КУЛЬТУРНЫЕ ОРИЕНТАЦИИ СЕЛЬСКОГО НАСЕЛЕНИЯ ЖЕТЫСУ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ 1980-Х – НАЧАЛЕ 1990-Х ГОДОВ

А.Б. Калыш – д.и.н., проф., зав. кафедрой археологии, этнологии и музеологии КазНУ имени аль-Фараби

Статья написана на основе использования этносоциологических материалов. Рассматриваемые в ней многоаспектные проблемы интересны в плане исследования взаимовлияния и взаимопроникновения культурных традиций различных этносов, населявших полиэтническую Алматинскую область в конце 1980-х – начале 1990-х годов. При этом основной акцент уделен сельскому населению, в среде которых в отличие от горожан больше сохранены этнокультурные традиции и особенности. Проанализированы состояние образовательного уровня населения, языковой ситуации, включая степень владения родным и неродным языками, уровень распространения казахского, русского и других языков, выявлены сферы использования того или иного языка и т. д. Показаны неоднозначная роль средств массовой информации – телевидения, радио, печати в освоении духовных и культурных ценностей, как своего, так и других этносов. Это же относится к месту музыкальной культуры – традиционной народной, современной эстрадной в жизни сельского населения области. Сделан вывод о том, что в рассматриваемый период культурные интересы исследуемого населения не замыкались рамками лишь национальной культуры, а обнаруживали направленность на усвоение культурных достижений совместно проживающих этносов, равно как и общемировой культуры.

Ключевые слова: культура, традиция, этносы, образовательный уровень, языковая ситуация, средства массовой информации, музыкальная культура.

*The article is written based on the use ethnological and sociological materials. Covered multifaceted problems are interesting in terms of research interest and mutual interpenetration of cultural traditions of various ethnic groups inhabiting the multi-ethnic Almaty region in the late 1980s – early 1990s. The main focus given to the rural population, among whom, unlike townspeople largely kept ethno-cultural traditions and peculiarities. Analyzed the state of the educational level of the population, the language situation, including the degree of possession of native and non-native languages; the prevalence of Kazakh, Russian and other languages; revealed the scope of use of a particular language, etc. Displayed the ambiguous role of the media – television, radio, press in the development of spiritual and cultural values as their own and other ethnic groups. The same applies to the place of musical culture - traditional folk, modern pop in rural population of living area. Concluded that in the period under review the cultural interests of the study population are not short-frames only national culture, and find focus on mastering the cultural achievements of ethnic groups, living together, as well as world culture. **Key words:** culture, tradition, ethnoses, educational level, language situation, media, musical culture.*

Рассматриваемая в статье проблема интересна в плане исследования взаимовлияния и взаимопроникновения культурных традиций различных этносов, населявших полиэтнический Жетысу накануне обретения независимости. Наряду с полевыми этнографическими данными значительную ценность представляют материалы этносоциологических изысканий, проводимых в сельской местности, где в отличие от города этнокультурные традиции и особенности были менее подвержены стандартизации и обезличиванию.

Известно, что одним из важных показателей, характеризующих зрелость общества и его реальные возможности в деле освоения духовного богатства, выработанного человечеством, является состояние образовательного уровня населения. Материалы этносоциологического обследования свидетельствуют о несомненных успехах, достигнутых в рассматриваемый период в сфере народного образования [1]. Значительная часть сельских жителей Алматинской области имели образование в объеме 10 классов и выше (45,4 % – законченное среднее, 13,6 % – среднее специальное и 9,8 % – незаконченное высшее и высшее образование). Доля лиц, имевших начальное и неполное среднее образование, составляла порядка 30,9 % от всего числа опрошенных. Анализ распределения образовательного уровня в зависимости от возраста свидетельствует, что последний показатель в основном был характерен для респондентов старшего возраста.

Определенный интерес представляет анализ образовательного уровня наиболее крупных этносов, населявших исследуемую область в исследуемый период.

Как видно из таблицы 1, наиболее высокий уровень образования характерен для казахов и русских. У

них зафиксирован относительно низкий удельный вес лиц, имеющих начальное и неполное среднее образование, и, наоборот, высокий уровень специалистов со средним специальным, незаконченным высшим и высшим образованием. Более низкий образовательный уровень присущ лицам немецкой, уйгурской и турецкой национальностей.

Таблица 1. Образовательный уровень респондентов в разрезе этнической принадлежности, в % к числу опрошенных

Уровень образования	Казахи	Русские	Немцы	Уйгуры	Турки
Начальное	4,0	7,5	10,5	13,6	15,8
Неполное среднее	13,1	21,5	18,6	27,7	22,0
Законченное среднее					
Среднее специальное	41,0	38,1	51,0	46,0	51,1
Незаконченное высшее, высшее	18,3	22,1	12,1	9,2	6,4
Не ответили	23,6	10,8	7,8	3,0	3,9
	–	–	–	0,5	0,8

Довольно низким был образовательный уровень молодого поколения до 20 лет. Так, например, в этом возрасте не получили среднего образования 6,7% русской молодежи, 8,3% – уйгурской, 11,1% – казахской и 27,3% – турецкой. По всей видимости, данная тенденция является следствием общего падения престижа образования. По нашему мнению, если в начале 1980-х гг. говорили о некоей социальной «девальвации» диплома об окончании технического вуза, то уже к концу 1980-х, как свидетельствуют материалы настоящего исследования, некоторая часть сельской молодежи уже не видит необходимости получения полного среднего образования, так как аттестат об окончании средней школы в условиях отсутствия должной стимуляции практически мало влияет на характер и содержание выполняемой работы и размер заработной платы. Аналогичные тенденции были зафиксированы исследователями не только в других регионах Казахстана [2], но и в соседних союзных республиках [3].

Бесспорно, неотъемлемой частью культуры любого этноса является его язык. Поэтому исследование языковой ситуации в условиях полиэтнического Жетысу имеет как сугубо практическое, так и научно-познавательное значение. Данную проблему мы рассматриваем по нескольким аспектам: мнение респондентов о своей этнической принадлежности по языку, степень владения родным и неродным языками, уровень распространения казахского, русского и других языков, влияние на языковую ситуацию возможности обучения на родном языке, выявление сфер применения того или иного языка и т. д.

По данным этносоциологического исследования подавляющая часть сельчан, несмотря на относительно высокий уровень национально-смешанных браков, однозначно относят себя к тому или иному этносу. На вопрос анкеты: «Какой Ваш родной язык?» 99,7 % турок, 99,8 казахов, 99,0 русских, 97,8% уйгуров, 88,9 % немцев указали на свой родной язык.

Вместе с тем, приведенные выше показатели свидетельствуют лишь о желании респондентов быть причисленными к тому или иному этносу. Наиболее же объективным показателем фактической языковой ситуации является степень владения тем или иным этносом родным и уровень распространения двух- и трехязычия.

Показатели таблицы 2 свидетельствуют о том, что русские не подвержены языковому влиянию контактирующих этносов. Большой процент владения родным языком характерен и для казахов. Несмотря на высокий уровень этнического самосознания лишь половина турок и уйгуров ответила, что родной язык они знают лучше, чем другой. Практически половина респондентов-немцев лучше владеющих немецким и русским языками составляет более трети опрошенных.

Таблица 2. Сведения о степени владения языками, в % к числу опрошенных

Владеют языком	Казахи	Русские	Немцы	Уйгуры	Турки
Своей национальности	68,8	97,0	12,6	48,0	51,7
Русским					
Обоими одинаково	5,3	–	49,2	8,2	4,7
Другими	24,6	–	36,7	28,5	35,6
Не ответили	0,3	–	1,0	14,1	7,0
	1,0	3,0	0,5	1,2	1,6

Приведенная выше языковая ситуация отражает реалии, сложившиеся в республике в

рассматриваемое время, и это относится прежде всего к языку обучения в общеобразовательных школах.

Например, если 97,5 % респондентов из числарусских и 71,5% респондентов-казахов обучались в школах на родном языке, то показатель обучения на родном языке среди уйгур, турок и немцев составил соответственно 18,4-7,0-3,3 %. В то же время ответы на вопрос: «На каком языке обучаются (обучались) Ваши дети в школе?» выявили крайне негативную тенденцию к сокращению удельного веса лиц, обучавшихся на родном языке, по всем этносам, кроме русского. Так, на момент обследования лишь 37,2 % детей казахов имели возможность получить образование на родном языке, 9,3 % обучались в смешанных школах, остальные – учились в русских школах. Еще в худшем положении оказались в этом отношении уйгурские, немецкие, турецкие дети школьного возраста. Отметим, что доля детей, обучавшихся на родном языке среди уйгур составила на момент обследования 2,5%, среди немцев – 0,5%, среди турок – 0,3 %. Отмеченная выше тенденция явилась прямым следствием непродуманной политики по ликвидации национальных школ и повсеместному насаждению школ с обучением на русском языке.

В силу исторически сложившихся условий русский язык в Казахстане выполняет функцию языка межнационального общения. По нашим материалам, доля лиц, не владеющих или слабо владеющих этим языком, среди указанных этносов в исследуемый период была крайне незначительна и колебалась в пределах от 0,2 до 8,9 %. Что касается степени владения языком коренного населения, т.е. казахским, то этносоциологические материалы дают значительные расхождения среди изучаемых этносов (см. таблицу 3).

Таблица 3. Степень владения казахским языком, в % к числу опрошенных

Владенот казахским	Казахи	Русские	Немцы	Уйгуры	Турки
Совершенно свободно думают на языке	79,9	1,0	2,2	27,2	18,9
Довольно свободно говорят	15,6	2,8	4,3	46,0	41,1
С некоторыми затруднениями говорят	2,3	9,0	5,5	15,6	25,8
С большим трудом говорят	1,0	25,3	18,6	5,5	9,6
Вообще не говорят	–	57,1	65,1	4,5	3,1
Не ответили	1,3	4,8	4,3	1,2	1,5

Материалы таблицы показывают, что в наибольшей мере казахским языком владели представители тюркоязычных этносов. Например, если в общей численности уйгурского и турецкого населения доля лиц, в той или иной степени владеющих казахским языком, составляла соответственно 88,8-85,8%, то аналогичные данные среди русских и немцев равнялись всего 12,8-12,0%. Указанную ситуацию в знании казахского языка среди перечисленных этносов можно, на наш взгляд, объяснить следующими факторами: 1) для тюркоязычных этносов овладение казахским языком в значительной мере облегчено родственностью этнокультурных параметров, включая языка, относительно длительным периодом совместного проживания с казахами в обследованных нами населенных пунктах; 2) на слабознание казахского языка среди русских и немцев большое влияние оказала прежняя государственная политика, искусственно ограничивавшая сферы применения казахского языка.

Поэтому, все указанные языки, за исключением русского, больше использовались на бытовом уровне.

Например, среди казахов, уйгур и турок общаются на родном языке с родителями, бабушками и дедушками от 71,8 до 82,1 %, с мужем или женой – от 60,1 до 75,1 %, с детьми – от 59,4 до 71,6 %, с соседями – от 25,6 до 42,9 %, с коллегами по работе или учебе – от 16,4 до 26,9 %. Еще ниже эти показатели среди немцев, они составляют соответственно 17,9–10,5–8,6–3,1–2,4 % .

Как известно, одним из показателей культурного развития того или иного этноса является возможность удовлетворения духовных запросов на родном языке, прежде всего, в чтении художественной литературы и периодической печати, просмотре и прослушивании теле- и радиопередач. И здесь не все обстоит благополучно. Так, из общего числа опрошенных казахов народном языке смотрели телепередачи 12,3%, слушали радио – 14,8 %, читали художественную литературу и периодическую печать соответственно 29,1и 21,9 %. Еще ниже эти показатели зафиксированы среди уйгур, турок и немцев.

Сравнительно более благополучная картина наблюдается в эпистолярном использовании родного языка. Например, 46,3% респондентов-казахов переписывались на своем языке. Этот показатель среди уйгур охватывал 18,5% и турок – 10,3 %.

Приведенные выше этноязыковые данные позволяют нам распределить изучаемые этносы па

нескольким группам в зависимости от степени владения или инымязыком. Первая группа, куда вошло русское население, характеризуется чрезвычайно широким использованием во всех сферах жизнедеятельности только родного языка и незнанием других языков. Во вторую группу отнесены казахи и условно немцы, для которых характерно двуязычие – национально-русское. Однако если немецкий язык функционирует в незначительной мере и эпизодически лишь па уровне бытового общения, то казахский имеет более широкую сферу применения. Третью группу образуют уйгуры и турки, отличающиеся трехязычием и многоязычием. Их язык также используется в основном на бытовом уровне. Эти и другие показанные нами тенденции рассматриваемого периода коррелируются исследованиями отечественных этнолингвистов [4-5].

Довольно значительное место в культурной жизни сельского населения Жетысу по-прежнему занимают средства массовой информации. Несомненно, что здесь ведущая роль принадлежит телевидению. Например, 87,0% опрошенных независимо от этнической принадлежности ответили, что постоянно смотрят телепередачи, 12,1% – периодически и 0,9% – совсем не смотрят. С другой стороны, широкое распространение телевидения способствует преимущественно пассивному и однообразному восприятию духовных ценностей, т. к. ориентировано на массового зрителя. Порождаемая им массовая культура часто отвлекает молодежь и особенно детей от других активных форм культурной деятельности. Что касается радиопередач, то их постоянно слушали 60,7% респондентов, редко – 34,2%, совсем не слушали – 5,1%. Практически ежедневно 64,6% жителей обследованных сел читали газеты, редко – 27,2%, совсем не читали 8,2%. Заметим, что если последний показатель среди русских казахов и немцев колебался в пределах 3,5–5,5%, то среди уйгур и турок – от 10,6 до 17,5%.

В исследуемые годы, с повсеместным ростом влияния телевидения как в городе, так и в селе, несколько снижался интерес населения к чтению художественной литературы. Анализ таблицы 4 показывает, что в Жетысу в среднем четверть респондентов не читают художественной литературы и около половины читают ее периодически. Чтение художественной литературы менее популярно среди уйгур и турок. Примечательно, что среди всех изучаемых этносов преобладали лица, читающие книги от случая к случаю, а среди русских и немцев они составляют большинство. Рассматриваемая литература наибольшим спросом пользовалась среди казахов и русских, у которых относительно высок удельный вес характерен для лиц, имеющих среднее специальное, незаконченное высшее и высшее образование. Как показали результаты опроса, сельчане были знакомы с художественной литературой, как контактирующих этносов, так и других. Так, на вопрос: «Книги авторов, каких национальностей Вы любите читать?» – 48,3% опрошенных указало, что национальность писателя для них не имеет значения, 15,7% – предпочитали произведения писателей народов бывшего СССР, 13,4% – своих национальных писателей, 10,1% – русских. Указанные выше показатели свидетельствуют, что для сельского читателя главное значение имеет содержание книги и поднимаемые в ней проблемы, а не национальная принадлежность писателя.

Таблица 4. Сведения о чтении художественной литературы, в % к числу опрошенных

Читают	Казахи	Русские	Немцы	Уйгуры	Турки
Постоянно	38,4	30,6	20,6	22,8	15,5
Периодически	44,7	51,9	58,0	40,3	40,1
Совсем не читают	15,3	16,3	19,6	33,9	40,0
Не ответили	1,5	1,3	1,8	3,0	4,4

Значительный интерес представляет анализ роли музыкальной культуры в жизни сельского населения области. 48,7% опрошенных казахов предпочитали слушать казахскую народную музыку. Ориентация на народную музыку среди турок составляла 34,0%, среди уйгур – 24,9%, русских – 22,5% и немцев – 19,4%. Отметим, что два последних этноса больше ориентированы на современную эстрадную музыку, соответственно 40,6 и 41,2%, в то время как среди казахов, турок и уйгур данный показатель невелик: соответственно 23,8–20,2–19,1%, в основном это молодежь. Если взять в целом, то 54,4% опрошенных сельчан предпочитали традиционную народную музыку, 26,3% – современную эстрадную, меньшинство – симфоническую.

Большой интерес проявляли жители Алматинской области к духовным ценностям других народов и к инонациональной культуре. Значительное сходство ответов наших респондентов на вопрос: «Как Вы считаете, важно ли знать культуру других народов, проживающих в Казахстане?» наглядно демонстрирует

указанное положение. Так, утвердительно ответили на поставленный вопрос 79,4% опрошенных казахов, 77,5% уйгур, 75,2% турок, 63,4% русских и 55,0% немцев. Отрицательно ответили на данный вопрос среди указанных этносов соответственно 4,1–5,6–4,8–3,3–12,6% респондентов. Остальные опрошенные сельчане придерживались мнения, что инонациональную культуру знать желательно, но не обязательно. Показанные нами выше тенденции прослежены отечественными этнографами и в других сельских районах Жетысу [6].

В целом, обобщая все вышесказанное, отметим, что исследованные нами этноязыковые процессы в Жетысу отличались неоднозначностью, значительным развитием национально-русского двуязычия, широким распространением русского языка как языка межнационального общения, размыванием языков малых этносов, наметившейся тенденцией изменения языковой ориентации в пользу казахского языка среди тюркоязычного населения. Заметно вырос образовательный и культурно-информационный уровень сельского населения, наблюдалось устойчивое стремление к расширению сфер культурного потребления. При этом культурные интересы не замыкались рамками лишь национальной культуры, обнаруживали направленность на усвоение культурных достижений совместно проживающих этносов, равно как и общемировой культуры.

1 Здесь и далее анализируются результаты этносоциологического обследования, собранного в 1989 г. сотрудниками отдела этнологии Института истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова НАН РК, Института этнологии и этнической антропологии имени Н.Н. Миклухо-Маклая РАН и КазГНУ им. аль-Фараби по теме «Этнические аспекты культуры народов Казахстана». В ходе обследования было опрошено около 2 тыс. респондентов из числа казахов, русских, уйгур, турков и немцев Эмбекишказахского района Алматинской области.

2 Наумова О.Б. Современные этнокультурные процессы у казахов в многонациональных районах Казахстана: Автореф. дисс. ... к.и.н. –М., 1991. –24 с.

3 Асанканов А.А. Социально-культурное развитие кыргызского сельского населения (По материалам этносоциологического исследования): Автореф. дисс. ... д.и.н. –М., 1993. – 56 с.

4 Сулейменова Э.Д. Языки народов Казахстана. Социолингвистический справочник. – Астана: Арман ПВ, 2007. – 304 с.

5 Шаймерденова Н.Ж. Turco-Slavica: Язык, этнос, культура в едином пространстве. – Петропавл: Полиграфия, 2011. – 348 с.

6 Абдуллина А.Т. Современные этнокультурные процессы в среде сельского населения Жетысу: –Автореф. дисс. ... к.и.н. –Алматы, 1998. –24 с.

1920-1945 ЖЫЛДАРДАҒЫ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ШЫҒЫС АЙМАҒЫНДАҒЫ ӨНЕРКӘСІП САЛАСЫНЫҢ ДАМУЫ

М.М. Муратқазин – Абай атындағы ҚазҰПУі, т.ғ.к.

В статье рассматриваются вопросы развития о тяжелой промышленности Восточно Казахстанской региона 20-45 годов XX в.

The article discusses the development of heavy industry in the region of East Kazakhstan 20-45 years of XX century.

Қазақстанның түсті металлургиясы орасан зор пайдалы қазыналар қорларына негізделген өнеркәсіптің көне және жетекші саласы болады. Бұл сала республиканың бүкіл өнеркәсіп кешенінің қалыптасуына орасан зор әсер етеді. Түсті металлургия пайда болғанынан кейінгі жылдары Шығыс Қазақстан аймағы қиын және күрделі кезеңдерді бастан кешірді. 1917 жылға қарай түсті металлургияда жұмыс істеп тұрған тоғыз кеніш және үш зауыт болды. Олар Спассмыс балқыту, Екібастұз мырыш, Қызылеспе күміс-қорғасын зауыттары еді.

Алдымен түсті металлургияның негізгі аудандары Шығыс және Орталық Қазақстан болды, ал соңғы 20-30 жылдардың ішінде бұл сала республиканың оңтүстік және солтүстігінде орналаса бастады. Осының нәтижесінде Қазақстанның жекелеген жерлерде экономикалық даму деңгейін белгілі дәрежеде теңестіре бастады.

Қазақстанда жыл сайын жаңа кеншілер, шахталар, заводтар қатарға қосылуда. Қазақстанның қазба байлығының ішінде кенді Алтайдың орыны ерекше. Ол кен – қоймасы. Онда мыс-қорғасын, алтын – күміс, қалайы, вольфрам, цинк кендері мол. Алтайдың кен байлығын барынша зерттеп, кенінен меңгеруге партия мен үкімет үлкен назар аударады. Алтайда Лениногор қорғасын заводы, Ертіс мыс заводы осы индустрияландыру жылдарында жұмыс жасаған. Бұл қос заводқа Алтайдың үшінші заводы – Өскемен цинк заводы іске қосылды.

Бұл заводтардың пайдаға қосылуы одан кейін өнім беруі большевиктер партиясының

индустрияландыру программасы іске асып, алып зауыттар пайдаға беріліп, үздіксіз жұмыс істеуі индустрияландыру саясатының жүргізілу барысы орталықтан қадағалануының нәтижесі.

Одақ көлемінде ірі кен орындарының бірі орталығы Өсемен қаласы болған Алтай өлкесі. Алтайды игеру XVIII ғасырдан басталған еді. XX ғасыр басында Алтай қорғасын мен күмістің мол кеніне айналды. Осындай ұзақ уақыттық игеру барысында Алтай тау-кен ісі құлдырауды басынан өткізді. Мұның себебі Алтай кен өндіру ісіндегі технологиялар мен техникалардың ескіруі. Сонымен қатар көлік жолының дұрыс жолға қойылмауы және әлемдік нарықта күміс құнының төмендеуі Алтай кен өндірісінің дамуына кедергілер жасады.

1940 жылы Алтай түсті металл комбинатының орталығы Өскеменнен Линанагорск қаласына ауыстырылды. Оның көшірілу себебі комбинат өзінің өндірісінен алшақтағандықтан және басқару жүйесі дұрыс болмағандықтан осылай көшіруіне мәжбүр болды. Комбинат директоры Евсеев облыстық комитеттен комбинатты қайта көшірілуін және Өскеменге орналасуы жөнінде өтініш жасалынды. Бұл мәселе өтініш талабы бойынша қанағаттандырылды [1: 50-51].

Ұлы Отан соғысы жылдарында көптеген зауыт, фабрикалар Қазақстанға көшірілген еді. Соның бірі 1942 жылы Ресейдегі Ордженикидзе атындағы Электроцинк зауыты Өскеменге көшірілген еді. 1942 жылы осы зауыт алғаш металл құйма өнімдерін берді [2: 2].

Өскемен Цинк зауытының құрылысы Ұлы Отан Соғысы жылдарында жүргізілді. Жұмыста қиыншылықтар да кездесіп отырды. Оның бір мысалы: құрылыс материалдары да жеткіліксіз болып тұрды. Маман жұмысшылар жетіспеді [3: 45]. Өскемен Цинк заводының пайдалануға берілуі, одан кейін өнім беруі еліміздегі индустрияландыру бағдарламасының іске асуының жетістігі. Сталиндік жаңа бесжылдық қойған міндеттерді орындауға металлургтер өздерінің ынта-жігерін, білімін, тәжірибесін, іскерлігін бұрынғыдан да арттыра береді [4: 2].

Осы жылдары Отанымыздың түсті металлургия өнеркәсіп орындарының қатарына металлургия заводы – Алтай Цинк заводы ашылып іске қосылды. Цинк заводын салуға, оны тезінен қатарға қосуға қатысқан құрылысшылар мен металлургтар заводы салу, қатарға қосу жұмыстарында қажымай еңбек ете отырып, еліміздің тарапында Қазақстан Цинк заводын беру ең үлесін қосты. Сөйтіп олар большевиктер партиясына, үкіметімізге, көп ұлтты пролетариат халқының көсемі Сталинге соғыстан кейінгі Сталиндік жаңа бесжылдықтың жеңісі Өскемен Цинк заводын салу, оны пайдаға тапсыру Алтай металлургтары алдында ерекше қойылды [5: 47].

Қазақстанның шығыс аймағындағы кен орындары мен кәсіпорындарда жұмысшылардың жағдайы 1920 жылдары да басқа өндіріс аймақтарындағыдай сипатта болды. Өскемендегі жұмысшылардың жағдайын жұмысшылар комитетінің басшысы Исембаев 1926 жылғы жағдайды былай деп сипаттайды: Казак жұмысшылары 70 жанұя бір баракта өмір сүреді. Жергілікті тұрғындар казак жұмысшыларына пәтер жалға бермейді. Жұмысшылардың орта жалақысы – 30 сом, коммуналдық төлемдерге 15 сомға дейін ақша ұстайды. Өтем ақылар да төленіп тұрды [6: 49].

1931 ж. Рубцовка-Риддер темір жолы салына бастады. 1939 ж. бұл темір жол Кенді Алтайды Транс Сібірмен Орта Азия магистральдарымен жалғастырды. 1940 ж. Өскеменді оның оңтүстік шығыс аудандарымен жалғастыратын «Восточное кольцо» жолы салынды. Бұл жол XIX ғ. аяғында Яровский деген қалаушының басшылығымен салынған еді. [7: 16]. «Восточное кольцо» жолы салынған кезде комсомолдар ұйымы үлкен жауапкершілік танытты.

1934 жылы Рубцовка-Риддер жолының құрылысы жүзеге асты. Ол 1938 жылы аяқталды. Бұл жол Өскемендегі Транс-Сібірмен және Орта Азия магистральдарымен жалғастырды [8: 54].

Түсті металдар орталығының ең ірілерінің бірі бұл - Алтай өңіріндегі тау-кен комбинаты Риддер кеніші. Алтай өңіріндегі полиметалл кеніштері Кеңес Одағындағы полиметалл түрінің бір бөлігіне айналды. Атап айтқанда Риддер, тау-кен комбинаты т.б тау кен комбинаты Өскемен қаласынан 80 шақырым жерде орналасқан еді. Кеңес Одағы бойынша Риддер кеніші іске қосылғаннан кейін қорғасын өндіруге деген сұраныс бес есеге ұлғайды. Аталған қалалық аймақтағы метал мен кен қорлары мынандай көрсеткіште анықталған. Риддер және Сокольный кеніштерінде: мырыш 450 мың тонна, қорғасын 250 мың тонна, мыс 25 мың тонна, алтын 55 тонна және күміс 250 тонна [9: 3].

1921 жылы Мәскеудегі 9-шы Бүкілресейлік Кеңес съезінде желтоқсан айында Риддер кәсіпорынын жедел түрде қалпына келтіріп, дамыту жөнінде мәселе көтеріледі. Кеңес одағының мақсаты сол кезеңде орталыққа түсті металмен қорғасын және т.б. өте қажет еді. 1925 жылы Риддерде тәжірибелік мыс электролиттік зауыты іске қосылды.

1927 ж. Риддерлік тау-кен өндірістік кәсіпорынды осы уақытқа дейін дағдарыстан шыға алмай келді. Жұмысшылардың еңбек ақысын төлеу кешіктіріліп отырды. Осы мекеменің жұмысшыларының еңбек

ақысына деген қарызы 14 000 сомды құрады. Жұмысшылардың еңбек ақысы уақытында төленбегендіктен еңбек өнімділігі де төмендей бастады. Еңбек ақының уақытында төленбеуіне қарсы жұмысшылардың наразылықтары күшейіп жатты. Олардың еңбек ақысы 3-5 сомды құрады. Жұмысшылардың қосымша шаруашылықтары да жоқ. Елдегі азық-түлік өнімдерінің бағасының көтерілуі қымбатшылықты, мұндай еңбек ақыға жұмысшылардың өмір сүруі де мүмкін емес еді. Содан барып қоғамдық жұмысқа деген салғырттық, басымдылық танытты. Шаруалар мен жұмысшылар сұхбаттарда және кеңестерде осы мәселелерді баса алға тартып, жеткізіп отырды. Сонымен қатар салық төлеу мәселесінің де қиындықтары аталып өтілді [10: 47].

Екінші бесжылдық кезеңінде кен орындарын дамыту жоспарына сәйкес Қазақстандағы кенге бай аймақтардағы кен ісін дамытуды негізгі міндетке ала отырып, оларды қолданысқа енгізу жөнінде мемлекет тарапынан арнайы нұсқаулар берілді. Бұл кенді аймақтарға Өскемен қалалық аймағы да кірген еді. Келешекте Риддер кен ісін бесжылдықтың аяғына қарай 40 мың тоннаға мысты ұлғайту жоспарланды.

1934 жыл 10 шілдеде ҚазАКСР-ң орталық комитетінде Риддер кешеніндегі эксплуатация жұмысының нәтижесіндегі құқық бұзушылық бойынша тексеріс жүргізіліп, шара қолдану жөнінде қалуы қабылдады. Барлық анықталған Риддер кешені бойынша барлық мәліметтерді жинақтап орталық ҚазАКСР-ң тау-кен ісі жөніндегі аға инспекторы Варшабаевқа жеткізу нұсқауы берілді. Тексеріс қорытындысы бойынша техникалық жабдықтау барысындағы олқылықтар анықталды. Техникалық қауіпсіздік ережелері сақталмаған деген қорытынды жасалып 1934 ж. тамыз айындағы Қазақстанның тау-кен округінің басшысы Гурьет хаттамасында баяндалған.

1917 жылы Риддер қоғамының кәсіпорын құрылысы өзінің даму кезеңінің алғашқы сатысында еді. Бұл құрылыс жұмыстары өте ұзақ уақыт жүргізілді. Оның құрылыс жұмыстары 1925 жылдан қайтадан қолға алынды. Ал, 1928-1929 жылдары Риддер кеніші құрылысының 1-ші кезеңі аяқталды. Осы жылдары өндіру мен өңдеуге 60000 тонна кен белгіленді. Оның ішінде 5000 тонна қорғасын, 25000 тоннаға дейін цинк құймасын өңдеу негізделді. Сонымен қатар 500 кг алтын, 2000 кг күміс.

Соғысқа дейінгі жылдарда аймақтағы кен орындарында кеннің мынадай көлемдегі қорлары болды. Риддер және Сокольный кенішінде 450.000 тонна цинк, 250.000 тонна қорғасын, 25.000 тонна мыс, 55 тонна алтын, және 250 тонна күміс. Аталған кезеңде яғни 30-шы жылдары Риддер кенішінде қорғасын қоспалары мол өндірілген еді. Ал цинк өндірісі өнеркәсіп орындарының алшақ жерлерде орналасуы оның кең көлемде өндірілуіне кедергі жасады. Бесінші жылдықтың аяғына дейін 40 мың тонна цинк, 20 мың тонна қорғасын, 1500 тонна мыс өндіру жоспарланды. Өскемен маңындағы Бұқтырма аймағына қарасты Зырян кенішінде өндірілетін металл көлемі бақылау нәтижесінде 250 мың тоннаға жуық өнім өндіру белгіленді. Бұл кеніш 30-шы жылдардың ортасына дейін ағылшындар тарапынан игерілген еді. Бұл Зырян кеніші Алтай аймағындағы басқа да кеніштер сияқты Лена-Гольдфильс компаниясының концессиясына берілген еді. Бұл кәсіпорынның құрылыс жұмыстары өте баяу жүргізілуде.

Соғыс жүріп жатқан кезеңде Өскеменде кәсіпорындар, аяқ-киім дайындау ісінде тоқыма және жіп өнімдері облыстық суда базасынан таңдап алынды. Осы кезеңде 70 мың сом тұратын іс машинасын қаладағы аяқ – киім дайындаушылар 16800 сомға алған еді.

1945-1946 жж. Республиканың халық комитеті Өскемендегі өнеркәсіп және өндіріс орындарына мынандай шикізаттарды бөле отырып аяқ киім дайындауды негізге алды.

Ұсақ тері шикі заты – 16900 дана

Ірі тері шикізаты – 540 дана

Тоқыма – 5400 кг. [11: 3, 16].

Шығыс Қазақстан аймағы ежелден кен орындарына бай еді. Осы кен орындарын игеру мәселесі оны өндіріске қосу индустрияландыру жылдарында жүзеге аса бастады. Аймақта ауыр өнеркәсіп саласын дамытуға аса көп көңіл бөлінді де, тамақ өнеркәсібін жетілдіру өз деңгейінде жүзеге аспады. Аймақта өнеркәсіп орындарында тұрақты жұмыс жасайтын техникалық мамандардың қатары толығы бастады. [12: 21].

Партия комитеті бұрын шалғайда жатқан аймақты өнеркәсіпті аймаққа айналдыра отырып, Өскеменді кенді Алтайдың орталығына айналдырды. 1930 жылдары қалада жаңа орталық алаңдар пайда бола бастады. Индустрияландыру жылдарындағы металлургияға арнап ашылған-металлургия сарайы еді. Қала заводтар, ғылыми мекемелер қаласына айналды [13: 85].

Шығыс Қазақстанның түсті металдары жоғарғы сапалығымен ерекшелінеді. Мысалы, Өскемен мырышы, Балқаш және Жезқазған мысы, Лондонның түсті металдар биржасында эталон ретінде тіркелген. Қазіргі уақытта Қазақстанның түсті металдары 30-дан астам әлем елдеріне экспортқа шығарылады.

1 Алексеевко.Н. изд. Каз-н. Усть-Камен-ск. 1970 г. 50-51, 54 стр.

- 2 Рудный Алтай // 1976ж. 16.07. 2 б.
- 3 ҚРПМ 141 т. 1 іс 1353 45 б.
- 4 Алтай Большевик // 27 сентябрь, 1947 ж. 2 б.
- 5 ҚРПМ Қор 141 тізбе -1 іс 71 47 б.
- 6 ҚРПМ қ. 141, т. 1 іс 71, 49 б.
- 7 ҚРПМ қ. 725, т. 4, іс 165 -16 бб.
- 8 ҚРПМ қ. – 725, оп – 4 – 725, ед. Хр. – 155, 54 бб.
- 9 Қ 50. ШҚОМ Опись 1 іс 455. 3-бет.
- 10 ҚРПМ Қор 141 тізбе -1 іс 71 47 б.
- 11 ҚРПМ қ. 725, т. 4, іс 1100- 3, 16 б.
- 12 ҚРПМ қ. 141, тізбе 1, іс-5153, 21 б.
- 13 Установ. Совет. Власти, С.Н. Герасимов, 85 стр.

ЕГЕМЕН ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ КӨШІ-ҚОН ПРОЦЕСІНІҢ ЗЕРТТЕЛУІ ЖӘНЕ ЖАҢАША КӨЗҚАРАСТАР

М.К. Тулекова – Абай ат. ҚазҰПУ, т.ғ.д., профессор

Статья посвящена анализу социально-демографического и миграционного положения, а так же безработицы. Вопрос безработицы в стране является основной проблемой в решении демографического развития страны. В Казахстане проблема безработицы стала особенно актуальна после распада Союза. Распад мощнейшего союза, в котором ранее была централизованная власть, в начале негативным образом отразился на политическом, экономическом и социальном развитии страны. Закрывались заводы, фабрики, кадры переезжали на свою Родину, тем самым в стране усилился процесс миграции. Резко снизился социальный уровень. Сокращение и закрытие государственных секторов, безработица в сельской местности, все привело к массовой безработице.

Article is devoted to the analysis of social and demographic and migratory situation, and as unemployments. The unemployment question in the country is the main problem in the solution of demographic development of the country. In Kazakhstan problem of unemployment it became especially actual after Union disintegration. Disintegration of the most powerful union in which earlier there was a centralized power, at the beginning negatively was reflected in political, economic and social development of the country. Plants were closed, factories, shots moved to the Homeland, thereby in the country migration process amplified. Sharply social level decreased. Reduction and closing of public sectors, unemployment in rural areas, resulted everything in mass unemployment.

Еліміз егемендігін алған алғашқы күннен бастап демография, миграция мәселелеріне ерекше көңіл бөлініп келе жатыр. Еліміздің негізгі байлығы халқы болғандықтан да оның санының өзгерістер, туу мен өлім, жас мәселесі және ішкі, сыртқы миграциялық процестер арқашанда өзекті тақырып болып қала бермек. Мемлекеттің демографиялық саладағы саясатының басты бағытының өзі осы жоғарыда айтылғандарды реттеуге бағытталған. Сондықтан да егемендіктің алғашқы күнінен бастап еліміздегі демографиялық саясатты реттеу мәселесі көтеріле отырып бүгінгі күнге дейін жалғасын табуы ол заңды процесс. Сондықтан да ғалымдар ғасырлар бойы демография мен миграцияны зерттеуге ерекше көңіл бөліп келеді. Ал егемен ел болғаннан бастап өзіміздің өткен тарихымызға қайта орала отырып төл тарихымызды ғалымдар қайтадан жаңаша көзқараспен зерттеуді бастады.

Бүгінгі таңда тарихшы ғалымдар алдында ірі зерттеулерді қажет ететін шешімін күтетін ірі проблемалық мәселелер көп. Соның ішіндегі ең негізгісі Қазақстан тарихының қазіргі заман тарихының хронологиялық шегін анықтау, Қазақстан тарихын кезеңдеу, өткен ғасырларда дұрыс бағасын ала алмаған тарихи мәселелерді, яғни «ақтандақтарды» қайта зерделеу. Осындай терең зерттелмеген, үстірт қаралған мәселелер қатарына миграцияда жатады.

Жалпы халықтану саласы бойынша жарық көрген ғылыми зерттеу жұмыстарын бірнеше топтарға бөліп алып қарастыруға болады. Бірінші топқа арнайы арналып жазылған ғылыми зерттеу жұмыстарын, ал екінші топқа революцияға дейінгі авторлардың еңбектері жатады, үшінші топқа кеңес дәуіріндегі тарихшылар мен демографтардың тарихи демографияға байланысты жарық көрген еңбектерді, ал төртінші топқа, қазіргі кезеңде жазылған еңбектерді жатқызуға болады.

Қазақстандағы халықтың этнодемографиялық және әлеуметтік жағдайына байланысты зерттелген мақалалар мен монографиялар, баспасөз беттерінде жарық көрген еңбектер көп. Тұрғындардың жалпы санын көрсетуде автор А.Н. Алексеенко 1920-1985-жылдар аралығындағы миграциялық процесті қарастырады. Соғыстан кейінгі кезеңдегі ауылдық жерлердегі халықтың қалыптасу тарихын қарастыруда құнды еңбек. Осының жалғасын автордың докторлық диссертациясының тақырыбынан көреміз.

«Сельское население Казахстана. 1920-1990гг.»[1]. А.Н.Алексеев республикадағы 70-жыл аралығындағы ауылдағы өзгерістерді қарастырады. Ол төмендегідей мәселелерді шешуге тырысады: экономикалық облыстар мен аудандар бойынша бөле отырып тұрғындардың сандық өсуі мен ұлттық құрамын анықтау; қала мен селодағы тұрғындардың орналасуы; тұрғындардың табиғи өсуі; селолық тұрғындардың ұлттық ерекшелігіне қарай орналасуының ерекшелігін анықтап көрсетуге арналған. Автор өз еңбегінің бірінші тарауында 1920-1990-жылдар аралығындағы осы тақырыпты қамтитын ғылыми жарық көрген еңбектерге шолу беріледі. Ал екінші тарауында Қазақстандағы халықтың өсу динамикасы мен ұлттық құрамына сипаттама береді, ал үшіншіде оның орналасуын қарастырады. Осы еңбектерінің жалғасы ретінде Алексеев А.Н. елдегі және жекелеген аймақтардағы халықтардың қалыптасу тарихына арнаған «Население Казахстана. 1920-1990гг.» және «Народы Восточного Казахстана» деген ғылыми зерттеулерін жазды.[2] Бірінші еңбекте тұрғындардың саны мен олардың орналасуы Қазақстан бойынша және оның бес негізгі экономикалық аймақтары бойынша қарастырылды, Оңтүстік, Солтүстік, Батыс, Шығыс, Орталық. Бірінші тарауда «Динамика численности и национальный состав населения» автор территорияның қалыптасуы және республиканың халқы, 1921-1922жылдардағы аштықтың демографиялық жағдайға әсері, одан әрі Қазақстан халқының дамуы туралы мәселелерді қарастырды. Республиканың ауылдағы тұрғындарын қарастырған кезде автор жергілікті және жергілікті емес тұрғындар деген терминді алып қарастырған. Ол Қазақстандағы төрт негізгі ұлтты алып қарастырған: қазақтар, орыстар, немістер, украиндарды. Шығыс экономикалық аудан бойынша-төрт ұлтты: қазақтар, орыстар, украиндар, немістер. Оңтүстік аймақ бойынша алтау: қазақтар, орыстар, украиндар, немістер, өзбектер және ұйғурлар. Орталықта бес ұлтты: қазақтар, орыстар, немістер, украиндар, татарлар. Батыста –бес ұлтты: қазақтар, орыстар, украиндар, татарлар, немістерді алып қарастырған. Осы жеті ұлттан басқа автор ерекше беларустар, тағы басқа ұлт өкілдеріне де тоқталады. «Расселение населения» деген екінші тарауында автор тұрғындардың қоныс аударуына, оның республиканың экономикалық аудандарын дамытуға қосқан үлесіне тоқталады. Экономикалық аудандарды беске бөледі: Шығыс, Оңтүстік, Орталық, Батыс және Солтүстік, олардың арқайсысына арнайы параграф арнаған. Ақырғы параграфында Қазақстандағы 90-жылдардағы демографиялық процеске сипаттама береді. Алға қойылған мақсатына жету үшін 1920, 1923, 1926, 1939, 1959, 1970, 1979, 1989 жж. халық санағының қорытындыларын және статистикалық материалдарды салыстырмалы түрде пайдаланады. «Народы Восточного Казахстана» деген еңбегінде А.Н.Алексеев Шығыс Қазақстан облысындағы тұрғындардың ұлттық құрамын зерттеуге арнаған, 1897-ден 1989 жылға дейінгі санақ материалдарына сүйене отырып зерттеген. Бұл еңбек жалпылай зерттеумен қатар алғаш рет жеке аймақтағы тұрғындар тарихына арналған алғашқы еңбектің бірі.

Қазақстан тарихнамасында халық саны, тарихы туралы еңбектер жазған Тынышбаев М., Бекмаханова Н.Е., Алексеев Н.В., Татимов М.Б., Асылбеков М.Х., Козыбаев М.К., Қасымбаев Ж.К., Базанова Ф.Н., Галиев А., Сдықов М.Н. және т.б. Олар өз еңбектерінде берілген зерттеу деректері арқылы тарихи-демографиялық ғылымды жоғары сатыға көтерді, тарихи зерттеу әдістерін жаңарта отырып, проблемалық зерттеу шеңберін кеңейтті. Олардың ғылыми еңбектерінің нәтижесінде Қазақстандағы этнодемографиялық процестің даму заңдылығын жасауға мүмкіндік туды. Нәтижесінде аймақтардағы этнодемографиялық, әлеуметтік даму тарихын зерттеуге терең негіз салынып, ғылыми тұрғыдан зерттеуге негіз қаланды. Жарық көрген еңбектерде сонымен қатар Қазақстандағы жалпы проблемалық мәселелер қаралды. Ал ғылыми әдебиеттер жекелеген аймақтар туралы жоқтың қасы, тек Батыс Қазақстан аймағы бойынша шыққан Сдықов М.Н. монографиясы мен Орталық Қазақстан тұрғындары ХІХ ғасырдың аяғынан- ХХ ғасырдың 30 ж. және 40ж. - ХХ ғасырдың аяғына дейінгі аралықты қаттыған В.Козинаның 2 кітабынан басқа[3].

Тарихи-демографиялық әдебиетте бұл өзгерістер Асылбеков М.Х. және Галиев А.Б. «Социально-демографические процессы в Казахстане (1917-1980 гг.)» атты монографиялық еңбегінен көрініс алды. Бұл ірі еңбекте әлеуметтік, демографиялық, этникалық және басқа факторлар алғаш рет кешенді түрде қарастырылған.[4] Бұл зерттеуде авторлар көп ұлтты Қазақстандағы ұзақ мерзімдегі халықтың қалыптасуы туралы мәселені зерттеуге арнаған. Зерттеуде көптеген тарихи деректерге жаңаша көзқараспен қарай отырып, оларды салыстыру арқылы статистикалық материалдар мен халық санағының материалдарын, әсіресе соғысқа дейінгі кезеңдегі деректерге сын көзбен қарап көптеген жаңа деректерді айналымға қосты. Авторлар Қазақстан халқының өсуімен өзгеруін, саны мен сапалық құрамын, оның ұлттық құрамын және әлеуметтік өзгерісін ретке келтірген. 30-40- жылдардағы табиғи өсудің кемуінің себептерін көрсеткен. Жыныстық және жастық мөлшерімен кәсіптік білім деңгейін көрсеткен. Қорытындысында 60-жылдардағы халық санының баяу өсуінен кейін жаңа кезең - «әлеуметтік-демографиялық» өсу кезеңі туды, - деген.

Тарихнамалық шолуда әр кезеңде жазылған көптеген зерттеулерге талдау берілген. Осының нәтижесінде авторлар кеңес кезеңінде Қазақстан халқының тарихы жеткілікті зерттелмеген деген қорытынды жасауына әкелді. Аз зерттелген тақырыптар қатарына ауылшаруашылығын ұжымдастыру кезіндегі тұрғындардың өсу динамикасы, әсіресе жергілікті халықтың саны, қазіргі қазақстандықтардың құрамының өзгеруіне миграцияның әсері т.б. Сонымен қатар авторлар жекелеген аймақтардағы этнодемографиялық процестердің өзгеруін зерттеу де қажеттігін көрсеткен. Бірінші тарауда авторлар әлеуметтік-демографиялық проблеманың тарихнамалық негізіне тоқталған, ал екінші тарауда әлеуметтік-демографиялық сипаттама берілсе, үшінші тарауда-Қазақстанның 1926-1980-жылдар аралығындағы әлеуметтік-демографиялық дамуына тоқталады. Еңбекте қала халқының қалыптасуы, миграция, жанұялық-некелік байланыстар туралы талдау кезінде Жетісу өңірінде қамтиды. Зерттеудің негізгі көзі – дерегі 1959, 1970, 1979 жылдардағы халық санағының материалдары алынған. Бірақ бұл еңбекте 1979-жылғы халық санағының материалы өте тар көлемде алынған, себебі оның қорытындысы тар көлемде бір-ақ кітапта 1985-жылы жарық көрген еді. Жалпы бұл монографияда кешенді түрде Қазақстандағы әлеуметтік-демографиялық процесстің дамуын, халық құрамындағы өзгерістерді: ұлттық, әлеуметтік, территориялық, жастық жыныстық және табиғи өзгерістерді- туу, өлу, миграция, орналасуы, демографиялық саясаттың дамуы туралы қарастырылған. Жалпы алғанда Асылбеков М.Х. пен Галиев А.Б. зерттеуі Қазақстан халқының тарихын оқудағы, кеңес дәуіріндегі елдегі халықтың дамуын көрсетуге қосылған ірі ғылыми еңбек болып табылады. Осы монографияның жалғасы ретіндегі еңбек М.Х.Асылбеков пен В.В.Козинаның «Демографические процессы современного Казахстана» атты еңбек.[5] Бұл зерттеуде авторлар республикадағы 80-жылдар мен 90-жылдың бірінші жартысындағы демографиялық даму тарихын сипаттаған. Онда халықтың саны, оның табиғи қозғалысы, миграция мәселесі қарастырылған. Ерекше көңіл бөлінген мәселе тұрғындардың әлеуметтік құрамы және оның қызметі, білімдік-кәсіптік деңгейі мен ұлттық құрамы. Арнайы бөлім арқылы қазақтардың индустриалды еңбек саласындағы еңбегі және тұрғындардың білім деңгейі көрсетілген. Арнайы тарау арқылы Қазақстандағы экология және денсаулық мәселесі қарастырылған. Авторлар өз еңбектеріндегі басты мақсаты етіп Қазақстандағы 70-жылдардың аяғынан бүгінгі күнге дейінгі әлеуметтік-демографиялық дамудың бірқатар аспектілерін зерттеуге арнаған.

XX ғ. 80-жылдарының аяғында жаңаша көзқараспен ҚР ҰҒА академигі М.Қозыбаевтың бірнеше ғылыми мақалалары жарық көрді. «История Казахстана: белые пятна» атты мақалалар жинағы жаңа көзқарастар негізінде жазылған. Онда Қазақстанның революцияға дейінгі және одан кейінгі даму тарихындағы аз зерттелген, кезінде дұрыс тарихи бағасын ала алмаған «ақ таңдақтар» аталған ауыл шаруашылығындағы ұжымдастыруға байланысты, басқа халықтардың күшпен қоныстануына байланысты кеңес кезіндегі тарихтағы аз оқытылған, қазақ тарихындағы қайғылы оқиғалар кезі туралы жаңа ғылыми көзқараста әлеуметтік-демографиялық, экономикалық және саяси дамудағы дұрыс бағасын ала алмаған мәселелерге көп көңіл бөлу, жаңаша зерттеу қажеттігін көрсетеді.[6]

Қоғамда ерекше қолдауға ие болған еңбек академик М.Қ.Қозыбаевтың “История и современность” атты кітабы. Онда Қазақстандағы қазіргі тарих ғылымының дамуына сипаттама берілген. Еңбекте Қазақстандағы халықтардың және басқада республикалардың Ұлы Отан соғысына қатысуы және Қазақстанның Ресейге қосылуы, Қазан революциясы, азамат соғысы, ұжымдастыру, индустриализация туралы проблемаларға арналған.[7]

Алғаш рет өнеркәсіп орындарында еріксіз еңбек күшін пайдалану, күшпен ұжымдастыру және ұлттық жұмысшы табының қалыптасуы мен жұмысшыларға қарсы жазалауға арналған ғылыми зерттеу тарих ғылымының докторы атағын алу үшін даярланған С.Б. Нұрмұхамедовтың еңбегі.[8]

Жаңа ғылыми көзқарас тұрғысынан талдай отырып елдегі индустриализацияның әлеуметтік-экономикалық, демографиялық және саяси салдарын, ұлттық жұмысшы табының қалыптасуының ерекшелігі туралы М.Х.Асылбековтың мақалалары. Онда автор Қазақстанға ұжымдастыру, индустриализация кезінде КСРО-ның басқа республикаларынан көші-қонның жоғары болуы орталық әміршілдік-әкімшілдік басшылықтың жүргізген саясаты деп тұжырымдайды.[9]

Бұрын жарияланбаған тарихи деректер негізінде жарық көрген, әміршілдік-әкімшілдік кезінде еріксіз еңбек күшін қолдану туралы Қозыбаев М.Қ. пен Н.Е.Едігеновтың бірігіп жазған монографиясы жатады.[10]

Онда авторлар Ұлы Отан соғысы кезінде жеңіс үшін совет халқының біріге отырып жауға қарсы ерлікпен күресін айта келіп, сол кездің өзінде кеңес халықтарының арасындағы бөліну, халықтардың бір бөлігінің өз туған жерлерінен күшпен жер аударылғандығын деректер арқылы баяндайды. Кеңес үкіметіне 1931-1932 жж. аштық кезінде жарты халқынан айрылған қазақ халқының да реніші туралы

жазылған. Ұлттық жұмысшы табының қатарының өсу жолдары, ірі өнеркәсіп орындарында әйелдер мен жасөспірімдер еңбегінің қолдануы баяндалған.

Қазақстан жеріне күшпен қоныстандырылған халықтар туралы Қ.С. Алдажұманов пен Е.К.Алдажұмановтың “Депортация народов-преступление тоталитарного режима” атты зерттеуі жатады. Онда Жетісу аймағына орналастырылған халықтар туралы нақты деректер бар.[11]

Қазақстан территориясындағы социалистік қоғам орнату кезіндегі жіберілген қателіктердің қолдан жасалынғандығы туралы нақты деректермен жазылған зерттеу М.Қ.Қозыбаев., Қ.С.Алдажұмановтың “Тоталитарный социализм: реальность и последствия”. [12] Ерекше құнды жағы Қазақстандағы индустриализацияның жүргізілу әдістері мен оның салдарына берген сипаттамалары.

Қазақстан Республикасы өз тәуелсіздігін алғаннан кейін шет жерлердегі қазақ халқы туралы зерттеулер жарық көре бастады. Кешенді зерттеу қатарына Мендіқұлова Г.М. «Исторические судьбы казахской диаспоры. Происхождение и развитие». [13] Автор өз зерттеуінде шет елдердегі қазақ халқының өмірін, олардың Қытай, Туркия, Ауғанстан елдеріне, сонымен қатар Батыс Еуропалық елдерге қоныс аударуының себептеріне тоқтала келіп, қазақ диаспорасының дүние жүзіндегі қалыптасуы мен олардың әр елдегі саны туралы деректер берген және зерттеуде репатрианттарға ерекше тоқталып өткен. Еңбектің құндылығы ол Қазақстан, Ресей, Еуропа және АҚШ кітапханаларынан алынған құжаттармен қатар жеке өзінің шетелдік қазақтармен кездесу кезіндегі алған деректері негізінде жазылған. Онда Жетісу аймағындағы репатрианттар туралы, жалпы шетелдердегі қазақтардың саны туралы деректер біз үшін құнды.

Ресей федерациясындағы қазақтардың тарихына арналып жазылған еңбек Ж.А. Ермекбаевтың «Российские казахи в составе РСФСР и СССР в 1917-1991 гг.». Бұл зерттеудің құндылығы ол саяси мәні бар. Екі мемлекет арасындағы саяси, экономикалық және мәдени қарым –қатынастар осы елдерде өмір сүріп жатқан екі ұлт өкілдеріне тікелей әсер ететіндігін атап көрсетеді. Ұлттар арасындағы қарым-қатынас, өзара байланыстың маңыздылығын баса көрсетеді.[14]

Қазақстан көп ұлтты мемлекет. Этникалық ұлт өкілдерінің тарихына арнап жазылған Г.А.Кан мен Г.Н.Ким еңбектері. Онда Жетісу аймағында өмір сүріп жатқан көрейлер туралы көптеген деректер берілген.[15]

Қазақстан Республикасы өзінің тәуелсіздігін алғаннан бастап еліміздегі әлеуметтік-демографиялық жағдайды зерттеуде жаңа көзқарастармен баға беруге ерекше көңіл бөліп келеді. Ондай зерттеулер қатарына Ж.Қ.Қасымбаев, Н.Э. Масанов, Ж.Б. Абылғожин, Т.О. Омарбеков, М.Қ. Қойгелдиев, М.Ж.Абдиров, А.Құдайбергенова, М.К.Тулекова, Г.Қадырқұлова еңбектерін жатқызамыз. Ол еңбектерде бұрын зерттелмеген тарихтағы «ақтаңдақтар» беті ашылып, оларға тарихи баға берілді. Қазақстанның белгілі тарихшыларының зертеулерінде аймақтағы әлеуметтік-демографиялық жағдайға жаңаша көзқараспен баға беріліп, айтылмай қалған есімдерді жарыққа шығарып, жалпы халықтардың қоғамдық-саяси өмірін және жалпы Қазақстандағы дамуға сипаттама береді. Жаңа методологиялық негізде орталық үкімет пен жергілікті үкімет орындарының орны мен рөлін, жергілікті жерлердегі партияның жүргізіп отырған саясатына баға береді өздерінің ойларын жаңаша тұрғыда түсіндіреді[16]. Келесі ғылыми зерттеу Алексеенко Н.В. және Алексеенко А.Н. «Население Казахстана за 100 лет (1897-1997 гг.) Қазақстандағы халықтардың даму тарихындағы өзгерістерге 1897, 1926,1939, 1959, 1970, 1979, 1989 жж. халық санақтарының деректері және басқа да статистикалық материалдар арқылы сипаттама, талдау берілген. Халықтың ұлттық және әлеуметтік құрамындағы өзгерістер, көші-қон туралы көптеген нақты деректер арқылы баяндаған.[17] Тарихи демографиялық зерттеу жұмыстарының жалғасы ретінде кейінгі жарық көрген еңбектер қатарына жататын ол М. Х. Асылбеков пен В.В. Козинаның «Казахи» (демографические тенденции 80-90-х годов)[18]. Бұл еңбегінде авторлар жалпы Қазақстандағы халықтың даму тарихын зерттей отырып 80-90 жылдар аралығындағы қазақ халқының дамуына тоқталған, яғни қазақтардың саны мен орналасуы, оның сандық және сапалық құрамындағы өзгерістер, жынысы мен жасы, білім деңгейі. Қазақ халқының кәсіптік шеберлігі мен олардың қоғамдағы орны және миграциялық процестің қазақ халқының дамуына тигізген әсеріне жан-жақты статистикалық деректерге сүйене отырып талдау жасаған. Қазақ халқының табиғи дамуына тигізген әсерлермен олардың әлеуметтік жағдайларына сипаттама берген. Еңбекте сонымен қатар Қазақстан республикасының егемендігін алғаннан кейінгі кезеңдегі қазақтар санының басқа ұлт өкілдерімен салыстырғандағы үлесіне тоқтала отырып елде болып жатқан экономикалық қайта құрулардың қазақ халқына тигізіп отырған әсерін талдаған. Бұл еңбекте де жалпы республика көлеміндегі қазақтардың демографиялық даму деңгейі көрсетілген. Ал жекелеген аймақтардағы қазақтардың басқа ұлт өкілдерімен арақатынасы, олардың әлеуметтік дамуындағы ерекшеліктеріне, келешектегі қазақтардың этнодемографиялық дамуына тоқталмаған. Еңбек өзінің деректерінің молдығымен, этнодемографиялық дамуды зерттеу тәсілдерінің жаңашылдығымен, методо-

логиялық негізімен құнды. Осы тақырыпта жарық көрген В.В. Козинаның «Население Центрального Казахстана (конец XIX в.-30-е годы XX в.)» атты еңбегі.[19] Онда Орталық Қазақстан аймағындағы халықтардың дамуындағы жаңалықтар, қоғамдағы өзгерістердің халық санына, миграция процесіне, ұлттық құрамы мен жасына, жынысына, білім деңгейіне тигізетін әсеріне, әлеуметтік топтар арасындағы бөлініс пен кәсіптік мамандық деңгейіне және аймақтағы тұрғындардың денсаулығына тоқталған. XIX - ғасырдың 90-жылдарынан бастап 1939 жылғы санақ аралығындағы аймақтағы этнодемографиялық өзгерістерге сипаттама берген. Еңбекте архивтік және статистикалық деректер негізіне сүйене отырып аймақтың этнодемографиялық сипаттамасын берген. Осы еңбектің жалғасы ретінде жарық көрген еңбек Асылбеков М.Х., Козина В.В. «Демографическое развитие республики Казахстан в условиях суверенитета» [20] Онда авторлар тәуелсіздік алғаннан кейінгі Қазақстан Республикасындағы халықтар санындағы өзгерістер, аймақтағы олардың орналасуы, ұлттық, жыныстық және жастық ерекшеліктері мен білім деңгейлеріне, халықтың табиғи жолмен өсуіне тоқтала отырып елдегі миграциялық процестердің халық санының өзгеруіне тигізіп отырған әсеріне талдау берген. Еңбек ресурстарымен халықтың жұмыспен қамтамасыз етілуіне тоқталып өткен. Келешектегі демографиялық жағдайды жақсартуға қазіргі жүргізіліп жатқан саяси, экономикалық және әлеуметтік істердің тигізетін әсеріне талдау берген. Көші-қон және оның халықтар санының дамуына әсері, ұлттық демографиялық ұлттық саясат туралы көптеген зертеулердің авторы М. Б. Тәтімов.[21] Х. Әбжановтың «Қазақстанның село интеллигенциясы: кеше, бүгін, ертең» атты аналитикалық шолуға арналған зерттеуінде соғыстан кейінгі ауыл шаруашылығындағы зиялы қауымның тарихына арналған. Ауылдағы және селодағы техникалық, гуманитарлық және басқарушылық саласындағы зиялы қауым мүшелерінің сандық және сапалық құрылымына сипаттама бере отырып олардың әлеуметтік дамуындағы негізгі бағыттарға тоқталып өткен. Келешекте ауылдық жерлердегі зиялы қауым мүшелерінің тек ғана ой еңбегімен емес, дене еңбегімен де айналысатынын, яғни олардың арасынан арендаторлар, фермерлер, кооператорлардың шығатынын айтады. Егемен Қазақстандағы он жылдан бергі аграрлық саладағы өзгерістер автордың тұжырымының растығын дәлелдейді.[22]

Егемендік жылдарында арнайы миграциялық мәселеге жаңаша көзқараспен қарай отырып жан-жақты ғылыми негізде зерттеген еңбектер қатарына Қазақстан жеріндегі славяндар арасындағы көші-қон процесін терең зерттеген Жангутин Б.О.[23] докторлық диссертациясы мен Қазақстандағы көші-қон процесінің демографиялық дамуға тигізген әсерін ғылыми талдауға негізделген Құдайбергенова А., Тулекова М.К. докторлық диссертациялары жатады [24]. Кең көлемдегі мұрағаттық және бұхаралық, ғылыми еңбектерге, нақты деректерге талдау бере отырып зерделенген бұл ғылыми зерттеу жұмыстары тәуелсіздік жылдарындағы қомақты ғылыми еңбек. Диссертациялық зерттеулерінде маман-ғалымдар көші-қон процесінің еліміздегі халықтың ұлттық құрамына, біліміне, еңбек күшінің қалыптасуы мен дамуына және ұлтаралық қатынастарға да әсер еткендігін терең талдай отырып тәуелсіздік алған алғашқы жылдардағы елімізден сыртқа тұрғындардың көптеп қоныс аударуының ішкі және сыртқы себептерін талдай отырып сипаттама берген. Жаңаша көзқараспен еліміздегі демографиялық ахуал талданған. Бұл зерттеулерде жалпы Қазақстан бойынша берілсе тарихи демографиялық ғылымның алға басуы кезінде жекелеген аймақтарды тереңдетіп зерттеуді қажет етеді, оның келешектегі этнодемографиялық дамуын анықтау үшін. Міне жоғарыда атап көрсетілгендей Қазақстандағы халықтың қалыптасуымен дамуының тарихы, тұрғындардың ұлттық құрамы, жасы мен жыныстық ерекшеліктері, білім деңгейі, әлеуметтік топтар туралы мәселелер жалпы алынып қарастырылған, ал егемендік кезіндегі көші-қон кешенді алынып зерттелген жоқ, сондықтан келешекте еліміздегі тәуелсіздік жылдарындағы этнодемографиялық дамуын кешенді зерттеу қажет. Қазақстанның басқа елдерге қарағанда өз даму ерекшелігі бар. Бұл жерде 135 тен аса ұлт өкілдері өмір сүруде. Еліміздің этнодемографиялық жағдайы қоғамның даму кезеңіне байланысты әрқандай әркілі өзгерістерге ұшырады. Нәтижесінде елдегі халықтың саны, ұлттық құрамы, жынысы мен жасы және білім деңгейі үнемі өзгеру үстінде болды. Оған әсер еткен саяси, экономикалық және әлеуметтік жағдайлар болды. Сонымен қатар елдегі этнодемографиялық жағдайға тікелей әсер еткен ол миграциялық процесс. Ол бірде тез бірде баяу жүріп отырды, бірақ ешқашанда тоқтаған емес. Оның бір себебі еліміздің орналасуы мен табиғат жағдайының халықтардың қоныстануы үшін өте қолайлы болуы да шығар. Сондықтан да халықтың табиғи жолмен санының өсуімен қатар оған әсер еткен механикалық қозғалыстарда болды. Миграциялық процестің елдің экономикалық дамуына тікелей әсер ететіндігі және шет елдерден келетін еңбек миграциясын реттеу туралы шетелдік ғалымдар да өз еңбектерінде зерттей келіп өздерінің тұжырымдары мен ұсыныстарын береді[25].

Қорыта келгенде, осындай жан-жақты талдауды қажет ететін мәселелерге толық жауап алу үшін оны жеке қарастыру қажеттігі туады, Қазақстан Республикасының әлем таныған ірі мемлекет екендігін ескере отырып тәуелсіздік жылдарындағы қол жеткізген жетістіктерінің бірі көші-қон процесін реттеуін және

оның қазіргі дамуын өткен кездердегі дамуымен салыстыра отырып баға беру ол тарихшы ғылымдардың үлесінде. Осы мақсатымызға жету үшін жалпы жарық көрген ғылыми зерттеу жұмыстарына тоқтала отырып, ондағы ғылыми құнды деректерді өзіміздің зерттеуіміздің негізіне ала отырып этнодемографиялық даму тарихын зерттеуде Егемен Қазақстан Республикасында өткен алғашқы 1999 жылғы халық санағының қорытындыларын жан-жақты талдай отырып, Қазақстандағы әлеуметтік-демографиялық дамуға және жекелеген аймақтардағы дамуға да баға беру. Тәуелсіздік жылдарындағы көші-қон үрдісі мен оның себебі, салдары мен сипатын жаңаша негізде талдау және осы процестік пайда болуына әсер еткен негізгі факторларға жан-жақты талдау бере отырып сипаттау. Көші-қон процесінің еліміздегі демографиялық ахуалға тікелей әсер ете отырып елдің саяси, экономикалық және этнодемографиялық дамуына да тікелей әсер ететіндігін ел басымыз өзінің жыл сайынғы Халыққа Жолдауында баса назар қоя отырып айтып отыр. Еліміздің келешегі ол халықтың қолында. Сондықтан да тұрғындардың саны мен сапасы ғана келешектегі еліміздің дамыған елу ел қатарына өтуіндегі басты қозғаушы күш бола алатындығы белгілі. Осыған орай ел тарихын зерттеудегі басты бір бағыт ол этнодемография мен миграция мәселелері болуға тиісті.

1 Алексеев А. Н. *Сельское население Казахстана в условиях совершенствования социализма. (1959-1985 гг.)*. - Автореф. канд. ист. наук. Алма-Ата, 1987. - 24с.

2 Алексеев А. Н. *Население Казахстана. 1920-1990 гг.* Алма-Ата: «Ғылым», 1993. - 125с.; он же: *Народы Восточного Казахстана. Усть-Каменогорск*, 1994. - 52с.

3 Тынышпаев М. *История казахского народа*. Алма-Ата, 1993.; Донич А. *Народонаселение Казахстана. Оттиск из журнала «Народное хозяйство Казахстана»*. №11-12. Кзыл-Орда: Госплан КазССР, 1928. - С.27-55.

Чулашиников А. *Очерк по истории казак-киргизского народа*. Оренбург. 1925. ч.1.

4 Асылбеков М.Х., Галиев А.Б. *Социально-демографические процессы в Казахстане (1917-1980 гг.)*. Алматы: Ғылым, 1989. - С.210.; Галиев А.Б. *К этнодемографической характеристике Казахской АССР (по материалам переписи 1926 г.)* // Известия АН КазССР, №3, 4. Алма-Ата, 1978. - С.42-48.

5 Асылбеков М.Х., Козина В.В. *Демографическое развитие республики Казахстан в условиях суверенитета*. Алматы: Өркениет, 2001. - 112с.;

6 Козыбаев М.К. *Казахстан на рубеже веков: размышления и поиски*. В двух книгах. Алматы: «Ғылым», 2000. - 388с.

7 Козыбаев М.К. *История и современность*. Алма-Ата: «Ғылым», 1991. - 252с.

8 Нурмухаметов С. Б. *Индустриализация и рабочий класс Казахстана (1926-1941 гг.): опыт концептуального переосмысления проблемы*. Алматы, 1992.

9 Асылбеков М.Х., Алтаев А.Ш. *Тяжкое наследие прошлого... Мысль*. 1995. №3. - с.60-64; Асылбеков М.Х., Алтаев А.Ш. *О концептуальном переосмыслении проблем истории индустриального развития и рабочего класса Казахстана*. // Вестник НАН РК. 1993. №4. - с.66-75.

10 Козыбаев М.К., Едыгенов Н.Е. *Труд во имя победы*. Алматы: Казахстан, 1995. - 176с.

11 Алдажуманов К.С., Алдажуманов Е.К. *Депортация народов-преступление тоталитарного режима*. Алматы: Фонд «XXI век», 1997. - 16с.

12 Козыбаев М. К., Алдажуманов К. С. *Тоталитарный социализм: реальность и последствия*. Алматы: Ғылым, 1997. - С.10-11.

13 Мендикулова Г. М. *Исторические судьбы казахской диаспоры. Происхождение и развитие*. Алматы: «Ғылым», 1997. - 264с.

14 Ермекбаев Ж.А. *Российские казахи в составе РСФСР и СССР в 1917-1991 гг.* - Омск, 1999. - 184с.

15 Кан Г. В. *Корейцы Казахстана: исторический очерк*. Алматы: Казахстан, 1994. - 240с.

16 Касымбаев Ж.К. *Главный девиз: Объективность. О проблемах истории Казахстана XIX начала XX веков*. // История Казахстана: «Белые пятна». Алма-Ата, 1991. - С. 332-346.; он же: *Развитие джатачества (отходничества) как следствие социальной дифференциации казахского аула в XIX начале XX в. // Изв. АН КССР. Сер. общественных наук 1992, - № 6. - С. 36-41.*; Н. Э. Масанов. *Кочевая цивилизация казахов (основы жизнедеятельности номадного общества)* Алматы, 1995.;

17 Алексеев Н.В., Алексеев А.Н. *Население Казахстана за 100 лет (1897-1997гг.)* - Усть-Каменогорск, 1999. - 158с.

18 Асылбеков М. Х., В. В. Козина «Казахи» (демографические тенденции 80- 90-х годов). Алматы: Өркениет. - 102с.

19 Козина В. В. «Население Центрального Казахстана (конец XIX в. -30-е годы XX в.)». - Алматы: Өркениет, 2000. - 144с.

20 Асылбеков М. Х., Козина В.В. «Демографическое развитие республики Казахстан в условиях суверенитета». - Алматы: Өркениет, 2001. - 112с.

21 Татимов М.Б. *Демография және тәуелсіздік*. - Алматы: Жеті жарғы, 1999. - 367 с. Ауылдағы демографиялық ахуал. - Алматы: Қайнар, 1990. - 240б

22 Әбжанов Х. М. «Қазақстанның село интеллигенциясы: кеше, бүгін, ертең» - Алматы: Ғылым, 1990. - 68б.

23 Жангутин Б.О. Формирование славянского населения в Казахстане (численность, миграционный процесс в конце XIX- XX вв. Автореф. диссерт. –Алматы, 2010.- 44 с.

24 Құдайбергенова А. Кеңес дәуіріндегі Қазақстандағы көші-қон үдерістері: тарихи-демографиялық аспект (1917-1991 жж.). Докторлық диссертация. –Алматы, 2011. 331 б.; Тулекова М.К. Жетісу өңіріндегі әлеуметтік-демографиялық даму (XIX ғасырдың аяғы-XX ғасырдағы). Докторлық диссертация.-Алматы, 2003.-384 б.

25 Билборроу Р.Е. Статистика международной миграции: рекомендации по совершенствованию систем сбора данных: пер. с англ. / Р.Е. Билборроу, Г. Хьюго, А.С. Обераи, Х. Злотник // МОТ /- М.: Academia, 1999.-418 с.; Рязанцев С.В. Трудовая миграция в странах СНГ и Балтии: тенденции, последствия, регулирование. М.: Формула права, 2007. - 576 с.; Сакс Дж., Ларрен Ф. Макроэкономика. Глобальный подход: Пер. с англ. М.: Дело, 1996. - 848 с.; Clark K., Lindley J. Immigrant assimilation pre and post labour market entry: evidence from the UK Workforce Survey // Journal of Population Economics. 2009. - №22. - P. 175-198.; Papademetriou D., O'Neil K. Efficient practices for the selection of economic migrants // Migration Policy Institute, Washington D.C. 37 p.

XIX ҒАСЫРДЫҢ БІРІНШІ ЖАРТЫСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ДАЛАСЫ МЕН РЕСЕЙДІҢ САУДА ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫ

Р.Р. Оспанова – Абай атындағы ҚазҰПУ-нің доценті, т.ғ.к.

В данной статье рассматривается значение открытия внешних округов для развития стационарной торговли в период присоединения Казахстана к России. Также показана роль ярмарок как центров стационарной торговли, роль российских законов в улучшении качества жизни казахского населения и получение разрешительных документов на основе российских законов для местных торговцев. Однако, на самом деле эти документы показывают истинную цель колонизации казахской степи.

In this article value of opening of external districts for development of stationary trade during accession of Kazakhstan to Russia is considered. The role of fairs as centers of stationary trade, a role of the Russian laws in improvement of quality of life of the Kazakh population and obtaining allowing documents on the basis of the Russian laws for local dealers is also shown. However, actually these documents show the true purpose of colonization of the Kazakh steppe.

XVIII ғасырдың соңы мен XIX ғасырдың басында Қазақ шаруашылығындағы өзгерістер орыс өкіметімен енгізілген еді. Қазақ елі өзінің артта қалған шаруашылық экономикасын өзінен экономикасы және мәдени дамуы жоғары дамыған мемлекетпен байланыстыру арқылы көтеруді көздеді. Бұл кезде мұндай мемлекет Ресей болды. Ресей мемлекеті XVIII ғасырдың 30 жылдарында батыс және солтүстік Қазақстан жерлеріне жақындаған еді. Отырықшылық және егіншілікпен айналысуды үйрете отырып, Ресей бұл жерлерге өзінің саяси ықпалын жүргізбек болды. Қазақстанның саяси-экономикалық дамуына Ресей экономикасының жоғарылап өсуі себеп болды. XVIII ғасырдың екінші жартысы мен XIX ғасырдың басында қазақтарда жер өңдеумен айналысу жеке шаруашылық көзі болған жоқ, тек қосымша еңбек түрінде болды. Дегенменде қазақ шаруашылығы өз халқының сұранысын толық өтей алмады. Күнделікті тұрмысқа қажетті қарапайым заттардың жетіспеушілігі орын алды. Негізінен мұндай күнделікті тұтынуға қажетті заттар жәрменкелерде сатылды. Сол себепті осы кезде кең етек алған сауда түрі ол – керуен саудасы болды. Бұл қазақ жеріндегі жәрменкелердің рөлін арттырды.

XIX ғасырдың басында айырбас саудамен айналысқан орыс көпестерінің қазақ ауылдарын аралап баратын қауіпсіз жолдары белгіленді. Олар бұл жерлерде ұтымды келісімдерге келді. Олар бастапқыда сұлтандар мен билерге сыйлық жасау арқылы ауылдарда сауда жасауға рұқсат алған. Саудагерлер өз тауарларын көбінесе шикізатқа айырбастау, қазақ байлары өзара келісу арқылы орыс көпестерінен тауар алып, ауылдарына апарып қымбатқа сатқан [1]. Осы кезеңде қазақ ауылдарында сауда байланысы дамып, тауар-ақша қатынастары еніп, Қазақстан бүкіл Ресейлік және дүниежүзілік саудаға тартылды. Қазақтар ауылшаруашылық өнімдерімен Ресейдің орталықтанған өнеркәсіп аудандарын жүн, тері, мақта, ет, мал және тағы басқа да шикізаттармен қамтамасыз етіп, орнына орыс өнеркәсібінің тауарларын алды [2]. Патшалық Ресейдің өндіріс саудасы бір жағынан осы жаңадан қосылған өлке байлығы есебінен ілгері дамып, тағы бір шикізат қорының көзін тапты.

XIX ғасырдың бірінші жартысында Патшалық Ресей үшін отарлау саясатын жүргізу мақсатының Қазақстанға енуінің шешуші кезеңі болды. Патша үкіметі өзінің отарлау саясатын іске асыра отырып, Қазақстандағы хандық биліктің жойылуын жылдамдатты. Енді хандық билік басқарудың ескірген түріне айналып, қазақ даласына 1822 жылғы М.М.Сперанскийдің «Сібір қазақтарын басқару» туралы ережесі енгізілген еді. Осы ережеге байланысты қазақ сұлтандарының өзара жерге таласушылығы нәтижесінде округтар ашыла бастады. Қазақ сұлтандарының орыс әкімшілігінен округ ашуын өтінуіне патшалық үкіметтің қазақтар арасындағы тәртіпсіздікті, барымтаны тоқтататын уәделері себеп болды. 1822 жылы

кіші және орта жүзде хандық билік жойылып, әкімшілік басқару орыс шенеунігі басқарған кеңестің қолына өтті. Жергілікті жерлерде бір орталыққа бағындырылған қазақтарға жаңа әкімшілік басқару жүйенің қазақтар үшін қолайлы екені жарияланып жатты. Ресей әкімшілігінің алдында тиімді және ыңғайлы жерлерде округтар ашып, онда мемлекеттік мекемелер ашып, бір орталықтан басқару ісін іске асыру тұрды [1, 428-429 бб.]. Округтардың құрылуы жекелеген көшпенді қауымдардың жерлерін айқын белгілеп берді. Рулық және феодалдық алауыздықтардың тыйылуына мүмкіндік туғызды. Ру басыларымен сұлтандардың сайлануы, қажетті дәрежеде жетілген болмаса да, жариялылыққа әжептәуір жол ашты. Осымен қатар жарғы ережелеріне сәйкес округ қазақтарына егіншілікке қажетті жерлер қарастырылып берілді.

Батыс Сібірдегі қазақ жерлерімен шекаралас жерлерде салынған жаңа қала-бекіністер, өлкенің экономикалық деңгейі көтерілгеннен кейін, Қазақстанды Орта Азия, Шығыс Түркістан сауда қатынастарының дамуымен байланыстырып, қазақ халқын орыс халқымен жақындастырып, сауда-экономикалық қарым-қатынасын кеңейтті. XVIII ғасырдың соңы мен XIX ғасырдың басында Қазақстан мен Ресейдің саяси-экономикалық байланыстары бір-біріне өзаралық сұраныста дамыды.

Патшалық Ресей өзінің қоластына алған қазақ жерлерінде өзіне қажетті сауда байланысын дамытуда әр қала орталықтарында көпестер мен саудагерлерді көптеп орналастыру арқылы оны нығайтуды көздеді. Осы мақсатта Семей облысындағы Аякөз, Қапал, Көкпекті округтарына көпестер мен мешандарды қоныстандыру мақсатында, оларға қалалық жерлерден үй салуға жер, қолөнер шеберханалары мен өнеркәсіп, шаруашылық орындарын ашып беру уәде етілді. Сонымен бірге, оларға жерге салық төлеу мөлшері аз болатындығы ескертілді. Ал көпестер гильдиялық салықтан 10 жылға дейін босатылатын болды. 1-гильдиялық көпестерде-2 мың күміс капиталы болса, 2 - гильдиялық көпестерде – 1 мың рубль, 3 - гильдиялық көпестерде – 400 рубль болуы керек болды. Кейбір қала орталықтарының көпестеріне сол жерлерде өз қаражаттарына базар орталықтарын ашу жүктелді [3]. Әкімшілік жағынан басқаруға ыңғайлы бір орталыққа бағындыру үшін сыртқы округтарда қазақ болыстықтарын біріктіру жұмысы басталды. Бұл өте баяу іске асырылды. 1839 жылы сыртқы округтарда болыстықтар әлі орналастырылып бітпеген еді. 1849 жылы ғана «ясак» салығы жергілікті халықтан толық алына бастады. Осы уақыттан кейін ғана М.Сперанскийдің «Сібір қазақтарын басқару» туралы ереже қолданыла бастады десек қателеспейміз. Бұл ереженің қазақ жерін пайдалануда енгізген өзгерісі әкімшілік актісінде қарама-қайшылықты көрсетті.

1838 жылдың 6 сәуірінде Сібір қазақтарының Жеке басқармасының бұйрығы бойынша қазақ даласында ашылған әр округта қазына есебінен дүкендер мен базар орталықтары ашылатын болды. Жаңа әкімшілік қазақтарды жергілікті басқармамен тығыз байланыстырып, жалпы сауда пайдасын көздей отырып енгізу керек болды. Алғашқыда қазақтардың сұранысын сауда-саттықпен қамтамасыз ете отырып, келешекте оларды өнеркәсіппен айналыстыру көзделді. Сондықтан сауда орталығына Аякөз, Ақмола, Қарқаралы округтары ыңғайлы болды. Қазақ даласында тұрақты сауданы дамытуда жәрмеңке орталығы етіп Көкшетау және Аякөз округтары 1842 жылы 1 қазанда бұйрықпен бекітіледі [4]. Орыс әкімшілігіне мұндағы жергілікті тұрғындармен орыс көпестері арасындағы сауда байланысын нығайта дамыту басты мақсат болды.

Қазақ даласын бір орталықтан басқаруды жүзеге асырған Ресей сауда байланысын өз мүддесіне қарай дамытуды көздеп, 1822 жылғы Сібір қазақтарын басқару ережесіне өзгерістер енгізеді. Оның нәтижесінде Омбы және Петропавл қалалары Тобыл губерниясына қаратылып, Семей мен Өскемен қалалары Томск губерниясына қаратылады. Бұрынғы Омбы облысының істер жөніндегі облыстық бөлімі мен қаржыландыру бөлімі Тобыл және Томск губернияларының шенеуніктері мен жаңадан құрылған шекаралық басқарма ісіне беріледі [5]. Бұндай саяси-әкімшіліктегі өзгерістер, жергілікті халыққа бекіністер мен қалаларда саудамен айналысуға жағдай жасады. Енді қазақтарға көпестік гильдияларға жазылып ішкі округтарға қоныстануға рұқсат берілді.

1838 жылы 6 сәуірде “Жеке Сібір қазақтарын басқару ережесінің” қабылдануы Шығыс Қазақстан қалаларының сауда-әкімшілік орталықтарына айналуының маңыздылығын арттырды [6]. 1842 жылы осы аталған округтардың қалағанында сауда жасауға көпестер мен қазақтарға 6 шілдеге жинала беруге болатындығы жарияланып жатты [7]. Бірақ бұл 1842 жылы Ақмола, Аякөз, Көкшетау, Қарқаралыда азиялықтар мен орыстар арасындағы 3 жыл көлеміндегі тәжірибелік сауда ойлағандай еш нәтиже бермеді [8]. Жергілікті халықтың әлеуметтік жағдайының төмендігіне байланысты сауда орындарында күнде сауда жасалмады.

1840 жылы 1 қаңтарда Корпус Командирінен Сібір қазақтарының Шекаралық шенеунігіне келіп түскен бұйрықта, әр кезде әртүрлі себептермен қазақ тәртіп бұзушыларынан алынған заттарды сатуға

Ақмола және Аякөз Приказдарында аукцион ұйымдастырылсын делінді [9]. Өйткені аталған жерлер сауда жолы үстінде жатқандықтан, бұл жерлерге саудагерлер көптеп келетін болған. Бұл заттарды сату Семей мен Петропавлде жүзеге асырылатын болып шешілді. Қазақ тәртіп бұзушыларынан тартып алынған малдар, жақсы қызмет атқарғандары үшін деп, сыйлыққа қазақтардың өздеріне берілді.

Аякөз және Қапал округтарында жәрменкелік сауда түрін дамытуда жергілікті халықты отырықшылыққа бейімдеу мақсаты көзделді. Сауданың бұл түрі Ташкенттен Ресейге керуендердің өткен кезінде жасалатын болды [3;354-355б.]. Осылайша Қазақстанның жәрменкелік саудасы Орта Азияның транзиттік саудасымен ұштастырылды.

1854 жылы Өскемен және Семей қалаларында Бийск саудагерлеріне Аякөз, Көкпекті, Қапал бекіністерінде саудамен айналысуға арнайы рұқсат қағазы берілген. Ал Семей мен Өскемен облысы саудагерлері Бийск округында ерекше рұқсат қағазынсыз сауда жасай берген. Семей облысының шекаралық сыртқы округтары Аякөз, Қапал, Көкпектіде сауданы бақылайтын қоғамдық қалалық мекемелер басқармасы ұйымдастырылмаған еді. Сол себепті Семей, Өскемен, Омбы, Петропавловск жерлерінде көп кездесетін жәрменкелер туралы 1856 жылы Манифест қабылданады. Қапал, Аякөз, Көкпекті округтарындағы сауданы қадағалау қалалық мекеме басқармасының атаманына жүктелді. Енді басқа жерден келген саудагерлер мен шаруалар қоғамдық қалалық мекемелерге ақшалай салық төлеп саудамен айналысатын болды.

Семей облысының Әскери басқармасында 1856 жылы 27 қаңтарда қабылданған № 293 бұйрық бойынша жергілікті тұрақты сауда дүкендерінен облыстың төрағасының бекітуімен салық алынатын болды. Енді станицалық жерлерден тыс жерлердегі жекеменшік жәрменкелердегі дүкендерден жұмысқа жалданушылар мен жергілікті халықтың келісімімен салық алу ұйғарылды [10]. Мысалы, 1854 жылы Қосшы-Демян жәрменкесі 1-нен 15 қаңтарға дейін болған. Мұндай жәрменкелер сыртқы округтарда көп кездескен. Қаладан тыс болатын жәрменкелерден қаланың қазынасына түсетін салық алынып, ортақ өлшеуіш таразы қадағалауға алынатын болды.

1855 жылы 3 ақпанда облыс Әскери Губернаторы Батыс Сібір Генерал-Губернаторынан Семей облысының қайта құрылған Көкпекті, Қапал, Аякөз қалаларында өнеркәсіптердің ашылуынан ол жерлерде қоныстандырылған көпес, мещан және қаланың басқа тұрғындарына ұсынылған кепілдіктердің пайдалы және пайдасызын жергілікті мәселелерге байланысты шешіп, іске асырылуын қадағалауды сұрады. Бұл қалаларда көпестер мен мещандар жеткілікті тұрақтандырылғаннан кейін, олар қалалық шаруашылық бөлімінен қала басқармасына қаратылды. Осы жағдайға байланысты қала тұрғындары екі әлеуметтік құрамнан тұрды: көпестер, мещандар, әртүрлі шендегілер және казак әскерлерінен. Бұлардың әрқайсысына өзіндік ерекше құқықтары бекітіліп, олардан белгіленген мөлшерде алынған салық қалалық кіріске берілетін болып шешілді. Бұл қалалық жерлерде тұрып жатқандардың жеке басы шенінің арқасында дүние-мүлкінің бекуі, қалада үй салып орнығуына және өнеркәсіппен айналысуға жер ала алатындығы, олардың сауда жасаудағы кепілдіктері анықталып қалалық кіріс есебіне бекітілді. Бұл қалалардағы берілетін кепілдіктер Семей облысының Кеңесінің жобасында жеке қаралды. 1846 жылы 5 желтоқсанда қабылданған Сібір Казак Әскерінің ережесіне өзгеріс енгізу үшін, станицалардағы казак әскерлері қала шенеунігіне бағындырылды. Казак әскерлері жергілікті орындаушы биліктің құқығымен станицалық шенеуніктерге қарады.

Казак станицалары мен станица шенеуніктері жергілікті қала шенеунігіне ортақ заңмен бағындырылып, қажетті жағдайда қала шенеунігі бұдан басқа да қалаларға осы кепілдіктермен тұруға келіп жатқандарды бақылап отырды. Осы кезде Семей облысының Қапал, Аякөз, Қарқаралы қалаларында өндіріс орындарын ашу және көпестер мен саудагерлердің құрамын көбірек келтіру мақсатында көптеген жағдайлар жасала бастады [11]. Ондағы орыс әкімшілігінің мақсаты Ресейдің ішкі губернияларындағы зауыт-фабрикаларды арзан шикізат көзімен қамтамасыз ете отырып, жерлері жоқ орыс шаруаларын жермен қамтамасыз ету еді. Бұл Патшалық Ресейдің казак даласын отарлаудағы басты мақсаты болды. Ал жергілікті халық үшін қалалық орталықтарда тұрақты сауда байланысының дамуы олардың әлеуметтік-тұрмыстық жағдайының жақсаруына ықпалдық етті. Қалай болғанда да аталған кезеңде Қазақстанның Ресейге қосылуы казак даласында тұрақты сауда байланысын дамытты.

XIX ғасырда Қазақстанның Ресейге қосылуымен, орыс-казак қарым-қатынасының кейіннен сауда-экономикалық байланысқа ұштасуы Ертіс өңіріндегі қалалардың үлкен сауда орталықтарына айналуына себеп болды. Қазақ қалаларындағы әлеуметтік-экономиканың дамуынан ондағы халық саны өсті. Бұған шикізат өңдейтін өнеркәсіптердің жыл сайын көбейуі де көп ықпалдық жасады. Қазақстан қалаларында халықтың тарихи дамуы мен өсуі басынан бастап XX ғасырға дейін орыс өнеркәсібінің дамуындағы сұранысын өтеді. Патша үкіметінің отарлау саясатын казак даласына енгізу нәтижесінде қалаларда сауда қатынасы жылдам дамыды.

- 1 Апполова Н.Г. Экономические и политические связи Казахстана с России в XVIII-нач. XIX вв. М., АНССР. 1960. – С. 67
- 2 Чуланов Г. Промышленность дореволюционного Казахстана. А., Изд-во Акад. Наук. 1960. – С. 3-4
- 3 Апполова Н.Г. Хозяйственное и экономические отношения Прииртышья в XVIII-нач. XX вв. М., АНССР. 1960. – С. 276.
- 4 РФ ООММ 3-қор, 1-тізбе, 2027-іс, 7,13-парақ.
- 5 Патканов С. Статистические данные показывающие племенной состав населения Сибири, язык и роды инородцев. С.-Петербург. СИР/УСЪ, 1906. – С. 264.
- 6 Материалы по истории политического строя Казахстана. А., АН КазССР. Том 1. 1960. – С. 30.
- 7 ҚР ОММ 374-қор, 1-тізбе, 1018-іс, 49-парақ.
- 8 ҚР ОММ 374-қор, 1-тізбе, 4998-іс, 1-парақ.
- 9 ҚР ОММ 374-қор, 1-тізбе, 619-іс, 15,30-парақ.
- 10 ҚР ОММ 1-қор, 1-тізбе, 4-іс, 6,10-парақ.
- 11 ҚР ОММ 15-қор, 1-тізбе, 5-іс, 14-парақ.

ЖАЛПЫ ТАРИХ ВСЕОБЩАЯ ИСТОРИЯ

ОТТО ФОН БИСМАРК И СОЗДАНИЕ ГЕРМАНО-АВСТРИЙСКОГО СОЮЗА 1879 г.

Р.Р. Каирбекова – к.и.н., профессор КазНПУ им. Абая

Мақалада 1879 жылы құрылған Герман – Австрия Одағының құрылуындағы күрделі үрдіс және Герман империясының канцлері Отто фон Бисмарктың одақты құрудағы рөлі зерттелген.

In the article are investigated the compound process of the conclusion of German-Austrian alliance and the role in it of the chancellor of German empire O. Bismarck.

Проблема заключения военно-политических союзов суверенными государствами является одной из основополагающих в международных отношениях. Особое значение эта проблема имеет для великих держав – акторов международных отношений. В последней четверти XIX в. сложная и ответственная задача - выбор Германией союзника - легла на плечи ее канцлера – Отто фон Бисмарка.

Создатель и первый канцлер Германской империи О.Бисмарк ставил своей целью обеспечить оптимальные внешнеполитические условия для ее развития. Он понимал, что Германия «с ее центральным положением, открытым для нападения с трех сторон» должна была «постоянно иметь в виду... будущие отношения с прочими державами и по возможности избегать постоянной принципиальной вражды с любой из них». «После того как... мы осуществили наше объединение, - подчеркивал Бисмарк, - моим идеалом всегда было приобрести доверие не только слабых европейских государств, но и великих держав» [1].

Ситуация действительно была не простой: Германии пришлось в течение короткого времени воевать с двумя великими державами – Австрией и Францией. В связи с этим Бисмарк писал: «Следовало бы опасаться, что обе враждующие с нами соседние державы - Австрия и Франция – вскоре сблизятся бы друг с другом на общей почве католицизма и выступили бы против нас... Нельзя с уверенностью предугадать, нашли ли бы мы союзников против... такого католического альянса... Россия по своему усмотрению решала бы вопрос, превратить ли своим присоединением франко-австрийскую дружбу в сверхмощную коалицию... или же держать нас в зависимости под дипломатическим давлением этой возможности»[2]. «Мысль о коалициях,- писал Бисмарк,- вызывает у меня кошмары. Мы вели победоносные войны против двух великих держав Европы; важно было удержать по крайней мере одного из обоих могущественных противников... от искушения, заключавшегося в возможности взять реванш в союзе с другим... Не было ничего невероятного... в коалиции между Францией, Австрией и Россией.», которая была «опасна для нашего существования... Задача нашей внешней политики должна состоять в том, чтобы по возможности предотвратить такое положение... Необходимо ограничить круг возможных, направленных против нас коалиций» [3].

В сложившейся ситуации целью внешнеполитического курса Бисмарка стало предотвращение создания антигерманской коалиции великими державами путем заключения с ними союза. Образование австро-германо-русского союза должно было, по мнению Бисмарка, предотвратить создание антигерманской коалиции как в составе Австрии, России и Франции, так и в составе Франции и России.

Действия Бисмарка, направленные на сближение трех империй, получили поддержку в правящих кругах России и Австрии. В результате в 1873 г. было подписано соглашение трех императоров, которое, однако, не представляло собой союзного договора, а являлось лишь консультативным пактом. [4].

Однако, «военная тревога» 1875 г., поставившая Францию и Германию на грань войны и заставившая Россию заявить, что она не допустит нового разгрома Франции, нанесла серьезный удар по соглашению трех императоров. Бисмарк пришел к заключению, что Россия является серьезным препятствием на пути разгрома Франции и утверждения гегемонии Германии в Европе [5].

Профранцузская, а значит антигерманская позиция России вызвала корректировку Бисмарком внешнеполитического курса страны: начинается сближение Германии с Австро-Венгрией.

Обращаясь к истории австро-германских отношений, Бисмарк писал: «Со времени Римской империи германской нации и Германского союза традиции международного права также исходили из теории о том, что между Германией в целом и Габсбургской монархией существовала государственная правовая связь, теоретически обязывающая эти центральноевропейские территории к взаимопомощи... Европе и в особенности России можно было с полным правом указать на то, что постоянный союз между Австрией и

нынешней Германской империей с точки зрения международного права не представляет собой ничего нового» [6].

Тем временем новые обстоятельства способствовали процессу германо-австрийского сближения. Летом 1875 г. восстание славянских народов на Балканах против турецкого владычества положило начало очередному восточному кризису с участием таких великих держав как Англия, Россия и Австро-Венгрия.

В ходе кризиса отношения между Австро-Венгрией и Россией настолько ухудшились, что осенью 1876г. последняя обратилась к Германии с запросом: останется ли она нейтральной, если Россия вступит в войну с Австрией. Оказавшись перед выбором между Россией и Австрией, Бисмарк был вынужден заявить, что Германия не допустит разгрома Австрии. Объясняя свою позицию, он писал: «Сохранение Австро-Венгерской монархии, как независимой, сильной великой державы необходимо Германии для европейского равновесия, и ради этого мир страны в случае необходимости может быть со спокойной совестью поставлен на карту». «Если Россия,- заключал Бисмарк,- заставит нас выбирать между нею и Австрией, я думаю, что Австрия укажет нам консервативное и мирное направление, а Россия – ненадежное» [7].

Дальнейшее ухудшение русско-австрийских отношений в ходе русско-турецкой войны 1877-1878 гг. со всей неумолимостью ставило Бисмарка перед выбором между Россией и Австро-Венгрией. Он осознавал, что «ситуация требовала сделать попытку ограничить возможность антигерманской коалиции путем обеспечения прочных договорных отношений хотя бы с *одной* из великих держав. Выбор мог быть сделан только между Австрией и Россией, так как английская конституция не допускала заключения союза на определенный срок; союз с одной Италией не мог служить достаточным противовесом коалиции трех остальных великих держав». Материально более сильным и надежным канцлер считал союз с Россией, сомневаясь в надежности союза с Австро-Венгрией. Мучительно размышляя над выбором союзника, Бисмарк заключал: «Абсолютно надежным на долгое время не был ни один из этих союзов» [8].

Победа России в войне с Турцией и заключение Сан-Стефанского мирного договора привели к дальнейшему ухудшению отношений России с Англией и Австрией. Последние добились созыва в 1878г. Берлинского конгресса с целью пересмотра Сан-Стефанского договора. На конгрессе Германия, стремясь уйти от выбора между Россией и Австрией, заняла нейтральную позицию. В результате Россия оказалась в изоляции и была вынуждена пойти на уступки. Позиция, занятая Германией на конгрессе, вызвала недовольство России, которое выплеснулось на страницы русской печати. В ответ Бисмарк заявил: «Резкий и язвительный тон всей русской печати... натравливание против нас русских народных настроений заставляло считать благоразумным не терять симпатий тех иностранных держав, кроме России, на которые мы еще могли рассчитывать» [9].

Тем временем на развитие германо-российских отношений начал оказывать существенное влияние экономический фактор. Со второй половины 70-х годов резко возросла борьба между русскими и прусскими аграриями за германский рынок и борьба русских и германских промышленников за российский рынок. В России происходил переход к интенсивному протекционизму в промышленности. В свою очередь, в январе 1879г. Бисмарк установил почти полный запрет на ввоз в Германию скота из России, а затем ввел пошлины на импорт хлеба [10].

15 августа 1879г. Александр II направил письмо германскому императору Вильгельму I, в котором высказал недовольство по поводу предпринимаемых Бисмарком недружественных действий в отношении России и предупредил, что «последствия этого могут стать губительными для обеих наших стран» [11].

Послание русского императора укрепило Бисмарка в выборе союзника Германии. Он писал: «Угрожающее письмо императора Александра вынудило меня к твердому решению в целях обороны и сохранения нашей независимости от России. Союз с Австрией пользовался популярностью почти у всех партий» [12].

Вместе с тем Бисмарк утверждал, что к этому времени решение о заключении союза с Австрией им было уже принято: «Для меня вопросы о популярности этого союза в Германии и о международном праве стояли на втором плане, их следовало обсудить в качестве подсобных средств для возможного осуществления союза. На первом плане стоял вопрос о том, следовало ли немедленно приступить к претворению этой идеи в жизнь... Причины, побуждавшие нас при тогдашнем политическом положении к союзу с Австрией, казались мне столь настоятельными, что я стремился бы к нему даже при сопротивлении нашего общественного мнения» [13].

Однако выбор давался канцлеру не просто: «Остановив свой выбор на союзе с Австрией, ... я... не закрывал глаза на сомнения, затруднявшие выбор» [14]. Бисмарк высказывал опасения относительно

будущности германо-австрийского союза. Он выражал сомнения относительно политических возможностей австрийских немцев, которые «утратили контакт с династией и руководящую роль, которая выпала на их долю в ходе исторического развития». В качестве разделяющих Австрию и Германию обстоятельств Бисмарк называл «вероисповедание, воспоминание о влиянии духовников императорской семьи и возможность восстановления отношений с Францией на католической основе в случае, если бы во Франции совершилась соответственная перемена формы и принципов государственного руководства.» Бисмарк отмечал, что «вопрос о будущем Польши является особенно трудноразрешимым из всех предпосылок германо-австрийского военного союза» [15].

Итак, окончательный выбор был сделан, и действия последовали незамедлительно. 27-28 августа 1879г. по инициативе Бисмарка состоялась его встреча с австрийским министром иностранных дел графом Андраши. Бисмарк, заявив о возможности заключения франко-русского союза, изложил свою позицию и получил желаемый ответ австрийского министра: «Против франко-русского союза естественным ответным ходом является австро-германский союз». «Мы без труда,- пишет Бисмарк,- пришли к предварительному соглашению о чисто оборонительном союзе против русского нападения на одну из сторон» [16].

Доказывая необходимость для Германии заключения союза с Австрией, Бисмарк, стремясь заручиться поддержкой баварского короля, писал ему 10 сентября 1879г: «Успехи русской политики, достигнутые в результате этой войны... не охладили возбужденность русской политики в той степени, как это было бы желательно для миролюбивой Европы... Теперь, после заключения мира, последовали громадные вооружения, хотя России в настоящее время никто не угрожает.... Эти вооружения могут быть предназначены исключительно против Австрии или Германии ... Я не могу отделаться от мысли, что в ... близком будущем миру угрожает Россия, и при том *только* Россия... По отношению к беспокойной русской политике Австрия испытывает такое же неприятное чувство, как и мы, и, по-видимому, склонна к соглашению с нами в целях совместного отражения возможного нападения России на одну из обеих держав» [17].

В пользу заключения союза с Австрией Бисмарк в письме баварскому королю от 10 сентября 1879 г. приводил еще один аргумент: «В случае, если какое-либо соглашение подобного рода не состоится, никто Австрию не сможет упрекнуть, если, под давлением русских угроз и не будучи уверена в Германии, она в конце концов сама будет искать более тесного контакта с Францией или с Россией. В последнем случае Германия при своих отношениях с Францией оказалась бы совершенно изолированной на континенте. Если же Австрия сблизится с Францией и Англией...то Германия не могла бы обойтись без России и, чтобы не остаться изолированной, должна была бы связать свои пути с ошибочными и, боюсь, опасными путями русской внешней и внутренней политики»[18].

Идя на заключение союза с Австрией. Бисмарк осознавал как его непрочность, так и его негативные последствия для Германии. Недопущение возникновения таких последствий канцлер связывал с сохранением дружественных отношений с Россией. Он писал: «Я по-прежнему считал необходимым поддерживать добрососедские отношения с Россией, наряду с нашим оборонительным союзом с Австрией, ибо у Германии нет гарантии, что избранная ею комбинация не потерпит крушения, но зато есть возможность до тех пор сдерживать антигерманские стремления в Австро-Венгрии, пока германская политика не разрушит моста, ведущего в Петербург, и не вызовет непреодолимого разрыва между Россией и нами. До тех пор, пока такого непоправимого разрыва нет, Вена будет в состоянии держать в повиновении элементы, враждебные или чуждые союзу с Германией. Если же разрыв между нами и Россией или даже охлаждение будут казаться непоправимыми, то и в Вене возрастут претензии, которые она сочтет возможным предъявить своему германскому союзнику. Во-первых, она потребует расширить оговоренное условие союза, которое до сих пор... распространяется только на защиту от русского нападения на Австрию; во-вторых, Вена потребует подменить указанное оговоренное условие союза защитой австрийских интересов на Балканах и на Востоке... Но в задачи Германской империи не входит жертвовать достоянием и кровью своих подданных для осуществления желаний соседа.... Мы не должны покидать Австрию, но и не должны упускать из виду возможность того, что венская политика добровольно или недобровольно покинет нас»[19].

Характер и предназначение германо-австрийского союза Бисмарк сформулировал в письме баварскому королю от 10 сентября 1879 г.: «Я считал бы существенной гарантией европейского мира и безопасности Германии, если бы Германская империя заключила с Австрией такой договор, который ставил бы себе целью по-прежнему заботливо сохранять мир с Россией и в то же время обеспечивал бы помощь друг другу, если бы одна из обеих держав все же подверглась нападению»[20].

21 сентября 1879 г. Бисмарк прибыл в Вену для ведения переговоров с Андраши, в ходе которых был окончательно сформулирован текст союзного договора. 7 октября 1879 г. в Вене договор был подписан Андраши и германским послом Рейсом.

В условиях непримиримости русско-австрийских и германо-французских противоречий заключение германо-австрийского союзного договора, положив начало формированию враждебных друг другу военно-политических блоков, значительно приблизило мир к Первой мировой войне.

- 1 Бисмарк О. Мемуары железного канцлера. М., 2004. С. 539, 582-583.
- 2 Там же. С. 496-497.
- 3 Там же. С. 552.
- 4 См.: История дипломатии. М., 1963. Т. II. С.40-41.
- 5 См.: Чубинский В.В. Бисмарк: Политическая биография. М., 1988. С. 296-298.
- 6 Бисмарк О. Указ. соч. С. 556.
- 7 Там же. С. 570.
- 8 Там же. С. 553.
- 9 Там же. С. 539.
- 10 См.: История дипломатии. М., 1963. Т. II. С.136-139.
- 11 Цит. по: Там же. С. 140.
- 12 Бисмарк О. Указ. соч. С. 555.
- 13 Там же. С. 556.
- 14 Там же. С. 569.
- 15 Там же. С. 554-555.
- 16 Там же. С. 556-557.
- 17 Там же. С.557-559
- 18 Там же. С. 560.
- 19 Там же. С. 569- 570, 574.
- 20 Там же. С. 560.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МЕН ҚЫТАЙ ХАЛЫҚ РЕСПУБЛИКАСЫ БАЙЛАНЫСТАРЫНДАҒЫ КЕЛІСІМ-ШАРТТАРДЫҢ ТАРИХИ МАҢЫЗЫ ЖӨНІНДЕ

Э.А. Бабаханова – Абай атындағы ҚазҰПУ-нің аға оқытушысы

В статье рассматриваются вопросы деятельности консульства РК в КНР. Далее анализируются проблемы прав граждан РК проживающих в регионах КНР со стороны консульства.

The approached contacts between Kazakhstan and China concerning to the consular activity and their main lane importance also their development and extension in the sphere of Kazakhstan consular activity in the territory of China, and the scientific theories about the importance of consular administrations consultations have been made and analyzed.

Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың “Қазақстанның әлемдегі бәсекеге барынша қабілетті 50 елдің қатарына кіру стратегиясы” атты 2008 жылғы Жолдауында еліміздің сыртқы саяси басымдықтары қатарында ҚХР-мен ынтымақтастықты дамытуға ерекше көңіл бөлінді. Мұндай мәселе Елбасы тарапынан қолдау тауып, мемлекеттік маңызы бар мәселеге айналуда.

«Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев әлденеше рет атап көрсеткендей, сыртқы әлеммен, оның ішінде әсіресе АҚШ, Ресей, Қытай сияқты ірі мемлекеттермен өзара қарым – қатынасыз біздің мемлекетіміздің қалыптасуы мен нығаюы толыққанды бола алмас еді» – деп Қазақстан Республикасының Қытай Халық Республикасындағы Төтенше және Өкілетті Елшісі болған Қ.Сұлтанов сипаттайды[1]. Осыған орай екі мемлекет басшыларының саяси көрегендігі мен ортақ күш-жігерінің арқасында мемлекетаралық ынтымақтастықтың барлық дерлік саласында қарқынды ілгерілеу байқалды. Қазақстан басшысының сыртқы саясаттағы бір батыл қадамы — оның 1991 жылы Қытайға баруы. Сапар кезінде толық хаттама бойынша көптеген маңызды кездесулер өткізді.

Қазақстан мен Қытай арасындағы дипломатиялық қатынастар орнағаннан бергі жылдары екі ел ынтымақтастығы едәуір нығайып, стратегиялық әріптестік деңгейіне жетті. Елдердің басшылары 2005 жылы ҚХР Төрағасы Ху Цзиньтаоның Қазақстанға мемлекеттік сапары барысында “Стратегиялық әріптестікті орнату және дамыту туралы” бірлескен декларацияға қол қойып, оны құқықтық тұрғыда бекітті. Қазақстан мен Қытай арасындағы шешілуі тиісті мәселелер реттелді. Оның ішінде бірінші орында шекара туралы келісім бар.

Екі мемлекет арасында саяси, экономикалық, әскери және мәдени-гуманитарлық салаларда қарым-қатынас берік орныққан. Мемлекет басшылары қол қойған декларациялар мен келісім-шарттар Қазақстан-Қытай қарым-қатынастарының жан-жақты және қауырт дамуына негіз қалады. Оның ішінде Қазақстан мен Қытай арасындағы Тату көршілік, достық және ынтымақтастық туралы келісімді атап өткен жөн. ҚХР Төрағасы Ху Цзиньтаоның Қазақстанға бірінші сапары барысында екі елдің бірігіп дамуының басты бағыттары белгіленген ҚР мен ҚХР ынтымақтастығының 2003-2008 жылдарға арналған бағдарламасы қабылданды.

2002 жылы 9-12 мамырда ҚР Мемлекеттік хатшысының Қытайға сапары барысында Мемлекеттік шекараны демаркациялау туралы хаттамаға қол қойылып, екі ел арасындағы мемлекеттік шекара заңды түрде рәсімделді. Отандық дипломатияның бұл іргелі табысы – Қазақстан тәуелсіздігі мен ұлттық мүддесін қорғау, халықаралық лаңкестік пен діни экстремизмге және есірткі тасымалына қарсы күрестің тиімділігін арттыруды сөзсіз қамтамасыз ететін болады. Екі елдің парламентаралық байланыстары артып, өзара тәжірибе алмасу жүйелі жолға қойылды.

Қазақстан Орталық Азия аймағының қауіпсіздігін, тұрақтылығы мен экономикалық дамуын қамтамасыз ету үшін Қытаймен халықаралық деңгейде Шанхай ынтымақтастық ұйымы шеңберінде әріптестікті дамытуда[2].

Осындай қарым – қатынастарды дамытуда жергілікті Қытай аймағындағы консулдықтар тарапынан қол жеткізілген екі жақты келісімге қол жеткізілген комюниккенің маңызы зор. Бұл құжатқа екі жақтың консультациялық кеңестері нәтижесінде 1992 жылдың 3 қаңтарында қол қойылды[3].

Қытай Халық Республикасы мен Қазақстан Президенті Н.Назарбаевтың бастамасымен құрылған Азиядағы өзара ықпалдастық пен сенім шаралары жөніндегі кеңестің (АӨСШК) белсенді мүшесі бола отырып, еліміздің аталған форум аясындағы ұсыныстарын ұдайы қолдап келеді. 2002 ж. жазында АӨСШК-нің жоғары деңгейдегі екінші кездесуін Қазақстанда өткізу жоспарланған. Осы орайда Қытай тарапы өздерінің ең жоғары деңгейде қатысу мүмкіндігін барынша мақұлдады[4].

Астана мен Пекин Әлемдік және дәстүрлі діндер басшылары съезі шеңберінде өткізіліп жатқан шаралар бойынша тығыз байланыстар орнатты. 2003 жылы Астанада өткен I съезге Қытайдың буддистер мен даоистер ассоциациялары басшыларының орынбасарлары қатысты. Ынтымақтастықты одан әрі ілгерілету мақсатында 2003 жылы Қазақстан Президенті Н.Назарбаев пен Сыртқы істер министрі Қ.Тоқаевтың Қытайға және ҚХР Төрағасы Ху Цзиньтао мен ҚХР Шыңжаң-ұйғыр автономиялық ауданының партком хатшысы Ван Лэцюанның Қазақстанға сапарларын өткізу жүзеге асты. Бұл сапарлар Қазақстан мен Қытай арасындағы дәстүрлі достық қарым-қатынастарды одан әрі нығайта түсуге үлкен әсер етті.

2004 жылы Қазақстан басшысы Н.Назарбаев Қытайға екі рет сапармен барып, көптеген стратегиялық маңызды келісімдерге қол жеткізді. Екі жақты қарым-қатынасты жүйелеу мақсатында, әр саладағы ынтымақтастықты дамытатын 10 кіші комитеттен және Траншекаралық өзендерді үнемді пайдалану және қорғау туралы біріккен комиссиядан тұратын Қазақстан – Қытай ынтымақтастық комитеті құрылды.

2005 жылы желтоқсан айында Атасу-Алашаңқай мұнай құбырының құрылысы аяқталып, 2006 жылғы мамырдан бастап ол арқылы қазақстандық мұнайды Қытайға тасымалдау басталады. Қазіргі тұста Қытайға Қазақстанның электр энергиясы мен бидайын тасымалдау мәселелері туралы келіссөздер жүргізіліп жатыр. Елдер арасындағы сауда-экономикалық қарым-қатынас жылдан жылға даму үстінде. Мысалы, 2005 жылдың қорытындысы бойынша екі елдің жылдық тауар айналымы 3,7 млрд. АҚШ доллары деңгейіне шықты. Қытайдың Қазақстан экономикасына салған инвестициясы 2005 жылы 1,2 млрд. доллар көлеміне жетті. Қазақстанның Бүкіләлемдік сауда ұйымына кіруіне 2005 жылы Қытай әлемнің үлкен мемлекеттерінің біріншісі болып және Түркия, Пәкстан, Грузия, Қырғызстаннан кейінгі бесінші мемлекет ретінде өзінің оң шешімін білдіріп, қолдау көрсетті. Осындай тауар айналымы немесе экономикалық байланыстарды жүзеге асыруда елшіліктермен қатар отандық азаматтар мен қазақ диаспорасының құқығын қорғайтын жергілікті жерлердегі консулдық мекемелер мен осы сала қызметкерлерінің рөлі де ерекше.

2004 жылы Қазақстан мен Қытай арасындағы трансшекаралық өзендерге қатысты мәселелерді шешу үшін оларды үнемді пайдалану және қорғау туралы бірлескен комиссия құрылды. Содан бері бұл комиссияның 3 отырысы өткізіліп, жоспарлы түрде Қазақстан және Қытай жерлерінде Ертіс пен Іле өзендерінде салынған гидро және су шаруашылығы кешендерін есепке алды, трансшекаралық өзендерге қатысты гидрологиялық және гидрохимиялық мәліметтермен, судың сапасын анықтайтын мемлекеттік стандарттар үлгілерімен алмасты.

2005 жылы ҚР ауыл шаруашылығы министрлігі мен ҚХР Су шаруашылығы министрлігі Траншекаралық өзендердегі табиғи ақпаттар жөнінде тараптардың бір-біріне шұғыл түрде хабар беруі туралы

келісімге қол қойды. Қазақстан сарапшылары қытайлық әріптестерімен трансшекаралық өзендер алқабындағы гидрологиялық және гидрохимиялық мәліметтермен өзара алмасу, өзендер алқаптарында біріккен ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізу және олардағы судың сапасын бақылау және ластанудың алдын алу мәселелерін талқылауды жоспарлауда.

Мәдени-гуманитарлық саладағы ынтымақтастықтың белсенді дамуы арқасында екі ел жоғары оқу орындары арасында тікелей ынтымақтастық орнатылды. Үкіметаралық келісімдердің негізінде студенттер алмасу дәстүрге айналды. Қазір Қытайда 500-ден астам қазақстандық студент білім алуда. Оның ішінде “Болашақ” бағдарламасы бойынша жіберілгендер де бар.

Екі жақтың ғалымдары бірігіп, Қытай мұрағаттарындағы құжаттардың негізінде “Ежелгі үйсін елі” атты кітап шығарды. Енді ғұндар мен түркілердің тарихы туралы кітаптарды шығару алға қойылды.

Соңғы кездері айтылып жүрген қор биржасы, жүзеге асырылмақ бәсекеге қабілетті 30 инновациялық бағдарлама, құрылып жатқан әлеуметтік кәсіпкерлік корпорациялар, мұның бәрі Қазақстанның алға қойған әлемдегі бәсекеге қабілетті 50 елдің қатарына қосылу мақсатымен тығыз байланысты. ҚХР-дағы Сянган және Аомынь Ерекше әкімшілік аймақтарындағы Бас консулы Үсен Сүлейменов тәуелсіздіктің алғашқы жылдарынан бастап Қазақстанның экономикалық қатынасы Азия-Тынық мұхиты елдерімен салыстырғанда, Батыс мемлекеттерімен қарқындырақ дамыды. Бірақ қазіргі күні Қазақстан Үкіметі, сол секілді кәсіпкерлері де құрлықтағы көрші мемлекеттердің даму тәжірибесіне, сол елдермен өзара ынтымақтастық мүмкіндіктеріне көңіл аудара бастады. Қазақстан Республикасының Қытай Халық Республикасындағы Сянган және Аомынь Ерекше әкімшілік аймақтарының Бас консулдығы «Қазақстан әлемдегі бәсекеге қабілетті 50 елдің қатарына кіру стратегиясы» және «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан» атты Н.Назарбаевтың Жолдауларына сай Қазақстан мен Сянган және Аомынь аймақтарының арасындағы екі жақты сауда-экономика саласындағы белгіленген жобалар мен іс шараларды іске асыруда мемлекетіміздің ішкі және сыртқы саясатын жеткізу жолында жұмыстарды атқарып жатқандығын еңбектерден байқаймыз. Шыңжаң өңірінің орталығы Үрімші қаласында 1994 жылы Қазақстан СІМ-нің паспорттық - визалық қызметі бірінші болып ашылды. Іс жүзінде Қытай үкіметі қазақтарға арналған көші қон паспорттарын әр ауданға шектеп береді. Ол туралы Пекиннің арнайы нұсқауы бар. Шыңжаңнан тұрақты тұруға келгендердің басым бөлігі жеке сапармен келіп, еліміздің заңына сәйкес азаматтықты қабылдайды. Ал қытай паспорттарын көші-қон полициясы, СІМ арқылы ҚХР елшілігіне өткізеді[5] Сонымен қатар Сянганның іскерлік ортасын Қазақстандағы инвестициялық жобаларға тарту мақсатында елеулі істер атқарылуда. Өткен жылдың соңғы айының 22-сі күні Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Сянган Ерекше Әкімшілік Аймағына мемлекеттік сапары аясында Қазақстан мен Сянган арасында әуе қатынасын ашу туралы келісім жасалды және Алматы қаржы орталығы қызметін реттеу жөніндегі ҚР агенттігі мен Гонконг қор биржасы арасында өзара ынтымақтастық туралы меморандумға қол қойылды. Екі жақ Қазақстан азаматтарының Сянган ЕОА-ға және Сянган резиденттерінің Қазақстан шекарасына кіру үшін арнайы екі апталық визасыз тәртіп енгізу келісімінің мүмкіндігін қарастыруда. Өткен жылдың соңында Қазақстан делегациясы Гонконгте болып қайтты. Сапар барысында Қазақстанға ірі инвестиция тарту жөнінде келіссөздер жүргізілді. Қазақстанның әлемдегі бәсекеге қабілетті 50 елдің қатарына кіру стратегиясын жүзеге асыру аясында 2006 жылдың 12 желтоқсанында Гонконгта «Қазақстанның инвестициялық ахуалы – Гонконгтің инвестициялық мүмкіндігі» тақырыбында конференция өтті. Бұл басқосуды Сянган Бас консулдығы «Қазына» тұрақты дамуы қорының қолдауымен және Сянган Ерекше Әкімшілік Аймағының Сауда-саттық дамыту кеңесімен, Гонконг қор биржасымен, Гонконгтың Бас сауда палатасымен бірлесе отырып ұйымдастырды. Конференцияға Қазақстанның мемлекеттік және іскерлік топтарының 60-тан астам өкілі мен 120-дан астам гонконгтық кәсіпкерлер қатысты. Конференция екі жақ өкілдеріне іс жүзінде маңызды болды. Сянган кәсіпкерлеріне Еуразия аймағының экономикалық және саяси қатынасында ең тұрақты мемлекетімен іскерлік байланыстарды дамыту, инвестициялық жобалар жайында толық мағлұмат алу мүмкіндігі туды. Қазақстан жағы болса, бәсекеге қабілетті экономикасын дамытуға өз үлесін қосатын Сянган ЕОА-ның қаржы, инновация, технология және ақпарат салаларындағы тәжірибесімен танысты. Конференция барысында Қазақстанның Сауда-өнеркәсіптік палатасы мен Гонконгтың Бас сауда палатасы арасында өзара түсіністік туралы меморандумға қол қойылды. Қазақстанның Бас консулдығының бастамашылығымен сянгандық «Еуразия» консалтингтік компаниясы «Үлес» Қазақстан – Гонконг инвестициялық консалтингтік орталығының құрылуы туралы жария етті. Бұл орталықтың мақсаты – Қазақстан мен Гонконг бизнесінің өзара экономикалық ынтымақтастығын дамытуға жәрдемдесу. Орталықтың қызмет көрсету саласы үлкен ауқымды қамтиды. Олар инвестициялық бағдарламаларды жүзеге асыру мақсатында консультациялық, заңдық қызмет көрсетуді, Қазақстан және оңтүстік-шығыс Азия аумағының бизнесті дамыту бағдарламасын әзірлеу және іске асыруды, жаңа компанияларды ашу

мен салық жобаларымен қоса, басқа да корпоративтік қызметтер ұсынуды, ықтимал әріптестердің несие қабілеттілігін тексеруді, маркетинг зерттеулерін жүргізуді, әріптестерді іздестіруді, екі жақты потенциалды бизнес-әріптестердің дерек қорын құруды және Қытайдың тауарларын Қазақстанға жеткізуді қолға алып отыр. Қазіргі таңда Сингапур кәсіпкерлері осы «Үлес» орталығына ұқсас қазақстандық іскерлермен бірге кәсіпорын құруға қызығушылығын білдіріп отыр. Желтоқсанның 13-і күні Гонконгтің қор биржасы қазақстандықтар үшін үлкен семинар өткізді. Семинар барысында қазақстандық компанияларды Гонконг қор биржасының листингіне тіркелу мерзімі талқыланды. Қазақстан мен Сянган арасындағы өзара қарым-қатынасты дамыту жолында атқарылып жатқан жұмыстар тек экономикалық саламен шектеліп қойған жоқ Екі жақтың ынтымақтастығы экономикалық саламен қоса, гуманитарлық және мәдени ауқымда қарқынды дамып келеді. 2005 жылдың қыркүйек айында Гонконг Баптист университетінің президенті Энджи Чингфай бастаған топ Қазақстанға жасаған сапар барысында Алматыдағы ҚЭМБИ, Астанадағы Гумилев атындағы Еуразия университетінің басшыларымен кездесті. Нәтижесінде студенттермен, оқытушылармен және профессорлармен алмасу, ғылым мен жоғары технология саласындағы болашақ байланыстар туралы келісім жобасына қол қойылды. Сол келіссөздердің алғашқы нәтижесі ретінде, қазіргі таңда қазақстандық ҚЭМБИ оқу орнының төрт студенті Гонконг Баптист университетінде алғашында білім алған. Қазақстанның Сянган мен Аомынь аймақтарындағы әр алуан салалардағы қатынастарының келешегі бар. Қазақстан Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Сянганға мемлекеттік сапары кезіндегі қол қойылған «Әуе жол қатынасы туралы» құжаттарының екі жақтық байланыстың нығаюында маңызы мен тиімділігі зор. Қазіргі таңда Бас консулдық Гонконг пен Қазақстан арасында тікелей әуе рейсін ашу мақсатында гонконгтық «Cathay Pacific», «Dragonair» және «Oasis» сияқты әуе компанияларымен келіссөздер жүргізді. Қазақстан мен Гонконг арасындағы студенттермен алмасу, гонконгтік компаниялар, банктер, Гонконг қор биржасымен тәжірибе алмасудың кең ауқымда жүзеге асырылуының мүмкіндіктері бар. Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың Қазақстан халқына «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан» атты Жолдауында мемлекет дамуының жаңа кезеңдегі 10 негізгі мақсаты мен маңызды 30 бағыты белгіленген. Бұл арада осы мақсаттар мен бағыттарды жүзеге асырудағы Бас консулдық бастамаларын айқындап қарастырсақ 2006 жылы өткен кездесуде Гонконг Қор биржасының вице-президенті Лоренс Фок мырза қазақстандық компаниялардың Гонконг биржасына жол ашуына, қазақстандық брокерлерді дайындауға Гонконг биржасы жәрдем беретінін атап өтті. Бас консулдықтың бастамасы бойынша «Үлес» Қазақстан-Гонконг инвестициялық консалтингтік орталығы халықты инвестициялық сауаттылық әліппесіне үйрететін және брокерлер, аудиторлар, жылжымайтын мүлік бағалаушыларын дайындайтын Ұлттық орталық құруды ұсынып отыр. Оқыту жеке тұлғаларға ақылы түрде, ал Қазақстанның мемлекеттік құрылымдарының тиісті өкілдеріне тегін түрде жүргізілетін болады. Мамандарды дайындау екі деңгейде жүзеге асты. Алғашқысы қазақстандық кәсіпкерлерді үйретуге Гонконг Қор биржасының және Гонконгтың басқа да қаржы, аудит, инвестициялық ұйымдарының мамандарын тарту негізінде Алматыда арнайы дайындық орталығын құру арқылы болса, екіншісі Гонконгке оқытуға жіберілетін арнайы топты құруда жүзеге асты. «Үлес» орталығы белгіленген салаларда тек Гонконг тәжірибесімен шектеліп қана қоймай, өз қызметінің кеңістігін кеңейту арқылы Лондон, Нью-Йорк, Токио және басқа да дүниежүзі биржаларының мамандарын шақыру да жоспарларында бар. «Үлес» орталығының жұмысы, еліміздің Қазына және Самұрық мемлекеттік холдингтерінің қызмет бағдарламасына сай келді. Белгіленген мамандарды дайындау Ұлттық орталығының құрылуы Қазақстанның жан-жақты жаңғыртылуына жедел әрі тиімді жұмыс істейтін қор нарығын құруға, халықты инвестициялық сауаттылық әліппесіне үйретуге, жекелеген жобаларды алғашқы қаржыландырудан ауқымды қаржыландыруға ауыстыру, «парасатты экономиканың» негіздерін қалыптастыруға және Қазақстан өңірлік қаржы нарықтарының Алматыдағы қаржы орталығының төңірегінде топтасуын дамытуға мүмкіндік туғызар еді. Гонконгпен ынтымақтастықтың артықшылығын қалай сипаттай келсек Гонконг «жалғыз терезе» жүйесінің шеңберінде кәсіпкерге фирманы бір-екі күннің ішінде тіркете алатындай жағдай туғызатын жаңа кәсіпорындар мен компаниялар құрудың жолға қойылған жүйесіне ие. Ұсынылып отырған Ұлттық орталықтың қызметі халықты инвестициялық сауаттылық әліппесіне үйретумен қатар, мінсіз беделі бар тәуелсіз аудитордың қатысуымен мемхолдингтер жұмысының нәтижесінде жүргізілетін жыл сайынғы тексеру айқын, ашық жүйелілікті қамтамасыз етуге және жылжымайтын мүлікті бағалаудың тиімді әдістемесін әзірлеуге жәрдемін берер еді. Біз қазақстандық кәсіпкерлерді әріптестік шартымен «Үлес» орталығының қызметіне атсалысуға және атап өтілген салаларда мамандар дайындау бойынша Ұлттық орталығын құруға шақырамыз. Сонымен қатар, эмитенттердің Батысқа бағытталған назарын әлемнің ірі қаржы әрі қор нарығының орталығы Гонконгке аударуға шақырамыз.

Қытайда 1,5 миллионға таяу қазақтың тұрақты тұруына байланысты Қазақстан тарапы олардың

мүдделері мен құқықтарын қорғау мәселесіне үлкен назар аударып отыр. Қытай үкіметі де қазақ диаспорасына оң қарап, олардың тарихи отанымен байланыс жасауына өз септігін тигізуде. Мысалы, Қазақстанда өткен Дүниежүзі қазақтарының екінші және үшінші құрылтайларына Қытайдан партия және үкімет басшылары бастаған ауқымды ресми делегациялар жіберілді[6].

Қазақстанға тұрақты көшіп келемін деуші қазақ өкілдеріне біздің елдің тарапынан мүмкіндігінше жеңілдіктер жасалуда. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2006 жылғы 23 қаңтардағы №46 “Консулдық алымдарды төлеуден босатылатын консулдық іс-әрекеттердің тізбесін бекіту туралы” қаулысына сәйкес, Қазақстан Республикасының азаматтары емес ұлты қазақ адамдар консулдық алымдарды төлеуден босатылды және бұл қаулы үстіміздегі жылғы 1 қаңтардан бастап қолданысқа енгізілді.

Екі ел арасында стратегиялық әріптестіктің орнауы тараптардың қарым-қатынасын арттыру үшін жаңа мүмкіндіктер ашатынына кәміл сенімдіміз. Біз бүгінгі жаһандану үдерісі жағдайында халықтарымыздың бейбіт өмір сүруін, орнықты дамуы мен тұрақтылығын сақтау, қоршаған ортаны қорғауды қамтамасыз етіп, аймақтық, сондай-ақ және әлемдік мәселелерді бірлесе шешу үшін Қытаймен достық тату көршілікті одан әрі дамытуға мүдделіміз[7].

Мемлекеттік бағдарлама бойынша ҚР Білім және ғылым министрлігіне қарасты Р.Б.Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының басшысы тарих ғылымының докторы, профессор М.Х.Әбусейтованың бастауымен зерттеуші ғалым Болат Еженханұлы, Нәбижан Мұқаметханұлы секілді қайраткерлердің 2004-2006 жылдар аралығындағы тер төгу еңбектерінің арқасында жоғарыда аталған тарихи құжаттарға тіл бітіп, келешек ұрпаққа таныстырылды. Мұражайдағы еңбектердің мемлекеттік қорғаудағы дүние екендігін ескерсек, кез келген зерттеушінің кіруіне және саяси мәні бар тарихи құнды құжатты тексеруіне мемлекет тарапынан шектеу қойылатындығы белгілі. Бұл мәселердің барлығын дерлік Қазақстан Республикасының Қытай Халық Республикасындағы Елшілі Ж.С.Кәрібжановтың бастауымен қытай тарапымен жүргізілген жан-жақты табанды келісулердің нәтижесінде шешілді. Менің Елшілікте вице-консул лауазымында қызмет істеген уақытында осы зерттеу жұмыстары жүргізілген. Қытайдағы Қазақстанның Консулдық қызметі аталған қазақстандық ғалымдардың Қытайға виза алып келуі мен тұруын, еркін жұмыс атқаруын, керісінше қытайлық ғалымдардың Қазақстанға жедел қажет жағдайда баруын дер кезінде қамтамасыз етті. 2006 жылы Шыңжаң халық басқару Үкіметінің Пекин қаласындағы өкілдігінің Орталық залында Елшіліктің ұйымдастыруымен алғашқы рет ҚХР №1 Тарихи құжаттар мұрағатынан Цинь патшалығы тұсындағы қазақ-қытай қарым-қатынастары туралы тарихи құжаттардың бірінші кітабы Қазақстан тарапына табыс етілді. Бұл құжаттар жинағы бес томға жинақталу көзделген. Қазақстан мен Қытай Республикасы арасындағы қарым – қатынасты дамыту барысында Н. Ә.Назарбаевтың рөлінің жоғары екендігін сипаттай келе Қ.Тоқаев «Ху Цзиньтао Қазақстан Республикасының президенті Н.Ә.Назарбаевтың 2006 жылғы Шанхайда өткен самиттегі екі ел арасындағы қарым- қатынасты жаңа даму деңгейіне жеткізу жөніндегі ұсынысын қабылдағаны жөнінде де ерекше атап өткен». [8, 267-268]. Тәуелсіз Қазақстан мен Қытай Халық Республикасы байланыстарындағы келісім – шарттардың мемлекетімізді дамытуда тарихи маңызы өте зор.

1 Сұлтанов Қ. Мүдделер тоғысы. – Астана: «Елорда», 2003.- 3 б.

2 Приоритеты Казахской дипломатии на рубеже веков. – Москва: Русский Паритет, 2000. – 153

3 Қазақстан мен Қытай Халық Республикасы арасындағы дипломатиялық байланысқа 10 жыл атты жинақта «Меморандум Взаимопонимания к совместному коммюнике об установлении дипломатических отношений между Китайской Народной Республикой и Республикой Казахстан. – Пекин, 2002.- 9 с.

4 Тоқаев Қ. Преодоление. – Алматы: ОАО «Сак»–НП ПИК Саунһар, 2003. – 109 б.

5 Н.Ә. Назарбаев Жаңа әлемдегі Жаңа Қазақстан

6 Мұқаметханұлы Н. XX ғасырдағы Қытайдың тарихи үрдісіндегі қазақтардың әлеуметтік дамуы. – Алматы: Қазақ университеті, 2006.- 74 б.

7 Е.Баударбек-Қожатаев, ҚР Сыртқы істер министрлігі Азия және Африка департаментінің директоры. Дипломатия жаршысы // 07 МАУСЫМ СЕНБІ 2008 ЖЫЛ №168-169

8 Сборник документов: 15 лет казахстанско –китайским отношениям – Посольство РК в КНР: Центр исследований ШОС КИМП, 2007.- с. 267-268,

САЯСИ ТАРИХ ПОЛИТИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ

ҰЛТТЫҚ БІРЛІК ПЕН ТҰРАҚТЫЛЫҚ – ЕЛІМІЗДІҢ СТРАТЕГИЯЛЫҚ ТАҢДАУЫ

Б.Қ. Әбдіғұлова – Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Инновациялық технологиялар және Толеранттық білім беру орталығының профессоры, педагогика ғылымдарының докторы

В данной статье рассматриваются вопросы межнациональных отношений, согласия и стабильности как один важнейших стратегических направлений нашего государства.

This article considers the issues of international relations, harmony and stability - as a one of the most important strategic approaches of our country.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Назарбаев жыл сайынғы дәстүрлі Жолдауында, баяндамаларында Қазақстанның біртұтас халқы болып табылатын барлық ұлттар өкілдерінің ұстамдылығын, конфессияаралық және мәдениетаралық татулығын қамтамасыз етіп отырған Қазақстанның әлемдегі рөлін жаңа деңгейге көтеру-басты мақсаттарымыздың бірі екенін атап көрсетті.

Кең байтақ Қазақстан жерінің жағрафиялық, табиғат жағдайларының мейлінше әр қырлылығы, бай кеніштері мол минералдық ресурстары, оның көп ұлтты халқының құрамы мен Еуразия құрылығының қақ ортасында орналасқан территориясы-еліміздің тамаша ерекшелігі. «Қазақстан-ерекше ел. Бұл елдің жер аумағы Батыс Еуропа аумағына жақындап қалады, ал халқының саны небәрі он бес миллион. Мұнда таулы шыңдар, ағынды өзендер, асау сарқырамалар, мұздықтар мен биік таудағы жайлаулар бар. Мұнда шексіз- шексіз дала, сонау көкжиекке дейін созылып жататын қырлар мен жасыл шабындықтар бар. Мұндағы жердің күн көзінен кеуіп құрғап кететіні сондай, қыста кейде суық қырық градусқа дейін жететін, ал жазда, керісінше, қырық градустық аптап ыстық болатын бұл өлкеде тірі жәндік атаулының бәрі бірдей жанын сақтап қала алмайды...Елдің халқы сондай санқырлы.Тарихи тағдыр солай қылып қалыптасқандықтан, қазіргі қазақтардың ата- бабалары жақсы жер, малға жайлым іздеп бүкіл даланы шарлап, көшіп- қонып жүрген», -деп әділ жазады АҚШ-тың Қазақстан Республикасындағы елшісі қызметін бірнеше жыл табысты атқарған қайраткер-Джон Ордвей [1]. Ата-бабаларымыз бүгінгі Қазақстанның ұлан-байтақ жерін қанаттыға қақтырмай, тұмсықтыға шоқтырмай аман сақтап, қорғап, бізге мұраға қалдырды.

«Қазақ деген ел-бостандық, азаттықты сүйетін, даланы, таза ауаны, таза суды, таза көгалды сүйетін халық», - дейді белгілі жазушы Ғ.Мүсірепов.

Еуразия құрылығының ажырағысыз бөлігі-Қазақстан өзінің көп ғасырлық тарихында Шығыс және Батыс өркениеттерінің этникааралық байланыстарының белсенді аймағы болып табылады.

Қазақстанда тұратын адамдар еліміздің негізгі байлығы. Кең-байтақ Қазақстан жерінде 17 миллионнан аса адам тұрады.

Республикамыздың басты жетістігі мен мақтанышы-*этносаралық келісім мен түсінікті сақтай білуі*. 140 этнос пен 46 конфессияға ортақ үй болып отырған Қазақстандағы этносаралық келісім болып табылатын бұл тәжірибе Қазақстан Республикасының 2010 жылыЕуропадағы қауіпсіздік және ынтымақтастық жөніндегі ұйымға (ЕҚЫҰ) төралағының негізгі кілті болғаны белгілі.

Бүгінгі таңда республикада қоғамдық келісім мен тұрақтылықты одан әрі нығайтудың маңызы ерекше. *«Ырыс алды ынтымақ», «Бірлік бар жерде тірлік бар»*дейтін халқымыз үшін республика тұрғындарының тату-тәтті тіршілігі тәуелсіздіктің басты жетістіктерінің бірі.

Еліміздегі жас ұрпақты тәрбиелеудің аса маңызды **міндеттері**: *«азаматтық пен патриотизмге, өз Отаны Қазақстан Республикасына сүйіспеншілікке, мемлекеттік рәміздерді құрметтеуге, халық дәстүрлерін қастерлеуге, Конституцияға қайшы және қоғамға жат кез-келген көріністерге төзбеуге тәрбиелеу; белсенді азаматтық ұстанымы бар жеке адамды тәрбиелеу, республиканың қоғамдық саяси, экономикалық және мәдени өміріне қатысу қажеттігін, жеке адамның өз құқықтары мен міндеттеріне саналы көзқарасын қалыптастыру; Отандық және әлемдік мәдениеттің жетістіктеріне баулу; қазақ халқы мен республиканың басқа халықтарының тарихын, әдет-ғұрпы мен дәстүрлерін зерделеу; т.б.»* болып саналады [2]. Жаһанда 4 мыңдай этностар мен 192 ұлт бар, олардың өз мемлекеттері бар. Ұлтаралық келісімге қол жеткен мемлекеттер әлдеқайда көп жетістіктер мен тұрақты дамуға, өркендеуге жол ашқан. Ғылыми әдебиеттерде *«ұлт» ұғымы екі мағынада* қолданылады. Бірінші, этностық және саяси-құқықтық, екіншіден, бір мемлекеттің құқықтық мәртебесі тең, тарихи, мәдени тұрғыда қалыптасқан азаматтардың бірлігі.

Қазіргі «мемлекеттің іргетасын қазақ ұлты құраушы» ретінде қоғам, тарихи жағдайларға байланысты аса үлкен жауапкершілік алып отыр.

«Қазақ халқы бәрінің басын біріктіруші ұлт ретінде алдымен өзі ұлтаралық татулықты сақтау стратегиясының болуына және бір мемлекеттің ішінде өзге ұлттармен тату- тәтті өмір сүруге, ал сыртта басқа елдермен, халықтармен достық қатынаста болуға мүдделі... Біз Алланың өзі жаратқан қазақ деген ұлтты қорғап, әрі қарай дамытуымыз керек» [3]. Міне, осы орайда қазақ халқы өз тілін дамытуы, мәдениетін өркендетуі, дәстүрін қадірлеуі, ұлттық намысты қорғай білуі, ұлттық мерейінің арта түсуі және өзімен бірге өмір сүріп жатқан басқа халықтардың да тарихын, әдет-ғұрпы мен дәстүрлерін сақталуына кепіл болуы, сондай-ақ әлемге өзін таныту және сыйлата білуі-ең жоғары, әрі қиын да үлкен жауапкершілік екенін жете түсінуі маңызды.

Ұлтжандылық-өз ұлтының мәдениетін, әдебиетін, дәстүрін қадірлейтін, ұлттық намысты қорғай білетін адамның ең жоғарғы қасиеті.

Ұлттық намыс-әрбір ұлт өкілінің отансүйгіштік қасиетін көрсететін жігерлі сезімнің, саналы іс-әрекетінің көрінісі. Ұлттық және интернационалдық тәрбие-өз ұлттық қасиетін сезінуге және басқа ұлттар мен халықтарды құрметтей білуге тәрбиелеу [4,224].

Тату-тәтті тіршілік кешіп жатқан ұлт пен ұлыстың туған еліне айналған Қазақстандағы ұлттар Отанымыздың гүлденіп, дамуы үшін еңбек етеді.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Назарбаев бірлігі жарасқан еліміздегі барлық ұлттар өкілдерінің татулығына ерекше назар аударып келеді. «Жас Отан» жастар қанатының 11 съезінде «Жастар-Отанға!» деп аталатын 2020 жылға дейінгі стратегия жобасында қызметтің 11 бағыты айқындалды. Қазақстан жастар саясатын дамытуға бағытталған бұл стратегияның жобасы дер кезінде дайындалған аса маңызды тарихи, саяси құжат. Стратегияның негізгі бағыттарында сапалы білім, жастардың әлеуметтік еңбекке бейімделуі, мәдени даму, бірлік жастар бірлестігі, ғылымды дамыту, еріктілер қозғалысын өркендету сияқты салалар қамтылған. Бұл стратегияның басты мақсаты- жастарды еліміздің күш-қуатын арттыру жолындағы нақты істерге жұмылдыру болып табылады.

Елбасы Н.Назарбаев 11 съезде сөйлеген сөзінде «Қазақстан-қай мағынада алғанда да жас мемлекет. Ел азаматтарының 5 миллионға жуығы 14 пен 29-дың аралығындағы жастар. Тәуелсіздіктің алғашқы күндерінен бастап жастар мәселесі менің де мемлекеттің де ең басты назарында болды», - деп атап көрсетті [5].

ҚР-ның Президенті Н.Назарбаев«Қазақстан-халқы татулыққа ұйыған, жастары жасампаздыққа ұмтылған елге айналды...

Барша халқымыздың ең басты құндылығы-Тәуелсіздік. Біз- көшпенділердің ұрпағымыз, ат үстінде жүрген елміз. Ержүрек халықтың жалғасымыз. Естеріңізде болсын, тарихта қазақты ешкім ешуақытта жаулап алған жоқ. Жаулап алғысы келгендер ел ішіне іріткі салды. Бүгінгі тәуелсіз елімізде қазақтың ішкі бірлігі сақталуға тиіс. Біз бір ұлтпыз, қанымыз бір, жанымыз бір. Сыртта жүрсек те, іште жүрсек те, барлық мәселені бірлесіп шешуге тиіспіз. Ешуақытта басқа ұлттың, басқа діннің адамдарын ренжітуге болмайды. Жаманшылықты өзіңе қалай тілесен, басқаларға да сондай тілекші бол. Қазақстандықтардың барлығы бір- біріне тілеулес болғаны жөн. Басқа ұлт болса да, оларда Қазақстанның төлқұжаты бар, осы елде туып-өсті. Бөтеніміз емес. Қоғамның барлық жүгін бірге көтерісіп келеді. Зауыт, фабрикаларды бірге салып жатырмыз. Бірлігіміз болса, біз бір-бірімізді сыйлаймыз. Бұған дейін осылай болған, бұдан кейін де солай болуға тиіс», -деп баса айтты [5].

Қазақстанда ұлтаралық қатынас тарихи және геосаяси жағдайларға байланысты өзіндік ерекшеліктері бар. Мысалы, Қазақ жері соғыс жылдары елімізге күшпен көшірілген көптеген халықтарға пана болды. Қазақ халқы оларды туған бауырындай құшақ жая қарсы алып, халықтар арасындағы достық пен ынтымақтастықтың үлгісін танытты. Қазақстан олардың барлығына дерлік екінші Отанға айналды. Қазақстан Ұлы Отан соғысы жылдары көшіп келген 1,5 миллион адамның туған отанына айналды. «Алыстағы Қазақстанда, Теректі ауылында біз өзімізді үйіміздегідей сезінеміз»-деп жазды атақты тракторист П.Н.Ангелина.

«Менің өмірім тікелей қазақ даласымен байланысты. Мен осында тудым, соғыстың қысылтаяң күндері қазақстандықтар жақындарындай, өз баласындай қамқорлық жасады. Қазақстан жерінде мен ұшқыш болдым. Космос кемесіне мініп, осы жерден көкке самғап, осы жерге қайта қондым. Қалай сіздерді сүймеске, қалай сіздерді мақтаныш тұтпауға болады, қазақстандықтар!» – деп тебірене жазды екі мәрте Кеңес Одағының Батыры атағын алған КСРО космонавт-ұшқышы В.А.Шаталов.

Ұлттар мен ұлыстардың Отанына айналып отырған Қазақстан үшін ұлтаралық достық қатынас, өзара түсіністік, берік мызғымас сенім сияқты мәңгілік құндылықтар ел бірлігі жолындағы алтын арқау болып табылады.

Қазақстан Республикасының Конституциясында Қазақстанда мекен ететін барлық ұлттар дініне, тіліне, шыққан тегіне қарамастан тең екендігі айтылған. Қазіргі күні елімізде 11 тілде газеттер шығады, 12 тілде теледидар, ал 6 тілде хабар таратылған.

Халықтар арасындағы татулық пен достық қатынас—еліміздің өркендеуінің басты кепілі. Еліміздегі тыныштық, елде тұратын халықтардың ауызбіршілігі мен өзара түсінушілігін сақтау—біздің әрқайсымыздың аса жауапты мақсатымыз. Осы мақсатты іске асыруда Қазақстан халықтары Ассамблеясының беделі зор. Жалпы 2006 жылды Қазақстан халықтары Ассамблеясының әлемдік деңгейге шыға бастаған жылы деуге болады.

Біз, елімізде этносаралық және конфессияаралық келісімнің қазақстандық моделін қалыптастырдық. Еліміздегі ұлтаралық татулық пен бірлік басқа мемлекеттердің қызығушылығын арттыруда. Мәселен, Бельгиядағы Тең мүмкіндіктер және нәсілшілдікке қарсы күрес орталығының директоры Иозеф Де Витте: *«Дәл осындай Ассамблеяны бізде де құру орынды болар еді, бұл модель қызықтыруда»*. Фордхэм университетінің деканы Парвиз Мордвидж *«Қазақстан көп ұлтты мемлекеттер ішінде жоғары жетістікке қол жеткен алғашқы ел, сондықтан ұлтаралық келісімнің қазақстандық моделін әлемдік тәжірибеде қолдану керек»*,—деп атап көрсетіп, еліміздегі бүгінгі жағдайға жоғары баға берді.

Бүгінгі таңда елімізде Қазақстан халықтарының Ассамблеясы және 30-дай мәдени орталықтар жұмыс істейді. Онда әр ұлттың өкілдері өз тілдерінде қарым-қатынас жасап, өз халқының дәстүрлері мен мәдениетін дамытуға мүмкіндіктері бар. ҚР-ның Президенті Н.Назарбаев: *«Ассамблея мүшелері бірлігі жарасқан Қазақстанның абыройы мен беделінің, ғасырлар бойы қалыптасқан жарасымды салт дәстүрінің жанды айғағы»*,—деп баса айтты. Қазақстан Республикасында тұратын ұлттар мен ұлыстар өлкемізде тыныштықты нығайтуға белсене қатысады.

Тіл ұлт саясатының өзегі болғандықтан Елбасы 2012 жылғы *Жолдауда-Қазақстан халықтарының рухани дамуына* ерекше көңіл бөлді. Көп ұлттылық пен көп тілділік маңызды құндылықтарымыздың бірі және біздің еліміздің басты артықшылығы. Елбасы: *«Қазақ тілі, біздің Конституциямызға сәйкес, мемлекеттік тіл болып табылады. Онымен бірдей мемлекеттік органдарда ресми түрде орыс тілі пайдаланылады. Бұл біздің Конституцияның нормасы, оны бұзуға ешкімге жол берілмейді»*,—деп тіл мәселесіне ерекше тоқталды(6). Қазақ тілі, мемлекеттік тіліміз өсіп-өркендеп келеді. 2020 жылға қарай мемлекеттік тілді меңгергендердің қатары 95 пайызға дейін жететін болады. *«Жас Отан»* жастар қанатының 11 съезінде Татьяна Куштаева: *«Ұлтым орыс болғанымен, мен қазақ жерінде ерке қыз болып өстім, сондықтан өз туған жерімнің тарихын, мәдениетін, салт-дәстүрін және тілін білуге барынша талпындым, енді Сіз айтқандай, деп Елбасыға қарап ағылшын тілін үйренуді мақсат етіп отырмын»*,— деді [5].

Көп ұлтты Қазақстан үшін отансүйгіштік сезім, ұлтаралық келісім мен татулық, саяси тұрақтылық еліміздің *дүниежүзілік қоғамдастықтың толыққанды мүшесі ретінде қалыптасу тарихында айтарлықтай жетістіктерге қол жеткізетін басты күш*. Сондықтан әлемде бәсекеге қабілетті болу үшін ұлтаралық қатынас пен халықтар бірлігі біз үшін ерекше маңызды. Елбасы 2012 жылғы Жолдауда: *«Алтыншыдан, оқыту үдерісінің тәрбиелік құрамдасын күшейту қажет. Олар—патриотизм, мораль мен парасаттылық нормалары, ұлтаралық келісім мен толеранттылық, тәннің де, жанның да дамуы, заңға мойынұсынушылық»*,—деп айтты [6].

Бұл құндылықтарды жастарға баулу маңызды, сондықтан барлық оқу орындарында студенттердің бойына осындай қасиеттер сіңірілуіне баса назар аударды.

Бүгінгі жастар—ертеңгі ел тізгінін ұстайтын, мемлекет ісіне араласатын тұлғалар. Ұрпақ бойына қаншалықты асыл қасиеттерімізді сіңіре алсақ, араға жылдар салып, соның жемісін көреміз. Ұрпақ тәрбиелеу ісінің жауапкершілігі, күрделілігі мен маңыздылығы да осында. Ұлтжандылық, отансүйгіштік, адамгершілік қасиеттер адам бойына ұлттық рухымыздан нәр алып, ұрпақтан ұрпаққа сіңеді. Ол—Отан тарихы пен қазақ әдебиеті, мәдениеті, салт-дәстүрі, әдет-ғұрыпы, тілі, ділі мен діні. Осылар біздің нәр алатын бастау-бұлақ, терең тамырымыз. Жастар тәрбиесі, білімді, білікті жастарды мемлекеттік қызметтерге тарту мәселесі олардың қоғамдық өмірге белсене араласып, келешекке деген сенім қалыптастыруына негіз болады. Бұл озық білімді, адамгершілік қасиеті жоғары, ойлы қазақстандықтардың жаңа буынын қалыптастырудың негізіне айналамақ. Осы орайда, балабақша, орта мектепте және жоғары оқу орындарында Қазақстан тарихын терең де жетік оқып үйренуіміз—заман талабы. Жас ұрпақтың бойында жоғары патриоттық сананы қалыптастыру, өз елі үшін мақтаныш сезімді, ұлтаралық келісім мен татулық, саяси тұрақтылықты тәрбиелеуде жоғары оқу орындарында Қазақстан тарихын оқып үйренудің маңызы зор.

Елбасы 2013 жылғы Жолдауда: *«Біздің жастарымыз оқуға, жаңа ғылым-білімді игеруге, жаңа машықтар алуға, білім мен технологияны күнделікті өмірде шебер де тиімді пайдалануға тиіс. Біз бұл үшін барлық мүмкіндіктерді жасап, ең қолайлы жағдайлармен қамтамасыз етуіміз керек»*,— деді [7].

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті еліміздегі ең алғашқы жоғары оқу орны. Абай атындағы ҚазҰПУ-нің тарих факультетінде 4 курста студенттер «Тарихты оқыту әдістемесі» атты пәнді оқып үйренеді. Студенттер алғашқы оқу жылдары Қазақстан тарихы пәнімен жан-жақты танысады. Қазақстан тарихын оқып үйрену Қазақстан жерін көне заманнан бүгінге дейін мекендеп келген халықтың, адамзаттың жүріп өткен тарихи жолын, тарихи білімдер негізін игеруге, студенттердің санасында ұлттық бірлікті қалыптастыруға, азаматтылық пен елжандылыққа, ұлтаралық келісім мен төзушілікке тәрбиелеуге, өз халқының және басқа халықтардың тарихын, мәдениетін құрметтеуге және жеке тұлғаның қалыптасып дамуына септігін тигізеді.

Отан тарихын оқыту барысында еліміздегі ұлтаралық қатынастың тарихи өзіндік ерекшеліктеріне назар аударылады. Атап айтсақ, Қазақстанға көптеген халықтардың өз ата-баба қонысынан еріксіз депортациялануы, кеңес кезеңінде индустрияландыру, Ұлы Отан соғысы жылдары, тың және тынайған жерлерді игеру кезеңдерінде қандай себептермен келді, оның тарихи және саяси мәнін анық, еш бұрмалаусыз түсіндіру, ұлттық дәстүрлерді құрметтеу, әр халықтың ерекшеліктерін ашып көрсету аса өзекті мәселе болып табылады. Сонымен қатар Қазақстан этностарының тарихы мен мәдениеті туралы білімдерін кеңейтуде «Қазақстан халқының диаспорасы» курстарының оқытылуы да заңды үрдіс.

Студенттер Қазақстан тарихын оқып үйрену барысында алған теориялық білімдерін «Тарихты оқыту әдістемесі» пәнімен тереңірек танысқанда және педагогикалық практика кезінде іс жүзінде пайдалануға мүмкіндік туады.

Жастарды тәрбиелеуде білім беру ісінің инновациялық дамуына ерекше орын беріледі. Бұның өзі оқытудың интерактивті әдістері мен жаңашыл технологияны оқу үрдісінде кеңінен қолдануға жағдай жасайды, жаңаша оқыта алатын білімдар ұстаздарды қажет етеді. Олай болса, болашақ кәсіби деңгейі жоғары педагог-мамандар даярлауда студент-жастарды оқытудың жаңашыл әдістемесімен, мұғалімдердің озат тәжірибелерімен жан-жақты таныстыру, қоғамның білім беруге қойылатын жаңа талаптарын түсінуге септігін тигізеді. Осы орайда, тарихты оқыту әдістемесі пәнінің қыр-сырын терең меңгеру, оны күнделікті сабақта өз тәжірибесінде пайдалана білудің маңызы зор.

Білім мен тәрбие берудің жауапты міндеттерін жүзеге асыруда жоғары оқу орындарында оқытылатын «Тарихты оқыту әдістемесі» пәнінің мүмкіндіктері зор.

«Тарихты оқыту әдістемесі» курсының дәрістерінде, семинарлар мен өздік жұмыстарында «Қазақстан тарихын оқыту әдістемесінің қалыптасуы мен дамуы», «Тарихты оқытуда белсенді және инновациялық әдістерді қолдану», «Педагогикалық технологиялар», «Тарихты оқытудағы ақпараттық технология» және басқа тақырыптардың мазмұнын ашып көрсету арқылы тарихты оқыту әдістемесі пәнінің мәні, оқытудың едеуір тиімді әдістері мен тәсілдері, жаңа технологиялардың түрлерімен танысып қоймайды, сонымен қатар шығармашыл мұғалімдер тәжірибесіндегі сабақ үлгілері талданып, оны студенттердің практикада пайдалануына мүмкіншіліктер жасалады. Семинарда студенттер теориялық материалмен қатар, тарихты оқытудағы интерактивті әдіс-тәсілдерді пайдаланып, сабақ үлгілерін дайындайды, оған презентация жасайды, талдайды. Әр студент өзі дайындап келген сабақ үлгілерін интерактивті тақтадан немесе компьютерден көрсетеді. Сабақ үлгілері бойынша кестелер, сызбалар, түрлі деңгейдегі тапсырмалар мен тестер, иллюстративтік материалдарды дайындайды. Студенттер бәсекелестік жағдайында өздері дайындап келген сабақ үлгілері бойынша бір-бірімен жарысқа түсіп, дағды, шеберліктерін дамытады. Семинар сабақтарында студенттер оқыту үдірісіне енгізілген замануи әдістемелер мен педагогикалық технологияларды талқылайды, ал мектепте практикада жүргенде өз тәжірибелерінде пайдалануға ұмтылады. Осы тұрғыдан алғанда, аталмыш пәндер студенттерге тарихтан сапалы білімге қол жеткізуде, оқытудың жаңашыл әдіс-тәсілдерін меңгеруге көмектеседі. Сонымен қатар «Қазақстан тарихын оқытудың тәрбиелік мәні», «Қазақстан тарихын оқытудың білімдік, тәрбиелік, дамытушылық рөлі», «Қазақстан тарихы оқулықтарының мазмұны» атты тақырыптардың мазмұнын ашып көрсетудің студенттердің отаншылдық сезімін, ұлтаралық келісім мен татулықты қалыптастыруда орны ерекше.

Тарихты оқыту әдістемесі пәнін оқып үйрену студенттердің дүние жүзі тарихы мен Қазақстан тарихы пәндерінен алған жүйелі, теориялық білімдерін өз тәжірибелерінде, болашақ маман ретінде мектепте сабақ бергенде қолдануға бірден жол ашатын тәрбиелік-танымдық мәні зор пән болып табылады. Осы тұрғыдан алғанда, аталмыш курс мазмұны студенттерге тарихтан сапалы білімге қол жеткізуге, оқытудың жаңашыл әдіс-тәсілдерін меңгеруге, елжандылыққа, төзушілікке, парасаттылыққа және адамгершілікке тәрбиелеуге себін тигізеді. Елімізде тыныштықты, халықтардың ауызбіршілігі мен өзара жарасымды ынтымағын сақтау әрқайсымыздың аса жауапты міндетіміз. Әрқашанда өзімізге ең қымбат нәрсе – Отанымыздың бейбіт өмірі мен татулығын естен шығармауымыз керек.

1 Джон Ордвей «Қазақстан-ерекше ел» // Егемен Қазақстан, 2010, 6 қаңтар.

2 ҚР-нің «Білім туралы Заңы». - Алматы., 2007.

3 М.Нәрікбаев. Ұлт мәселесінде шамадан тыс қызығушылықтан гөрі, байыпты қадамнан ұтарымыз көп // Егемен Қазақстан, 2009, 30 желтоқсан

4 Қазақстан Ұлттық энциклопедиясы.-Алматы, Каз.энц., 2001.

5 Назарбаев Н.Ә. «Жас Отан» жасатар қанатының 11 съезінде сөйлеген сөзі// Егемен Қазақстан, 2012 жыл, 17 қараша.

6 Назарбаев Н.Ә. Әлеуметтік-экономикалық жаңғырту-Қазақстан дамуының басты бағыты. Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы. 2012 жыл 28 қаңтар// Егемен Қазақстан, 2012 жыл, 28 қаңтар.

7 Қазақстан Республикасының Президенті-Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы «Қазақстан–2050» стратегиясы- қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты// Егемен Қазақстан, 15 желтоқсан, 2012.

ЕРКІНДІК ПЕН ЖАУАПКЕРШІЛІК ҰҒЫМДАРЫНЫҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ МӘН-МАҒЫНАСЫ

М.Дакенов – ҚазҰПУ-нің профессоры,

М.А. Джекебаева – С.Ж. Асфендияров атындағы ҚазҰМУ-нің аға оқытушысы, филос.ғ.к.

Ответственность и свобода два экзистенциально, жизненно важные категории философии. Об этих категориях рассмотрели во все времена в истории философии с разных сторон. Сегодня очень актуально рассмотреть всю важность этих философских категорий.

The article considering directions which given about responsibility and freedom at many philosophy, religious in each epochs. As category of ethics and rights, special social-moralrelations of personality society, shows the duties in divides. This article was directed about responsibility debt and freedom about values of these category in social life of every man.

Адам о баста табиғатпен туылса да, оған берілген еркіндік пен жауапкершілік, оны айналадағы болмысты зерттеп, тануға қызықтырады. Еркіндік пен жауапкершілік адам тіршілігінің маңызды, өмірлік, мәнді әлеуметтік, саяси, экзистенциалдық ұғымдары, сондықтан олар – адам мәнін сипаттайтын философиялық категориялар. Еркіндік пен жауапкершілік бақылау, сараптама, тәжірибе жасау нәтижесінде адам білімінің артуына көмектеседі. Сондықтан бұларды иеленгендер қашанда белсенді позицияда тұрады. Таңдау еркіндігі арқылы әрекеттене отырып, адам тәжірибесін байытады, өзін көрсету мүмкіндігіне ие болады. Олар өз еркімен әрекет етіп, ойлай алатын мүмкіндіктен тұрады.

Біз әрдайым өз өміріміз бен өзгелер үшін де жауапкершіліктеміз, еркіндік қашанда жауапкершіліксіз өмір сүрмейді байланысады. Азаматтық-құқықтық жауапкершілік жалғыз азаматқа ғана қатысты емес, еркіндікке негізделген, бұдан екі ұғымның өзара қатынасын, байланысын көруге болады. Еркіндік барлығының негізінде жататын жалғыз ұстаным. Объективті әлемде біз өзімізден басқа бар нәрсені көрмейміз, тек, өзіміздің еркін әрекетіміздің ішкі шектелуін ғана байқаймыз. Еркіндік үшін алғышарт қажет, адам өз әрекетінде еркін, соңғы нәтижесінде қажеттілікке тәуелді. Адам еркіндігі мәселесі қазіргі таңда саяси және рухани өмірдің орталығында тұр, оған жету деңгейі қазіргі қоғаммен, оның жалпы мәдени дамуы демократиялығымен анықталады және өркениеттілігінің негізгі критерийі болып табылады [1, 260, 428 бб.].

Еркіндік пен жауапкершілік тұлғаның өмір сүруінің шарттары, адамдар өз әрекетінің мақсатын анықтағанда едәуір еркіндікті иеленеді. Еркіндік те, жауапкершілік те абсолютті ұғымдар емес. Еркіндік бізді күреске итерме-лейді, адамдық қуаныш пен ләззаттан бас тартуға сүйейді. Қайғыру, тәуекел, жеңіліс арқылы болған еркіндіктің өзі өмірімізді жақсы ете алады, сондықтан оған адам ғана таңдау жасайды. Еркіндік пен жауапкершілік мәселесі өздерінің әлеуметтік мәнінде қоғамдық өмірде, саясатта, заң, басқа да заңды актілерде, өнерде, көркем әдебиетте кең тарағандықтан антропо-логия, саясаттану, заң ғылымдары, психология, мәдениеттану, әлеуметтану, этика, қоғамтану пәндерінің орталық мәселесі ретінде көреміз [2, 15-16 бб.].

Бұл категориялар адамзат дамуының әрбір кезеңінде, әр дәуірдің философтары, әлеуметтанушылары болсын, тіпті христиандық, ислам және буддизм дінінің өзі еркіндік мәселесіне өзінше қарап, өздігінше тұжырым жасаған, алайда мәселе күрделілігінің салдарынан толық шешілмеген және бұл ұғымдардың өзара байланысының әлеуметтік-философиялық, діни-этикалық аспектілері жайлы зерттеу жок, сондықтан біз осы мәселені көтеріп отырмыз.

Қаншалықты абстрактілі ұғым болса да, еркіндіктің нақты, тарихи және әлеуметтік жағдайда мазмұны

бар. Еркіндік пен жауапкершіліктің байланысы адам болмысының әмбебаптық сипаттамасы. Қарапайым түсінікте еркіндік біреудің үстемдігінсіз өмір сүру, қалаған әрекетін іске асыра алу қабілеті болып саналады. Еркін таңдау, ерікті адам, ерікті ерік, азамат еркіндігі, еркін ойлар, еркін махаббат міне қарап тұрсаңыз, қоғамдық сана мен бұқаралық мәдениетте еркіндіктей анағұрлым қажетті де, лайықты ұғым жоқ та шығар. Сондықтан, адамзат үшін еркіндік пен жауапкершілік – мемлекет қайраткер-лерінің, жастар субмәдениетінің риторикалық атрибуты болып саналады. Еркіндік пен жауапкершіліктің философиялық интерпретациясы әртүрлі түсіндірулермен байланысқан. Мұнда орталық мәселе ретінде, еркіндік пен қажеттілік арақатынасын алуға болады.

«Краткий словарь философии права» кітабында жауапкершілікке мынадай анықтама берілген: «Жауапкершілік – тұлғаның әлеуметтік ортадан қоғам мен мемлекеттен нормативтік үлгіге сәйкестікті талап ететін этико-құқықтық категория». Жауапкершілік ұғымында әлеуметтік нормаларды ұстану үшін моралді-құқықтық санаға шақыратын мәжбүрлік сипат бар. Бұл біздің жоғарыда айтып кеткен анықтамамызға ұқсас болып тұр. Еркіндік пен жауапкершіліктің өзара байланысы адамзат дамуының ажырамас бөлігі, олар материалды игіліктер мен ақпаратқа өзара айырбас жасаумен байланысты.

Философиялық сөздікте де жауапкершілік пен еркіндік өзінше анықталып жүр. Анықтамасы бойынша: «Жауапкершілік – этика және құқық саласымен байланысқан, ерекше, әлеуметтік және моралді, құқықтық тұлғаның қоғамға, адамзатқа қатынасын білдіреді, ол өнегелік парыз атқарумен сипатталады». Анықтамада көрсетілгендей, шындығында, қазіргі кезде жауапкершілік этика мен құқық саласында ең көп қолданыс тапқан, өнегелік парыз сезімімен байланысқан. Дегенмен, бұл анықтаманы толық, жан-жақты деп айту қиын, себебі, адам онтологиясының осы мәселеге қатысты келесі маңызды көрінісі – еркіндікпен байланыссыз қарастырған. Жауапкершілік – еркіндіктің керісінше жағы, оның екінші «мені», ол еркіндікпен үздіксіз байланысқан, еркіндіктің имманентті шектеушісі болып табылады.

Философиялық әдебиетте: жауапкершілікке қоғам алдында адамның өз міндеті мен парызын сезінуінің моралдік-психологиялық категориясы деген анықтама беріліп жүр. Бұл тұрғыдан қарағанда, жауапкершілік – адамдардың өз әрекетінің нәтижесін көре білу мүмкіндігі, оның қоғамға әкелер пайдасы, не зияны бар ма, осыны анықтау болып табылады. Қалай десек те, бұл екі ұғым философиялық қана емес, антропологиялық, онтологиялық, діни, этикалық, құқықтық ұғымдар ретінде күнделікті тұрмысымызда көп кездесетінін байқаймыз. Этикалық тұрғыдан жауапкершілік ұғымына жақын ұғымның бірі әдеп болып табылады, ол туралы саралап көрсек: әдеп – қоғамдағы адамдар мінез-құлқына қойылатын этикалық талаптардың жиынтық атауы. Әдептің қоғамдағы басты қызметі тұлғалық қатынастарды адамгершілік талаптарына сәйкес ретке келтірумен байланысты. Бұл сипатта әдеп мәдениеттің іргелі бір құрамдас бөлігіне жатады [3, 243, 323 бб.].

Еркіндік пен ерік синоним ретінде қолданылады. Ерік өз тілегенінді алдына қойған мақсатынды жүзеге асыру, саналы ұмтылыс, тілек, талап, билік, мүмкіндік, ал «еркіндік дегеніміз – ерікті күй». Ар-ождан қоршаған орта алдындағы өнегелі жауапкершілік сезімі. Ар «өз қылығы үшін адамдардың қоғам алдындағы моралді жауапкершілікті сезінуі мен сезімі» – деп анықтауға келеді [4, 917 б.]. Егер еркіндік шындықты адекватты түрде тануда болса, онда адам таным объектісіне тәуелдікте, оның еркін ерігі басылып қалған. Объективті қажеттілікті тани отырып, адам өзін қоршаған табиғи ортаға, әлеуметтік үрдістерге, өз табиғатына әсер етуге қабілетті. Еркіндік пен жауапкершіліктің өзара байланысын гносеологиялық тұрғыдан қарастырғанда, мәселе өте күрделенеді.

Еркіндік пен жауапкершілік ұғымдарын түсіну диапозоны өте кең. Ол еркін таңдау мүмкіндігін толық терістейтін – бихевиоризм концепциясынан басталып, қазіргі өркениеттік қоғам жағдайындағы Э.Фроммның «Еркіндіктен қашуына» дейін жалғасып жатыр. Еркіндікке келсек, ол адамдардың қылыққа қабілеттілігі, «саналы қажеттілік» арқылы жауапкершілікпен байланысқан. Еркіндік еріктілік ретінде тұлға мен қоршаған орта адамдарының алдында шектеледі. Ол адам болмысының әмбебапты сипаты. Адамдардың жауапкершілігі таңдау еркіндігі арқылы өсіп, немесе төмендеп отырады. Біреулерге еркіндік – рәміз, біреулерге идеал, біреулерге мақсат емес, құрал, енді басқаларға өнегесіз, саяси ойында қалқа болып табылады. Таңдаулылар үшін еркіндік пен жауапкершіліктің элитарлы концепциясы мен ұжымдық теориялары бар. Бұл мәселенің онтологиялық-антропологиялық мәні де бар, қоғамда әлеуметтік өмірге саналы бастама ендіру, қоғамға өз бетімен басқаруды әкелу жеке еркіндік өлшемін арттырады. Бұл сонымен қатар, әлеуметтік және моралдік жауапкершілік тудырады. Жауапкершілік қашанда – тұлға әрекетінің өзін реттеуші, тұлғаның өнегелі кемелдігін көрсетуші феномен. Жауапкершілік адамдарға ар мен парыз сезімін, өзін басқара білуді жүзеге асыруда көмек-теседі. Антропологиялық философияда еркіндік пен жауапкершілікті түсіну қалыптасқан стереотиптермен, теориялық әдетпен ерекшеленеді.

К.Маркс еркіндік туралы біршама ой-көзқарастарын өзінің «Капитал» еңбегінде қалдырады. Ол адам еркіндігінің адамдық қатынастағы үш тарихи кезеңі немесе сатысын көрсетті. Бұларға жеке тәуелділік қатынас, ерікті индивидуалдылық және жеке тәуелділік жатады. Жеке тәуелділік қатынас жүздеген жылдарға созылған. Алғашында, алғашқы қауымдық қоғам кезінде саяси-экономикалық тәуелдікке тап болды. Екінші кезең, ерекше адым кезеңі – еңбектің өндіргіш күшінің прогресімен, нарықтың өсуімен байланысты. Жұмысшы күші, еңбекке қабілеттілік еркін, тәуелсіз сипатта. Экономикалық еркіндікке қоғамның саяси жүйесі сай келді, басқа адамдармен материалдық, заттық тәуелділікті сақтаудағы адамдардың жеке, саяси, заңдық тәуелсіздігі шынайы еркіндікке қадам болып есептеледі. Бірақ, бұл шынайы адам еркіндігі емес. Капитализм де, социализм де, адам еркіндігінің дамуындағы асимметрияны, заттық және рухани дуализмін жеңуге қабілетсіз. Еркіндік дамуындағы үшінші сатыға жету үшін үйлесімді дамыған тұлға және жан-жақты, ерікті, жатталынбаған немесе еркін индивидуалдылық деп аталатын, қазіргі қоғам эволюциясындағылардан басқа өлшеусіз нәрсе қажет. Бұндай толық еркін индивидуалдылық өзінің ішкі потенциясының дамуының әмбебапты өсуімен ерекшеленеді.

Жауапкершілік екі аспектімен қаралады. Біріншіден жауапкершілік –әлдебір әрекетті жүзеге асырудағы міндет болып табылса, екіншіден, жауапкершілік өз әрекетіне жауаптылықтағы қажеттілік. Бұдан бұл ұғымның ар-ожданнан кең ұғым екенін, парызбен теңесетінін байқаймыз. Ар-ождан жауапкершіліктің бір түрі. Ойшыл М. Бриман бойынша, «біз үшін ар-ождан адамдардың қоғам үшін жауапкершілігі. Батыстың ғылыми әдебиетіндегі жауапкершілік ұғымын талдау нәтижесінде А.П. Черменина оларды екі концепцияға жіктейді: біріншісі – абсолютті жауапкершілік концепциясы, екіншісі – жауапкершіліктің мүмкінсіздігі концепциясы.

Егер экзистенциализмде индивидтің айналасында өтетіндерге абсолютті моралды жауапкершілігін нақтыласа, психоанализ теориясы моралдік жауапкершіліктің жоқтығын айтады. Еркіндік адамның өлшем масштабы болып табылады, ол саналы таңдау арқылы шектеледі. Батыс философиясында, заң әдебиеттерінде «жауапкершілік» пен «себептілік» ұғымдарын теңестіретінін байқауға болады. Еркіндік пен жауапкершілікті түсіну антропологиялық философияда теориялық әдеттер мен стереотип-терден танылған қажеттілік болып табылады. Философиялық антропологияда әрбір жеке адам еркіндігі туралы сөз болып отыр, оның қабілетті нақты позициясы бар. Еркіндік адамдарға тән, ол шығармашылық. Философиялық антропологияда «еркіндік» ұғымы қашанда «жауапкершілік» ұғымымен байланысады. Еркіндік толықтырылмай тұрғанда, В.Франкл мен басқа ойшылдар бойынша, жауапкершілік ұғымы негативті ұғым болып қалады, егер, оның жүзеге асуы жауапкершілікпен байланыспаса, ол еріксіз-дікке айналады.

Неміс жазушысы И.Бюхнер айтуынша, еркіндік «бұл байланған қолы бар адам еркіндігіне ұқсас, яғни, тордағы құс еркіндігімен бірдей». И.Бюхнердің ойынша, абсолютті еркіндік жоқ, еркіндік қашанда салыстырмалы түрде кездеседі. Шындығында, егер адам автомат сияқты әрекеттенсе, егер бәрі бірдей қажет болса, кездейсоқтық, мүмкіндік жоқ болса, онда еркіндікке орын жоқ. Тіпті, егер адам бірнәрсенің қажеттігін таныса, бұл таным да жағдайды өзгертпейді. Түрмеде отырған бұл қажеттілікті таныған қылмыскер бұдан еркін бола алмайды. Біріншіге қарама-қарсы еркіндік түсіндірмесі бар. Бұл түсіндірме бойынша, еркіндікті қалай қаласаң, солай әрекеттену мүмкіндігі бар. Еркіндік ерік еркіндігі. Өз заманында ұлы патшайым Екатеринаның айтуынша, «еркіндік – бұл ешкімнің мені өзім қаламағанды жасауға мәжбүр ете алмауы» – деген екен. Еркіндік те, жауапкершілік те өмірдің қарапайым нормаларымен жиі соқтығысады. Жоғарыда айтылып өткен И.Бюхнердің ойына Э.Фромм біршама қайшы пікір айтады. Оның көзқарасынша, индивид әлемдегі максималды немесе абсолютті еркіндікке жеткен. Мұндай еркін бола отырып, адам өзінің еркіндігі шексіз жалғыздыққа әкелгенін көреді. Тәуелділіктің барлық формасын шеттете отырып, индивид соңында өз жеке «өзділігімен» оңаша қалады. Табиғат, қоғам жоғалады. Э.Фромм бұл жерде абсолютті еркіндіктің жеке индивидке пайдасыз екендігін, әкелер зиянын көрсетіп кеткен. Шындығында да, абсолютті еркіндікке жету мүмкін бе деген сұрақ туындайды. Әрине бұл мүмкін емес, ол тек әрбір адам ұмтылатын идеал ғана, тіпті жеткен күнде де оның қоғамға да, жеке адамға да әкелер пайдасы аз.

Адам рухани шығармашылық тұлға ретінде автономды болып келеді. Сондықтан еркіндіктің қажеттілік ұғымымен байланыспауы адамды субъект ретінде түсінуден шыққан. Адам өзі кездесіп отыратын әртүрлі жағдайлардан еркін емес, бірақ оның таңдау жасауға құқығы бар. Бұл теориялық ұстаным позитивтік құқықпен қабылданбайды, тұлғаның қоғамнан алатын лайықты-лық орны өз ісіне қаншалықты жауапкершілікпен қарауына байланысты болып келеді. Заң шығару еркіндік пен жауапкершілікті біріктіретін байланыстың терең мәнін бере алмайды. Жауапкершілік еркіндіксіз де мүмкін, бірақ толықтай жүзеге аспайды. Адамзат тарихы еркіндік пен жауапкершіліктің мистикалық байланысынан алыс жатыр. Көптеген ғасыр бойында еркіндігі үшін жауапкершілігінен бас тартатын адамдар кездесті,

олар өз жауапкершіліксіздіктерінен еркіндікті толық көрді. Кез-келген еркіндік практикалық іс-әрекеттің құқықтық императивы ретінде заңмен шектелмесе, өзінің қарама-қарсылығына айналады. Еркіндікті индивидуалды күй деп түсіну қажет, оның негізі оның тіршілігінің мүмкіндігін қамтамасыз етеді. Еркіндік шексіз болуы мүмкін емес. Осы мәселелерге қатысты мынадай сұрақтар туады: еркіндіктің қандай шектелістерін қолдануға және қандай әлеуметтік өмір сферасына қатынасты қолдану қажет? Шектеу – еркіндіктің кепілдігін, өлшемін анықтау-дың, күзетудің позитивті тәсілі, ол объективті, әлеуметтік, қажетті сипатта кездеседі. Ғылымда негативті, әлеуметтік зиянды сипаттағы еркіндік шектеуі туралы әлі зерттелінбеген. Экзистенциализмнің орталық ұғымдары: «жауапкершілік», «еркіндік», «бақыт», «парыз», «қорқыныш», «таңдау», «өмір», «жалғыздық» болып саналады. Бұл ұғымдар адамдардың өз өмірін өзі ғана жасауына көмектеседі, ешқандай себептер – қоршаған орта, мұрагерлік, оның тағы да сол сияқты басқа да факторлар өмірін анықтауына көмектесе алмайды. Адамға өз болмысын иелену жазылған, сондықтан өмірін өзі таңдайды. Өз тағдырын таңдау еркіндігі адамның өзі үшін жауапкершілігі де болып табылады. Сонымен қатар, ол бүкіл адамзат алдында жауапты. Абсолютты, шексіз еркіндіктің болуы мүмкін емес. Бұған Батыс ойшылы Н.Макайвер: «Жауапкершілікті себеппен теңестіруге болады» – деп анықтама беріп жүр. А.Гинсберг өз кезегінде «Біз адамдарға жауапкершілік береміз. Авторлық автоматты түрде жауапкершілікке әкелмейді» – дейді [5, 76-77 бб.].

М.Бриман жауапкершілікті армен, Н.Макайвер себеппен теңестіреді, ал А.П.Черменина индивид еркіндігі болып жатқан жайттарға тәуелсіз дегенді айтады. Бұдан көретініміз еркіндікке де, жауапкершілікке де көптеген анықтама беріледі. Э.Кассирер «Техника современных политических мифов» еңбегінде «еркіндік» сөзін саясатта да, философияда да тұманды, екі мағыналы ұғым деп бағалайды. Ол былай сипаттайды: «Философияда еркіндік – «қажеттілікке», этикада – «жауапкершілікке», саясатта – «тәртіпке» қарсы тұрады. Сөздің мазмұндық интерпретациясының өзі әртүрлі: ол толық еріктілікпен ассоциацияланады» [6, 256 б.].

XX ғасыр экзистенциализм философиясының бір өкілі К.Ясперс «тіршілік дегеніміз, ерікті тұлғаның өзін нақтылауы, адам тарихының бәрі – еркін болуға тырысу» – деп еркіндікті анықтаған. Адам еркіндігін шектеген адамдарды нақты адамдар айналасында заттарға байланыстырған көптеген бұғаулар жоғалады. Н.А.Бердяевтің экзистенциалды концепциясы талданылған еркіндік концепциясының бірі болып табылады. Оның ойынша, «еркін адам – жалғыз», еркіндіктің табиғи немесе әлеуметтік қажеттілікпен байланысы шынайы еркіндіктің мәнін жояды. Н.А. Бердяевтің айтуынша, материалды әлем себепті, мәжбүрлі, ал шынайы еркіндік негізсіз болып саналады.

Б.П. Вышеславцев еркіндікті христиандық дінмен байланысты категория ретінде сипаттайды. Б.П. Вышеславцев бойынша, еркіндік – жамандықты әлемге жібермеу күші. Бір сөзбен айтқанда, еркіндік діни-этикалық категория болып шығады. Ал Гете болса, әрбір адам өзін дерліктей шектей алса, еркіндікті иелене алады деген. XIX-XX ғасыр философиялық ойлар көзқарас-тарында Б. Констан пікіріне тоқталсақ, шынайы еркіндік жеке еркіндік болып табылса, ал саяси еркіндік оның кепілі деп есептейді. Сондықтан еркіндіктің басқа формаларына қоса, халыққа бірінші кезекте азаматтық еркіндік қажет деп есептеген. Екінші кезекті саяси еркіндік алады, себебі, ең қажетті, күрделі еркіндіктің түріне жатады, себебі оның мақсаты азаматтардың ең озық тілектеріне арналған. Еркіндіктің қанатты сөзі үшін төңкерістер болды. Еркіндік мүддесі үшін үстемдік режимі жасалды. Еркіндіктің антиподы еріксіздікке көп көңіл бөлінбейді, ол еркіндікпен бірге, бөлінбес нәрсе. Адам өзін еркін сезінеді, сондықтан еркіндіктен басқа нәрсені естігісі келмейді. Еріксіздік жаза сияқты. Қоғамда еркіндік мәселесін рационализммен байланыстырады – дейді ойшыл. Ағылшын ойшылы Б. Констан көзқарасын орыс ғалымы А.Л. Никифоров ары қарай жалғастырады. Б. Констан шынайы еркіндік жеке еркіндік, ал саяси еркіндік оның кепілі деп есептесе, А.Л. Никифоров көзқарасында едәуір айырмашылықтар бар. Оның пайымдауынша, рационалды әрекет еріксіздігі терістеледі. А.Л. Никифоров рационалды әрекет еріксіз, ерікті әрекет рационалды емес, қажеттілікке бағыну ерік пе? – деп сұрақ қойып, «Қажеттілікті тану шарттар болып саналады, бірақ ол еркіндік емес» – деп жауап береді. Рационалды әрекет еріксіздігін терістей отырып, А.Л. Никифоров былай жазды: «Еркіндікті таныммен теңестіру адамды логикалық машинамен теңестіруге әкеледі [7, 226 б.].

А.Л. Никифоровтың пайымдауынша, «рационалды стандарттың бұзылуы – еркіндіктің маңызды белгісінің бірі болып табылады. Еркіндік қашанда рационалдыдан бұрын жүреді. Еркіндік рационалды еркіндік жақтаушы позициясы тұрғысынан алғанда еркіндік терістеушілер үшін рационалды емес. Абстрактті тұрғыдан, еркіндік өзіне рационалды және рационалды еместі біріктіреді». Бұл ойларға орыс ғалымы, философ Н.Новиков: «Еркіндік – ұлы құндылық. Әрекет ретіндегі еркіндік объективті, субъективтік шындықтың түрлі аспектілерімен келіспеу» деп өз ойын қосады [8, 267 б.].

Бұл айтылғандарды қорытындыласақ, А.Л. Никифоров та, Н. Новиков та еркіндік қажеттіліктің, мүмкіндіктің екінші шарты деп есептеген.

Таңдау адам еркіндігінің бірінші шарты. Шынайы еркіндікті тәуелсіз субъект қана жүзеге асыра алады. Еркіндік күй ретінде субъектінің автономдық болмысы. Еркіндіктің еріксіздіксіз мәні жоқ. Еркіндік те, еріксіздік те заттардың, құбылыстардың, үрдістердің объективті, субъективтік шындықтағы дамуы мен күйін сипаттайды. Еркіндік еріксіздіктен қашу, ауытқу. Еркіндік те, еріксіздіксіз те әрекет формасы.

1 Франк С.Л. *Предмет знания об основах и пределах отвлеченного знания. Душа человека опыт введения в философскую психологию.* – СПб.: Наука, 1995. – 653 с.

2 Йошкин В.К. *Несвобода и свобода в рациональном осмыслении мира // Вопросы философии – 2006. – №8 – С. 135.*

3 *Философский словарь / под ред. И.Т. Фролова.* – М.: Политиздат, 1980. – 444 с.

4 Ожегов С.И. *Словарь русского языка. 70000 слов / под ред. Н.Ю. Шведовой.* – М.: Русский язык, 1990. – 917 с.

5 Черменина А.П. *Проблема ответственности в современной буржуазной этике // Вопросы философии.* – 1965. – № 2. – С. 76, 77.

6 Кассирер Э. *Избранные: Индивид и космос // Философия символических форм.* – М.; СПб.: Университетская книга, 2000. – С. 256.

7 Ясперс К. *Смысл и назначения истории / пер. с нем.* – М.: Республика, 1994. – 527 с.

8 Канке В.А. *Философия. Исторический и систематический курс: учеб-ник для вузов.* – М.: Издательская корпорация «Логос», 1997. – 352 с.

ӘЛЕУМЕТТІК-ФИЛОСОФИЯЛЫҚ КАТЕГОРИЯ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ГУМАНИТАРЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯ ҰҒЫМЫ

М.Дакенов – Абай атындағы ҚазҰПУ-нің профессоры,
У.Шубаева – философия ғылымдарының кандидаты, доцент

Представлен теоретический анализ технологизации гуманитарного знания в современном обществе.

A theoretical analysis of technologization of knowledge in the area of humanities in modern society is presented.

Қазіргі заманғы философияның өзі гуманизм дағдарысына ұшырағаны жасырын емес. Дағдарыстың негізгі себебі – адамзаттың рухани-адамгершілік дамуы ғылыми-техникалық прогрестен артта қалуында деген пікірдеміз. Болашақ педагог мамандар білім беру үдерісін ұйымдастыруға және инновациялық технологияларды қолдануға қабілетті болу керек.

«Технология» ұғымы соңғы кездері ең көп қолданылатын ұғымдардың біріне айналды. Технология ұғымының оқытудың технологиясы, педагогикалық технология, білім беру технологиясы, тәрбие технологиясы, қарым-қатынас технологиясы, даму технологиясы, қалыптасу технологиясы, модульдік технология, топтық оқыту технологиясы сияқты психологиялық-педагогикалық ұғымдармен байланысы саналуан. Жоғарыда аталған технологиялардың қай түрі болмасын, өзінің мәнін анықтап, сипаттама беруді қажет етеді. Қазіргі кезеңдегі ғылыми айналымда “технология” және технологиямен байланысты жеке ұғымдарға берілген анықтамалар баршылық. Алайда білім беру жүйесінде дәл қазіргі кезеңде жүріп жатқан процестердің технологиясының мәнін ашып, түсіндіретін жалпы анықтама жоқ.

Білім беру жүйесі басқару органдарынан, түрлі типтегі және деңгейдегі білім беру мекемелерінен, жүйенің жұмыс істеуі және дамуын қамтамасыз ететін қаржы қорлары мен материалдық объектілерден, ғылыми орталықтардан тұратын күрделі құрылым болып табылады. Технологиялық тәсіл білім беру жүйесінің кез-келген саласында (басқару, білім беру, қаржыландыру, мониторинг т.б.) қолданылуы мүмкін. Сондықтан, «білім беру технологиясы» деген сөз тіркесін бірыңғай түсіндіру мүмкін емес. Бұл ұғымды тек қана оқытушы мен оқушы арасындағы арнайы ұйымдастырылған процестерге ғана қатысты қолданады. Егер осы процесті оқыту процесі деп атайтын болсақ, онда оған технологияның осы салаға арналған жиынтығы жатады. Біздің қарастыратынымыз — технологияның осы түрі.

«Технология» ұғымы «*Techné*» - өнер, шеберлік, «*logos*» – ілім, білім, оқу, ғылым деген мағыналарды білдіретін, грек тілінен енген екі сөзден тұрады. Сондықтан, «технология» терминін қазақ тіліне «өнер туралы ғылым немесе шеберлік туралы ғылым» деп аударуға болады [1].

Қазіргі заманғы ғылым жаңа технологияларды өндірумен қатар, қоғамның рухани құндылықтарына бағытталған жаңа саланы – гуманитарлық технология саласын дүниеге әкелді.

Ғылымның жаңа саласы ретінде, жаратылыстану технологиясына жаңа мән беретін ерекше сала – гуманитарлық технология. Өйткені замануи технология, озық технология күн санап адамға, адам өмірін өзгерте отырып жақындап келеді. Сондықтан да адамға бағытталған технологияны гуманитарлық деп атауға толық негіз бар. Сондай-ақ «гуманитарлық» сөз екі мағынада қолданылады: біріншісі – гуманитар-

лық ғылымға, білімге: екіншісі—адамға бағытталуы мағынасында қолданылуы. Гуманитарлық технология үшін оның қос мағынасы да тән.

Гуманитарлық технологиялар басқару гуманитарлық педагогикалық және психологиялық болып бөлінеді. Гуманитарлық технология - адамдардың өзін көрсету, олардың интеллектуалдық қасиеттерін өздері жүзеге асыру технологиясы. Гуманитарлық құндылықтарға құрылған интеллектуалдық әлеует қалыптастыру бағытындағы іргелі және қолданбалы зерттеулердің әлемдік тәжірибесі көрсеткендей, ғылыми қауымдастық алдына мынадай мәселелерді қалыптасуын күн тәртібіне қойды:

- синтергетикалық және жаңа институционализм әдістері арқылы интеллектуалды азамат концепциясын синтездеуді;

- гуманитарлық құралдардың мақсатты топтарға әсер етуі, шешім қабылдау процесіне адамның қатысу ролінің артуын, сондай-ақ гуманитарлық технологиялардың даму және прогрессивті өркендеу құралы ретінде танылуын;

- гуманитарлық технологиялардың орындалуын бағалау алгоритм арқылы талдамалық, ақпараттық ұйымдастыру жұмыстарын жүргізу қажеттігін;

- гуманитарлық технологиялардың сенімге құрылуы, адам мен қоғам арасындағы нақты изоморфизмнің (жауапкершілікке қабілеттілік) қалыптасуын.

Бүгінде әлемнің көптеген елдерінде бұл бағытта бас қосқан ғылымдар түрлі бағыттарда мәселені шешуге атсалысуда. Мәселен, АҚШ-тың Гарвард университетінде гуманитарлық бастамалар бағытында, сондай-ақ қатар мемлекетінде гуманитарлық ғылымдарға байланысты зерттеулер кешенді түрде жүргізілуде. Осы елдегі «Гуманитарлық зерттеулер базасы» дүние жүзі бойынша алдыңғы қатарлы ақпараттар қорына ие.

Соңғы жылдары Қазақстан қозғалысының да интеллектуалдық әлеуетінің дамуы және өзекті проблемалары зерттеліп, талдау жүргізіле бастады. Қазақстандағы гуманитарлық құндылықтардың замануи қағидаларын талдау, қажетін қабылдау, құндылығын сақтау, дәстүрін жалғастыру—жаңа заманның өрлеуге бет бұрған қазақ елінің басты мақсаты, айқын мұраты.

XX ғасырдың білім жүйесіне зер сала қарасак, білім беру жүйесінде осы уақытқа дейін білім алушыдан білім, білік, дағдыны қалыптастыруды талап етсек, бүгінгі күннің мақсаты— оларды іскерлік қарым-қатынасқа, өз бетімен білім алуға бағыттау. Сондықтан да қазіргі замандағы педагогикалық ғылымның мақсаты—бала тұлғасының дамуына бағытталған жаңа білім технологияларын қалыптастыру.

ҚР-ның «Білім туралы» Заңында «Білім беру жүйесінің басты міндеті - ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтары, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға және кәсіби шыңдауға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау, оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді ақпараттандыру, халықаралық ғаламдық коммуникациялық желілерге шығу» деп, білім беру жүйесіне одан әрі дамыту міндеттері көзделеді.

Бүкіл дүниежүзілік білім беру кеңістігіне кіру мақсатында қазіргі кезде Қазақстанда білімнің жаңа жүйесі құрылуда. Бұл үрдіс гуманитарлық бағыттағы білім беру қызметіне де жаңаша қарауды, қол жеткен табыстарды сын көзбен бағалай отырып саралауды, жастардың шығармашылық әлеуетін, оқытушының іс-әрекетін жаңаша тұрғыда ұйымдастыруды талап етеді.

Дәстүрлі жоғарғы оқу орнындағы дәріс жүйесінің барлық элементтерін және семинар сабағын құрастыру технологияларын қолданумен қатар, оқытушы келесі педагогикалық технологияларды пайдалана алады: ойын технологиялары, проблемалық оқыту, оқу зерттеуін ұйымдастыру технологиясы, жобалар әдісі, ақпараттық-коммуникативтік, модульдік оқыту технологиялар.

Гуманитарлық бағытта жаңа инновациялық технологияны меңгерудің төмендегідей жолдарына көңіл бөлу, оқытушы үшін сабақтың дұрыс нәтижесінде жетудің алғы шарты болмақ: жаңа инновациялық технологияны насихаттайтын нұсқаулар, әдістемелер, ақпараттарды жинақтап кеңінен танысу; жоспар құру; картотека жасау; оқу бағдарламасын, күнтізбелік-тақырыптық жоспар жасағанда жаңа инновациялық технологияны қолдануға болатын тақырыптарды іріктеу; жаңа инновациялық технологияны пайдаланып жазып, семинарлар өткізу, баспа беттерінде мақалалар жариялау; жаңа инновациялық технологияның сабақта кейбір қажетті элементтерін кіргізуден бастау керек.

Жаңа инновациялық технологиялар өз кәсіби міндеттерінің шешімін іздеу үстінде жүрген оқытушылар үшін кең мүмкіндіктер туғызады. Жаңашыл технологиялар алдыңғы қатарлық үздік оқытушыларды тартуға, білім алушылардың аудиториясын кеңейтуге жағдай туғызады.

Қазіргі кезде мемлекетімізді алға дамыту үшін материалдық құндылыққа қарағанда, рухани құндылықты дамытудың орны ерекше екендігіне ешкім дау туғызбайды. Көптеген ғалымдардың пікірінше рухани-өнегеліктің артта қалып қалуының себебі техникалық дамудың салдары деп есептейді.

Ең алғаш гуманитарлық технология ұғымын білім жүйесінде қолданған С. Крупкиннің қызметкерлерімен бірге 1998 ж. «Әлеуметтану» бөліміне ендірген еңбектерінен көруімізге болады [2]. Гуманитарлық технологиялар – стратегиялық сипаттағы болашаққа болжам жасау, көпшілікке жария ету және даралығын танытатын әлеуметтік жүйелерді басқару әдістерінің кешені болып табылады. Гуманитарлық технологиялар бойынша индивидтің әлеуметтік құрылымындағы өзгерістерді айқындауда «мінез-құлық стратегиясы» термині кеңінен қолданылады. Бұл ұғымды институтталған жүйешіктердің келісім теориясындағы өзара байланыстарды қарастыратын «әлем» түсінігімен қарастыруға болады. Ғылымда мұндай әлемнің жеті түрі көрсетілген:

1) нарықтық әлем; 2) индустриалдық әлем; 3) дәстүрлік әлем; 4) азаматтық әлем; 5) қоғамдық пікір әлемі; 6) экологиялық әлем; 7) шабыттану және шығармашылық қызметі әлемі.

Жалпы гуманитарлық технологияларды білім берудегі инновация ретінде қарастырамыз. Білім беру процесінде инновацияның маңыздылығы зор. Инновация – жүйені жаңарту, дамуын қамтамасыз етуге бағытталған, жаңа сапалық белгілерге өту жолы. «Инновация» ұғымын әр елде әр түрлі түсінген, кейбір мемлекеттерде (АҚШ, Нидерланды) бұл термин кең тараған, ал Арабия, Жапония тәріздес мемлекеттерде кезіктіру мүмкін емес. Сондықтан әр елде бұл құбылысқа қандай көзқарас қалыптасқанын анықтау мақсатымен ғылыми-педагогикалық, техникалық, саяси әдебиеттер мен баспа беттерін зерттей келе, Ресейде, шет елдерде, ТМД елдерінде, Қазақстанда «инновация» ұғымына көптеген анықтамалар берілгенін көреміз.

Ал жалпы инновацияны модификациялық, комбинаторлық, радикалдық деп үш түрге бөлінеді:

Модификациялық инновация – бұл қолда барды дамытумен, түрін өзгертумен айналысу. Комбинаторлық инновация – бұрын пайдаланылмаған, белгілі әдістеме элементтерін жаңаша құрастыру. Бұған пәндерді оқытудың қазіргі кездегі әдістемесі дәлел. Радикалдық инновацияға – білімге мемлекеттік стандартты енгізу жатады. Білім берудегі инновациялық ізденіс гуманитарлық технологиялар түсінігіндегі парадигмалар өзгерісіне байланысты. Сондықтан оқыту процесіне инновациялар енгізу уақыт талабына сай болуы тиіс. Бұл бағытта гуманитарлық технологиялардың білім беру процесіндегі маңыздылығын ескерген жөн.

Инновациялық педагогикалық процестер әлеуметтік зерттеулер мен педагогикалық тәжірибе салаларының пәні ретінде зерделенуі елімізде кеш қалыптасты. Әлемдік педагогикалық қауымдастық бұл мәселеге ерекше қарайды. Мәселен, ЮНЕСКО жанында әлемнің барлық елдеріндегі педагогикалық тың жаңалықтар жиынтығын жүйелеп, ақпарат беретін білім беруді дамытудағы педагогикалық инновациялар орталығы қызмет атқарады.

Инновация адамзат секілді өмір циклінен өтеді. Инновация дамуының келесі кезеңдері бар: 1) инновацияның пайда болуы; 2) оның қалыптасуы және нақты ортада жылдам өсімі; 3) кемелденуі, оның өзге ортаға кең таралуы; 4) жаңа бастамалардың дәстүрге айналуы.

Дәстүрге айналған инновацияның төртінші сатысы ұзақ уақыт қоғам үшін қажетті болады. Бірақ, оның қажеттілік шарттары өзгерсе, инновациялық дамудың бесінші кезеңі қалыптасып, дағдарысқа ұшырау байқалады [3].

Еліміздегі гуманитарлық технологиялардың қазіргі жағдайын талдауға байланысты оның екі мен үшінші сатылары арасында десек те болады. Бүгінде ол қоғамның барлық салаларына кеңінен тарап, білім беру мен тәрбиелеудегі маңызы артты. Біздің ойымызша, саяси-әлеуметтік, философиялық, діни, ұйымдастыру-басқару, әлеуметтік-мәдени инновациялардың педагогикалық инновацияларға ықпалы мол.

Қорыта айтсақ, гуманитарлық технологиялар білім берудегі инновациялық дамудың деңгейі мен жастар тәрбиесіндегі құндылықтарды айқындауға ықпал жасайды. Болашақ мамандарға қазіргі қоғамға қажетті кәсіби шеберлікті орындауға тәрбиелейді. Білім беру мен тәрбиелеу интеграциясы әлемнің жаһандық мәдениеті мен өзара түсіністік арасындағы байланыстың адамзат тұлғасының даму көрсеткішін танытады. Сондықтан білім беруді модернизациялау қоғам мүшелерінің ойлары мен қызметінің нәтижесі саналады.

1 Қазақстан Республикасында гуманитарлық білім береті ұжымдары // Егемен Қазақстан, 26 тамыз, 1994 жыл.

2 Крупкин С. Гуманитарные науки // Социология: Энциклопедия / Сост. А.А. Грицанов, В.Л. Абушенко, Г.М. Евелькин, Г.Н. Соколова, О.В. Терещенко. – М., 2003.

3 Соломин В.П. Гуманитарные технологии как инновация в образовании // Вестник ТГПУ. – 2011. – №4 (106). – С. 125.

ПАТШАЛЫҚ РЕСЕЙ МЕН КСРО ТІЛДІК САЯСАТЫНЫҢ ҚАЗАҚ ЖАЗУЫНА ЫҚПАЛЫ

Б.Ж. Исхан – Абай атындағы ҚазҰПУ, Әдебиеттану және тіл білімі ФЗИ қызметкері, ф.ғ.к., доцент,
Б.Р. Оспанова – Абай атындағы ҚазҰПУ Әдебиеттану және тіл білімі ФЗИ қызметкері, ф.ғ.к., доцент

В статье сделан акцент на ее преемственности с политикой царской России, дифференцировано ее политическое влияние на формирование казахского алфавита и письма. В начале XX века казахское письмо чтобы избавиться от влияния арабского, персидского и русского языков реформировало арабский алфавит, разработало варианты национального алфавита. Самый систематизированный из них – вариант А. Байтурсынулы. Он использовался в обществе до 1929 года. С 1929 года казахская письменность была переведена на латинскую графику. Новый алфавит был составлен на основе графики А.Байтурсынулы, включающей в себя 28 специфических звуков. В 1938 году, под предлогом несоответствия написания международных слов на казахской латинице, в звуковую систему казахского языка были включены чуждые ей буквенные обозначения звуков х, ф, в. Были приняты соответствующие новые орфографические правила. В 1940 году латиницу заменили кириллицей, были приняты все буквы русской фонетики. В связи с чем несколько раз вносились дополнения в орфографические правила. В настоящее время казахская письменность переходит с кириллицы на латиницу. В связи с чем возник спорный вопрос: создать исконный алфавит, состоящий из 28 букв или включить в алфавит иноязычные буквы звуков. Казахские лингвисты рассматривают данную проблему в тесной связи с орфографией.

Emphasis is placed on its continuity with the policies of Tsarist Russia, differentiated its political influence in the formation of the Kazakh alphabet and writing. In the early twentieth century Kazakh letter to get rid of the influence of Arabic, Persian and Russian languages reformed Arabic alphabet developed variants of the national alphabet. The most systematic of them - Option A Baitursynuly. It was used in the community until 1929. Since 1929, the Kazakh script was translated into Latin script. The new alphabet was based on charts A.Baitursynuly, which includes 28 specific sounds. In 1938, under the pretext of non-compliance of international writing the words on the Kazakh Latin, a sound system of the Kazakh language were included foreign to her letters represent sounds x, f, c. Have been enacted new orthographic pravila. V 1940 Latin alphabet replaced the Cyrillic letters were taken due to the Russian fonetiki. V than a few times to make additions to the spelling rules. At present, the Kazakh alphabet goes from Cyrillic to Latin. In this connection there was a controversial question: to create original alphabet consisting of 28 letters or include in the foreign-language alphabet letter sounds. Kazakh lingvistyrassmatrivayut this issue closely related to spelling.

Кез келген ұлттық мемлекет, ол бірұлтты (моноұлтты) немесе көптеген ұлт өкілдерінен тұратын мемлекет болсын, әйтеуір бір тілді мемлекеттік тіл ретінде пайдаланып, өзінің әлеуметтік-экономикалық саясатын жүзеге асырады. Көбінесе ондай тілдің қызметін мемлекет құрушы жергілікті ұлттың тілі атқарады. Ұлттық тіл мемлекеттік тіл қызметін атқара отырып, мемлекеттік маңызды іс-шаралардың ұлттық мүдде тұрғысынан жүргізілуін қамтамасыз етеді. Ұлттық мемлекет өзінің қоғамдық-әлеуметтік, яғни мемлекеттік сан салалы қызметі жан-жақты бола түсуі үшін мемлекеттік тілді өз қамқорлығына алып, дамып өркендеуіне барынша қолайлы жағдай жасап бағады. Сөйтіп, мемлекеттің тілдік саясаты ұлттық саясатпен етене астасып жатады. Сол себептен мемлекеттік тіл саясаты еш уақытта ұлт мәселесінен тысқары бола алмайды. Ұлттық мүдде ескерілмей, ұлттық мемлекеттің болуы да, дамуы да мүмкін емес.

Тілдік саясатын ұлттың ділі (менталитеті) мен мүддесіне (интересне) негіздеп жүргізетін елдер өзінің мемлекеттік тілі болып отырған ұлттық тілдің сан салалы қызметтік қолданысына кедергі келтіретін жағдайларға ешқашан жол бермейді. Егер мемлекеттік тілмен қосамжарласып екінші бір тіл сол елде саяси-қоғамдық қызмет атқарса, ондай мемлекеттегі қоғамның тұтастығы мен беріктігі осал деуге болады. Себебі екінші тілдің сондай дәрежеге ие болуынан елде қостілділік жағдай қалыптасып, мемлекеттік іс жүргізу әлсірейді. Бюрократизм басталып, қағазбастылық күшейеді.

Қолданыстағы екінші тіл бұрыннан қызмет етіп келе жатқан бұқаралық ақпарат құралдары (СМИ) мен қазіргі заманғы ақпараттық-қатыстық технологияларды (ИКТ) пайдалану арқылы өзін қолдап-жебейтін басқа мемлекеттің (осы тілді мемлекеттік тіл ретінде пайдаланып отырған мемлекеттің) тілдік (ұлттық) саясатын жүзеге асырып, өз қызметінің маңызын арттыра түседі. Жергілікті ұлттық тілдің қолданылу аясын тарылтуға барлық мүмкіншілігін, барлық әлеуетін мейлінше жұмсайды. Бір есептен, бұны тілдер (ұлттар) арасындағы тіршілік үшін күрес десе де болады.

Қазіргі таңда еліміздегі ұлттық тіл мәселесі қазақтілді қоғамды алаң күйге түсіріп отыр. Сол себептен тәуелсіздік алған кезеңнің алғашқы жылынан бастап тіл мәселесі қоғамдық-әлеуметтік мәселе болумен қатар, ұлттық мүдделерімен астасып, өзін-өзі сақтап қалу әрекетінің (стратегиясының) маңызды мәселелерінің біріне айналып отыр.

Адамзат тарихына назар аударсақ, бір тілдің қоғамдық-әлеуметтік қызметінің зор қарқын алып, үстем

тілге айналуына байланысты екінші бір тілдердің, олар жергілікті ұлт тілдері бола тұрса да, қолданыс аясы бірте-бірте тарылып, жойылып кеткенін немесе қолданушы-тұтынушылары жоқ «өлі тілдерге» айналғанын көруге болады. Ондай тілдер жүз-жүздеп саналады. Солардың жойылып өлі тілдерге айналуына, көп жағдайда, белгілі бір ұлттың өмір бақи тіршілік етіп келе жатқан атамекенінде құрылған мемлекеттің ұстанған тілдік (ұлттық) саясаты себеп болып жатады. Тілдің қолданыстан шығуымен бірге біртіндеп ұлт та құриды. Алаш ардагері Ахмет Байтұрсынұлы: «Өз тілімен сөйлескен, өз тілімен жазған жұрттың ұлттығы неш уақытта адамы құрымай жоғалмайды. Ұлттың сақталуына да, жоғалуына да себеп болатын нәрсенің ең қуаттысы – тіл. Сөзі жоғалған жұрттың өзі де жоғалады» [1], – деп айтқанда осы мәселені ескерсе керек.

Кез келген тілдің «тірі организм» ретінде дамып жетілуі, өркендеп кемелденуі тұрмыс-тіршіліктің барша саласында кең қолданатын тұтынушыларының көп болуымен тығыз байланысты. Ал тіл тұтынушыларының аз-көп болуы, біріншіден, ұлттың саны мен сапасына, екіншіден, ұлт өмір сүріп отырған мемлекеттің тілдік саясатына байланысты. Оны Ресейдің XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап өзге ұлттар тілдеріне қатысты жүргізіп келген саясатынан айқын көруге болады.

XIX ғасырдың ортасынан бастап Ресей империясы өз құрамындағы өзге ұлттарды орыстандыру саясатын күшейтті. Оқу-ағарту ісі православие дінін насихаттау жұмысымен астарласа жүргізілді. Бұл бағытта Н.И.Ильминский, А.Е.Алекторов, А.В.Васильев, В.Н.Катаринский тәрізді атақты орыс ағартушылары көзге түседі. Әсіресе Н.И.Ильминский белсенді әрекет етті [11]. Оны Н.Ильминскийдің мына сөзінен айқын аңғаруға болады: «Так и у нас в России единство алфавита, даже самое точное, не приведет к внутреннему единению инородцев с русскими, пока первые не объединятся с нами в вере православной. Я далее полагаю, что иноверные инородцы, имеющие свою религиозную письменность, как, например, татары-магометане, или ламайцы-буряты, не примут русского алфавита, ни целиком, ни с какими угодно приспособлениями и прибавками. Все наши инородцы, как и русский сельский народ, находятся в периоде религиозного мирозерцания и руководствуются религиозными мотивами» [2, 35].

Олардың миссионерлік белсенді әрекеті Ресей билігі тарапынан ескеріліп, «орыс графикасын өзгертпей алу керек пе әлде қазақтың өзіндік дыбыстарын бейнелейтін қосымша таңбалар қосу керек пе дегенге тіреледі. Бұл арада орыс миссионер-ғалымдары арасында екі ұдай пікір болады. Бұл талас 1910 жылға дейін созылып, ақырында 1910 жылдың июнінде бұл мәселеге арналып Петерборда әдейі кеңес шақырылады. Оған жергілікті жерден өкілдер қатысады. Кеңесте 1906 жылғы «Орыстан өзге халықтар жазуын орыс графикасына көшіру туралы» ереже талқыланып, оған көптеген өзгерістер енгізіледі. Кеңесте кирил әліпбиі тек ресми документтер мен оқулық кітаптарға ғана қолданылатын болсын деген шешім қабылданады. Алайда бұл шешімнің тәжірибеде іске асқан-аспағаны бізге мәлім емес» [3, 38].

«Орыс мектептерінде (бұл арада Омбы, Орынбор кадет корпусы мен орыс-қазақ мектептерін айтып отыр) тәрбиеленуші қазақ жастары арасында, сөз жоқ, мұсылман дініне салқын қарайтын, өз ана тілдерін жанын сала сүйетіндер бар. Соларға орыс алфавиті қазақ тілінің өзіндік ерекшеліктерін сақтаудың негізгі амалы деп ұғындыра алсақ, олар қырғыз (қазақ) тіліне орыс алфавитін енгізуде көп нәрсеге көмектесе алар еді» [2, 38], – деп те орыс миссионерлері орыс-қазақ мектептерінде оқып жатқан немесе оны бітірген жергілікті ұлт өкілдерін өз мақсаттарына тартып, пайдаланып қалуды көздеді. Нәтижесінде жергілікті ұлт өкілдері арасынан Д.Банзаров, Ш.Уәлиханов, Ы.Алтынсарин сияқты белгілі тұлғалар шықты, орыс-тузем мектептері ашылды, кирилл әрпімен қазақша оқулықтар жазылды, тіпті, кирилл әріптеріне негізделген ұлт әліпбилері түзілді. Мысалы, Қ.Күдеринаның көрсетуінше, орыс графикасына негізделген алғашқы қазақ әліпбиін Н.И.Ильминский жасаған [4].

Н.И.Ильминский қазақ тілінің өзіне тән дыбыс таңбаларының үстіне ноқат қойып белгілейді. Және бір ерекшелігі орыс әліпбиіндегі е, в, и, ф, ц, х, ч, щ, ь, ь, э, ю, я таңбаларын қазақ әліпбиі құрамына енгізбейді [4]. Бірақ ол әліпбиді жергілікті халық қабылдамайды. Сондықтан әліпбиді түземдердің өздері арқылы енгізу саясаты көзделеді. Соның бір көрінісі – Ы.Алтынсариннің кирилл әріптеріне негізделген алғашқы қазақ әліпбиін құрып, сол бойынша оқулық жазып [5], алғашқы орыс-қазақ мектебін ашуы болды.

Қазақ жерінде саны үздіксіз арта бастаған шіркеу жанындағы орыс-қазақ сауат ашу мектептері де өздерінде оқитын қазақ жастарына діни білім бере отырып, орыстандыру саясатын белсендіру мақсатында православие дінін қабылдаған қазақтарды марапаттау мен материалдық жәрдем жасау саясатын ресми түрде ашық жүргізген еді. Бұл кезеңнің қазақтарды шоқындырып, орыстандыру жөніндегі патша әкімшілігінің саясаты М.Мырзахметовтің «Қазақ қалай орыстандырылды» деген еңбегінде кең қамтылып, жан-жақты баяндалған [6]. Ресей империясының әліпби жөніндегі тілдік саясаты осылай жүргізілді.

Мұндай саясатқа қарсы ХХ ғасырдың басында И.Гаспринский бастаған патшалық Ресей мұсылмандарының «жәдит» (жаңа) ағымы пайда болды. Олар өздері қолданып келген араб әліпбиін реформалап, ұлттық тіл дыбыстарының таңбаларымен толықтырды. Оқытудың көне әдісін жаңа оқыту әдістерімен алмастырды. Бұл ағым қазақ арасында «төте оқу» атымен таралып, 1907-14 жылдары алғашқы қазақ әліпбилерінің 7-8 нұсқасы баспадан шықты [7]. Бұлардан тыс қолжазба әліппелер де болған екен. Мысалы, Көкбай молда жазған «Әліппенің» қолжазбасы Қазақстан Республикасы Ұлттық кітапхана қорында сақтаулы тұр. Бірақ бәрінің ішіндегі ең жүйелісі, емле ережесі дұрысы – Ахмет Байтұрсынұлының нұсқасы болып танылды [8].

«Қазақ» газеті (1913-1918) мен «Айқап» журналы (1911-1914) және т.б. сол уақыттағы қазақ басылымдары қазақ әліпбиін, емлесін бір қалыпқа келтіру үшін әліпби нұсқалары туралы мақалалар жариялап, ел ішінде кең пікірталас туғызды. Мәселеге А.Байтұрсынов белсене араласып, өз әліпбиі мен дыбыстық жүйесінің дұрыстығын көрсете білді. Әліпби 1912 жылдан бастап ел ішіне кең тарап, КСРО-да 20-жылдардың соңына дейін қолданыста болды. Оны ҚХР қазақтары қазір де пайдаланып отыр. Бұл әліпби оқу-ағарту саласындағы орыстандыру саясатына қарсы пайда болған құбылыстың жарқын көрінісі болып табылады.

Атап айта кететін бір мәселе – кеңестік жаңа өкімет алғашқы онжылдықта ұлттық тілдерді дамытуға біршама көңіл бөлді. Ұлттар халық комиссариаты (Наркомнац) жасақталып, оны И.В. Сталин басқарды. Бүкілресейлік орталық атқару комитеті (ВЦИК) мен Халық комиссариат кеңесінің (СНК) 1918 жылғы 15 ақпандағы №2 декретінде: «Соттың барлық жағдайында (инстанций) барлық жергілікті тіл қолданылады» [9] деген шешім қабылданды. Мәселеге қатысты И.В.Сталин: «Сот ісін жүргізуде де, мектепте де ешқандай міндетті мемлекеттік тіл болмайды. Әрбір облыс өз халқының құрамына сәйкес тілді немесе тілдерді таңдайды, осыған қарай барлық қоғамдық және саяси шешімдерде азшылықтың да, көпшіліктің де тең құқықтығы сақталады» [10,70],– деп, жергілікті ұлттық тіл мәселесіне ерекше көңіл бөлді.

1918 жылдың 31 қарашасында Ресей халық комиссариаты: «Аз ұлттардың мектебі туралы» қаулы шығарады. 1919 жылы РКП(б) VIII съезінде ұлттық тілде сабақ беретін бірыңғай еңбекшілер мектептерін құрудың қажеттілігі көрсетілді. Нәтижесінде 1921 жылы Түркістанда (Орталық Азияда) ұлттық тілдерде, соның ішінде қазақ тілінде білім беріле бастайды [11,31]. Осы жылдың наурызында Қазақ ОАК: «ҚОАК-нің барлық мүшелері қазақ тілін кешіктірмей үйренулері қажет екені» туралы шешім қабылданады [12,28].

1922 жылы құрылған Мәскеудегі Орталық шығыс баспасы Орталық Азия халықтарының тілінде ұлттық әліпбимен түрлі әдебиеттер шығарды. Ол маркстік-лениндік идеологияны әр халыққа өз ана тілінде игерту мақсатында саяси әдебиеттерді, орыс акын-жазушыларының шығармаларын, әлемдік классикалық көркем әдебиеттерді ұлт тілдеріне аударды. Бұлардың бәрі – кеңестік өкіметтің КСРО халықтары мен әлемдік жұмысшы табының (пролетариаттың) көңілін аулау үшін жасаған алғашқы тілдік (ұлттық) саяси әрекеті еді.

1926 жылғы кеңестік алғашқы халық санағының мәліметі бойынша, кеңестік одақтас елдердегі орыс тілін білетін жергілікті ұлт өкілдері Қазақстанда 22,8%, ал Қырғызстанда 15,1%, Түркменстанда 12,5%, Өзбекстанда 10,6%, Тәжікстанда 3,7% болған екен [13,6]. Осы мәліметтен байқайтынымыз – Орталық Азия халықтарының ішінде қазақтарды орыстандыру саясаты зор қарқын ала бастаған. Бұған өз дәрежесінде еліміздегі ішкі себептер де өз әсерін тигізген болатын.

1920-жылдардың ортасы мен соңына қарай бұл саясат бағытын кілт өзгертіп, одақтас республикаларды латын әліпбиіне көшіру әрекетін бастайды. В.В.Базарованың көрсетуінше, бұл саясатты жүзеге асыруда Жаңа Әліпби Қоғамы мен КСРО Ғылым Академиясының беделі мен мемлекеттік аппараттың ерекше қолдауы зор қызмет атқарған [14,58]. Сонымен бірге бұл мәселеге И.В.Сталиннің тікелей араласуы жөнінде былай пайымдайды: «Обращает на себя внимание факт того, что И.В.Сталин не оставил крупных документов, которые бы касались его прямого участия в реформировании письменности. Однако, большой материал, который был более полно представлен в ходе дискуссии по вопросам языкознания в послевоенные годы, позволяет сделать вывод, что этими проблемами он занимался достаточно активно» [14,58].

Осы тілдік саясаттың астарындағы түркі халықтары жазуын алдағы уақытта орыс жазуы мен емлесіне көшіріп, біртіндеп орыстандыруды көздеген саясаттың жатқанынан бейхабар кеңестік түркілер латын қарпіне ауысуға жедел қамдана бастайды. Және осы реформаны белсене қолдап, жақтаушы болған эзирбайжан ұлтының қоғам қайраткері Н. Нариман секілді т.б. ұлт өкілдері (адамдары) бойында «латыншаға көшсек, бәрімізге ортақ әліпби жасалып, түркі халықтарының бір-бірімен тілдік, әдеби-мәдениеттік қарым-қатынасы жақсара түседі. Латын жазуы түркі халықтарының басын біріктіреді» деген

секілді қияли (утопиялық) сенімде де болды. Әлбетте, бұл сенімді де олардың санасына ұялатқан кеңестік тілдік саясат болатын.

1928 жылы Бакуде өткен құрылтайда олардың (түркі халықтарының) латын графикасына негізделген әліпби жобалары таныстырылып сарапталды. Қазақстан тарапынан 28 әріптен тұратын жобаны О.Жандосов бастаған топ әзірлеген еді. Оны 1929 жылы Қызылордада Т.Шонанұлы, Е.Омаров, Қ.Кемеңгеров, Қ.Жұбанов, Е.Д.Поливанов сияқты т.б. ғалымдар қызу талқылаған конференцияда бұл әліпби жетілдіріп, 29 әріптен тұратын әліпбиге айналды [15]. Бұл жоба – А.Байтұрсынұлының қазақ қоғамына 20 жылдай мүлтіксіз қызмет еткен араб әріптеріне негізделген әліпбиін басшылыққа алған еді [16].

А.Байтұрсынұлы құрастырған жаңа әліпби тіліміздің табиғи дыбыстық жүйесіне негізделіп жасалғандықтан, оның дыбыстық құрамын сол уақыттағы қазақ қоғамы тұрмақ, өзге ұлттардың да білгір тілші-ғалымдары толықтай мойындаған болатын. Мысалы, Е.Д.Поливанов: «Эту последнюю форму, которую приняла казак-киргизская графика в 1924 году, я во всяком случае, считаю уже не нуждающейся, в поправлениях и представляющей последний шаг в историческом формировании национальной графики, котором с полным могут гордиться киргизские деятели просвещения – создатели реформы, как крупным культурным завоеваниям» [17,32],– деп айырықша атап айтқан еді.

Сөйтіп, қазақ пен татар арабтық ескі жазуын реформалап, алғаш рет өзінің төл әліпбиін құрастырғанына қарамастан, орыстандардың осындай жымысқы саясатының нәтижесінде Кеңестер Одағының орыс, грузин, армяндардан өзге халықтарының бәрі – латын жазуына көшірілді.

Қазақ жазуының латын әліпбиіне көшуіне байланысты 1929 жылы емле (орфография) ережесі бекітіледі. Бұл ережеде кірме сөздердің жазылуы туралы А.Байтұрсынұлының «Тіл – құрал» атты оқулығындағы [18], сондай-ақ Баку қаласында өткен Бүкілодақтық бірінші түркологиялық съезде айтқан пікірлері басшылыққа алынды. Мәселен, А.Байтұрсынұлы аталған съезде жасаған баяндамасында пән сөздері (терминдері) ретінде алынып жүрген еуропа тілдеріндегі сөздердің айтылуы қазақ тілінің табиғатына сәйкес келмейтінін ескерте келіп: «Поэтому мы все иностранные слова будем брать в таком виде, чтобы это было легко для произношения казаков. Точно так же и другие тюркские народы не должны считаться с происхождением слов, а должны считаться с говором, с артикуляцией населения» [18, 277],– деп кірме сөздерді жергілікті тіл емлесі бойынша жазу керектігін көрсеткен болатын.

Кірме сөздердің жазылу емлесіне байланысты Х.Досмұхамедұлы 1924 жылы: «Аурупа жұрты латын сөздерін термин қылып қолданғанда бұлжытпай алып отырған жоқ, әр сөзді әркім өз тіліне бейімдеп өзгертіп қолданып жүр, сөзді өзгерткенде әрқайсысы өз тілдерінің заңымен өзгертеді» [19, 95],– деп жазды. Осы бағытты қолдаушылардың бірі Е.Омарұлы сол жылы Орынборда өткен Қазақ білімпаздарының тұңғыш съезінде: «Пән сөзді өз тілімізден таба алмаған күнде, иаурыпа қолданған латынша пән сөздерді алуға болады. Бірақ ондай жат сөздерді алғанда, – оны тіліміздің заңына келтіріп өзгертіп алу керек» [20, 97],– деп бөтен тілден сөз қабылдаудың дұрыс жолын көрсетеді.

Сол кезде қазақ зиялыларының арасында жат сөздерді тілдің табиғатына бейімдеп алуды қолдайтындар көп болғандықтан әрі орыс тілінен енген сөздерді қазақша жазу мәселесіне саяси қысым әлі жасала қоймағандықтан, 1929 жылы Қызылорда қаласында ресми бекітілген емле ережесі бойынша орыс тілінен енген сөздер қазақ тілінің заңдылығына бейімделіп жазылды. Оған Қазақстандағы латын жазуы тарихын зерттеуші Н.Әміржанованың еңбегіндегі 1929 жылғы орфографиялық ережедегі орыс тілінен енген сөздердің жазылуы дәлел бола алады [21, 190-195].

Сөйтіп, Кеңес Одағы құрамындағы түркі тілдес халықтардың латынша жазуға көшіп, ортақ жазу арқылы бір-бірімізбен тығыз байланыс орнатамыз, түркі әлемінің басын біріктіреміз, түркі халықтарына ортақ әдеби тіл қалыптастырамыз деген мақсат-мүддесі алғашқы онжылдықта орындала бастағандай еді. Алайда, батыс зерттеушілері атап көрсеткендей, түркі халықтарының әрқайсысы өз тілдерімен ауызша сөйлесіп, бірін-бірі жақсы түсінгенімен, экономикалық және мәдени-әлеуметтік қарым-қатынастары өте алшақтап кеткендіктен, оның іске асу мүмкіндігі неғайбыл болмапты [22,8]. Оны кейінгі жылдардағы кеңестік үкіметтің тіл саясатынан да айқын көреміз.

1938 жылға дейін кірме сөздердің бәрі латын әріптерімен қазақша айтылым (орфография) заңы бойынша жазылыпты: «сатсыяализм», «сатсыяалист», «кәмүніс», «балшабек», «репорма», «сәбет», «пебырал», «сабнарком», «пұртакол» сияқты т.б. Осы жылдың толықтырылып қабылданған ережесінің 10-пунктінде: «Бұрынғы әліппемізде жоқтықтан тіліміздегі түрі бұзылып келген дыбысы бар сөздер, енді дұрысталып естілген жерлерінде **х, ф, в** дауыссыз дыбыстарының әріптерімен жазылады. Мысалы, *хат, хан, химия, фазыл, вагон, совет* түрінде жазылады. *Қат, қан, қыймыйа, пазыл, вәгөн, сәбет* түрінде жазылмайды» [21, 97],– деп көрсетілген.

Кезіндегі араб әліпбиіне негізделген қазақ жазуын латыншаға ауыстырудың астарында орыстандыру

саясатының жатқанын кирилл жазуының түр-тұлғасынан да көреміз. Себебі орыс жазуының (кириллица) өзі латын немесе грек әліпбиі негізінде қалыптасқандықтан, егер қазақ жазуы латыншаға көше қалған жағдайда оны кейінірек орыс жазуымен оп-оңай алмастыра салып, орыстандыру саясатын емін-еркін жүргізе беруге кеңірек жол ашылатын еді. Солай болды да.

Латынша қазақ әліпбиін қабылдауға қарсы болған Алаш зиялылары түгелге дерлік репрессияланған соң, 1937 жылдан басталған дайындықтан кейін ешқандай талдау-сараптаусыз, дау-дамайсыз 1940 жылы мемлекеттік тілдік саясаттың және мемлекеттік тәртіптік күштердің ықпалымен латынша қазақ жазуы кирилл әліпбиіне көшірілді. Сөйтіп қазақ жазуы тарихында болған Ахмет Байтұрсынұлының зор еңбегімен алғаш рет құрастырылған қазақтың арабша төл әліпбиі де, соның дыбыстық жүйесіне негізделіп дайындалып, 1938 жылға дейін қолданыста болған латынша қазақ әліпбиі де қолданыстан шығарылды.

КСРО өкіметі ілгеріде орыстандыру саясатын елеусіз жалғастырып келген болса, Алаш зиялылары қуғын-сүргінге ұшырап, баршасына дерлігі атылып кеткеннен кейін, еш қарсылықтың жоқтығын пайдаланып, 1940 жылдардан бастап сол саясатын ашық жүргізуді қолға алды. Оған КСРО құрамында болған ҚазКСР-дың конституциялық құқығының кеңестік коммунистік саяси жүйенің ұстанымына тәуелді болғаны да қатты ықпал еткен болатын. Соған байланысты 1940-1991 жылдар аралығындағы қазақ әдеби тілінің республикалық қоғамдық-әлеуметтік қызметі шектеулі болғаны көпшілікке аян. Ол, негізінен, ауылдық, кейбір аймақтарда аудандық деңгейде ғана кеңсе ісқағаздарын жүргізуде қолданылатындығы болмаса, мемлекеттік тіл мәртебесінде пайдаланылмай, ғылым мен инженерлік-техникалық жоғары білім алуда, саяси-экономикалық, қоғамдық-әлеуметтік салада, дипломатия мен ел басқару саласында өзінің толыққанды қызметін атқара алған жоқ. Республикадағы қазақтілді қоғамның күнделікті тұрмыс-тіршілігінде ғана қолданылатын қарым-қатынас тілі болып қала берді.

Дегенмен кеңестік саяси жүйе қазақ қоғамын орыстандыруға қаншалықты тырысып бақса да, көркем әдебиет пен баспасөз тілінің үздіксіз қазақша дамуына кедергі бола алмады. Өйткені қазақ ұлты секілді сан мыңдаған жыл бойы қалыптасып орныққан халықтың көркем-эстетикалық таным-біліктілікке деген құштарлығы еш уақытта төмендеген емес.

Қазіргі қолданыстағы қазақ әліпбиін кеңестік-коммунистік жүйенің тілдік (ұлттық) саясатының тікелей ықпалымен ф.ғ.д., профессор С.Аманжолов құрастырды. Ол оны қазақ тілінде жоқ орыс әріптерімен толықтырды. Бұл өз кезегінде қазақ тілінің бітім-болмысына, табиғи заңдылығына жат ережелерді кіргізіп, жазу емлесін өзгертіп, оны күрделендіріп жіберуге әкелді. Сондықтан қазақ тілі емле (орфография) сөздіктері бірнеше рет (1940, 1957, 1978, 1983) қайта өңделіп отырды [23,7]. Соңғы нұсқа 2006 жылы Қазақстан Республикасы Мемлекеттік терминология комиссиясы бекіткен «Орфографиялық сөздікте» негізге алынды [24].

Осы уақыттар (1940 жылдан бүгінге дейін) аралығында қазақ тілінің табиғатынан тыс дыбыс таңбаларымен толықтырылған әліпбиімізді, ескертулерден аяқ алып жүргісіз емле ережелерімізді мақтап, «орыс тілінің игі әсері арқасында тіліміз байыды, кез келген шетел сөздерін жаза да, айта да алатын болдық» деп қазақ тілінің белгілі ғалымдары еңбектер жазады [25; 26, 199-205; 27, 48; 28, 22 т.б.]

Дыбыстық жүйесі мүлде кереғар, грамматикалық құрылымы сәйкес келмейтін тілдерге (қазақ, орыс) ортақ ереже шығару әрекеті емле ережелерін ескертулерге толтырып жіберді. Бұл қиындықтан шығудың жолын көрсетпек болып, тағы бір қазақ ғалымдары арнайы еңбек те дайындады [29].

Бірақ ондай ғалымдармен келіспеушілер де болды. Көрнекті ғалым С.Мырзабеков қазақ тілі дыбыстық жүйесінің үндестік заңын сақтау қажеттілігін дәлелдеп, ұзақ жылдар бойы тынбай еңбектенді [30]. Ал қазақ тілі дыбыстық жүйесінің (фонетикасының) теріс бағытта зерттеліп жүргенін алғаш рет Ә.Жүнісбеков [31, 24] көрсеткен еді.

Ол өзінің бір еңбегінде былай деп жазады: «Тіл туыстығы мен тіл ұқсастығы жоқ орыс тілінің дыбыстары, біріншіден, қазақ тілінің дыбыс санын бірден көбейтіп жіберді. Екіншіден, үндесім үлгісі келіспейтін кірме сөздер көбейіп кетті. Үшіншіден, қазақ жазуының емле-ережелерін күрделендіріп жіберді. Бұл – орыс тілінің тіл бұзар ықпалдарының негізгілері ғана» [32, 12].

Тіл бұзар ықпалдан құтылудың бір ғана жолы бар – ол әліпби ауыстыру екені даусыз. «... Әліпби ауыстыруды белгілі бір елдің тіліне не жазуына деген қарсылық деп түсінбей, қазақ тілінің жазуына реформа жасау деп бағалау керек» [33, 7]. Ол – қазақ тілі жазуын жетілдіруге бағытталған келелі іс. Сол себептен оның күрделі де маңызды мәселелері жеткілікті. Соның бірі – еш өзгеріссіз қолданыста болып келе жатқан өзгетілдік қоғамдық-саяси сөздерді жаңа әліпбиімен қазақша жазу мәселесі болып табылады. Ол үшін әліпби ауыстыру қажет.

Ал әліпби ауыстыру, шындығына келгенде, орыс жазуына немесе оның тіліне деген қарсылық емес.

Ол – ұлттық-танымдық, ұлттық-лингвистикалық мәселені шешіп, рухани тәуелсіздік алуға бағытталатын аса маңызды қадам. Тіліміздің дыбыстық жүйесіне негізделген төл әліпбиін құрастырып, емле мәселелесін оңтайлы шешіп алған соң ғана жазуымыз өзінің төл табиғатымен табыса алады.

Ғылымы, мәдениеті дамыған еуропа елдері латын әліпбиін қолданады. Қазіргі ақпараттық-қатыстық электронды құрал-жабдықтардың тілі де латын қарпіне негізделген. Латын әліпбиінің осындай және т.б. да артықшылығын ескерген қазақ қоғамы осы әліпбиге көшуге басымдық беріп отыр.

Жаңа әліпби, жаңа жазу, жаңа ереже арқылы ғана кирилл әліпбиінен, сол арқылы күштеп ендірілген жат тілдік дыбыс-әріптерден, сол дыбыс-әріптер қолданылатын өзгетілдік сөздер орысша қалай жазылса, сол қалпында жазуға мәжбүрлейтін емле ережелерінен, айналып келгенде, орыс тіліне деген тәуелділіктен құтылуға болады. Латын әліпбиіне көшкенде қазақ тілінің табиғатына тән емес дыбыстарды әліпбиге кіргізеу арқылы тіліміздің өзіндік ерекшелігін, табиғи бітім-болмысын сақтап қала аламыз.

1 Байтұрсынұлы А. «Қазақ» газеті, 1913, № 2, бас мақала.

2 Ильминский Н.И. Из переписки по вопросу о применении русского алфавита к инородческим языкам. – Казань, 1883.

3 Латын графикасы негізіндегі қазақ әліпбиі: тарихы, тағылымы және болашағы. Алматы: «Арыс», 2007.

4 Күдерінова Қ. Қазақ жазуының теориялық негіздері. – Алматы, 2010, –115 б.

5 Мырзахметов М. Қазақ қалай орыстандырылды. – Алматы: «Атамұра-Қазақстан», 1993.

6 Алтынсарин Ы. Қазақ хрестоматиясы. –Қазан, – Б. 80.

7 Нұрбаев М. «Әліппе». –Уфа, 1910; Ергалиұлы З. «Қазақ әліппесі». –Қазан, 1910; Малдыбаев М. «Қазақша әліппе». –Қазан, 1912; Сәрсекеев Х., Арабаев И. «Әліппе». –Уфа, 1913; Сырғалин К. «Қазақша ең жаңа әліппе» – Қазан, 1914.

8 Байтұрсынов А. Оқу құралы. – Семей, 1922.

9 Бүкілресейлік орталық атқару комитеті (ВЦИК) мен Халық комиссариат кеңесінің (СНК) 1918 жылғы 15 ақпандағы №2 декреті.

10 Сталин И. В. Собрание сочинений. Том 4. М. 1948.

11 Болтенкова Л. Ф. Интернационализм в действии. – Москва, 1988.

12 Михайлов М. М. Двухязычие: проблемы, поиски. – Чебоксары, 1989.

13 Bacon E. E. Central Asians under Russian Rule. A Study in Cultural Change. Ithaca, 1966.

14 Базарова В.В. Латинизация бурят-монгольской письменности: опыт культурно-исторической модернизации в 1920-1930 гг. – Улан-Удэ, 2006. – С. 365.

15 Стенографический отчет научно-орфографической конференции, созванной 2-4 июля 1929 г. Научно-методическим Советом НКП и ЦКНТА. –Кызылорда, 1930 – С. 482.

16 Байтұрсынұлы А. Бес томдық шығармалар жинағы. 3 т. – Алматы: «Алаш», 2005. – 352 б.

17 Поливанов Е.Д. Новая казак-киргизская (Байтұрсыновская) орфография. – Ташкент, 1926.

18 Байтұрсынұлы А. Бес томдық шығармалар жинағы. 4 т. – Алматы: «Алаш», 2005. – 320 б.

19 Досмұхамедұлы Х. Аламан. – Алматы. – 1991.

20 Қазақ білімпаздарының тұңғыш сүйезі. –Алматы. 2005. – 144 б.

21 Әміржанова Н. Қазақстандағы латын жазуының тарихи тағлымы. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, – 2012 ж. – 300 б.

22 Bennigsen A., Quelquejay Ch. The Evolution of the Muslim Nationalities of the USSR and their Linguistic Problems Oxford, 1967. 214.

23 Қазақ тілінің орфографиялық сөздігі. – Алматы: «Қазақстан», 1988.

24 Орфографиялық сөздік / Құраст.: Н.Уәлиұлы, А.Фазылжанова, Қ.Күдерінова, Ф.Әнес. – Алматы: Тіл білімі институты, 2007. – 480 б.

25 Кеңесбаев І, Мұсабаев Ф. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы.

26 Сыздықова Р. Жанпейісов Е. Қазақ тілінің тарихы. – Алматы: «Мектеп» – 1968. – 239 б.

27 Айтбайұлы Ө. Қазақ сөзі. – Алматы: «Эвро». – 1997.

28 Барлыбаева Р. Қазіргі қазақ тіліндегі қоғамдық-саяси лексика. –Алматы: «Мектеп», 1978. –144 б.

29 Уәлиев Н., Алдашева А. Қазақ орфографиясындағы қиындықтар. – Алматы: «Ғылым», 1986.

30 Мырзабеков С. Қазақ тілінің айтылым сөздігі. –Алматы: «Сөздік-Словарь». 2001.

31 Джунибеков А. Проблемы тюркской словесной просодий и сингармонизм казахского слова. – Алма-Ата: АДД, 1988.

32 Жүнісбек Ә. Қазақ фонетикасы. –Алматы: «Арыс», 2009.

33 Жүнісбек Әлімхан. Қазақ жазуы: Төл дыбыс – төл әліпби. – Астана, 2013.

ПОИСКИ КАЗАХСКОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Т.Т. Оспанов – PhD – Докторант КазНУ им. аль-Фараби, факультета философии и политологии

Мақалада бірегейлік философиялық аралық әсермен қарастыру қажеттілігі бүтін бір ықпалдар кешеніне негізделіп қарастырылып отыр. Қарастырылып отырған мақала қазақы бірегейлік және оның жаһандану кезіндегі жағдайына арналған. Мақала жаһандану кезеңіндегі ұқсастықтың дамуы және сақталу үрдісі, өзгерісі, саралау жағдайына арналып отыр. Заманауи сатыда қазақстандық қоғамның сана сезімінде ұлттық бірегейлікқандай рөл атқарады? Этникалық бірегейлік, оның қоғам ішіндегі біріктірілген рөлі және азаматтықбірегейлікдеген қарым-қатынасы сәулелендірілген. Ұлттық бірегейлік жаһандану үрдісінің келеңсіз әсерлерін барынша азайту және алдын алу құрылымдары ұсынылған. Контекстегі ұлттық сана сезімнің қызмет ету құбылысына және мазмұнына жаһанданудың әсері.

Need of consideration of identity through a prism of philosophy it is caused by the whole complex of factors. Considered article is devoted to concept of the Kazakh identity and its state in the conditions of globalization. This article is devoted to the analysis of a state, transformation, process of preservation and identity development during a globalization era. What role is carried out by national identity in consciousness of the Kazakhstan society at the present stage? Ethnic identity, its role in internal integration of society and in relation to civil identity is shined. Mechanisms for prevention or minimization of negative impacts of process of globalization on national identity are offered. Influence of globalization on essence and dynamics of functioning of national consciousness in a context of those calls which it faces.

Глобализация является общемировым процессом самым мощным и значительным на сегодня. Республика Казахстан по мере вхождения в мировое сообщество и обретения в нем своего места, во все большем объеме и глубине испытывает на себе воздействие глобализации по направлениям, в том числе национальной идентичности. [1]

Прежде чем мы перейдем непосредственно к анализу поставленной в статье проблемы, необходимо чуть подробнее остановится на ключевых понятиях национальной идентичности.

Национальная идентичность любого национального сообщества определяется множеством факторов – исторических, политических, культурных, языковых территориальных, цивилизационных и иных. Сложным и актуальным в развитии общества является вопрос идентификации и самоидентификации его членов. Поскольку он означает, насколько человек себя отождествляет или не отождествляет с обществом. Это чувство принадлежности, отождествления индивида с кем-либо или чем либо (группой, коллективом), помогающее ему успешно усваивать свои нормы и ценности, перенесения индивидом на самого себя качеств и особенностей его внешнего окружения. Идентичность служит основой процесса подражания, т.е. не насильственного, а свободного выбора тех качеств, умений и ценностей, какими он хотел бы обладать. Общеизвестно, что каждый человек принадлежит к той или этнической группе. Этническая идентичность выступает психологической основой этнополитической мобилизации, которую следует рассматривать как готовность людей, объединенных по этническому признаку, к групповым действиям по реализации этнических интересов.[2]

Идентичность формируется на основе соответствующей национальной парадигмы, на пересечении национально-исторической, социально-психологической, социокультурной, политико-культурной и др. сфер. В её содержание входят установившиеся особенности национальной культуры, этнические характеристики, обычаи, верования, мифы, нравственные императивы и т.д. Она теснейшим образом связана с понятием «национальный характер». Здесь речь идёт о представлениях людей о себе, о своем месте в мире. Национальная идентичность интегрирует в себя внутренние и внешние составляющие. Для неё особенно важно соответствие внешнего и внутреннего, формы и содержания, проявления и сущности. Внутреннее ощущение идентичности подразумевает сущностную тождественность, родственность, общую основу, единое начало.[8]

Этническая самоидентификация – сознательный акт этнического самоопределения человека, отнесения самого себя к определенной этнической общности. Немаловажен тот факт, что национальная идентичность является условием внутренней интегрированности любого общества. Национальная идентичность является опорой национального государства, его отличительным признаком в числе других. [3]

По мнению Томаса Магстада, существует четыре важных элемента политического устройства в любой стране: история, язык, культура и религия, которые вызывают сильные чувства и являются символами идентичности страны или нации.[4]

В Республике Казахстан в последние годы обозначились две основные стратегии национально – государственного строительства и соответственно им доминирующие модели национальной

идентичности. Первая стратегия направлена на формирование единой казахстанской нации из полиэтнического по своему составу общества на основе общности гражданства, вторая стратегия должна быть связана с национальной идентичностью самих казахов. [5]

В данном случае в современном обществе ряда стран идут поиски национальной идентичности, куда входили бы новые консолидирующие ценности. Что можно отнести к данным качествам патриотизм, народность, мораль (традиционная)? Удобно ли то время что бы искать идентичность? Главным вызовом здесь выступает – глобализация, которая стирает традиционные формы идентичности, ставят под сомнение субъективные ощущения самоидентичности человека и этносов, сформированные в рамках прежних традиций, структурных элементов идентичности т.к. ментальность, историческая коллективная память, духовное наследие, язык и др. Идентичность следует рассматривать не как свойство, изначально присущее индивиду, а как отношение, формирующееся в процессе социального взаимодействия. Как считают многие исследователи, идентичность в строгом смысле слова может быть атрибутирована только индивидами, поскольку только индивиды обладают качеством субъектности и, соответственно, способны относить или не относить к себе определенные характеристики.[1]

Проблемы государственной, национальной, гражданской идентичности, ее сохранения и дальнейшего развития, не разрушая её целостность – один из основных вопросов, анализ которых необходим для выработки наиболее эффективного вхождения Казахстана в мировое сообщество и на вызовы глобализации.

Национальная идентичность имеет много различных аспектов – политической, государственно-правовой, социально-экономической, идейно-идеологической, культурно-цивилизационной, исторической и т.д. где можно и нужно найти место и для философии. Она, эта идентичность, предполагает собственно казахстанское содержание, базирующееся на истории и культуре казахского народа, на его неотъемлемых правах на создание на своей земле национальной, собственно казахской по сути и по содержанию, государственности со своими вытекающими отсюда последствиями. В этом утверждении нет ничего националистического в негативном смысле этого словоупотребления. Больше того оно лишь выражает действительное положение вещей, т.е. должное, закономерное.

По-видимому, национальная идентичность хорошо прослеживается в трудные минуты для этноса, где дается импульс к поиску оснований и способов укрепления или восстановлению национальной идентичности, найти то, что нас объединяет, сформулировать те ценности, ради которых стоит жить или умирать. Очевидно, национальная идентичность является питательной средой, формирующей сознание народа, осознание же собственного «Я» каждого народа невозможно вне и независимо от собственной истории, его героических или трагических событий, на основе и понимании опыта прошлого и интересов будущего.

Этническая принадлежность остается доминантной формой социальной категоризации в структуре индивидуальной и групповой идентичности населения Казахстана. В целом, на основе опрошенных респондентов этническая принадлежность все еще является почти, что единственной доминантой в структуре идентичности подавляющего большинства, по отношению к гражданской идентичности.

Как показывает практика национального строительства, в различных государствах в решении этого противоречия доминирует принцип «и-и», а не «или - или». В разработке общенациональной идеи Казахстана необходимо использовать обе концепции нации – гражданскую и этнокультурную, а не опираться только на одну из них, отбрасывая другую. Энтони Смит называет этот способ построения нации одним из самых распространенных в мире – моделью «доминирующего этноса».[1]

Все же вернемся к влиянию глобализации на национальную идентичность, что является предметом исследовательского интереса. Сегодняшние процессы глобализации и трансформации, наблюдающиеся в мире, нарушают традиционные формы идентичности, ставят под сомнение субъективные ощущения самоидентичности человека и этносов, сформированные в рамках прежних традиций.

Целый ряд процессов глобализации непосредственно влияют на обострение кризиса идентичности.

Эти процессы – демократизация, экономизация, информатизация, культурная стандартизация, ценностная универсализация и др. – неизбежно наталкиваются на национальную идентичность как на препятствие своему естественному развитию, как на центральное ядро, хранящее наиболее устоявшиеся, накапливающиеся порой тысячелетия, и потому наиболее прочные представления различных этнонациональных общностей о себе самих. При этом развиваются многообразные конфликты, исход которых зависит от прочности или рыхлости сложившихся национальных идентичностей, их бескомпромиссности и жесткости, невосприимчивости к новому, или, напротив, их гибкости, способности к адаптивному изменению, обновлению без утраты культурных идентификационных ядер. Глобализация, стремящаяся перемолоть национальную идентичность, растворить ее в глобальных процессах – это, таким образом, своего рода квалификационный турнир для таких ядер.[6]

Наступление информационного общества меняет не только привычные ориентиры, но и социальные и культурные механизмы поддержания идентичности. Границы для формирования социальной и личностной идентичности расширяются. Глобальная экономика, развитие и расширение коммуникаций, власть массовой культуры приводят к тому, что западный человек впитывает в себя множество моделей поведения, расширяя тем самым диапазон оценок и идей, и создавая почву для вариативности идентификаций. Отсюда, отличительными чертами индивидуальной идентичности эпохи глобализации становятся динамизм, аморфность и неустойчивость. В результате воспроизводится состояние атомизированного общества.

Как еще одно явление эпохи глобализации, угрожающее этнической идентичности, можно назвать проблему массовой миграции. Еще в конце истекшего столетия широко бытовала уверенность в грядущем качественном изменении политической реальности и в возможности эффективно использовать для преодоления ксенофобии, расизма и сепаратизма политический, экономический и культурный потенциал глобализирующегося мира. Но нелимитированная миграция в страны запада породила во многом непредсказуемые по своим масштабам вызовы. Эти вызовы встали как перед мигрантами, так и перед принимающими их обществами. Вопрос о перспективах интеграции в западные общества людей, принадлежащих иной цивилизационной традиции, превратился сегодня в один из ключевых в политической повестке дня.[2]

С одной стороны теоретики глобализации отмечают бурное возрождение этнических движений и настроений. Глобализация, как оказывается, не только унифицирует и гомогенизирует культуры, сколько пробуждает и стимулирует локальное и этническое самосознание людей.

С другой же стороны целый ряд процессов глобализации как внутренних, так и внешних непосредственно влияют на обострение кризиса идентичности. В конечном итоге — разрушение идентичности народа оборачивается истощением его «личностного» начала, утратой им своей исторической экзистенции как самоосуществления и созидания народом своей исторической судьбы, жизни, опирающейся на собственные глубинные основания: культурно-исторические, геополитические и духовно-религиозные. Проблема преодоления кризиса идентичности усугубляется процессами глобализации, ведущими к индивидуализации и атомизации общества и вместе с тем размывающими традиционные основы национальной идентичности, что в целом существенно воздействует на идентификацию отдельных людей и целых социальных групп. В этом контексте представляется, что современное общество не будет достаточно интегрированным и устойчивым, способным отвечать на вызовы современного мира, не сможет осуществлять эффективную экономическую, социальную и политическую модернизацию.[7]

Таким образом, национальная идентичность есть необходимое условие достойного существования нации в целом и каждого ее представителя в целом. Прочность идентичности в условиях глобализации зависит от объективной (национальный характер) и субъективной (менталитет) компонентов. Наиболее действенным способом упрочнения национальной идентичности следует считать прояснение национального сознания, самоопределения и самоориентации индивида.

1 *Казахстан в глобальном мире: вызовы и сохранение идентичности. Институт философии и политологии КН МОН РК. Алматы, 2011.*

2 *С.В.Кортунов Глобализация и национальная идентичность. М., 2009.*

3 *Бадмаев В.Н. Феномен национальной идентичности: социально-философский анализ. Автореферат. дисс. д.ф.н. Волгоград 2011.*

4 *Семенов И.С. Глобальный кризис идентичности: личность, общество, культура / Глобализация и Россия. М., 2004.*

5 *Нысанбаева А., Малинин Г. Нурсултан Назарбаев: Казахстан - территория мира и согласия. Алматы, 2005.*

6 *Мухлынкина Ю.В. Этническая идентичность в эпоху глобализации//Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия: Философия. Социология. Право, 2008.№4*

7 *Хелд Д., Гольдблатт Д., Макгрю Э, Пerratон Д. Глобальные трансформации: Политика, экономика, культура / Пер. с англ. В. В. Сапова и др. Москва, 2004.*

8 *Гаджиев К.С. Национальная идентичность: концептуальный аспект// Вопросы философии 2011.№10*

9 *Грицанов А.А. "Новейший философский словарь" Минск, 1999.*

10 *Нуржанов Б.Г. Глобализация: закат национности или расцвет этничности?//Устойчивость этнокультурных систем в контексте динамики глобализации. Материалы городской научно-практической конференции. Алматы, 2012.*

11 *Кадыржанов Р.К., Ешпанова Д.Д., Наббекова Г.А. и др. Проблемы национальной интеграции казахстанского общества. Алматы, 2008.*

12 *Хантингтон С. Кто мы? Вызовы американской национальной идентичности. Москва, 2004.*

**ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ**

**HISTORIOGRAPHICAL ASPECTS OF RELATIONS BETWEEN THE REPUBLIC OF
KAZAKHSTAN AND THE WORLD TRADE ORGANIZATION**

K.R. Nessipbaeva – *doctor of historical sciences, professor Abai Kazakh National Pedagogical University*

Аталған мақалада ҚР сыртқы сауда қатынасының тарихнамалық негізіне тоқтала отырып, еліміздегі қазіргі кездегі ДСҰ-ға өту қажетті шарттың бірі екендігі тарихнамалық тұрғыда зерделенген. Сонымен қатар қазіргі таңда ҚР мен ДСҰ арасындағы қарым-қатынас мәселесі өзекті тақырыпқа айналып отырғандығы мақалада баяндалған.

Проблема взаимоотношений РК и ВТО является одной из важнейших на современном этапе. В данной статье особое внимание мы уделяем историографическим аспектам внешнеторговой политики Республики Казахстан, а также современной торговой политики страны, необходимым условиям для вступления в ВТО.

The problem of trade policy development is becoming increasingly important since it helps not only the promotion of domestic products to foreign markets but also regulates the development of industries related to export production. Functioning, balance and structure of exports and imports may become or an insurmountable obstacle to the interpenetration of national and world economies, or, conversely, to be flexible and mobile interaction. In these circumstances, it is imperative to ensure validity, balance of foreign trade policy aimed at implementing national economic interests in a complex system of international trade relations.

Study interdependencies between the domestic economy and foreign economic relations of the CIS countries in many important respects, as they characterize not only the success of economic reforms in the country, but also to determine the place of the national economy in the international division of labor. Much of the research is devoted to the problems of investments and foreign economic activity in general.

The modern world is developing in the integration process. In various regions of the world trade and economic integration, foreign exchange, customs and political ensembles are formed. This is an objective and logical process. The European Union can serve and now has a model of integration for many regions of the globe. Experience of European unity, representing interest for all countries seeking a strong and effective economic and political integration, the creation of a single market and a single currency requires both critical and creative approach to its use.

From the perspective of the international community the Newly Independent States including the Republic of Kazakhstan are not third world countries like the others. They are and will be the closest neighbors of the expanding global market. The World Trade Organization is committed to supporting new independent states in transition, in particular the prospect of greater participation in the international economic system. Not least, in cooperation with the CIS countries of the WTO takes care of improving the standard of living and prosperity of citizens. [1]

Foreign policies adequate "international environment" and the economic potential of the state - the main diplomatic challenge facing all countries. In foreign policy of any state of health is considered to be signs of reality put forward objectives and their compliance with the internal needs of the country with no pretensions to global presence and outer greatness, as well as flexibility and integrity in defending national interests. [2]

And our country is no exception. Interests of the Republic of Kazakhstan as a major Eurasian states are multifaceted and not predetermined unique geo-referenced. In such circumstances, Kazakhstan needs a multi-vector foreign policy. Such a policy does not mean dispersion of forces and means in all directions. Most likely, this strategy of multilateral partnership with all interested states .

For its small way our independent development Kazakhstan has achieved a lot. He entered a period of economic reforms, freedom of expression, democratic elections. As the pace and depth of structural reforms in the economy of Kazakhstan ahead of all CIS countries. Current trends in the economy of Kazakhstan said that it gradually goes beyond the path of sustainable growth. Success in economic development will undoubtedly serve as a solid tool in its effective foreign policy. There are additional opportunities to multiply the results achieved during the years of independence.

In circumstances where Kazakhstan strengthens cooperation and collaboration with other countries at the regional and global levels, understanding of the processes taking place in Europe, will allow experts in the field of international relations adequately guided in choosing a strategy of cooperation acceptable to our country and the whole region.

Active economic cooperation between Kazakhstan and the EU countries can not only develop the economic potential of the country but also on the success of economic integration of the European states which is very valuable for the country playing a leading role in the integration processes in the CIS, EurAsEC, CAPS.

WTO involvement in the Central Asian region is becoming wider in recent years, so examine the situation and emerging trends in the relations between the RK and the WTO, as well as ways to develop cooperation seems relevant and timely.

As you know over the last fifty years an active process of economic integration. And in this process included a growing number of Central Asian states, in particular Kyrgyzstan.

WTO expands the number of its members, seeks to unite with countries in other regions of the globe are beginning to define its position.

The Republic of Kazakhstan is attractive for its geopolitical situation of the WTO as a transport corridor connecting Europe with Asia, its natural resources, especially hydrocarbon feedstock, and more recently, the mining industry. And in general, Central Asia, including Kazakhstan, are areas that are little known to the world and, above all, Europe and the European Union.

All this testifies to the fact that Kazakhstan is interested in having broad and fruitful relationship with the World Trade Organization.

The countries of Central Asia and Kazakhstan are experiencing a process of profound political and economic transformation. Is an issue, whether the country will be able to organize this region the economic upturn that will develop on its own basis, that is, if they can get out of the crisis through its integration.

The book «Regional integration in Central Asia» - a collection of articles devoted to the analysis of integration processes in the Central Asian republics. Edition was published with the assistance of the Center for Economic and Social Development which has been researching regional integration in Central Asia. To do this the Centre conducted in 1994 an international conference on this topic in Berlin, and in 1995 two seminars held in Asia. «This collection is intended to sum up so far held three events».

The process of regional integration are particularly in need of constant exchange of experiences of the participating countries as without mutual consultation great risk of emergence of incorrect processes. In this regard the book presents the views of researchers from Kazakhstan, Kyrgyzstan, Turkmenistan and Uzbekistan.

European countries also need to know the course of the integration because they can make a significant contribution to the successful implementation of the integration process. Introduction written by Dr. H. Dieter (referent of the German Foundation for International Development in the department of the major issues of economic policy) where he speaks of the need for regional integration in Central Asia.

The collection consists of three sections. The first section discusses the global economic market conditions as well as the theory of regional integration. The second section describes the steps taken towards regional integration, analyzes the prospects for its development. Finally in the third section subjected to critical analysis strategies of individual countries to implement foreign trade policy. The first section in articles Yakobayt, Enal and Altvater the world economic market conditions that exist for regional integration are given. Yakobayt (Fellow - Researcher doctoral degree by the German Research Society) gives a description of the most important theoretical approaches to regional integration, considering the experience of the first wave of integration projects in the 60s. Enal (Professor of Political Science Institute of the Berlin Free) deals with structural analysis and trends in the global economy. He investigates the causes of its destabilization. In addition, he examines the development of the GATT and results of the Uruguay Round negotiations. Article Altvater (Professor of Political Science Institute of the Berlin Free) analyzes the processes of regionalization of the world market and the a second wave of formation of blocks from the beginning of the 80s. Here the same elements are considered that make up the competitive ability of individual economies and the experience of Latin America to implement projects of regional integration.

In the second section the conditions for regional integration are discussed. The article of S. Primbetov an analysis factors cooperation in Central Asia is provided as well as already taken steps to create a single economic space. Article by Dieter devoted to the economic situation of the source for the process of regional integration, the prospects of this process. In the article of K. Rakhmetova and W. Kassenov explore the sequence of the individual steps along the path of integration, also discusses aspects of infrastructure development in the region. B. Babaev and B. Anisov lead assessment of the prospects of integration in Central Asia depending on the success of the transition to a market economy. In the article Huebner (Professor of Berlin Economic Institute) talking about the possibilities of rational application of the lessons of the European Payments Union in Central Asia. At the same time considered as criteria for the creation of a payments union and the chances of the Central Payments Union, the issue of monetary cooperation in Central Asia is also in the center of the first articles Guerra (Professor of

Economics Institute Berlin). Study exposed the existing inflation and the exchange rate regime aspects and convertibility.

The focus of the third section is the consideration of foreign and transformational strategies of individual countries. At the same time there is a significant discrepancy. K. Rakhmetova emphasizes the need for integration of Kazakhstan into the world economy and discusses the necessary steps in this direction. W. Kassenov analyzes the economic structure of Kazakhstan. Despite all the internal and external economic issues in their article Sauer and Remus give the Kazakh economy relatively positive outlook, stressing, however, the need for internal economic stabilization. Little place in this collection devoted to other integration projects, for example Organization for Economic Cooperation (ECO) or proposed by the President of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev draft EAC. Kazakhstan has been actively involved in the activities of international organizations, committees, programs and so on.

Particular attention should be given to studies in which questions of trade policy and the WTO. In this connection attention should be paid to the study of the following authors such as Mohiber R., Weisman R. " Top 10 Reasons for closing the WTO " [3] , Pakhomov A. " Uruguay Round Agreements and the evolution of the WTO" [4], Tarr D. "Kazakhstan is returned to free trade and realistic exchange rate " [5], Kaminsky B. "Globalization and the global economy " [6] . Trade policy issues are discussed at international conferences and seminars among which are the International Seminar on " Global integration and trade reform tasks for Central Asia", " Ways of economic integration in the new conditions."

International exchange of goods and services in modern conditions is characterized amplified and contradictory processes of globalization of the world economy which represent a qualitatively new level of internationalization of economic life, a new phase of international cooperation covering more and more countries around the world. [7]

Based on this analysis it is clear that trade policy today has absorbed the experience and various features of the varied fundamental theories of international trade.

States with tools customs tariff policy govern foreign trade promoting their goods on world markets and protecting domestic markets from foreign competition.

In Kazakhstan the lack of correspondence between the selected foreign economic strategy for the creation of an open economy and foreign trade policy has led to the fact that the foreign trade begins to play role as a source of income "hard" currency, the saturation of the domestic market of foreign-made goods , the output of the economy from the crisis and improve living standards.

Crucial choice of foreign trade priorities that would facilitate the maximum key tasks of domestic production in the current and next stages of its development, and allowed to increase the scope and effectiveness of the national economy. In other words, a consistent policy formation profile international specialization of the country , calculated on the capacity utilization of the international division of labor as to best meet the needs of the country and the selective development of competitive export industries.

Indispensable prerequisite for the implementation of foreign policy is a reasonable selection of regional foreign policy priorities. In principle, it is necessary to proceed from the expediency of maximum diversification of export markets and import sources, in order to avoid excessive economic dependence on individual countries and regions. This corresponds to the interests of direct participants of foreign trade, seeking to derive maximum economic benefits in all markets.

Implementation of foreign trade policy, according to experts, without the active protection of the domestic market and domestic producers, promoting the interests of the country in world trade has virtually no prospects. This applies particularly to the young sovereign countries. Developed countries, along with a consistent removal of various barriers to international trade, in one way or another have a policy to protect the national economy from unfair competition and create favorable conditions for the development of national industries uncompetitive. Here is reflected removing existing policy barriers, discriminatory restrictions to the movement of domestic goods in the world markets, ensure the full involvement of the country in international trade organizations. To this end, many countries link the implementation of the commitments in the field of international trade with the implementation of relevant agreements with trading partners. This approach eliminates the unilateral acts of States in the field of foreign trade, when a country liberalizes its consistent trade regime, while on the way its products are erected new barriers.

In special studies indicate that an urgent task that promotes the effective implementation of trade policy is to further improve the legislative and regulatory frameworks foreign trade [8, 9]. Current legislation on these issues mainly regulates the general scope of participation of business entities in foreign trade. They have the authority, to perform export and import operations, conclude agreements on the exchange of goods, currency funds generate,

attract and accommodate foreign loans, etc. Nevertheless, the legislation retains a sufficiently wide range of potential conflicts or unresolved issues.

Emphasis on the development of foreign policy deserves to identify ways and means of ensuring its practical implementation. A major role to play among them a set of measures aimed at improving the competitiveness of domestic goods in the domestic and foreign markets. The priority here should be targeted state economic and primarily structural and investment policy. An important element of such a policy should be the program of development of export potential of the country, covering the capacity utilization of domestic engineering and petrochemical industry to increase production of highly processed products, potentially competitive in foreign markets. Suitable for Kazakhstan also consider projects aimed at the development of transport infrastructure and streamlining the geographical focus of foreign trade.

Listed commitments should not be regarded as an infringement of the sovereignty of Kazakhstan in the implementation of foreign policy. Deep integration into the international division of labor, full participation in the international exchange of goods must comply with generally accepted "rules of the game." Since the commitments in the WTO are of mutual and common nature, the benefits of accession to the WTO will outweigh the disadvantages.

1 Ваддамс Алан. – Глава представительства Европейской комиссии в РК. – Нашим читателям. //Европейский диалог. 2002. №1. С.3.

2 Токаев К. Дипломатия Республики Казахстан. Астана: «Елорда». 2001. С. 16.

3 Мохибер Р., Вайсман Р. 10 главных причин для закрытия ВТО // *Kommersant Daily*.-2006. - 2 февраля.

4 Пахомов А. Договоренности Уругвайского раунда и эволюция ВТО // *Вопросы экономики*. - 2007.- №. 8.

5 Тарр Д. Казахстан возвращается к свободной торговле и реалистичному валютному курсу // *Трансформация*. - 2006. - №2.

6 Каминский Б, Глобализация и глобальная экономика // *Материалы международного семинара «Глобальная интеграция и задачи реформирования торговли» для стран Центральной Азии. Анкара, 20-29 июня, 2007 г. -Анкара, 2005.*

7 Буглай В.Б., Ливенцев Н.Н. *Международные экономические отношения*. - М.: Финансы и статистика, 2005.

8 Постановление Правительства Республики Казахстан от 18.10.2007 О подписании проектного документа по программе технической помощи "Продвижение торговли в Казахстане"

9 Маракеешское соглашение о создании ВТО 15.04.1994 г. Постановление Правительства РК от. 19.02.1996 г. "О вступлении РК в ВТО" Статистические материалы. Статистический бюллетень Агентства по статистике РК за 2002-2006 гг.

«ИЗВЕСТИЯ КИРГИЗСКОГО ОБЛАСТНОГО КОМИТЕТА РКП(Б)» ЖУРНАЛЫ ДЕРЕК КӨЗДЕРІ РЕТІНДЕ

Ф.А. Қозыбақова – Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, Тарих, археология және этнология факультеті, Қазақстан тарихы кафедрасының доценті, т.ғ.к.,

Д.Ж. Айнақұлов – Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, Тарих, археология және этнология факультетінің 2-курс магистранты

В 1921 году между 11-18 июня на Первой областной киргизской (казахской) конференции РКП (б) был создан партийный аппарат управляющий Казахским краем. Был избран состав Киргизской (Казахской) Областной партии комитета. При Киробкоме было решено издавать специальный журнал «Известия Киргизского Областного Комитета и Оренбургского Губкома РКП(б)».

1921-1923 годы в журнале «Известия ...» отчеты Киробкома публиковались открыто и полностью. В номерах 1924 года несмотря на то что эти информации вышли в свет они не были опубликованы полностью как раньше. 1925 году журнал был под строгим надзором партии, более того само опубликование стало большой проблемой. В первой половине 1925 года Киргизский (Казахский) областной комитет РК(б)П был изменен на Казахский краевой комитет РК(б)П. Вместе с этим и названия журнала изменилась на «Известия Казакстанского Краевого Комитета Российской Коммунистической Партии (большевиков)». В сентябре 1925 года с прибытием Ф. Голощекина в качестве первого секретаря в Казахстан «Известия Казакстанского Краевого Комитета Российской Коммунистической Партии (большевиков)» прекратил свою работу.

Хотя не полностью, часть из данных выборочно могут быть использованы, а также в современное время данные которые под давлением тоталитарной системы и административно-командной идеологии прежде запрещались дают возможность повторно их изучить.

In 1921 during 11-18 of June on the first regional Kirgiz (kazakh) conference of the Russian Communist Party was created party instrument which managed Kazakh region. There was chosen staff of Kirgiz (Kazakh) Regional committee of party. Under the rule of Kirgiz regional committee was decided to print a special journal titled «Известия Киргизского

Областного Комитета и Оренбургского Губкома РК (б) П» (“Proceedings of Kirgiz regional committee and Orenburg Governor Committee of the Communist party”).

During 1921-1923 on the Journal titled “Известия ...” accounts of the Kirgiz regional committee were published openly and completely. On the numbers of the journal during 1924 despite of printing these data they were not been published completely as formerly. In 1925 the journal was under the strong control of the party and furthermore publishing of itself became a huge problem. In the first half of 1925 Kirgiz (Kazakh) regional committee of the Communist party was changed to Kazakh regional committee of the Communist Party. With this title of the journal also was changed to “Известия Казакстанского Краевого Комитета Российской Коммунистической Партии (большевиков)” (Proceedings of Kazakh regional committee of the Russian Communist party (Bolsheviks)). On September of 1925 with arriving of F. Goloshekin as the first secretary in Kazakhstan «Известия Казакстанского Краевого Комитета Российской Коммунистической Партии (большевиков)» finished own work.

Though not completely but selected data can be utilized, also at contemporary time data which under pressure of totalitarian system and administrative-command ideology were forbidden give rise an opportunity to study them again.

1921-1925 жж. Қырғыз (Қазақ) Облыстық партия комитеті Қазақ АКСР-нде жоғарғы мемлекеттік басқару органы ретінде қызмет атқарды, қызметінің барысы Кеңес өкіметі кезеңінде ашық айтылмаған болатын. 1991 жылы Қазақстан Республикасы тәуелсіз мемлекет болып жарияланғаннан кейін, тарихты қайта зерттеуге, зерделеуге бағыт ашылды. Мұрағат құжаттарын зерттеуге рұқсат беріліп, шындықты жеткізетін, ақиқатты ашатын демократиялық қоғам қадамы нық басты. Тоқталып өтетін мәселе тек мұрағат құжаттарына ғана қатысты емес, сонымен қатар баспа беттеріндегі материалдарды қайта қарау, зерттеу барысында оны дерек көздері ретінде пайдалану үрдісі басталды.

Қырғыз (Қазақ) Облыстық партия комитетіне дейін Қазақстан аумағында Қырғыз (Қазақ) облыстық бюро РК(б)П қызметін атқарды. Қыроблкомға дейін яғни 1920 жылы 30 сәуірде Орталық Комитетінің Ұйымдастыру Бюросы РК(б)П 1920 жылы 12 сәуірде құрылған Қырғыз өлкесінің Ұйымдастыру бюросын РК(б)П Қырғыз (Қазақ) облыстық бюро РК(б)П етіп қайта құрды[1]. Қыроблбюро жанынан арнайы «Известия Киргизского Областного Бюро и Оренбургского Губкома РК(б)П» атты журналды шығаруды ұйғарылды. Журнал беттерінде бюро жұмысы, партия жұмысы, қаулылар мен бұйрықтар, есептер жарияланып, республика жұртшылығын хабардар етіп отырды.

1921 жылы 11-18 маусым аралығында өткен РК(б)П Бірінші облыстық қырғыз (қазақ) конференциясында Қазақ өлкесін партиялық басқаратын аппарат қалыптасты. Қырғыз (Қазақ) Облыстық партия комитетінің құрамы сайланды.[2]. Ж. Әбсеметованың зерттеуі бойынша Қыроблкомның құрамына 14 адам мүше болып кіріп, оның төртеуі ғана қазақ болған. Бірақ оның құрамы РК(б)П Орталық Комитетінде ғана бекітілген. Үміткерлерді қайта енгізу барысында Қыробкомға қосымша үміткерлер ретінде А.Әйтиевті, А.Оразбаеваны және М.Саматовты енгізіп, сөйтіп олардың санын жетіге жеткізген. Комитеттің хатшылары М.М. Костеловская мен М.М. Мырзағалиев болды [3]. Сол себептен шығар Қазақстан Республикасы Президентінің Мұрағатының 139-қордағы, 1-тізбесінің, 129-ісіндегі, 1-парақта Қырғыз (Қазақ) Облыстық партия комитетінің аппараты 1921 жылы 11-18 маусым аралығында емес, 11-20 маусым аралығында өткен РК(б)П Бірінші облыстық қырғыз (қазақ) конференциясынан кейін құрылды деп көрсетілген еді.

Журналға қатысты ескертетін мәселе оның атауы төрт рет өзгеріске ұшырады. 1. «Известия Киргизского Областного Бюро и Оренбургского Губкома РК(б)П». 2. № 14 санынан бастап «Известия Киргизского областного комитета и Оренбургского Губкома РК(б)П». 3. № 22 санынан бастап «Известия Киргизского Областного Комитета РК(б)П». 4. 1925 жылдың мамыр айынан бастап «Известия Казакстанского Краевого Комитета Российской Коммунистической Партии (большевиков)» деп аталды.

Қырғыз (Қазақ) Облыстық партия комитетінің құрылымын оның жағдайын «Известия Киргизского Областного Комитета и Оренбургского Губкома РК(б)П» журналының материалдарын айғақ ретінде көре аламыз. Салыстырмалы түрді екі мәлімет берген: 1) 1 маусымға дейін Обком штатында жалпы 14 қызметкер болған. Оның жалпы бөлімінде 6 адам, ұйымдастыру-нұсқаулық бөлімінде 6 адам және 2 адам үгіт-насихат бөлімінде жұмыс істеген. 2) 1 қыркүйекке дейін Обком штатында жалпы 53 қызметкер болған. Оның жалпы бөлімінде 22 адам, ұйымдастыру-нұсқаулық бөлімінде 17 адам және 14 адам үгіт-насихат бөлімінде жұмыс істеген[4]. Осы екі мәліметті салыстырып қарасақ Қыроблкомның не үшін құрыла салысымен жұмыстары баяу, оңтайлы жүрмегендігін анықтаймыз. Комитет құрамына мүше болып кірген азаматтар қызметкерлердің жетіспеуіне орай өз құрылымындағы қосымша жұмыстарды атқаруға мәжбүрленген.

Коммунистік партияның басқару жүйесін орнықтыру үшін идеологиялық күрес үнемі жүргізілгені мәлім. Қыробкомның үгіт-насихат бөліміндегі әдеби басылым бөлімшесі 1921 жылдың күзінде «Степная правда» газетінің редакциялық ұжымын құру және «Красная Киргизия» қырғыз (қазақ) журналын

шығаруды жоспарлағаны белгілі[5]. Себебі Қыробкомның жиналысында бірінші кезекте партия құрылысына жергілікті халық (қазақтар) жете түсінбегендіктен жұмыстың алға баспайтындығын осылай түсіндіретін.

Қыробкомға дейін және оның алғашқы жылдарындағы партия қатары, әлеуметтік жағдайына қарай, ұлттық құрамына қарай мәліметтері толық емес еді. 1921 жылдың 1 шілдесінде берілген мәліметтер бойынша большевиктердің саны 23227 адам [6], Ал екінші мәлімет бойынша үміткерлермен бірге жалпы 26677 адам болған. Тіпті жиырма жеті мыңға таяп қалған екен [7]. Ал «Известия Областного Комитета и Оренбургского Губкома РК(б)П» журналындағы 1921 жылдың 1 шілдесіне Қазақстан бойынша (Орынбор, Семей, Қостанай, Орал, Ақмола, Ақтөбе, Бөкей губерниялары мен Адай уезі мен Ырғыз қаласын қосып есептегенде) большевиктердің саны үміткерлермен бірге жалпы 26677 адам құрағаны белгілі[8]. Ол мұрағат құжаттарымен сәйкес келеді. Демек Қазақстан аумағындағы барлық партия ұйымдары дұрыс мәлімет алғандықтары расталады. Соңғы мәліметтерге нақты тоқталсақ Қыробком территориялық ауқымы бүгінгі тәуелсіз Қазақстанның аумағы мен сәйкес келмейді. Ал зерттеліп отырған мәселе Қыробком екенін ескеруіміз қажет. Өйткені 1921 жылы 11-18 маусым аралығында өткен РК(б)П Бірінші облыстық қырғыз (қазақ) конференциясында Қазақ өлкесін партиялық басқаратын аппарат қалыптасқанда Орынбор, Семей, Қостанай, Орал, Ақмола, Ақтөбе, Бөкей губернияларына жауапты екені айқындалған еді.

Қазақ өлкесінде партия жұмыстарының нақты территориясы «Известия ...» (алдағы уақытта «Известия Киргизского Областного Бюро и Оренбургского Губкома РК(б)П» осылай қысқартылып беріледі - авторлардан) журналының 1922 жылғы ақпан айындағы жарық көрген кезекті санында «Партработа в КССР с июня по 1 октября 1921 г.» деген мақаладан айдан анық көрсетілген. Онда Қырреспубликасында (Қазақ Республикасында) РК(б)П-ның 7 губкомы бар: 1) Орынбор губкомы, оған 8 уездік аудандар мен 5 қала; 2) Орал губкомы, 6 укомымен; 3) Семей губкомы, 6 укомымен; 4) Ақмола губкомы, 4 укомымен; 5) Қостанай губкомы, 8 ауданкомдарымен; 6) Ақтөбе губкомы 8 ауданкомдарымен; 7) Бөкей губкомы, 5 укомымен; 8) Жеке Адай укомы, тікелей РК(б)П Обкомға бағынады [9].

Қыробкомның құрылымындағы ұйымдастыру-нұсқаулық бөлімі а) нұсқаулық бөлімшесінен, б) ақпараттық бөлімшеден, в) есептік-статистикалық бөлімшесінен және г) транспорт жұмысшылары арасындағы партия жұмысының бөлімшесінен (бөлімше РК(б)П Қырғыз (Қазақ) Облыстық партия комитетінің Призидиумының қаулысымен құрылды. Хаттама № 7, п.1 – РК(б)П ОК-нің циркулярлық хаты негізінде, 10 қазан 1921 жыл.) құралғанын білгілі[10]. Бірақ «Известия ...» журналындағы есеп жұмысында ұйымдастыру-нұсқаулық бөлімінің тек есептік-статистикалық бөлімшесі мен ақпараттық бөлімшесі ғана істеп тұрғандығы айтылады. Басқа бөлімшесінің тіпті басқарушысы жоқ екені көрсетілген[11]. Осыдан кейін қазақ өлкесіндегі партия ұйымдары жүктелген жұмыстарын қандай деңгейде, қалай атқарғандығы түсінікті. Кеңес заманындағы партия жұмысы мадақталып, оның бұрыстығының барлығы қазақ зиялыларына жүктеліп, тіпті әдістерінің ілгері баспауы халықтың ой-санасының төмендігіне және білімнің нашарлығына жабылды. Есеп журналдың 1921 жылғы желтоқсан айындағы санында жарияланған. Қыробкомның аппаратының құрылғанына жарты жыл уақыт толды.

«Известия ...» журналының № 16 санында Қыробкомның құрылымындағы ұйымдастыру-нұсқаулық бөлімінің баспа бөлімшесі Қыробкомның 1921 жылдың қыркүйек айына берген есебінде «Алғашқы справочник «Агитатора и прапагандиста» саны жарық көрді. Бөлімнің ұйымдастыру мәселесінде орталық баспа мен мемлекеттік басылымға мән берілді. Екі ұйымның да нақты анықталған ережелері, анықталған функциялары болмай, сол бірнеше жиналыстар өткізіп, құрылымдарына, атқаратын жұмыстарын анықтап ұйымдарға нүкте қойылды. Келер жылдың ортасында екі ұйым да еңбекші бұқарасын қамтамасыз ететін ұйымға айналулары керек. Бар редакциялық басылым бөлімшесінде бір басшыдан ғана құрылған сол үшін оның жұмысы Орынбор қаласында ғана тор болып қалған секілді» деп көрсетілген[12]. Ашып қарастыратын мәселе ұйымдастыру-нұсқаулық бөлім бір жылдам уақыт Қыроблбюро тұсында да қызметін атқарып «Известия Киргизского Областного Бюро и Оренбургского Губкома РК(б)П» деген журналы шығып тұрды. Ал Қыробкомның берген есебінде әлі де атқарытын нақты анықталған ережелері, анықталған функциялары болмау деген сол уақытына дейін қалай, қандай жағдайда жұмыс атқарған деген сұрақ туындайды. Яғни ұйым жұмысы нашар, республика ішінде қауқарсыз екенін білеміз.

Қыробком құрылымындағы үгіт-насихат бөлімі 1921 жылдың қараша айында берген есебінде бөлімге техникалық қызметкерлер мен жауапты құмысшылар жетіспей жұмыстың ақсандап тұрғандығын түсіндіргісі келген[13]. Қазан айындағы есебіне қайтып келсек, онда үгіт-насихат бөлімінің келеңсіз жағдайлары шешіліп, жұмыс ілгері жылжи бастаған болатын. Ал қараша айындағы есебінде бөлім жұмысы кері кеткен.

Коммунистік партия өзінің күшін нығайту үшін, партиядағы адам санын көбейту үшін әйел азаматтарды да мүшелікке алуды дұрыс есептеген. Компартия азамат соғысы жылдарынан бастап әйел азаматтарды партия қатарына және кеңес құрылысына шақырумен болды. Бірақ ол Қазақстанда Ресей Кеңестік Федерациялық Социалистік Республикасы салыстырғанда баяу жүрді.

1921 жылы маусымның 11-18 аралығында РК(б)П Бірінші облыстық қырғыз (қазақ) конференциясы өтіп, онда күн тәртібінің жоспары тізімделгеннен кейін РК(б)П ОК-ның атынан сәлемдеме жолдау сөзі Ярославскийге берілді. Партиялық ұйымдар ұлт мәселесіне қатысты бағдарламаны дұрыс менгеріп, қаулыларды дұрыс жүзеге асырып жатқандығын, Қырөлкеде (Қазөлке) кеңестік билікті ұйымдастыратын тұрмыстық және әлеуметтік экономикалық ерекшелік жағдайларына қарай коммунистік бастауларды жүзеге асырушы екендігін айтты. Сөзін жалғастырып, осы конференцияның құрамына қарай отырып, бұл ұйым жергілікті халықтар арасында әлі де жеткілікті бағаланбағандығын айтып келе «бүгінгі конференцияға қатынасып отырған әйел азаматтар саны тым аз екен, ал қырғыз (қазақ) әйел азаматтар мүлдем жоқ десе болады. Қазақ әйел азаматтарын партия қатарына кеңестік құрылысқа көптеп тарту керек» деп ойын білдірген еді [14].

Ярославскийдің сөздерінен Қырғыз (Қазақ) Облыстық партия ұйымының құрылымы әлі жеткіліксіз, большевиктердің тым аз екендігі айтылып отыр. Оның себебін екі жыл ерте 1919 жылы Қазревкомның орынбасары ретінде А. Байтұрсынов «Жизнь национальностей» газетінде 3 тамызда жарық көрген «Революция и киргизы» атты мақаласында түсіндіріп кеткен болатын. Ол большевиктердің идеясын, ойын және тіпкі мақсатын түсінбейтіндігін айтып жеткізді. Егер қазақ зиялыларының бұл мәселені қабылдауы қиынға түссе, онда қарапайым халық қалай партия артынан еріп кетпек екен.

1921 жылы маусымда Қыробкомның аппараты құрылғанда оның құрылымында әйелдер арасындағы жұмыс бөлімі де жұмысын Қыроббюродан бері жалғастыратын болды. Қыробкомның 1921 жылдың 1 мамырынан 1 желтоқсанға дейінгі аралықта берген есебінде «бөлім ашық түрде 1921 жылдың 1 мамырында құрылған болатын, бірақ шын мәнінде 1 тамызға дейін ешбір жұмыс атқарылмады десе болады» деп жарияланған [15]. Жергілікті қазақ ұлтының ер азаматтары партия қатарына кіруге шорқақтық танытып жатқанда әйел азаматтарын тарту мүлдем оңай шара болмады.

1921 жылы 30 шілдеде ұйымдастыру-нұсқаулық бөлімінің жиналысы өтті. Жиналыста «әйелдер арасындағы жұмыс жеке бөлім болып құрылмайды және арнайы ұйымдастырылмайды, үгіт-насихат бөлімінде бөлімше ретінде құрылады» деп Қыробкомның құрылымына мүлдем қайшы келетін мұрағаттан № 1 хаттама табылды [16]. Бірақ одан кейінгі кезеңдерді, уақыттарды қарастырғанда әйелдер арасындағы жұмыс жеке бөлім болып істеген. Соның ішінде мұсылман және қазақ әйел азаматтарымен ережелік нұсқаулар жасалған. Барлық губернияларда, уездерде әйелдер бөлімін құру партия тарапынан қолға алынған еді.

1922 жылы наурыз айының ортасында (мұрағат құжатында нақты 13 наурыз деп берілген [17]) Қыробкомда сүзек ауруының таралуына орай қазармалық тәртіп орнатылған. Штаттағы 48 қызметкердің 18 адамы жұмысқа шықпаған [18]. Бұл әсіресе жалпы бөлімнің жұмысы көп кедергі келтірді. Комитеттегі қызметкерлер бір-бірінің жұмыстарын алып жүруге мәжбүр болған. Бірақ жұмыстың қаншалықты дәрежеде қалпына келтірілгені туралы нақты мәлімет жоқ. «Известия ....» журналының жауы да бұлыңғырлау, ашып анығын жеткізбеген. Сүзек ауруынан айығып, қызметкерлердің жұмыс орындарына қайтып оралуы сәуір айына дейін созылған.

«Қырғыз (қазақ) халқының арасындағы негізгі жұмыс ережесі» атты ереже 1922 жылы 22 наурызда қабылданды. Онда мінадай міндеттерді жүктеген а) Жұмысшылар мен қырғызбатрактарын (қазақ) ұйымдастыру, ... г) ашығушыларға көмектесу және жағдайы жақсы аудандарға көшіруді ұйымдастыру, д) қырғыз жұмысшыларына бос жер үлестерін беру, ... ж) шама келгенше барлық болыстарда қырғыз (қазақ) халқының арасында іс-қағаздарды ана тілінде жүргізу ұйғарылсын, ... к) Қазақ тіліндегі басылымдарды күшейту, ... м) қазақтар арасындағы партиялық жұмысты күшейту, н) Қазақ жастары мен әйелдері арасында жұмыстарды күшейту, о) Сауатты қазақтарды жұмысқа тарту [19]. Баспа бетіне жарияланған осы ереге мұқият назар аударатын болсақ, қазақ ұлтына жағдай туғызғандай болып, партия өз саясатын тереңдете бастағаны аңғарылады. Жер мәселесін, тіл мәселесін шешкендей болып көрінеді. Мұрағат құжаттарын қарастырғанда іс-қағаздарды ана тілінде жүргізу тіпті болмаған секілді. Ондағы материалдардың басым көпшілігі орыс тілінде жазылған. Келесі партияның сұрқия саясаты қазақ сауаттыларын яғни зиялыларын партия қызметіне кеңес жүйесінің құрылысына тарту жүргізілді. Қыробкомда компартия мен қазақ зиялыларының арасында тартыс болып отырды. Компартия жұмыстың негізгі кедергі солардан деп түсіндірмекші болды. Ал партия қызметіне тартылған азаматтар Голощекин тұсында Қазақ өлкелік партия комитеті тұсында түрлі айыптар тағылып, қуғын-сүргінге ұшырай бастаған кезеңі еді.

«Известия ....» журналының ерекшелігі 1925 жылға дейін РК(б)П Қыробкомның Қазақ КСР-дегі (негізі дұрысы Қазақ АКСР-і болу керек) ұйымдастыру жұмысының жоспарлары жарияланып, үнемі партия қызметкерлерін баспа бетінде алдын ала таныстыратын.

1924 жылы «Известия ....» журналының мамыр айында жарық көрген № 1 санында «Жергілікті жерлерде жұмыстары жаңалау және күшейту» атты жарияда 1923 жылдың жазында Губкомның жұмысшы күшінен ажырап, қырғыз (қазақ) жұмысшыларын елемеушілік етек жайған. Оның арты ерегесу мен қақтығысқа ұласып партия жұмыстарына кедергі келтірілгендіктері айтылады. Сол себептен губкомның хатшысы қызметінен алынған[20]. Осындай жағдайда Орал губерниясына қазақ және орыс партия жұмысшыларын іс сапарға жіберу айдауға жіберу ретінде қабылданып, Қыробкомға қарсылықты күшейткен адамдар санын толықтырған. Тексеріс барысында партия жұмысы нашар, жұмыстарын атқаруға қауқарсыз екендігі анықталып, онда катал іс-шаралар жүргізуді қолға алған[21]. Мұнда басты тоқталып кететін мәселе журнал бетіне Қыробкомның жұмысындағы осындай келеңсіз мәселенің құпия түрде қалып қоймай ашық жариялануы. Бұл материалдың жариялануы 1924 жылы жүзеге асырылып отыр. Бірақ 1925 жылдан бастап мұндай материалдар, комитеттің келеңсіз жағдайлары жарияланбайтын болды.

1921-1923 жылдары «Известия ....» журналында Қыробкомның есептері ашық әрі толық жарияланатын. 1924 жылғы жарық көрген сандарында бұл ақпарат жарияланғанымен бұрынғыдай толық жарияланбады. 1925 жылы партия тарапынан катал бақыланып, тіпті журналдың шығуы үлкен мәселеге айналды. 1925 жылдың бірінші жартысында РК(б)П Қырғыз (Қазақ) облыстық комитеті РК(б)П Қазақ өлкелік комитеті болып өзгертілді. Сонымен қатар журналдың да атауы «Известия Казакстанского Краевого Комитета Российской Коммунистической Партии (большевиков)» болып өзгеріске ұшырады. 1925 жылдың қыркүйегінде Ф. Голощекиннің Қазақстанға бірінші хатшы болып келуімен байланысты «Известия Казакстанского Краевого Комитета Российской Коммунистической Партии (большевиков)» өз жұмысын тоқтатты.

Қортындылай келгенде «Известия ....» журналында компартияның және Қыробкомның қандай жұмыстар атқарғандығын, комитет құрылымындағы қызметкерлердің санын, комитет құрылымындағы әр бөлімшенің жұмыстары туралы материалдарынан, олардың дәрежесін сонымен қатар большевиктердің күшін, қауқарын, халықтың жағдайын, Қазақ өлкесіндегі ахуалды біраз анықтауға, үлесін қосады. Жалпы материалдар болмаса да кейбір таңдаулы материалдарды дерек көзі ретінде пайдалануға болады және бүгінгі уақытта тоталитарлық жүйе қысым жасап, әкімшіл-әміршіл идеологиясынан тыйым көрген деректерді қайтадан зерделеуге мүмкіншілік туғызып отыр.

1. ҚРПМ 140-қ., 1-т., 4-іс, 6-п.

2. ҚРПМ. 139-қ., 1-т., 6-іс, 46-п.

3. Абсеметова Жумакул. *Большевикский режим в Казахстане: становление и укрепление (1920-1933 гг.)*. Алматы: Қазақ университеті, 2007, 10-б.

4. // *Известия Областного Комитета и Оренбургского Губкома Российской Коммунистической партии. 1921 г. 15 сентября, № 14. 2-б.*

5. Сонда, 5-б.

6. *Коммунистическая партия Казахстана в документах и цифрах. Алма-Ата, Казахское государственное издательство, 1960. 61-б.*

7. Сонда, 60-б.

8. // *Известия Областного Комитета и Оренбургского Губкома Российской Коммунистической партии. 1921 г. 15 сентября, № 14. 21-б.*

9. // *Известия Областного комитета и Оренбургского Губкома Российской Коммунистической партии. 1922 г. 1 февраля, № 18, 1-б.*

10. ҚРПМ.139-қ., 1-т., 129-іс, 1-п.

11. // *Известия Областного Комитета и Оренбургского Губкома Российской Коммунистической партии. 1921 г. 1 декабря, № 16, 3-б.*

12. Сонда, 8-б.

13. // *Известия Областного Комитета и Оренбургского Губкома Российской Коммунистической партии. 1922 г. 1 января, № 17, 9-б.*

14. *Протоколы Первой областной киргизской конференции РК(б)П 11-18 июня 1921 г. Алма-Ата, «Казахстанское краевое издательство», 1935, 9-10 бб.*

15. // *Известия Областного Комитета и Оренбургского Губкома Российской Коммунистической партии. 1922 г. 1 января, № 17, 10-б.*

16. ҚРПМ. 139-қ., 1-т., 21-іс, 13-п.

17. ҚРПМ. 139-қ., 1-т., 26-іс, 10-п.

18. // *Известия Областного Комитета и Оренбургского Губкома Российской Коммунистической партии. 1922 г. 1 июня, № 20, 2-б.*

19. Сонда, 8-б.

20. // *Известия Областного Комитета РКП(б). 1924 г., май, № 1, 49-50 бб.*

21. Сонда, 50-б.

РЕСЕЙ ИМПЕРИЯСЫНЫҢ ХХ ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ БАТЫС СІБІР, АЛТАЙ АЙМАҒЫН ОРЫС ШАРУАЛАРЫМЕН ҚОНЫСТАНДЫРУЫНЫҢ ЖЕКЕЛЕГЕН ТАРИХЫ «ВОПРОСЫ КОЛОНИЗАЦИИ» ЖУРНАЛЫ МӘЛІМЕТТЕРІНДЕ (МАҚСАТЫ, БАРЫСЫ, НӘТИЖЕСІ)

Ғ.М. Қарасаев – т.ғ.д., профессор, ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институты, Астана

Автор в статье рассматривает проблему переселения русских крестьян на территории Западно-Сибирского и Алтайского края в нач. XX в. на основе материалов журнала «Вопросы колонизации».

The author in article considers a problem of resettlement of the Russian peasants in the territory of the West Siberian and Altai territory in the head of the XX century on the basis of Colonization Questions magazine materials.

Ресей империясының Батыс Сібір, Алтай аймағын отарлап, оны орыс шаруаларымен белсенді тұрғыдағы қоныстандыруы ХХ ғасырдың басында ерекше маңызға ие болғандығы белгілі. Бұл өлкені қоныстандыру арқылы оны толығымен орыстандырып, империяның ажырамас бөлшегі ету аталған ғасыр басында мемлекеттік маңызды іске айналды.

Осы мақсатты іске асыру жолында мемлекет тарапынан елдің орталық өңірлерінен шаруаларды селолары, қауымдарымен жіберіп, онда хуторлық шаруашылықтар негіздеу қолға алынды. Әрбір уездер сайын қоныстандыру комитеттері негізделіп, алдын ала жерлер дайындау, жаңа қоныстанушыларға жан-жақты жәрдемдер белгілеу жүйесі енгізілді. Осы тұрғыдағы қоныстандыру ісінің барысы, болашағы, алдағы атқарылар шаралар, т.б. ХХ ғасырдың басындағы арнайы шығарылып келген “Вопросы колонизации” журналында баяндалып, оған ресей қоғамының назары аударылды.

Атап айтқанда, көрсетілген журналдың 1907 жылғы санында [1] Н.Шуманның “К вопросу о землеустройстве и колонизация Сибири” атты хабарламасында “Сібірдің тұрғындары үшін егін шаруашылығына арналған жерлер қазіргі күні таусылған, - деп көрсетеді білетін адамдар, алайда Сібірдің егін шаруашылығына қолайлы өңірлері осы мерзімге дейін аз қоныстандырылған, экономикалық жағынан әлсіз және мәдениеті дамымаған өңір ретінде белгілі. Жүйеленбеген, толығымен экстенсивті ауыл шаруашылығы, сонымен қатар көптеген жерлердегі игерілген тың жерлердің болуымен ерекшеленеді.

Мемлекеттің Сібірге деген саясаты ... – Сібір Еуропалық Ресейге бағынышты дәрежеде болуы керек. Сондықтан да мемлекеттің Сібірдегі барлық шаралары толығымен Еуропалық Ресейдің саяси және экономикалық мүдделері тұрғысында бағаланады. Ресейдің Еуропалық бөлігін қылмыстық топтардан тазалау қажет болды. Себебі Сібір ұзақ уақытқа дейін жер аудару орны ретінде қарастырылып келді. Оброктық және орман шаруашылығынан табысты молайту қажет болғанда шаруаларға арналған қазыналық жерлер (Сібірден, -Ғ.Қ.) анықталды. Ақыр соңында үкіметтің жоспары бойынша әр кезеңдегі Еуропалық Ресейден мемлекеттің орталығындағы экономикалық және жерге деген талаптар негізінде туған наразылық пен келіспеушілік біртіндеп шаруаларды әр мерзімде Сібірге қоныс аудару немесе Ұлы Сібір жолын жандандыру да Сібірдің мүддесі емес, Еуропалық Ресейдің қуатын арттыру мүддесіне бағындырылды” [1.3-4], - делініп, аталған өңірді одан ары игерудің қажеттігі көрсетілді.

“... Шаруалар Оралдан арғы жерлерге рұқсат берілмегендігіне қарамастан ағылып, өздеріне ұнаған жерлеріне орналаса бастады. Омбы мемлекеттік орындары бұған еріксіз көніп қана қоймай, сонымен қатар қоныстанушылардың жаңа жерлерге орналасуын реттеу ісіне араласуға мәжбүр болды. Сібір темір жолының салынуы үкіметтің қоныстанушыларға жер бөлу қызметін неғұрлым белсенді тұрғыда жүргізіп, оларды орналастыруға жағдай жасауларына мүмкіндік туғызған себептердің біріне айналды.

1902 жылғы Полтава және Харьков губернияларындағы шаруа тұрғындарының арасындағы үнемі орын алып отырған жердің жетімсіздігі аграрлық толқулар жер иеленушілердің алаңдаушылығын тудырып, аталған өңірлердегі тұрғындар санын реттеуді қажет етті. 1904 жылғы 6 мамырдағы заң осы саясатты реттей отыра аз қоныстанған шет аймақтарды отарлау міндетін қойды” [1.112], - деген деректер ХХ ғасыр басындағы Сібірді орыс шаруаларымен қоныстандырудың империя үшін қажеттігін айқындай түсетіндігі белгілі.

Журналдың көрсетілген санындағы “Движение переселенцев в первой половине 1906 года” атты жазбада: “Жапониямен болған соғыстың салдарынан 1904-1905 жылдары Сібірге қоныс аудару оның алдындағы жылдармен салыстырғанда едәуір азайды. Егер де 1901-1903 жылдары Челябинск арқылы 80-нен 86 мыңға дейін қоныс аударушы өтсе, 1904 жылы Челябинск тіркеу орнынан 29895 адам, ал 1905 жылы 26880 адам өтті.

Сібір темір жолы бойымен қатынастың ашылуы қоныстанушылар санын арттыру керек еді. Шындығында да солай болды. Жарты жыл ішінде Челябинск тіркеу орны арқылы Сібір және Далалық облыстарға 76291 екі жынысты қоныс аударушы, 28512 жеке қоныс аударушылар (ходоктар) және де 1633 адам уақытша еңбек етуге келді, ал барлығы Челябинск арқылы 106406 адам өтті.

... 1906 жылға барлық анықталған жерлердің ішінде қоныстандыру қорына 28,7% жер, ал Орта Сібірде 18,6% жер өтті. Солардың ішінде:

Дайындалған жаңа жер көлемдері: Тобол губерниясында 42,7%, Томскде 6,6% болды. Осылардың ішінде Тобол губерниясының Есіл (Ишим), Туринск, Тоқалы, Тарск, сонымен бірге Тобол уезінің орманды-далалы аймақтары қоныстануға арналған жердің үлкен көлемін берді. Атап айтқанда 2293701 десятина жер берген аталған губерния 3092019 десятина жер берген Ақмола облысынан ғана кейін қалады.

Тарск уезіндегі (Тобол губерниясы,-Ф.Қ.) қоныстандыруға қолайлы жерлер барлығы 1500000 десятинаны құрайтын Рыбинск-Қарғалы орманды-батпақты өңірінен айқындалды” [1. 222, 232-233] - деген құнды мәліметтер белгілі болса, қоныстандыру шараларын іске асыру мақсатындағы “1907 жылға Азиялық Ресейге қоныстандыруға арналған жалпы қаржы сомасы 19200283 руб. 78 копейка болып, биылғы жылғы (1906 жылғы,-Ф.Қ.) қаржыдан 4 есе (4767381 руб.) көп болды” [1. 279], - деген дерек империяның жаңа өлкелерді орыстандыруға айырықша маңыз бергендігін айқындай түседі.

“Вопросы колонизации” журналының келесі санындағы [2] А. Успенскийдің “Действительность, а не мечты” атты шолуында: “Сібірдің ең қоныстандырылған бөлігінің 61430000 десятина жерінде барлығы 2375400 екі жынысты адам ғана орналасқан. Көрсетілген жағдайда (Сібірдегі қоныстанушылардың аздығынан,-Ф.Қ.) мәдениет пен ілгерлеу аса баяу дамиды, себебі осындай қашықтықтағы адамдардың бір-бірімен байланысының өзі бар пайдалы уақыттарының үштен екісін алады” [2.18], - делініп, өлкені болашақтағы одан ары кенінен, екпінді тұрғыда қоныстандырудың қажеттігі насихатталса, В.Кузнецовтың “Экономические результаты переселения в Сибирь и Степной Край” атты талдауындағы: “Сібірді мемлекеттік тұрғыда отарлаудың басталуы қазыналық шаруаларға Сібірге қоныс аударуға рұқсат берілген өткен жүз жылдықтың (XIX ғасырдың,-Ф.Қ.) 40-жылдарынан орын алады. Осы отарлаудың нәтижесінде 40-50 жыл ішінде 60000 шаруалар қоныстандырылды. ... Тюмень және Челябинск арқылы 1885-1892 жылдар аралығында өткен орыстардың саны 329000 адамға жетті.

Ұлы Сібір (темір,-Ф.Қ.) жолын салғаннан кейін Ресейдің азиялық өңіріне қоныс аудару қарқыны арта түсті. (Нәтижесінде,-Ф.Қ.) 1893-1902 жылдары Сібір мен Дала өлкесіне 1410000 адам өтті, одан кейінгі жылдардағы қозғалыс саны төмендегідей болды: 1893-1906 жылдары аралығында Сібір және Дала өлкесіне 158000 жанұядан тұратын 474000 ер жынысты адам қоныстандырылды” [2.69,80], - деген анықтамалардан Сібірді орыстандырудың XIX ғасырдың соңы - XX ғасырдың басындағы барысын көруге болады. Осы журналдағы “1885-1907 жылдар аралығында Сібірге 260000 жанұя өтті” [2. 110], - деген дерек те көрсетілген уақыттағы Сібірді қоныстандырудың ауқымдылығын аша түседі.

“... Сібір темір жолы Комитетінің, - деп жазады М. Соколов өзінің журналда жарияланған “Современное положение переселенческого дела и его нужды” атты мақаласында,- алғашқы жылғы онжылдық мерзімдегі қоныстанушыларды жеткізудегі (1885 жылғы 9 мың екі жынысты адамнан 1894 жылғы 56 мың адамға дейін) қызметі жылдам өсіп, оның нәтижесі 1895 жылы 102000 адамға, ал келесі бесжылдықта одан да артып, 1900 жылы (ходоктарды есептемегенде) 166000 адамға жетті.

... Жыл өткен сайын жағдай күрделене түсті. Себебі, ауыл шаруашылығына қолайлы, сонымен қатар тікелей қоныстанушылар өтетін жол бойындағы жерлер біртіндеп азайды.

... Челябинск және Сызрань тіркеу орындары мәліметтеріне орай қоныстанушылар және жеке келушілер қозғалысының көлемі осы жылдың 10 айында (1 қазанға) 555682 екі жынысты адам, атап айтқанда қоныстанушылар - 410904 адам (соның ішінде 66183 жанұя және 4836 жеке адамдар) және 144778 жеке қоныс аударушылар (ходоктар) болды.

... Қоныстанушылардың негізгі бөлігі (барлық қоныстанушылардың 67,4%) Чернигов, Могилев, Киев, Полтава, Воронеж, Витебск, Харьков, Минск, Тамбов, Орлов және Курск губернияларынан келгендер.

Өздерінің артық тұрғындарын Оралдан ары жіберуші губерниялардың саны 1981 жылғы 17-ден биылғы жылы 47-ге жетті.

Осы жылғы қоныс аударушылар легінің келген аудандары ... төрт Сібір губерниясының далалы және орманды далалы өңірлері, соның ішінде Алтай округі, ... аталғандармен қатар Ақмола және Торғай облыстары барлық қоныстанушылардың 96,1% қабылдады.

... Қоныстандыру қорын арттыруға арналған ... шаралар қазіргі жылы жоспарланған 200 мыңнан гөрі 290 мың немесе өткен жылдан үш есе артық (97 мың қоныстанушылар бөлігі) қоныстанушылар бөлігін дайындауға мүмкіндік берді.

Қайтадан анықталған қоныстандыру қаржысы 26 миллион рубль мөлшерінде бекітілді, соның ішінде 1908 жылға арналған қоныстандыру қызметінің міндетіне, анығында: 1-ден- 400000 қоныстандыру бөліктерін ... дайындау; 2-ден- 70000 жаңа қоныстандыру жанұяларын орналастыру жатты” [2.152, 163, 165, 167, 171, 185].

Мемлекеттің Сібірді қоныстандырудың 1907 жылғы қорытындысына арналған анықтамасында: “Аса мол көлемдегі қоныстанушылар қозғалысы (421000 екі жынысты адамнан және 145000 жеке келушілерден (ходоктардан) тұратын 68000 жанұя) болды.

Өткен жылдың 11 айында Челябинск арқылы шығысқа қарай 145000 ходоктар өтіп, олардың әрқайсысы үш шаруа жанұяларының өкілдері ретінде есептеліп, олар арқылы орыс шаруалар қауымы үкіметтен ... егіншілікке жарамды 10 миллион десятина жер талап етті.

1907 жылдың 1 қаңтарына Қоныстандыру Комитетінің қарауында 1906 жылы ұйымдастырылған, алайда игерілмеген 96000 қоныстандыру бөліктері қалды, алайда оның 30000 Далалық облыстарда тіркелмей тұрып жатқан тұрғындарды орналастыруға қажет болды.

... Шындығында да, Қоныстандыру Басқармасы ... жаңа жер қорын 200000 адамдық бөлікке дейін жеткізуді жоспарлады.

Осындай белсенді жер дайындау жұмыстары Томск губерниясының қазыналық бөлігінде, соның ішінде Каинск уезінде жүргізіліп, ходоктарды әсіресе 1906 жылы зерттелген даланың құнарлы жерлері мол 16000-нан астам жер бөлігі дайындалған Юдинск болыстығы қызықтырды.

Жүргізілген белсенді шаралардың нәтижесінде бір ғана Томск ауданында аталған губернияда ... 1893 жылдан бастап дайындалған қосымша жер көлеміне сәл ғана жетпейтін қоныстандыру бөліктерін дайындаудың мүмкіндігі туды.

Жер дайындау жұмыстарының нақты қорытындысы 105598 қоныстандыру бөліктерімен белгіленіп, оның 45780 бөлігі губернияның қазыналық өңірінен, ал 60918 бөлігі Алтай округі жерлерінен дайындалды.

... Сібірдегі қоныстандыру ісі өзінің ауқымдылығы жағынан ... 1907 жылдағыдай аса ірі көлемге жеткен емес. 1904-1905 жылдардағы орыс-жапон соғысы кезіндегі қозғалысқа кедергі келтірілуі, Еуропалық Ресейдегі егіннің шықпауы, ... 1907 жылғы жаңа жерге орналасуға ниет етудің санының еселеп артуына әкелді.

... 1907 жылғы 10 айда, яғни 31 қазанға дейін Сібірге 411229 қоныстанушылар және 145218 жеке келушілер, барлығы 556447 екі жынысты адам, яғни, 1899 жылмен салыстырғанда 2,8 есеге көп өтті. ... Тіпті 1906 жылдан 1,9 есе артық болды”, -[2. 369, 370, 373, 375, 392] делініп, Сібірді орыс шаруаларымен қоныстандырудың ХХІ ғасырдың басындағы Ресей империясы үшін маңыздылығы көрсетілген.

Журналдың осы санында 1908 жылға қоныстанушыларды белгіленген жерлеріне жеткізуге арналған ерекше Кеңес мәжілісінің мазмұны жарияланып, онда: “Қоныстанушыларды толығымен негізгі жерлеріне темір жол арқылы жеткізу мақсатында алдағы жылдың 15 наурызынан 15 маусым аралығында қоныстанушылар қозғалысының ең көп орналасқан ауданындарындағы (Вязьма-Пенза, Бахмач-Воронеж, Харьков-Балашов, Грязи-Воронеж-Козлов. Балашов- Ртищево-Пенза,-Челябинск-Обь-Иннокентьево) арнайы және өзекті станцияларға өзара келісілген кесте арқылы Пенза-Челябинск, Обьқа – 6, Обь-Иннокентьевск және Ртищево-Пенза-4 және тағы да жүйелерде күніне 2 поездан жіберу;

Сібірдегі қоныстанушылар қозғалысын ретке келтіру мақсатында: Обь, Ертіс ... өзендері арқылы қоныс аударушыларды тасу үшін жергілікті кеме иелерімен келісім жасау” мәселелері қойылды.[2.414,416]

Жерге орналастыру және жер ісі Бас Басқармасының бастығы князь Б.А.Васильчиковтың Мемлекеттік Дума комиссиясының 1907 жылғы 5 желтоқсандағы қоныстандыру ісіне арналған сөзіндегі: “(Сібірге шаруаларды қоныстандыру,-Ғ.Қ.) қарқыны:

1906 жылға дейін орташа 2,5 миллион рубль

1906 жылы 5,6

1907 жылы 13,5

1908 жылы 19

Қоныстанушылар туралы келесі анықтамалар:

1906 жылға дейін орта есеппен 11 мың жанұя-66 мың адам

1906 жылы 30 мың жанұя-180 мың адам

1907 жылы 68,5 мың жанұя-400 мың адам

Жоспар бойынша 1908 жылға 70 мың жанұя – 420 мың адам

1907 жылдың 1 қаңтарынан 1 қарашасына дейін темір жол арқылы батыстан шығысқа қарай барлығы 556 мың адам, соның ішінде 145 мың ходоктар және 411 мың қоныс аударғандар тасылды. Бұл сандар 1906 жылғы қоныс аударғандардан 2,5 есе артық болып, соңғы 14 жыл көлеміндегі қоныстандыру қозғалысының 40% құрады” [2. 419], - деген мәлімдемеден ХХ ғасыр басындағы Сібірді орыс шаруаларымен қоныстандырудың мемлекеттік бағдарламасының нақты орындалу барысы белгілі болады.

Ал, “Жерге орналастыру және жер ісі Бас Басқармасының” 1907 жылғы 2 қарашадағы кеңесіндегі: “Биылғы (1907 жылғы,-Ф.Қ) дайындалған және бұрынғы жылдардан қалған жер қоры толық қоныстандырылып, 1908 жылдың 1 қаңтарына 50000 қоныстандыру бөліктері дайындалуы мүмкін.

Жерге орналастыру мен жер ісі ведомоствосының міндеті - көрсетілген жылға (1908 жылға,-Ф.Қ.) 350000 адамдарға арналған жер бөлігін дайындау болып табылады.

... 1908 жылға қоныстандыру қозғалысының көлеміне келсек, қажетті жерді анықтау жұмыстарының барысына орай (87000 жанұяға) 1908 жылға кемінде 60000 жанұя немесе 360000 екі жынысты қоныстанушыны күтуге болады.

... Ведомостваның есебі бойынша 350000 ер адамға арналған қоныстандыру бөліктері егіншілік шаруашылығының екінші кезеңіне (тамыз айы) сай келеді.

Орманды-далалы аудандар

Тобол губерниясы

Тоқалы уезі 10000 бөлік

Иштим уезі 4700

Тюмен 1000

Барлығы 15700

Томск губерниясы

Барнаул уезі 10000 бөлік

Змеиногорск 5000

Томск және Мариинск уездері 8500

Барлығы 23500 бөлік”

[448,449,463-464] - деген баяндаулардан Батыс Сібір, Алтай аймағын болашақтағы орыстармен қоныстандырудың көлемі айқындала түседі.

“Вопросы колонизации” журналының келесі санында [3] жарияланған Д.Флексоронның “Переселенческое дело в Сибири” атты жазбасындағы: “... 350000 қоныстандыру бөліктерін дайындау және 60000 жанұяны қоныстандыру арқылы Қоныстандыру Басқармасының 19 миллион рубльдік және өткен жылмен салыстырғанда 7 миллионға артық барлық сома жұмсалып болды.

... Тамыз айына дейін барлық қоныстандыру аудандарында (қоныстандыру жабылған Түркістан мен Кавказдан басқа) ходоктарды орналастыруға арналған 200 мың артық немесе 3 миллион десятинадан ары жер бөліктері дайындалды. Жекелеген аудандар бойынша бұл қор төмендегідей тұрғыда бөлінді:

Аудандар бөліктер

Тобольск 12500

Томск 30000

Осы жылға атқарылған жер анықтау жұмыстарының нәтижесінде 15 қыркүйекке дейін 5592226 десятинанан құрайтын 313659 қоныстанушыларға арналған жер бөліктері дайындалды.

1908 жылғы қоныстандыру науқанының жалпы қорытындысы:

Биылғы жылғы (1 қарашаға Оралдан ары өткендердің жалпы саны 728804 екі жынысты адам, соның ішінде 639870 қоныс аударушы және 88934 ходоктар болды. Жыл аяғына дейін бұл сан мөлшермен 760000-ға дейін өсіп, өткен жылмен салыстырғанда (577 мың адам) 180 мың адамға немесе 32 %-ға артық болды.

1908 жылғы Оралдан ары өткендердің жалпы санының басым бөлігі (639870 адам немесе 87,8%) жанұялық қоныс аударушыларды құрады.

(Қоныстанушылардың Сібірдегі орналасқан негізгі аймақтары, - Ф.Қ.) орманды және орманды-далалы төрт Сібір губерниялары, соның ішінде негізінен Алтай округі (қоныс аударушылардың жартысына жуығы).

Қоныстандыру Басқармасының қарамағындағы биылғы жылғы жер көлемі (1908 жылғы,-Ғ.Қ.):

- 1.1907 жылдан қалған дайындалған жер бөліктері 75000
  2. 1908 жылға дайындалған жер бөлігі (15 қыркүйекке) 317955
- Барлығы 392955

Аталған қордан айқындалғаны:

1. Жерге орналастыру комиссиялары және земстволардың ходоктар тобына және жекелеген ходоктарға арналған жерлері:

- А. Көктемгі қор бойынша 25408 бөлік
  - Б. Күзгі қор бойынша 154440 бөлік
- Барлығы 179848 бөлік

2. Жергілікті жерлерінде жанұя болып тұрып, құжатсыз келгендер үшін:

- А. Көктемгі қорды бөлгенде 25000 бөлік
  - Б. Күзгі қорды бөлгенде 90000 бөлік
- Барлығы 2698498 бөлік

Яғни, жоғарыдағы барша жер қорын пайдалануда көрсетілген бөлу бойынша артық қалғаны 123107 бөлік” [3.209, 215, 331-332,333], - деген анықтамалар Ресей империясы тарапынан Сібірдің барша аймақтарын орыстандыру ісінің әр жыл сайын қарқын алып отырғандығын көрсетеді.

Журналда Томск губерниясы бойынша 1908 жыл мерзіміндегі жер бөлу партиясының жұмыс нәтижелері жарияланып, оның қорытындысы бойынша:

Барлығы 73692 бөлік, соның ішінде қоныстанушылар үшін 367, хуторлық 31, кесінді 18, қосымша 10 жер бөліктерінен тұратын барлығы 1170350 десятина көлемдік, соның ішінде 1012809 десятина қолайлы жер анықталып, [3.336] қоныстанушыларды орналастыруға дайындалған.

Ал журналдың аталған санындағы: “Қоныстандыру Басқармасының 1909 жылға арналған қаржы мөлшері 23277125 рубль деп белгіленіп, 1908 жылғы қаржыдан (19159125 рубль) 4118000 рубльге (22%) артық болды.

Отарлауға қажетті жаңа аудандарды анықтау мақсатында 1909 жылға өткен жылғы 17-ге қарағанда ... 26 экспедиция дайындау жоспарланды. Экспедицияларға (әр экспедицияға орташа 17300 рубльден) 450000 рубль сұралып, 6000000 десятина жерді зерттеу жоспарланды” [3.353], деген мағлұматтар Ресей империясы тарапынан Сібірді отарлау ісінің уақыт өткен сайын белсенділік алып отырғандығын дәлелдейді.

“Вопросы колонизации” журналының 1908 жылғы шығарылған санындағы [4] жарияланған мақалалар, деректердің де негізі Сібірді отарлап, оны одан ары орыстандырудың мүдесіне, бұл істі кең ауқымды тұрғыдағы жүргізудің жолдарын айқындауға арналған.

Атап айтқанда, журналдағы Н.Минконың “Переселенческое движение за 1907 год” атты шолуында: “Өткен жылғы қоныстандыру қозғалысы болмаған дәрежедегі жоғары көлемділігімен, атап айтқанда шығысқа қарай Челябинск арқылы өткен 561307 екі жынысты және Челябинскіні айналып өткен 24257 екі жынысты адам болуымен (ерекшеленді,-Ғ.Қ.).

Есепті жылдағы өткендердің 73,3% жанұялықтар, яғни 411266 екі жынысты адамды құрайтын 67155 жанұя болды. Ходоктар 145691 немесе 26% және ақыр соңында 4350 адам немесе өз жанұяларының артынан немесе алдын ала келген жеке орналасушылар болды” [4.1], деп көрсетілсе, А. Успенскийдің “Предстоящие задачи по землеустройству в Сибири (техническая сторона дела)” атты жазбасында: “1907 жылға қазыналық жерлерге 622380 десятина қолайлы, қолайсыз жерлерді қамтыған 405017 адамдық 1686 селения негізделді. ... Алайда осы мерзімге 300 мың адамдық 4,5 миллион (десятина,-Ғ.Қ.) қолайлы және қолайсыз жерлерге орналасқан 1000-ға жуық селения өмірге келді. Яғни 1909 жылға 1 миллион адамды құрайтын, немесе барлық уездердегі селениялардың 25% болатын 3000-ға жуық селения пайда болды” [4.54], - деген мәлімдеменің өзі-ақ XX ғасыр басындағы Сібірді орыс шаруаларымен қоныстандырудың жергілікті тұрғындар үшін алапатын дәлелдей түседі.

Аталған журналда жарияланған С.Велецкийдің “Записки переселенческого чиновника” атты баяндамасында Сібірді отарлаудың тарихы аталып, оның болашағы сараланған. Онда көрсетілгеніндей: “Сібірді ішкі орыс губернияларынан келіп жатқан шаруалар арқылы отарлау оның Ресейге қосылуының ең алғашқы кезеңінен басталды және алғашында екі бағытта жүргізілді:

1. 1899 жылғы күшін жойғанға дейінгі қылмыскерлерді күшпен жер аудару, және 2. Осы күнге дейін жалғастырылып келе жатқан Еуропалық Ресейдің тығыз қоныстандырылған аудандарынан шыққандарды өз еріктерімен қоныстандыру.

Қоныс аудару ісін ұйымдастыруда (жаңадан келушілердің, - Ғ.Қ.) Сібір темір жолы арқылы өту

кезінде оларға қызмет көрсету мақсатындағы қоныс аудару шенеуніктері және медицина қызметкерлері тарапынан ерекше ұйым құрылды. Бұл ұйым қоныстанушылардың ешқандай кедергісіз және қолайлы жағдайда өтуіне бақылау жасайды, сонымен қатар осы мақсатты іске асыру үшін бүкіл Сібір темір жолы және темір жолдан бастау алатын қоныстандырылмаған жолдар бойларына орналасқан уақытша тұрақтар арқылы оларға дәрігерлік-азық-түліктік көмек көрсетуге бақылау жасайды” [4.194, 201].

”Вопросы колонизации” журналының 1909 жылғы шығарылымындағы [5] Степнойдың “Колонизация и железные дороги” деген талдауында: “Оралдан арғы жерлерге қоныс аудару мемлекеттің өмірдің көп салалы және күрделі себептері негізінде жыл өткен сайын артып келеді.

Жапониямен соғысқа дейін қоныстандыру ісі жылына 200 мың адам мөлшерінде болса, 1906 жылы қоныстандыру толқыны 400 мың адамға жетті, 1907 жылы 500 мың және 1908 жылы 700 мыңнан асты.

Қоныстандыру ісіне бөлінген мемлекеттік қарыз (кредит) 1905 жылға дейін жылына 2 миллион рубльді құрады. 1906 жылы қоныстандыру ісіне 5 миллион рубль бөлінді, 1907 жылы 11 миллион рубль және 1908 жылы 19 миллион және 1909 жылы 23 миллион рубль сұралып отыр.

Өзінің ұлан-ғайыр жер көлемінде Сібір оның байлығына қызығатын Азияның тығыз қоныстандырылған елдерімен шектеседі. Орыс мемлекетінің алдында Сібірдің табиғи байлығын пайдалануды кеңейту және тереңдету ғана емес, бұл өлкені мәңгілікке бекіту міндеті тұр. Бұл міндетке кең ауқымды отарлау арқылы жетуге болады.

Сібірді қоныстандыру онымен танысқалы сияқты алғашында сол мерзімдегі жалғыз ғана мүмкіндік болған байланыс түрі ретіндегі өзен жүйелері бойлары арқылы жүзеге асырылды. Уақыт өте келе Ұлы Сібір темір жолы тартылғаннан кейін Ұлы Сібір жол жүйесі ұйымдастырылды. Сібірді қоныстандыру осы жол жүйесі арқылы іске асуда. Ұлы Сібір жолынан оңтүстікке және қырғыз даласына қарай қоныстанушылар жылжыды” [5.242, 244, 245], - делініп, өлкені отарлаудағы темір жолға жүктелер міндеттер айқындалса, “1908 жылғы қоныстанушылар қозғалысы аса үлкен мөлшерге жетіп, (атап айтқанда,-Ф.Қ.) өткен жылдың 1 қаңтарынан 31 желтоқсанға дейін Челябинск арқылы батыстан шығысқа 716589 екі жынысты адам өтті’ [5.407], деген деректер осы бағыттағы атқарылған істердің нәтижелілігін дәлелдей түседі.

Андрониковтың [6]“Тобольская губерния, как районы колонизации. Распределение переселенческих участков Тобольской губернии на группы по естественно-историческим условиям” деген талдауындағы: “... Сібірдегі қоныстандыру бөліктерін негізінен үш топқа бөледі: далалық, орманды-далалық және орманды.

(Атап айтқанда,-Ф.М.) Тарск уезінде 39 жер бөлігі далалы топқа жатқызылған. ... Тобол губерниясында таза далалық бөліктер жоқ. Тек Сібір темір жолымен ұласатын Тоқалы уезі Андреев болыстығында 33 бөлік бар. Тобол губерниясының барлық оңтүстік бөлігі Ишимнің (Есіл,-Ф.Қ.) далалық, ал одан ары жалғасатын Барабы орманды-далалы (аймағы,-Ф.Қ.)

Тобол губерниясының қоныстандыру бөліктері аталған топтар бойынша пайыздық көрсеткішпен төмендегідей болды.

	Бөліктер	Пайызбен	Қанша адамға арналған бөліктер
Орманды-далалы	590	48 %	115896
-			
орманды	641	52 %	65330
Барлығы	1231	100 %	181226”

[5.58-59], және М.Шкуновтың “Заселение Алтайского округа” атты мақаласындағы: “1908 жылы қоныстандыру ұйымдарының жер дайындау жұмыстары Барнаул уезінің Құлынды даласы мен Змеиногорск уезіндегі Белағаш даласында жүргізілді. Біраз мөлшердегі бөліктер Бийск уезіндегі жерге орналастырудан қалған аймақтардан және Кабинеттің Кузнецк уезіндегі бос жерлерден негізделді.

... Томск губерниясындағы орналастырылмаған қоныстанушылар 454142 адамды, соның ішінде 237652 ер адамнан тұратын 80746 жанұя болды” [6.113,125], - деген мағлұматтардан ХХ ғасыр басындағы Алтай аймағын орыс шаруаларымен қоныстандырудың барысын айқындауға болады.

Журналдың осы санында Сібірді, соның ішінде Алтайды қоныстандырудың 1910 жылғы қорытындысы беріліп, онда баяндалғанындай: “Өткен 1910 жылғы Сібірдің барлық аймақтарына орналасқан қоныстанушылардың саны қазіргі күні нақты айқындалып. 80580 жанұядан тұратын жарты миллионға жуық (465000) екі жынысты адамдардан тұрады. Қоныстанушылардың басым бөлігі бұрынғыдай Томск губерниясына (32000 жанұя) келді”. [6.403,458]

“Вопросы колонизации” журналының 1912 жылғы санындағы [7] И.Введенскийдің “Землеустройство

и колонизация” атаумен берілген шолуындағы: “... Маңызды аграрлық шаралар жарық көргеннен кейін 1907 жылы өз орындарынан жылжуға біржарым миллион адам тілек етіп, оның 427 мыңы сол жылы өз жоспарларын іске асыра білді.

Қоныстанушылардың, сонымен бірге ходоқтардың негізін таяуда аграрлық тәртіпсіздіктер орын алған губерниялар, атап айтқанда Чернигов, Киев, Воронеж, Полтава, Харьков, Тамбов, Орлов, сонымен бірге Витевск, Минск, Могилевск губерниялары берді. Аталған губерниялардан келушілер барлық қоныстанушылардың 65% және ходоқтардың 60%-ға жуығын құрайды.

(Нәтижесінде,-Ғ.Қ.) келесі жылдың басына Сібірде осының алдындағы мерзімде өз еріктерімен келіп, орналастырылмаған 90 мыңға жуық жанұя немесе жарты миллионға жуық адам болды” [7.64-65], - деген анықтаулар да Сібірді қоныстандырудың Ресей империясы тарапынан кезек күттірмес іске айналғандығын айғақтай түседі.

“Жалпы алғанда қаралып отырған мерзім көлемінде,-деп жазады Н.Турчанников өзінің “Характерные черты русского переселения до проведения Сибирской железной дороги и в последующей за ее сооружением период” атты талдауында, - (1860-1897 жж.) Перм, Вятск, Тамбов, Самара, Пенза, Орынбор, Саратов, Қазан, Симбирск, Нижегородск, Астрахань және Уфа губернияларынан Оралдың арғы жағына 633863 екі жынысты адам өтіп, 1897 санақ бойынша Оралдың арғы жағына орналасқан барша тұрғындардың 1400715 екі жынысты адамын немесе 45,7% Еуропалық Ресейдің 50 губерниясынан келгендер құрады.

... Сібір губернияларына келетін болсақ, қоныстанушылардың басым бөлігін аталған мерзімде Томск губерниясы қабылдаған. Санақ қарсаңындағы Ресейден келгендердің 548126 екі жынысты адамы осы округке орналасты, соның ішінде оның 67421 Курск губерниясынан, 58767 – Тамбов, 51959 – Перм, 48538 – Воронеж... губернияларынан келгендер болды” [7.214, 215, 216, 217]. Нагнибеданың анықтауы бойынша (Не переписанные переселенцы Томской губернии в 1910 году) “1909 жылға тіркелген өз еріктерімен келген 80746 жанұялар 1911 жылдың басына 251682 екі жынысты адамнан тұратын 45668 жанұясы жерге орналастырылмады” [7.283].

Аталған журналда жарияланған: “Қоныстандыру Басқармасының есебі бойынша 1912 жылға 27955000 немесе 1911 жылға босатылғаннан 852056 рубль артық қаржы сұралып отыр.

Ведомства арқылы 1912 жылғы қоныстандыру ісіне арналған бүкіл қоныстандыру қаржысын орындауға арналған алға қойылған міндеттің негізі: 1. 1275000 десятина мөлшеріндегі 100000 қоныстандыру бөліктерін дайындау болды.

... Қоныстандыру қозғалысы ең ауқымды болған 1908 жылы бұл көрсеткіш 700000 екі жынысты адамға жетті.

... Қоныстандыру басқармасының қаржылық мәліметтерінен белгілі болғанындай, 1907-1911 жылдары 2280000 адам қоныс аударды, осылармен қатар биылғы жылы бір бөлігін ерте қоныстанушылар жерлерінде орналастыру арқылы 400000 адамды қоныстандыру жоспарланып отыр. Яғни, жалпы қоныстанушылар саны 2600000 адамға дейін жетеді.

... Мемлекеттік Кеңестің Екінші Департаменті жеке адамдар қаржысына үкіметтің кепілдігі негізінде Бийск арқылы өтетін 1: Ново-Николаевск-Барнаул-Семипалатинск... темір жолын салуды қолдады” [7.299,303,339,381,435], - деген деректер де Сібір, Алтай өңірін Ресейлік отарлаудың көлемін айқындай түссе, Мемлекеттік Думаның мүшесі, епископ Митрофаньның: “Сібірге ... келетін болсақ,... қоныстандыру отарлау қызметінің барлық қызметі, осы алыс аймақты метрополиямен қосу, оны жалпыресейлік өмірмен байланыстыру, осы арқылы мәңгілікке ешқандай да басқа жаулаушыларға мүмкіндік бермейтін орыстық иелік ету ... ” [7.395] деген сөзі Сібірді отарлау ісінің нақты мақсатын аша түседі.

Журналдың одан кейінгі санындағы [8] В.Тресвятскийдің жазуынша “Қоныстандыру қозғалысының келесі саласы – өз еркімен қоныстану мемлекеттікпен қатар жүріп, өзінің көлемі жағынан соңғысынан жиі асып түсті” [8. 62].

Осындағы Г.Гинстің “Переселение и колонизация” атты мақаласында: “Қоныстандыру Басқармасының қаржысына арналған түсіндірме жазбада қоныстандыру саясатының басты міндеті еңбекке бейімділерді өз отандарынан жылжытып, шет аймақтарды орыс адамдарымен қоныстандыру болып табылады. Ал мемлекеттік Думаның 1912 жылғы мамырдағы жалпы жиналысында Мемлекеттік Дума мүшесі Волков-2-ші қоныстандыру саясаты өзіне адам еңбегін қажет ететін бос жатқан аймақтарды қоныстандыру және отарлау болып табылады деп көрсетті.

3 - Мемлекеттік Думаның бірінші және соңғы күндері “Азиялық Ресейді қоныстандыру” деген ұран тасталды.

... Сібірді отарлау ... Ресей үшін үлкен саяси маңызға ие.

Орыс шаруасы толығымен жартылай тағы номадты адам деп есептемейді,” [8.76,85,100] деп жазып, Сібірді бағындырудағы орыстық үстемдікті айқындап берді.

“Қоныстандыру Басқармасының қаржылар жобасында 1913 жылға 28127723 рубль ұсынылған. Аталған ұсыныс қазіргі 1912 жылғы қаржыдан 1007730 рубльге немесе 3,7 % артық.

Жердің тығыздығын елеулі тұрғыда азайту немесе жекелеген губернияларда осындай тығыздықты сезіну Сібірге 2,5 миллион адамның немесе 1,5 миллион жанұяның кетуі негізінде іске асырылды.

1906-1911 жылдар аралығындағы қоныстандыру Еуропалық Ресей үшін емес, Сібірдегі қоныстандырылған аймақтар үшін аса маңызды орын алды. Біздің орыстарды қоныстандыруды қажет ететін негізінен алғанда мәдениеттен тыс, жартылай бұратаналар мекен еткен бос, шекараға таяу ешкім пайдаланбаған 20 миллион десятинаға дейінгі тайга мен далалық жерлер 2,5 миллион адамнан тұратын 400 мың жаңа шаруалар шаруашылығы негізделуі арқылы мәдениетке тартылатын болады.

Бұрынғы Сібір магистралы мен басты кеме қатынасына жарамды өзендер қазірдің өзінде қоныстанушыларға толған: қоныстандыру мақсатындағы жаңа жүйелер салудың қажеттігі туды. Қоныстандыру толқыны ... қалың тайга мен игерілмеген далаға дейін жетті. Осыған орай көптеген қоныстар темір жолдар мен өзендерден аса алыс жерлерге орналасқан, олардың шаруашылықтарының өнімдерін өткізу және одан ары даму мүмкіндігі аталған қоныстанушыларды ресейлік және шетелдің сату аймағына қосу үшін жаңа темір жол салуды кезек күттірмейтін міндетке айналдырады.

1911 жылдың 4 маусымындағы Министрлер Кеңесінің (шешімімен,-Ф.Қ.) бекітілген Сібір жолымен қатар қоныстанушылар орналастырылған қырғыз даласы мен Алтай арқылы өтетін Оңтүстік Сібір магистралы осы жылдың күзгі мерзімінде Сібір темір жолының Татар станциясынан Каин уезінің тығыз қоныстандырылған бөліктері арқылы Құлынды даласына терендеп ене отыра жаңа қала Славгородқа, ... Ақмоладан (Оңтүстік Сібір жүйесіндегі жоспарланған станция) Спасск мыс зауытына дейін” (жететін болады, - Ф.Қ.) [8.386, 389, 392-393] - деген айқындамалар Сібірді қоныстандыру ісінің көрсетілген мерзімдегі барысына сараптама береді.

Басылымның одан кейінгі [9] санындағы: “...Айтылған ұсыныстар негізінде Министрлер Кеңесінің тікелей жарлығымен қазынаның Оңтүстік Сібір темір жолы магистралы қаржысы есебінен Алтай облысының оңтүстік шекарасынан немесе Семей қаласынан Орскіні айналып өте отыра Ұлы Сібір жолына қосылатын жол салуға кірісу. ...

Орскіден Семейге дейін 1618 шақырымға созылатын оңтүстік Сібір магистралының құны комиссияның есебі бойынша 116235000 рубль болды. Жолдың жалпы пайдасы 13553922 рубль, немесе әр шақырым бойынша 8377 рубль болады деп жоспарланды.

... Кең байтақ, алайда әзірге бос жатқан Оңтүстік Сібір далалық аймақта қызмет етуге арналған жаңа Оңтүстік Сібір темір жолы өлкені қоныстандыруға жеңілдік әкеліп, оны жаңа өмірге шақырады және жалпы орыстық талапқа қосылуға ықпал етеді.

... Өткен жылдардағы қоныстандыру ісінің барысына қарайтын болсақ, қоныстандыру бөліктерін темір жол және су жолдарымен және сауда орталықтарымен байланыстыру мақсатында Қоныстандыру Басқармасы арқылы 1906-1912 жылдар аралығында 11705 шақырым тасты жолдар тартылып, 7913 әр түрлі құдықтар қазылды, 530 православьелік приходтар ашылды, ақшалай қаржы, қоғамдық ұйымдар, арқылы 348 шіркеу мен сиыну үйлері салынды, 334 ағарту үйлері мен мектептер негізделсе, 1910-1911 жылдары министрлік тарапынан 452 және приходтық 54 мектептер, 500 медициналық орындар іске қосылды.

... 1912 жылғы қоныстандыру қозғалысы өткен жылмен салыстырғанда 33,5 мың екі жынысты адамға артық болды. (1912 жылы Оралдан ары өткен ходоқтар мен қоныстанушылар саны 259,5 мың адам болса, 1911 жылы 226 мың.)” [9.105, 107, 108, 110, 205, 207, 342] деген сараптамалар Сібір, соның ішінде оның Батысы, Алтай аймағын орыстандыру қарқынының уақыт өткен сайын артып, оны одан ары бағындырудың келешектегі атқарылар істерін белгілейді.

“Вопросы колонизации” журналының 1916 жылғы [10] жылғы санындағы; “Шаруалардың Оралдан ары өтуінен басталған қоныстандыру қазір аса ауқымды мемлекеттік іске айналды”; “Таяуда Ново-Николаевск қаласынан ... Сібір магистралын Обь өзені арқылы Ертістегі Семеймен жалғастырылатын Алтай темір жолының құрылысы аяқталды”; “Заң шығару орындарының қарауына ұсынылған Қоныстандыру Басқармасының 1915 жылға арналған қаржысы соғыс уақытының жағдайымен ескеріліп, 27139018 рубльге, немесе 1914 жылдағыдан 3090306 рубльге кем тұрғыда белгіленді” [10.22,282], - деген деректер де Сібірді отарлаудың жүйелі түрде, ешқандай да бәсеңдеместен әр жыл сайын іске асырылып, оған империя тарапынан үнемі басты назар аударылғандығын бекіте түседі.

Журналдың одан кейінгі жариялымындағы В.Савицкийдің “Смета переселенческого Управления в

период третьей Государственной Думы” деген талдауында: “1896 жылы Ішкі Істер Министрлігі жанындағы Қоныстандыру Басқармасы құрылды ... Орташа алғанда 1893-1905 жылдар аралығындағы қазынаның қоныстандыру ісіне бөлген қаржысы жылына 2,4 миллион рубльден айналды.

... 1907 жылы Сібірге 576000 адам өтті. (Қоныстандыруға арналған қаржы 2504 мың рубль). ... 1908 жылы қоныстанушылар одан да көп болды. 758000 адам (1909 жылға 2976 мың рубль).

... 1909 жылы қоныстанушылар саны біршама төмендеп, 707000 адам болды. 1910 жылы қоныстандыру ісіне бөлінген (қаржы,-Ғ.Қ.) 3687 мың рубль”, [11.43-44] - деген деректер берілсе, одан кейінгі: “1913 жылы Сібірге қоныс аударушылар мен ходоқтардың саны 337252 екі жынысты адам болды. 1914 жылға ходоқтар мен қоныс аударушылардың қозғалысы 336409 адамдық санды көрсетті” [11.178], деген мағлұматтар барша Сібір аймағын толығымен орыстық етудің барынша іске асырылғандығына айғақ болады.

Қорыта айтқанда, “Вопросы колонизации” журналындағы жарияланған жоғарыдағы сараланған деректер арқылы Ресей империясының Батыс Сібір, Алтай аймағын отарлауының мақсаты, барысы, көлемі айқындала түседі.

Осындай отарлаудың нәтижесінде Сібірді мекендеуші барша түркі тектес байырғы тұрғындармен бірге халқымыздың Орта жүзі рулары ең құнарлы жайылымдықтарынан айырылып, орыс қоныс аударушыларының кіріптарлық жағдайдағы жалданушыларына айналды, олардың басым бөлігі көрші елдерді паналауға мәжбүр болды.

Яғни, аталған өңірді ресейлік жаулау арқылы оны толығымен орыстандыру оның барша байырғы тұрғындарының, соның ішінде ұлтымыздың өткенінің нәтижесі ауыр зардаптарға әкелген қасіретті тарихы болып табылады

1. Вопросы колонизации №1. 1907., Сборник статей с картой диаграммой. Редакция О.А.Шманского. - Спб., 1907, С.316.

2. Вопросы колонизации . Периодический сборник под редакцией А.В.Успенского и Г.Ф.Чиркина. №2, 1908.-Спб., 1908, С.792.

3. Вопросы колонизации. Периодический сборник Г.Ф.Чиркина и Н.А.Гаврилова №4, Спб., 1908, С.364

4. Вопросы колонизации, №3, 1908 год. Периодический очерк под редакцией Г.Ф.Чиркина и А.В.Успенского.-Спб., 1908. С.322.

5. Вопросы колонизации. Периодический сборник под редакцией Г.Ф.Чиркина и Н.А.Гаврилова. №5, 1909, С.430.

6. Вопросы колонизации. Периодический сборник под редакцией Г.Ф.Чиркина и Н.А.Гаврилова, №9 1911год.-Спб., 1911, С.461.

7. Вопросы колонизации. Периодический сборник под редакцией Г.Ф.Чиркина и Н.А. Гаврилова, 1912, №11, Спб., 1912, С.435.

8. Вопросы колонизации. Периодический сборник под редакцией Г.Ф.Чиркина и Н.А.Гаврилова. №12, Спб., 1913, С.436.

9. Вопросы колонизации. Периодический сборник под редакцией Г.Ф.Чиркина и Н.А. Гаврилова. 1913, №13,Спб., 1913, С.470.

10. Вопросы колонизации. Периодический сборник под редакцией Г.Ф.Чиркина и Н.А.Гаврилова, №18,1916 г. Спб., 1916, С.305.

11. Вопросы колонизации. Периодический сборник под редакцией Г.Ф.Чиркина и Н.А.Гаврилова, 1916, №19, Спб., 1916, С.280.

ТРУДЫ ВОЕННЫХ И УЧЕНЫХ ИСТОРИКОВ О ВОЕННОМ ИСКУССТВЕ ЧИНГИСХАНА: ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ ОБЗОР

Д.К. Майхиев – докторант Национального университета обороны

Мақалада Шыңғысханның әскери өнеріне тарихнамалық шолу жасалады. Сондай-ақ әскери ғалымдар мен зерттеушілердің көшпелі халықтырдың әскери ісіне арналған еңбектері сарапталып, соның негізінде моңғолдардың әскери өнері тарихының өзекті мәселелері бойынша кешиенді зерттеу және жүйелеу жұмыстары жүргізіледі.

The historiography review of art of war of Ghinghiz khan is conducted in this article. Analysed researches of soldiery scientists and specialists in military business of nomads on the basis of that a complex study and systematization of source base are conducted on actual questions of history of Military art of Mongols.

Изучение военного искусства Чингисхана – основателя великого монгольского государства, формирование и накопление военно-исторического знания о нем в настоящее время актуально т.к. обобщение накопленного исторического знания позволит получить новые научные результаты о военном искусстве монголов, которые в эпоху Чингисхана покрыли себя неуязвимой славой. «Весь XIII в.

проходит в мире под знаком невиданных по размаху завоеваний Монгольской империи, которые некоторые исследователи справедливо сопоставляли с эпохой великого переселения народов» [1, с. 181].

Анализ литературы о Чингисхане и его завоеваниях показал, что авторы, как правило, руководствовались разными взглядами о монгольском кочевом обществе, исходя из собственных сформированных представлений, относительно того, как должен выглядеть рассказ о Чингисхане и каким общественным запросам (установкам) оно должно было быть подчинено.

В то же время анализ литературы о Чингисхане и его завоеваниях выявил, что в основном все авторы при рассмотрении военных успехов Чингисхана говорят о нем как о личности «... понуждаемого и ведомого небесами», ... на завоевание мира» [2, с. 3].

Одним из первых военных историков составивший труд о военном искусстве Чингисхана является генерал-лейтенант М.И. Иванин [3].

Отдельные вопросы стратегии и тактики монголов рассмотрены генералами и военными учеными, такими как: А.А. Свечин [4], Е.А. Разин [5], Н.П. Михневич [6]. Особого внимания требует краткий исторический очерк генерал-майора Е.В. Александрова [7] по военно-инженерному обеспечению войск. Вопросы военной хитрости монголов рассмотрены генералом армии В.Н. Лобовым [8].

Оружие монголов по археологическим материалам исследовано российским ученым Ю.С. Худяковым [9]. Энциклопедического характера исследование о военной державе монголов проведено Р.П. Храпачевским [10], другой его научный труд подготовлен по аутентичным источникам [11].

История отдельных боев и сражений рассмотрено В.Л. Карнацевичем [12] и содержатся в сборнике Р.В. Светлова [13].

Особое место в изучении военной истории занимают труды казахстанских военных и ученых историков по военному делу монголов при Чингисхане.

Казахстанскими исследователями по военной истории монголов являются: К.Р. Аманжолов и генерал-лейтенант А.Б. Тасбулатов [14], З. Қинаятұлы [15], А.К. Кушкумбаев [16], К.С. Ахметжан провел исследование по этнографии традиционного вооружения казахов [17], Т.К. Алланиязов опубликовал очерки о военном дела кочевников [18].

Особо следует отметить коллективный военно-исторический труд военных и ученых историков Института истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова [19].

Труды военных и ученых историков по военному искусству Чингисхана в рассматриваемой литературе представляют его различно. Одни авторы представляют развернутую информацию, и их сведения представляют определенный интерес для исследователей, другие авторы ограничиваются только кратким обзором отдельно взятого вопроса относительно рассматриваемой нами темы. Однако объединяет эти труды то, что мы находим в них разрозненные сведения по истории подготовки и применения вооруженных сил монголов, что отвечает нашим научным интересам.

Рассмотрим некоторые из них как наиболее интересных для нашего исследования. Так как они содержат значимый объем исторической информации о военном искусстве Чингисхана и сделаем попытку через краткий обзор этих работ показать особенности истории подготовки и применения вооруженных сил монголов.

Как ранее мы писали, одним из первых и важных исследований о военном искусстве Чингисхана является труд генерал-лейтенанта М.И. Иванина «О военном искусстве при Чингисхане и Тамерлане», впервые изданного в 1875 г. [3, с. 28-133].

Значимость труда М.И. Иванина заключается в том, что оно при любых исторических обстоятельствах до настоящего времени не потеряло своей актуальности.

Известный ученый-историк, доктор исторических наук, профессор Ж. Касымбаев во вступительной статье ко второму изданию книги М.И. Иванина отметил: «... книга военного исследователя М.И. Иванина, которую мы однозначно рекомендуем к печати в том виде, каком она вышла в 1875 году, весьма полезное издание в контексте верного восприятия военного искусства народов Центральной Азии и их полководцев: Шынгыс хана и Тимура (Сахиб Кирана)» [20, с. 13].

Труд генерал-лейтенанта Иванина М.И. входит в число основных источников в изучении военного искусства Чингисхана.

«Потомственный дворянин, выходец из традиционной военной касты, окончивший кадетский корпус М.И. Иванин, в дальнейшем внимательно изучал вопросы военной истории центральной Азии. Участник Хивинской экспедиции ... Иванин в то время внимательно, по крупицам собирал и изучал разнородные сведения о военно-политической истории малоизвестного региона.

М.И. Иванин и со своей административной службой также был связан с Казахстаном и Средней

Азией. В 1853 г. он был назначен советником Министерства государственных имуществ, в подчинении которого находился Временный Совет по управлению Внутренней Киргизской, или Букеевской ордою. В том же году он стал управляющим советом вполне зависимого от упомянутого министерства учреждения.

... Свое пребывание на казахской земле он заодно использовал и для углубления своих познаний о древней, малознакомой для русских читателей истории восточных районов империи» [20, с. 5-6].

Как видно из вышесказанного, генерал-лейтенант М.И. Иванин занимал высокие военно-административные должности. Обладал соответствующими военными знаниями о военном искусстве своего времени, имел большие научно-исследовательские способности, позволившие ему проанализировать в своем труде историю войн монголов – завоевания Чингисханом и его первыми приемниками территории Китая, Центральной Азии и Восточной Европы.

М.И. Иваниным рассмотрены законы и военные учреждения, правила и военная политика Чингисхана в отношении организации вооруженных сил в период военного времени на основе трудов европейских историков XIX века.

По утверждению члена военно-ученого комитета главного штаба, генерального штаба генерал-лейтенанта, Князя Н.С. Голицына (апрель 1875 г. [21, с. 20]) труд М.И. Иванова «... имеют двойное, весьма важное значение; общеисторическое и собственно военно-историческое, как в отношении к истории Азии и Европы вообще, так и к истории России в частности. В общеисторическом отношении он имеет то значение, что исследует одну из самых страшных, но и изумительных эпох истории, когда едва не исполнились мечты некоторых завоевателей о покорении мира или по крайней мере Азии и Европы. В военно-историческом же – то, что Чингисхан ... совершил свои громадные завоевания, не с правильно устроенной пехотой, как греки, римляне и позднейшие завоеватели, а с конницей, хотя и среднеазиатских кочевых народов, но вовсе не с нестройной и беспорядочной ордою, а напротив – с правильно, хотя и своеобразно, устроенными и отлично-дисциплинированными армиями, ставшими выше современных азиатских и европейских. И это – по единственной причине необыкновенных личных, государственных, политических и военных дарований, гениальных Темудзина или Чингисхана ... достойных стать наряду с величайшими полководцами истории» [21, с. 18-19].

Так, «... в XIX в. видные представители русской историографии всерьез задумывались над феноменом личности Шынгыс хана, его прославленных багадуров ... И вот в 1875 г. в Петербурге выходит сочинение известного военного историка М.И. Иванова» [20, с. 5], и этот труд генерал-лейтенанта М.И. Иванова была высоко оценена его современниками.

Все вышесказанное еще раз говорит, что в настоящее время труд М.И. Иванова является ценностью военно-исторической литературы, раскрывающий вопросы истории подготовки и применения вооруженных сил Чингисханом и его первыми приемниками в завоевательных войнах со странами Центральной Азии и Восточной Европы.

Следующая известная книга генерал-майора А.А. Свечина «Эволюция военного искусства» содержит отдельную главу о военном искусстве Востока [4, с. 135-146].

Автор видный военный теоретик по военному искусству и один из крупных стратегов начала XX века, в своей работе раскрывает основные этапы становления стратегии на примерах крупнейших битв древности, средневековья, нового и новейшего времени.

В своей книге генерал-майор А.А. Свечин рассмотрел отдельные вопросы особенностей стратегии и тактики монголов, несмотря на небольшой объем материала, ее характерной особенностью является точная формулировка автора о тех или иных положениях военного искусства монголов, что позволяет исследователю рассматривать содержание книги с новых позиций.

Широкий кругозор генерал-майора А.А. Свечина, его компетентность в вопросах военного искусства средневековья и нового времени позволили ему рассматривать способы применения вооруженных сил в сравнительном анализе. На пример, А.А. Свечин рассмотрел осадное искусство монголов по сравнению с военной подготовкой крымских татар в войне против российской армии в XVIII в. притом указывая преимущества монголов в ведении военных действий в завоевательных войнах на Руси [4, с. 139-140].

Генерал-майор А.А. Свечин обратил внимание и на особенности стратегии Чингисхана, он его называет «Азиатской стратегией», особенность которого заключается в учете огромных территорий и расстояний. Войска преодолевали эти расстояния на вьючном транспорте, и «... была не в силах организовать правильный подвоз с тыла; идея о переносе базирования на области, лежавшие впереди, лишь отрывочно мелькающая в европейской стратегии, являлось основной для Чингис-хана. База впереди может быть создана лишь путем политического разложения неприятеля; широкое использование средств, находящихся за фронтом неприятеля, возможно лишь в том случае, если мы найдем себе в его тылу

единомышленников. Отсюда азиатская стратегия требовала дальновидной и коварной политики; все средства были хороши для обеспечения военного успеха. Войне предшествовала обширная политическая разведка; не скупилась ни на подкуп, ни на обещания; все возможности противопоставления одних династических интересов другим, одних групп против других использовались. По-видимому, крупный поход предпринимался только тогда, когда появлялось убеждение в наличии глубоких трещин в государственном организме соседа» [4, с. 141].

Так, генерал-майор А.А. Свечин рассматривая особенности азиатской стратегий, предположил и другие особенности, которые позволили Чингисхану (в дальнейшем и его первыми приемникам – Д.М.) завоевывать громадные пространства и усиливать свои вооруженные силы за счет материальных, людских и интеллектуальных ресурсов противника.

«...азиатская стратегия видела в пространственной длительности наступления элемент силы. Чем больше продвигался в Азии наступающий, тем больше захватывал он стад и всяких движимых богатств; при низкой обороноспособности, потери наступающего, от встречаемого отпора были меньше, чем нарастание силы наступающей армии от втягиваемых, кооптируемых ею местных элементов. Военные элементы соседей наполовину уничтожались, а наполовину ставились в ряды наступающего и быстро ассимилировались с создавшимся положением. Азиатское наступление представляло снежную лавину, все нараставшую с каждым шагом движения. В армии Батгя, внука Чингиз-хана, завоевавшей в XIII веке Россию, процент монголов был ничтожен – вероятно, не превышал пяти; процент бойцов из племен, завоеванных Чингизом за десяток лет до нашествия, вероятно, не превышал тридцати. Около двух третей представляли тюркские племена, на которые нашествие непосредственно перед тем обрушилось к востоку от Волги и обломки коих понесло с собой. Точно также в дальнейшем и русские дружины составляли заметную часть ополчения Золотой Орды» [4, с. 140-141].

Данное утверждение генерал-майора А.А. Свечина доказывает о существовании гениального полководческого таланта у Чингисхана, который физико-географические условия Азиатского региона превратил в один из главных факторов боевой мощи вооруженных сил монгольского государства и своих величайших военных побед. Так «Чингиз-хан (1161 – 1227) завоевал Китай и Хорезм – современный Туркестан. Его внук Батый завоевал Россию (1237 – 1240) и опустошил Польшу, Силезию, Моравию и Венгрию. Не сила европейского феодализма вынудила его уйти за Волгу, а необходимость принятия участия в спорах о престолонаследии среди других потомков Чингиз-хана» [4, с. 142].

Дальнейший анализ трудов о Чингисхане показал, что вооруженная организация монгольского государства при Чингисхане и их военное искусство в завоевательных войнах были рассмотрены в трудах профессора, генерал-майора Е.А. Разина «История военного искусства VI – XVI вв.» [5, с. 202-249].

Особенностью работы генерал-майора Е.А. Разина в изучении вооруженной организаций монгольского государства является выделение характерных черт военного искусства монголов, вытекающие из особенностей общественного развития монгольских племен. Как видно, что основными источниками для автора были труды известных историков-востоковедов Владимирцова Б.Я., Грекова Б.Д., Якубовского А.Ю. и другие.

Особо необходимо отметить, что в работе генерал-майора Е.А. Разина рассматривается не только организация монгольского войска, но и боевой порядок, который состоял из трех главных частей (крыльев). У каждого крыла был свой авангард, кроме того выделялся общий авангард и резерв. Авангард войск выдвигал вперед сторожевые посты, таким образом, боевой порядок имел большую глубину и обладал значительной ударной силой и обладал устойчивостью [5, с. 208].

Важно и то, что автор раскрывает особенности ведения разведки на тактическом и стратегическом уровне и другие меры направленные на разложения политического руководства противника до начала военных действий. Обосновывая, что основной целью монгольского командования является введение в заблуждения противника и предусматривалось внезапность нападения.

«Началу войны предшествовала тщательная разведка противника. Одновременно проводилась работа по его разложению, создавались продовольственные базы, принимались меры к тому, чтобы ввести противника в заблуждение.

... монголы тщательно изучали свои будущие театры военных действий и организовывали глубокую стратегическую разведку. Маршруты их походов проходили по территориям с обильным травяным покровом, что давало возможность питать большую массу лошадей» [5, с. 208].

При встрече с войсками противника монгольские командование предпринимали все меры для окружения противника, для этого устраивали преднамеренный отход мелкими подразделениями и заманивали противника в засаду. Монголы наблюдали за противником, при обнаружении потери

управления и расстройтва боевых порядков в войске противника, на них действовало как сигнал для нападения с последующим полным разгромом противника.

«Монголы стремились бить противника по частям, заставляя его расплыть свои силы. Широко практиковались засады, неожиданные нападения, заманивания противника преднамеренным отходом с внезапным переходом в наступление. Монголы хорошо маневрировали на поле боя. Они окружали противника с флангов и тыла, засыпали его тучами стрел и затем уничтожали в рукопашном бою. Для окончательного поражения противника организовывалось преследование» [5, с. 209].

Завершая рассмотрение труда генерал-майора Е.А. Разина необходимо отметить, что в определенной степени эта работа дополняет работы других авторов по вопросам военного искусства. Он освещает историю подготовки и применения вооруженных сил, через историю войн монголов в Азии с Хорезмом. Основной темой генерал-майора Е.А. Разина является военный поход монголов в Европу, начало которого было положено полководцами Чингисхана Субэдэй-батыром и Джебе-нойоном известным в истории боем на Калке в 1223 г.

Значимы и другие исследования российских авторов, например труд Астайкина А.А. «Не успеха бо исполчится противу имь...»: русские и монголы в походе и битве на Калке (апрель-июнь 1223 г.), в котором автор более подробно освещает историю этого боя на основании летописей и достижения современной науки [22].

Военный историк высокого профессионального уровня генерал-майор Михневич Н.П. является автором научного труда «История военного искусства» [6, с. 122-125], он, в своей работе коснулся вопросов военного искусства восточных народов. Изложение и объем представленного автором материала позволяет нам сказать, что она представлена как материал справочного характера. Она не раскрывает по существу интересующие нас сведения, однако мы сверяем некоторые данные с его результатами.

Генерал-майор инженерных войск Е.В. Александров в кратком историческом очерке «Военно-инженерное обеспечение» изложил вопросы инженерного обеспечения в X – XVI вв. [7, с. 10-28], в котором он приводит сведения о полководцах Чингисхана.

Полководцы монгольской армии владели знаниями исправления дорог, мостов, устройства переправ, строительства мостов на судах, применяли плоты, владели осадным искусством и т.д. Сведения, приводимые автором, во многом помогают дать правильную оценку военному искусству монгольских войск. При этом следует сказать, что знание военно-инженерного дела является одним из ключевых вопросов военного искусства, о важности военно-инженерного дела в военных действиях, в XIX веке выдающийся русский инженер-фортификатор Теляковский А.З. писал: «... фортификация есть наука самостоятельная, однакож она тесно связана с двумя другими военными науками, Стратегией и Тактикой. Тактика и Стратегия назначают места для действия войск; дело Фортификации посредством укреплений приспособить эти места к выгоднейшему действию войск» [23, с. 16].

Исследование генерала армии В.Н. Лобова «Военная хитрость в истории войн» [8] является актуальной научной работой, раскрывающий сущность и роль военной хитрости в военном искусстве полководца.

Благодаря исследованию генерала армии В.Н. Лобова мы имеем наглядные исторические примеры применения военной хитрости в военных действиях в истории мировых войн и в том числе войн монголов, которые широко применяли военную хитрость.

Автор книги «Военная держава Чингисхана» Храпачевский Р.П. [10], рассматривает особенности государственного механизма монгольской империи, а также вклад монголов в развитие военного искусства средневековья.

Обращая внимание на стратегию, тактику и осадные средства монголов XIII века, которые были успешно применены ими в ходе завоевательных походов на территории Китая и в Средней Азии.

Важный военно-исторический труд автора позволяет объяснить влияние Монгольской империи на формирование российской государственности.

Значим труд Р.П. Храпачевского для военных и историков «Армия монголов периода завоевания Древней Руси» [11] рассматривается им как история создания военной организации мировой империи Чингисхана и его первых приемников.

Данная книга, как мы понимаем, является логическим продолжением предыдущего труда автора, и ценность этих работ в военно-исторической литературе состоит в том, что в разработке материалов привлечены аутентичные источники, малодоступные другим исследователям.

Труды «Все величайшие сражения» В.Л. Карнацевича [12] и «Великие сражения Востока» Р. Светлова

[13] рассмотрены нами потому, что описываемые ими результаты отдельных военных действий монголов позволили выявить особенности военного искусства Чингисхана:

- по применению вооруженных сил при взятии крупных городов;
- в организации полководцами Чингисхана отдельно взятой битве, имевшей в истории войн величайшие значения.

Совместный научный труд двух авторов К.Р. Аманжолова и А.Б. Тасбулатова «Қазақстанның әскери тарихы» т.е. («Военная история Казахстана») [14], книга является одним из популярных изданий на военную тему в Казахстане, на государственном языке.

Ученые-исследователи в содержание материала привлекли обширный круг источников, по-новому осмысленный и адаптированный для изучения в высших военных учебных заведениях республики.

В сравнительно-историческом исследовании «Институт облавных охот и военное дело кочевников Центральной Азии» Кушкумбаева А.К. [15], рассматриваются проблемы и особенности становления и формирования военного дела в кочевых обществах Центральной Азии. Ключевые вопросы изучения автора – это военная организация, тактика ведения боевых действий, оружейный арсенал и институт облавных охот, выполнявший функции подготовки вооруженных сил в древних и средневековых кочевых организациях.

В книге историка К.С. Ахметжана «Этнография традиционного вооружения казахов» [16], представлено традиционное вооружение казахов как составная часть культуры народа и рассматривается автором история казахского оружия как инструмент, выполняющий разнохарактерные социокультурные функции. В этой же работе автор уделил внимание и оружию монголов [16, с. 68-69], которое было широко распространено в монгольский период в истории стран и народов Евразийского пространства. Автор дает некоторые интересные пояснения по оружейному делу.

Таким образом, изучение военного искусства Чингисхана – основателя великого монгольского государства, формирование и накопление военно-исторического знания о нем в настоящее время актуально.

Обобщение накопленного исторического знания позволит получить новые научные результаты о военном искусстве Чингисхана.

В процессе работы над историографическим обзором была выявлена многополярность в оценке деятельности и роли Чингисхана, но вместе с тем, историографический обзор позволил констатировать о всемирно признанном факте - о роли Чингисхана в создании Великой Монгольской империи, ее вооруженных сил которое оказало влияние на развитие, формирование многих народов в Евразийском пространстве.

1 Венков А.В., Деркач С. В. Великие полководцы и их битвы. Ростов н/Д: изд-во «Феникс», 1999. – 384 с.

2 Тарнбул С. Армия Монгольской империи / С. Тарнбул; Пер. с англ. Г.Г. Вершубской; Худож. А. МакБрайд. – М.: ООО «Издательство АСТ»; ООО «Издательство Астрель», 2003. – 47, [1] с.: цв. ил. – (Военно-историческая серия «СОЛДАТЪ»).

3 Иванин М. О военном искусстве при Чингисхане и Тамерлане. 2-е изд. – Алматы, «Санат», 1998. – 240 с.

4 Свечин А.А. «Эволюция военного искусства». – М.: Академический Проект; Жуковский: Кучково поле, 2002. – 864 с.

5 Разин Е.А. История военного искусства VI – XVI вв. С.-Пб.: ООО «Издательство Полигон»; 1999. – 656 с.

6 Михневич Н.П. История военного искусства / Н.П. Михневич. – М.: Эксмо, 2008. – 448 с.: ил. – (Мировая история).

7 Александров Е.В. Военно-инженерное обеспечение (Краткий исторический очерк). Военное издательство МО СССР. – М.: 1946. – с. 72.

8 Лобов В.Н. Военная хитрость в истории войн. – М.: Воениздат, 1988. – 192 с., 16 л. ил.

9 Худяков Ю.С. Вооружение кочевников Южной Сибири и Центральной Азии в эпоху развитого средневековья. – Новосибирск: Издательство института археологии и этнографии СО РАН, 1997. – 160 с.

10 Храпачевский Р.П. Военная держава Чингисхана / Р.П. Храпачевский. – М.: АСТ: ЛЮКС, 2005. – 557, [3] с. – (Военно-историческая библиотека).

11 Храпачевский Р.П. Армия монголов периода завоевания Древней Руси / Р.П. Храпачевский. – М.: Квадрига, 2011. – 264 с. – (Забытые войны России).

12 Карнацевич В.Л. Все величайшие сражения / В.Л. Карнацевич. – М.: АСТ; Харьков: Фолио, 2008. – 541, [3] с.: ил.

13 Великие сражения Востока: сборник / ред.-сост. Светлов Р.В. – М.: Яуза: Эксмо, 2009. – 416 с. – (войны мечей).

14 Аманжолов К. Р., Тасбулатов А.Б. Қазақстанның әскери тарихы. – Алматы: «Білім», 1999. – 320 бет, суретті.

15 Қинаятұлы З. Шыңғыс хан Бірінші кітап. – Алматы: «Арда», 2008. – 432 бет, Жапсырмалы.

16 Кушкумбаев А.К. Институт облавных охот и военное дело кочевников Центральной Азии. Сравнительно-историческое исследование. – Кокшетау: Келешек – 2030, 2009. – 170 с.

17 Ахметжан К.С. Этнография традиционного вооружения казахов. – Алматы: «Алматыкітап» ТОО, 2007. – 216 с., ил.

18 Алланиязов Т.К. Очерки военного дела кочевников Казахстана. Фонд «XXI век». Алматы, 1997. 94 с.

19 Исторический опыт защиты отечества. Военная история Казахстана: Учебное пособие для курсантов военных училищ и студентов гражданских учебных заведений / Составители: П.С. Белан, Т.Б. Балакаев. – Алматы: «БОРКИ», 1999. – 352 с.

20 Касымбаев Ж. Вступительная статья о военном искусстве и о книге М.И. Иванина о великих полководцах средневековья в Центральной Азии / Иванин М. О военном искусстве при Чингисхане и Тамерлане. 2-е изд. – Алматы, «Санат», 1998. – С. 3-14.

21 Голицын Н.С. Предисловие / Иванин М. О военном искусстве при Чингисхане и Тамерлане. 2-е изд. – Алматы, «Санат», 1998. – С. 15-20.

22 Астайкин А.А. «Не успеха бо исполчитися противу имь...»: русские и монголы в походе и битве на Калке (апрель-июнь 1223 г.) / Военное дело Улуса Джучи и его наследников: Сборник научных статей / Отв. ред. А.К. Кушкумбаев. – Астана: Фолиант, 2012. – 376 с.

23 Из истории русского военно-инженерного искусства. Сборник статей. Военное издательство Военного Министерства Союза ССР. – М.: 1952. – 152.

ОРТА ҒАСЫРЛЫҚ ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНДАҒЫ МЕМЛЕКЕТТІК ҚҰРЫЛЫМ ЖӘНЕ БІЛЕУШІ

Д.Ж. Молдабаева – Ph.D. Сүлейман Демирел университеті

В данной статье рассматриваются символы правителя и государственности в средние века. А так же мы дали пояснение на слово: «кұт», который первоначально означал правящего человека в древнетюркском языке. Начиная с древнейших времен тюркские племена создавали государства и правили ими. Их власть достигла столь обширную территорию, которая простиралась на востоке до Китая, на западе до Европы, на севере до Сибири и на юге до Черного Моря.

This article maintains the administration system of Turkik countries and the understanding of it. Also we gave an interpretation of «Kut» which means the ruler of the state. Since the ancient times Turkish tribes created the states and reigned over them. Their power reached extensive territory, which stretched in the east to China, in the west to Europe, in the north to Sibirya and in the south to the Black Sea.

XXI ғасырдың жаңалықтарының арасында «ұлттық тарихқа қайта бет бұру» тәрізді жағымды жайттарда болып жатыр. Кеңестік дәуірде биліктің беделсіз құралына айналған тарих, тәуелсіздікпен бірге жаңарып қайта туғандай болды. Капиталистік қоғамда немесе демократиялық ақша қоғамында тарих сияқты қоғамның гуманитарлық ғылымдары сұраныстан түсіп қалды. Жұрттың бәрі шетінен заңгер, экономист немесе шет тілі мен халықаралық қатынас сияқты заман талабына сай, болашағы бұлынғыр емес мамандықтарды жағалай бастады. Халықтың рухани жан дауасы және сол жанын зерттейтін ғылым салалары көзден ырақ, көңілден жырақ қалып қойғандай болды бір сәт. Ел басымыз Н.Назарбаевтың тарихымызды ұлттық тұрғыдан зерттеп-зерделеу туралы пікірі түрлі бастамаларға мұрындық болды. 2004 жылы ел басының бастамасымен негізгі приоритеті *тарих пен мәдениет* ескерткіштерін қалпына келтіру, реставрациялау, консервациялау және мұражайландыру болып табылатын «Мәдени мұра» Мемлекеттік бағдарлама жасалып, қабылданды.

Бағдарламаны жүзеге асыру жылдарында тарихқа, археологияға, этнографияға, жаңа энциклопедиялық сөздіктерге байланысты 537 кітап бір жарым миллионнан астам тиражбен шығарылды. Олардың арасында: «Бабалар сөзі», құрамына Еуропа, Америка, Австралия, Африка, Азия мемлекеттерінің әдеби шығармашылығы кіретін «Әлемдік әдебиет кітапханасы», «Қазақ әдебиетінің тарихы», «Қазақ халқының ежелгі заманнан қазіргі кезге дейінгі философиялық мұрасы», «Әлемдік мәдениеттанушылық ойлар», «Экономикалық классика», «Әлемдік философиялық мұра» сериялары кездеседі. Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының ежелгі және орта ғасырлар бөлімінің қызметкерлері «Қазақ мемлекеттігінің тарихы (ежелгі және орта ғасырлар)» атты монографиялық еңбек жазды. Бұдан басқа мәдени мұра бағдарламасы аясында қазақ тарихына қатысты дерекнамалар жинағы да жарық көрді.

Осы сияқты жаңа деректік қор негізінде заман талабына сай тарихи зерттеулер жүргізу нәтижесінде, бүгінгі тарих ғылымының өзекті мәселесіне айналып отырған, «Қазақ мемлекеттілігі» мәселесі туралы

жаңаша пікірлер айтылуда. Тарихты тұтастай алып қарасак, ежелгі заманан бастап адамдардың бір байрақ астына бірігуі, мемлекет, халық, ұлыс, ұлт қағидаларының қалыптасуы бір-бірімен тығыз байланысты әрі бірін-бірі толықтыра отырып жалғасатын үрдіс. Яғни тарихи тамырластықтан келіп туатын ұлттың қалыптасуы үшін, әуелі бір мақсатқа бағытталған, белгілі территориясы, ортақ мүддесі, мәдениеті бар халықты бір мемлекеттік құрлымға біріктіру қажет. Тарих бойынша осы міндетті үздік орындағандар ғана күшті мемлекет құрып, өз саяси биліктерін өзгелерге мойындата білген. Тәуелсіздік алғаннан бертіңгі уақытта жалпы тарих саласы дамып, жаңа зерттеулер жасалып, жаңғырып жатқаны шындық. Десекте, қазақ халқының ұлттық мүддесі тұрғысынан, оның қалыптасу кезеңі мен ерте тарихына қатысты, тарихты бөле жарып емес, тұтас халықтық тарих жазатын уақыт келді. Біздің ерте және орта ғасырлық тарихымыз Қаңлылар тарихы, Үйсіндер тарихы немесе басқада жекелеген ұлыстардың тарихы тұрғысынан жазылған. Бұл әрине негізінен қазақ халқының тарихы. Яғни халықтың қалыптасу, мемлекеттік құрлымының қатаю кезеңі. Осы ерте дәуір мемлекеттері туралы жітік ғылыми мағлұматтарымыздың жоқтығы, оларды қарапайым көшпелі тайпалар, ұлыстар ретінде қарастыруға жол ашып келді. Қазақ елінің ерте және орта ғасырлық тарихының жете зерттелмеуінің бір себебі, дерек көздерінің аздығы және олардың шет тілдерде (қытай, арап, парсы) болуы. Сондай-ақ осы тілдердегі еңбектерді аударатын оларды салыстырмалы талдап тарихи құбылыстарды жазатын ұлттық кадрлардың болмауы да маңызды себеп болды. Осының салдарынан «қазақ тарихы» орыс шығыстанушыларының аударма-зерттеулерімен шектеліп, ал біз солар қалыптастырған ой-пікірдің төңірегінен шыға алмай келдік. Тарих ғылымын дамыту, мәселелерге жаңаша қарау белгілі дәрежеде материалдық дайындықты да талап етеді. Тарих ғылымы үшін бірден-бір қажет дүние архивтік-деректік қор және сол деректермен жұмыс жасайтын мамандар.

Осы себептерге байланысты орта ғасырлық тарихты зерттеу үшін тек қана тарихшы емес, әрі тілші, әрі шығыстанушы болу қажет. Десекте, осы орта ғасыр бойынша түркі халықтарының ортақ тарихы бүгінгі Түркияда Республикасында жете әрі жан-жақты зерттеліп келеді. Деректерді оқу әрі тарихи талдау жасауда түрік әріптестерімізден тәжірибе алмасуға абден болады.

Әсіресе орта ғасырлық мемлекеттердің құрлымы туралы тиянақты әрі дәйекті зерттеулер қажет. Өйткені қазақ халқының мемлекеттік тарихын жазу үшін, олардың сонау ежелгі дәуірден бастап түркі тайпаларының мемлекет құру және басқару дәстүрін жалғастырушы халық екенін дәйекті зерттеулермен дәлелдеуіміз қажет. Қазақ мемлекеттілігі тарихы, оның өсіп өркендеу кезеңдерін нақты анықтап алу үшін дәстүрлі кезеңдеу қағидаларынан басқа жаңаша бетбұрыс қажет сияқты. Зерттеушілердің қазақ жері мен қазақ мемлекеттілігі тарихын – ғасырлар тереңінен бері сабақтастығын үзбей дамып келе жатқан біртұтас құбылыс екенін басты бағыт етіп ұстанғаны жөн. Өйткені қазақ хандығы бұл-мемлекеттік құрлымы тұрғысынан орта ғасырлық түркі мемлекеттерінің табиғи жалғасы. Кейбір батыстық тарихшылардың айтып жүргені сияқты малдың соңынан еріп бейберекет көшіп жүрген халық, соғыс саясатының арқасында шығысы Қытай, батысы шығыс Европа, оңтүстігі Қаратеніздің солтүстігіне дейін, ал солтүстігі Сібірге дейін созылған ұлан байтақ территориямен, осы территорияны мекен еткен этникалық жағынан әр түрлі халықты бір биліктің астында біріктіру қарапайы халықтың қолынан келер іс емес тәрізді.

Әрине, соғыс орта ғасырда саяси күшінді мойындатудың, территорияны кеңейтудің басты тәсілі болуы мүмкін. Десекте, құрылған мемлекетті басқару, байлығын асыру тек соғыстың күшімен болмасы анық. Ал, түркілер сонау Ғұн, Үйсін, Қаңлылардан бастап, Түркі, Түркеш, Қарлұқ, Оғыз, Қыпшақ, Қарахан дәуірінде мемлекеттік құрлымды қалыптастырып ғана қоймай, үздіксіз дамытып отырған. Осы мемлекетті басқару біліктілігінің арқасында Түркілер ғасырлар бойы Евразия сияқты алып территорияны билеп келді[1]. Түркі халықтарында мемлекеттіліктің басты көрсеткішінің бірі-Орда тігу немесе «ата қоныс» мәселесі қатаң сақталып отырған. Бұл түсінік қазіргі қазақ халқындағы: «ата-бабамның мазары қалған», «туған жерім-кіндік қаным тамған жер» сияқты ұғымдардың келіп шығуына себеп болған. Әлем тарихында мемлекет аралық шекара шебін белгілеуде осы түркі халықтарына тән десек артық айтқандық болмас. Мысалы, Б.з.б. 221 жылы тұрғызылып біткен Қытайдың Ұлы қамалын Шығыс Ғұн мемлекеті мен Қытайдың Хань әулеті аралық шекаралық делимитациялық шеп деп қарауға болады[2].

Түркі халықтарының мәдениеті мен тарихын зерттеп жүрген ғалымдардың тұжырымдауында Түрік қағанаты дәуірінде мемлекеттік лауазымдардың 28-ден астам дәрежесі болған[3]. Бұл жағдай көне және орта ғасырлық түркі халықтарындағы мемлекеттік басқару жүйесінің қаншалықты қалыптасқан формада болғанын көрсетеді. Мемлекеттік басқару жүйесі туралы мәселе бойынша тағы бір ескерілмесі қажет дүние бұл «мемлекеттік құрылтай» жүйесі. Құрылтайда хан сайлау ісінен бастап, мемлекеттің ішкі және сыртқы маңызды мәселелері: жорыққа аттану, жер бөлісі сияқты мәселелер құрылтайда шешілетін болды. Құрылтай шешімі заң деп танылды.

Мемлекеттік құрлым бұл, қыр-сыры көп күрделі жүйе. Сыртқы саясатта түркілер мыңжылдық мәдениеті мен мемлекеттігі қалыптасқан Қытай, Иран және Византия сияқты өркениетті елдермен терезесі тең дәрежеде байланыстар орнатып, дербес мемлекет ретінде өздерін мойындатып келген. Осы мақала барысында біз, орта ғасырлық түркі халықтарындағы мемлекеттік жүйенің қалыптасуы мен дамуындағы басты мәселелердің бірі- Билеуші және оның билік нышандары туралы кейбір жәйттерге тоқталамыз. Себебі, барлық толыққанды мемлекеттерде билеуші мен оның билік нышандары қалыптасқан формада кездеседі. Мемлекет тәуелсіздігінің басты нышаны-ол Билеуші. Билеуші-мемлекеттің саяси беделі мен тәуелсіздігінің белгісі болса, билеушінің билік рәміздері де оның саяси күшінің дәлелі. Ортағасырлық түркі мемлекеттерінде осы билік және билеуші атрибуттары қалыптасқан формада кездеседі. Оны мына төмендегі баянатта көруге болады. Ортағасырлық түркі мемлекет басшыларының билік нышандары(рәміздері): 1) тақ, 2) құтпа(хұтба), 3) теңге, 4) хил'ат(шапан), 5) шатыр, 6) дауылпаз тобы, 7) мөр(таңба), 8) тәж, 9) байрақ, 10) ту, 11) астана, 12) орда(сарай), 13) билеушінің титулдары мен лауазымдары.

Осы жоғарыда айтылған билік символдары(нышандары) кейінгі Алтын Орда мен Ақ Орда билеушілері және қазақ хандары дәуірінде де жалғасын тапты. Билеушінің билік нышандары тақырыбы жеке қарастырылуды қажет ететін тақырып. Ал билеуші тақырыбы бойынша алдымен ортағасырлық деректерде түркі халықтары билік немесе билік ету мағынасында «Құт» сөзін қолданғаны айтылады [4]. «Құт» немесе «құт қонған» ұғымы туралы В.В. Радлов, Г. Вамберий және В. Томсен т.б. сияқты ғалымдар «құт-бақыт, бақытқа жеткен» деген сөздермен аударса, ортағасырлық Жүсіп Баласағұнның «Құтты Білік»(ХІҒ.) еңбегінде бұл сөз «хазіреті немесе жоғары мәртебелі» мағынасында берілген[5]. Бұл мағыналарынан басқа «құт» билеушінің титулы ретінде де қолданылған (Мысалы, Ғұн билеушілерінің титулы–Тәңріқұт болған). Түркі халықтарының дүниетанымы мен мәдениетінде «құт» сөзі кең мағынасында қолданылған сияқты. Дегенмен бұл сөздің алғашқы формасы мемлекет билеушісінің жеке қасиеттерін яғни, түркі халықтарында билеушіні «құт қонған адам» немесе «тәңіріден құт дарыған» (берілген) адам ретінде өзге әлеуметтік топтардан бөліп қарастыру үшін пайдаланылған. Түркі халықтарындағы мемлекеттік басқару ісі туралы көрнекті зерттеу жұмыстарының авторы Түрік тарихшысы Решат Генч өзінің «Қарахандардың мемлекеттік құрылымы» атты еңбегінде Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» еңбегіндегі «құт» сөзін «саяси құдірет, билеушінің беделінің» көрсеткіші ретінде яғни «қағанның мемлекет басқару қабілеті» ретінде түсіну қажеттігін айтады [6].

Биліктің Тәңірілік Сипаты: Көне түркілердің дүниетанымында «құтты» беретін – Тәңірі. Демек биліктің түп негізі Тәңіріден беріледі. Ортағасырлық деректер түркі халықтарында билеушіге Тәңірінің тарапынан кейбір тылсым қасиеттердің берілетіні туралы сенімнің болғанын да көрсетеді. Себебі, деректерде «Қағанға Тәңірі ел басқару қабілетін, ырыс-несібе және бақ беру арқылы оны (билеушіні) саяси билік жүргізу құзыретімен қамтамасыз етеді» деген сипаттағы баяндамалар кездеседі [7]. Демек билеушіге билік жүргізу қабілетін берген-Тәңірі. Осыдан «билеуші -Тәңірінің жердегі уәкілі» деген ұғым қалыптасқан. Бұған дәлел ретінде Білге қаған ескерткішіндегі жазуда келтіруге болады. Осы ұғым Ғұн (Хұн) дәуірінен бастап, жүздеген жылдар бойы түркі халықтарындағы мемлекет жүйесінің мызғымас өзегі болып келді. Б.з.б. 176-175 жылдары Ғұн тәңіріқұты Мөде хан Қытай императорына жазған хатында: «Мен Тәңірі таққа шығарған – ұлы Ғұн қағаны Танху (немесе Танжу)» делінген [8].

Ал Түрік қағандығы дәуірінде (ҮІҒ.) «құт» ұғымы өзінің бастапқы мағынасын жоғалтпастан, түрлене отырып қолданылғанын көруге болады. Мысалы, Орхон-Енисей жазба ескерткіштерінде қағандардың Тәңірі қолдауымен және қалауымен адамзат баласын басқару үшін таққа отырғызылғаны баяндалады. Сондай-ақ ескерткіштен билеушіге қатысты «құтты», «тәңірітек», «тәңіріден (құт)алған», «тәңірі жаратқан» сияқты сөздерді көптеп кездестіруге болады[9].

Қарахан дәуірі – мәдени және саяси тарих тұрғысынан ортағасырлық түркі мәдениеті мен арап-ислам мәдениетінің тоғысуы немесе танысу кезеңі. ІХ-Х ғасырлардан бастап түрік-ислам мәдени синтезінің қалыптасу кезеңі, осы кезде түркі халықтарының мемлекет басқару жүйесінде де кейбір өзгерістердің болғаны байқалады. Түрік-ислам мәдениетінің қалыптасуына өзіндік үлесін қосқан Қарахан мемлекеті, Орта Азияда ислам дінін ресми түрде қабылдаған алғашқы мемлекет. Осы тұрғыдан алғанда, мемлекеттік басқару жүйесінде кейбір қызмет түрлерінің жаңадан пайда болуы-табиғи құбылыс. Десек те, мемлекет басшысы – билеушіге қатысты ұғым сол көне түркілік өзегінен көп өзгере қоймаған тәрізді. Бұл, Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» поэмасынан да байқалады. Еңбекте «құтты» яғни саяси билік қабілеті мен күшін беретін Тәңірі екенін айқындайтын мынадай сөздер кездеседі: «Құт Тәңірінің бір сыйы оны берген және сенің беделінді көтерген (атаққа бөлеген) Ол (Тәңірі). Мені жараттың және құтымды арттырдың, Тәңірінің кімге ықыласы түссе, ол дүниені билейді, құтқа кенеледі. Бұл бектік дәрежесіне сен өз

күшіңмен жетпедің, оны саған берген –Тәңірі. Оған шүкір ет. Тәңірі кімде-кімге Бектік дәрежесін берсе, оған лайық ақыл мен қабілет те береді» деген сөздер поэманың көп жерінде кездеседі [10]. Қарахандардан кейінгі Салжұқтар дәуірінде мемлекеттік басқару жүйесі дами түсті. Газнауи мемлекетімен де тығыз байланыста болған Салжұқтарда (XII-XIII ғғ.) «биліктің тәңрілік сипаты» ислами элементтермен түрленгені байқалады. Бұл дәуірдің басты тарихи деректерінің арасында, Салжұқ сұлтаны Алып-Арсылан мен Мәлік шахтың уәзірі Низам-үл-Мүлк жазған «Саясат-нама» атты шығармада бізге қажет мағлұматтар кездеседі. Мысалы, Низам-үл-Мүлк еңбегінде: «Тәңірі әр дәуірде, әр қоғамнан басшылық қабілеті мен күдіреті берілген адамды тандап, оған халықты бақыт пен береке ішінде басқаруды тапсырады»[11]. Автордың баяндауына қарасақ, Тәңірі тандап алатын адамның шыққан тегіне қарамайды, тек оның бойындағы басшылық қасиеттеріне мән береді. Демек, Анадолы Салжұқтары дәуірінде мемлекет басшысының көне түркі дүниетанымындағы Тәңіріден күш пен тылсым қасиет берілген сипаты жойылып, қарапайым пендеден өзгешелігі қалмаған[12]. Бұл ұғымның қалыптасуына Ислам дініндегі «Алланың алдында барлық құлы тең» деген концепцияның түрткі болуы да мүмкін. «Саясат-намада» билеуші Тәңірінің ерекше ықыласы түскен адам емес, өз бойындағы қасиеттердің (адалдық, шыншылдық, батылдық, ержүректік, ақылдылық т.б.) арқасында оған Тәңірі «құт» берген адам болды. Осылайша ерте ортағасырларда бастау алатын мемлекет құрлымындағы басты фактор- билеушінің ролі мен міндеті уақыт өте келе айқындала түсті.

1 К. Аманжолов, *Түркі халықтарының тарихы, 1-кітап, Алматы-1996.*

2 Б. Өгел, *Ұлы Ғұн империясының тарихы, 1-т, Анкара-1981; Л.Гумилев Көне түріктер. Алматы-1994.*

3 К. Аманжолов, *Түркі халықтарының тарихы, Алматы-1996.*

4 В. В. Бартольд, *Тюрки-двенацать лекций по истории турецких народов Средней Азии, Алматы-1998.*

5 Жүсіп Хас Хажыб Баласағұн. *Құтты білік./ Көне түрік тілінен ауд.А.Егеубай. – Алматы, Өлке, 2006.*

6 Решат Генч, *Қарахан мемлекеттік құрылымы, Ыстанбул-1982.*

7 И. Кафесұлы, *Түрік мәдениет тарихы, Ыстанбул-1996.*

8 Решат Генч, *Қарахан мемлекеттік құрылымы, Ыстанбул-1982.*

9 Н. Оркун, *Көне Түркі жазулары, Анкара-1994; Ескі түркі жазба ескерткіштері туралы зерттеу. Алматы-1983.*

10 Жүсіп Хас Хажыб Баласағұн. *Құтты білік./ Көне түрік тілінен ауд.А.Егеубай. – Алматы, Өлке, 2006.*

11 Низам үл-Мүлк, *Сиясат-наме, аударған: Мехмет Көймен, ТТК басп., Анкара-1993.*

12 М.А. Көймен, *Ұлы Селжұқ мемлекетінің тарихы, 3-т, Анкара-1993.*

ТАРИХТЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ

ТАРИХИ БІЛІМ БЕРУДІ ДАМЫТУ БАҒЫТТАРЫ

Ж.Нурманбетқызы – т.ғ.к. профессор, Абай атындағы ҚазҰПУ

В этой статье рассматривается углубление демократизации и радикальная трансформация казахстанского общества в период становления независимости государство требует изменения содержания исторического образования, основных отбор учебного материала

In this article, deepening of democratization and radical transformation of Kazakhstan society is examined in the period of becoming of independence the state requires the change of maintenance of historical education, basic selection of educational material

Биылғы Президент Жолдауында адам капиталының дамуы басты назарға алынып, білімді ұрпақ тәрбиелеуге ерекше мән берілген. Бұл, ең алдымен, білім беру саласына қатысты. Жаңа бағдарламаны жүзеге асырудың тетіктері ретінде оқыту үдерісіне қазіргі заманғы әдістемелер мен технологияларды енгізу, педагогтар құрамының сапасын арттыру, біліктілікті растайтын тәуелсіздік жүйені құру міндеттері жүктеліп отыр.

Елбасымыз Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев білім мен ғылым саласы алдына түбегейлі жаңа міндеттер қойып отыр. Олар: білім саласында – кадрларды даярлаудың жаңа сапасына көшу; ғылым саласында – зерттеулерді әлемдік деңгейге шығару және ғылымды инновациялық процеске тікелей қосу керектігін ескерткен болатын.

Шын мәнінде, келешек ұрпақтың білімді, саналы, елін сүйген, өз елінің отансүйгіш азаматы болып қалыптасуының негізгі кілті – оқулыққа, әсіресе Отан тарихына байланысты. Еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін ел тарихындағы көптеген өзекті мәселелер жаңаша тұрғыдан қаралып, тереңінен зерделене бастады. Сондықтан ЖОО, орта арнаулы оқу орындарында оқытылатын Отан тарихы оқулықтарының сапасын көтеру, оқытудың әдістемелік жағынан жаңа механизмдерін жасау бүгінгі күннің талабы.

Оқулық – білім, тәрбие құралы. Ахмет Байтұрсынұлы бір замандары оқулық болмаған жағдайда түбіміз бір, тегіміз ұқсас, дініміз ортақ дегендіктен: “...Қазақта оқу құралы кітаптар болмаса, ноғай кітаптарымен оқытпасқа шара жоқ. Қазақ балаларын ноғай кітаптарымен оқытуда қолайсыздық, кемшілік көп, бірақ амалсыз сол кемшіліктермен келісеміз”, деп ноғай оқулығын уақытша пайдалануға кеңес берген. Ондағы ойы қазақ баласы қалайда сауатын ашсын дегендік еді.

Бұл бір ғасыр бұрынғы, яғни бодандықтың қамыты мойнымызды қысып тұрған шақ болатын. Ұлт ұстазы ешкімнің көңіліне қарап, жасқанып, жалтақтамай орыс оқулығынан бойын аулақ ұстап, ноғайдың оқу құралына зейін салыпты. Бұл арада біз ұлт тағдырын, ұрпақ тағдырын, қазақ мемлекетінің болашағын тереңнен ойлаған Алаш арыстарынан үлгі алсақ, қане. Осы жерде тағы да ұлт ұстазына жүгінуге тура келіп тұр. “...Оқыту ісіне керек құралдар қолайлы һәм, сайлы болуы, құралсыз іс істелмейді. Һәм құрал қандай болса, істелген істе сондай болмақшы”, – дейді Ахмет Байтұрсынұлы. Сондағы айтып отырған құралы – оқулық. Міне, оқулықтың білім құралы, білім сапасы сол құралға тәуелді екенін көру қиын болмаса керек. Шынында, оқулықтан алар үлгі-өнеге аз емес. Сонау көз жетпес ғасырлардың ар жағында қалған Платон “Ұл тәрбиелей отырып, жер иесін тәрбиелейміз, қыз тәрбиелеу арқылы ұлтты тәрбиелейміз”, депті. Ендеше, осы тәрбиенің алтын арқауы оқулықта жатқаны анық.

“Кез келген өркениетті мемлекет өз елінің азаматтарын тарихи біліммен қаруландыруға ұмтылады және де оны алдымен өз халқының тарихын оқытып үйретуден бастайды. Тарихи білімді меңгерген адам өзі өмір сүрген қоғамдағы орнын, атқаратын іс-әрекеттерін дәл анықтай алады. Сондықтан да Отан тарихын мектеп курсында оқытудың мән-мағынасына әрқашан көңіл бөлініп отыратыны белгілі. Еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін ел тарихындағы көптеген өзекті мәселелер жаңаша тұрғыдан қаралып, тереңінен зерделене бастады. Сондықтан ЖОО, орта арнаулы оқу орындарында оқытылатын Отан тарихы оқулықтарының сапасын көтеру, оқытудың әдістемелік жағынан жаңа механизмдерін жасау бүгінгі күннің талабы.

XX ғасыр басындағы қазақтың ұлт зиялылары оқытудың жаңа әдіс-тәсілдеріне, жастардың жаңа бағдарламалар арқылы білім алуына, ғылыми дидактикалық қағидаларға бай оқулықтар жазуға ерекше назар аударды. М. Дулатов «балалардың оқыған нәрселерін бір-біріне байланыстырып ойлануына, оқып шыққанын кейін жадында жүйелі һәм толық мағынасымен қалдыруға әрекет ету керек» десе, [4] М.

Жұмбабаев оқу әдістемелік мәселелерге ерекше назар аудара келе «оқу құралдарының мінезі – мектеп мінезінің айнасы» – деп ұлттық оқулықтар теориясына көңіл аударды. Ұлт зиялылары қандай пәндерге арналған оқулық болмасын, ол тек ғылыми мағлұмат қана беріп қоймай, шәкірт бойында елге, жерге, ұлттық салт-дәстүрмен отандық ғылыми жетістіктерге дейін сүйіспеншілік сенімін қалыптастыруға негізделуі қажет деп көрсетті.

Ұлтты сүю – ұлтшылдық емес (Бауыржан Момышұлы). Сондықтан ұлтжанды адам – өз ұлтының тегі мен тарихын, әдет-ғұрпын, салт-дәстүрін, ділін, тілі мен дінін ардақтап, өмірінің соңына дейін қастерлей білетін адам. Бұның бәрі, негізінен, адамға ұлттық тарихи білім арқылы қалыптасатын құндылық болып табылады.

Қоғамдағы түбегейлі өзгерістер – білім беру жүйесінде, соның ішінде мектепте және ЖОО- ында Қазақстан тарихынан білім беруде, жастарды азаматтық пен елжандылыққа, өз Отаны – Қазақстан Республикасына сүйіспеншілікке тәрбиелеу, жаңа адамды қалыптастыру, дамыту және кәсіби шыңдауға бағытталған білім алу қажеттілігін жүзеге асыруды талап етеді. Отан тарихын оқытуда оқушылардың ойлау қабілетін дамыту, олардың біліктері мен шеберліктерін (іскерлігін) қалыптастыру, өздігінше білім алуға деген ынтасын арттыру, оны өз тәжірибесінде жаңа жағдайларға байланысты қолдана алу, ой-пікірінің дербестігі мен еркіндігін кеңейту – өте маңызды мәселелер болып табылады. Кеңес дәуіріндегі тарихи білім адамға, мемлекетке және қоғамға қатынасты бейнелейтін әлеуметтік идея түрінде дамыды. Тарихи білімнің дамуына идеология мен мемлекеттік саясаттың үлкен ықпалы болды. Кеңес жылдарындағы тарихи білім, мемлекеттің түрлі саяси мүдделерін іске асырудың құралы ретінде көрінсе, тарихты оқытудың мақсаты анық таптық сипат әлпетінде болып, қоғамдық қатынас өзгерістеріне бейімделді. [3]

Елдің саяси дамуындағы әрбір жаңа бетбұрыс тарихи білім жүйесіне реформа жасаумен қатар жүргізілгендіктен әлеуметтік-саяси дағдарыстар тарихи білімнің де дағдарысына әкелді.

Бүгінгі Қазақстанның қоғамдық өміріндегі түбірлі өзгерістер, ең алдымен тарихи білім жүйесін жанартуды өткір қойып отырғанда, тарих қойнауында жинақталған бағалы тәжірибелерге назар аударудың маңызы зор.

Тарихи білімді дамыту барысындағы өткен тарихтағы оң тәжірибелерді меңгеруде, оны сын тұрғысындағы терең ғылыми ой-елегінен өткізу арқылы талдап-бағалай отырып, жіберілген кемшіліктерді анықтау – қазіргі білім жүйесіндегі Қазақстан тарихын оқып-үйренуді жетілдірудің қуатты факторының бірі болып табылады.

Кез-келген мемлекеттің прогрессивті даму өрісі тарихи білімнің шынайылығымен өлшенсе, ол әр елдің ғасырлар бойғы ұлттық құндылықтарын сақтап қалуға бейімделген саясат белгілей білуіне байланысты. Мемлекеттің білім саясаты болса ол жалпыға міндетті стандарттар арқылы белгіленеді.

Еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін 1995 жылы дүниеге келген «Қазақстан Республикасында тарихи сананы қалыптастырудың тұжырымдамасында» Қазақстандағы тарихи білімнің іргелі принциптері айқындалып, негізгі басымдықтары анықталды. Ақыры Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығымен 1998 жылдың «Отандық тарих жылы» деп жариялануының өзі еліміздің динамикалық дамуына, ұлттық мәдениеті мен руханиятының өсуіне, қазақ халқының сана сезімінің жандануына арқау болып, жалпы орта білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарттарды шығаруға жол ашып берді. [1]

Қазақстан Республикасы Білім, мәдениет және денсаулық сақтау министрлігінің 1998 жылғы 21 тамыздағы № 465 бұйрығымен бекітілген қоғамдық гуманитарлық пәндер циклына арналған Қазақстан Республикасы орта білім мемлекеттік стандартының бірінші кітабында тарихи білімнің сипаты былай түсіндірілген: «Қоғам мүшелерін қажетті дәрежеде тарихи біліммен қаруландырмай, оларда тарихи сананы қалыптастырмай, ешбір мемлекет тарихи дамудың жоғарғы сатысына жете алмайды». Бұл стандартта тарихи білім мазмұнын іріктеуде ұлттық деректердің басыңқы болуына көңіл бөлініп, ғылымда ұзақ уақыт бойы үстемдік еткен Европацентрилік ұстаным мен коммунистік идеологияның солақай саясаты сыналды. Бұның өзі Тәуелсіздік жағдайындағы тарихи білімнің құрсаудан шығуына көмектесіп, оның ұлттық белгідегі өрісін кеңейте түсті.

Ал 2002 жылғы Қазақстан мектептеріне арналған жаңа стандарт бойынша мектепте «Тарих» пәнін оқытудың жалпылы мақсаттары ықшамдалып, отандық тарихты оқыту арқылы оқушыларға бүкіл адамзат жасаған құндылықтар мен мәдени-тарихи тәжірибенің нәтижелерін табыстап, меңгертудің барысында олардың санасында жүйелі білім негіздерін қалыптастырудың жолдары қарастырылған. Жаңа тарихи сана қалыптастыру ісіне Елбасы көңіл бөліп, бағыт-бағдардың кең болуын еске салды: «Бүгінгі таңда біз, әлеуметтік даму динамикасын ескермесек, өзгелердің даму қарқынына қарап отырмасак, тарих шеруінің

соңында шаң қағып қалуымыз әбден мүмкін» Н.Ә. Назарбаевтің бұл сөзі қазіргі әлемдік мәдениет дамуының «Мәдениет – Білім – Тарих» болсын деген ұсынысымен де үндеседі. [2]

Қазіргі таңда 2004 жылы белгіленген «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасының негізінде Қазақстан тарихымен байланысты алыс шет елдерден алынған деректер жалпы халықтық мәнге ие болып отыр. Қазақстан тарихына қатысты тек қана Қытай деректерінің өзі КСРО тарихнамасынан жеткен сақтар мен үйсіндерге қатысты мәліметтерді қайта ой елегінен өткізуге шақырып, тарихи білімдегі Еуроцентрлік ұстанымдарды санадан аластатуға алғышарт қалыптастырды. [5] Дегенмен, «Мәдени мұра» аясындағы деректердің тарихи білімдік мәнін ажыратып, оларды ғылыми айналымға ендіру мақсатындағы зерттеу орталықтарының жұмысы кемелдене қойған жоқ. Соған қарамастан Отандық тарих ғылымы жаңа деректерді бір орталыққа топтау мен сұрыптауда және оны жүйелі зерделеу мен зерттеу әдістеріне өзгеріс жасауда бұрын-соңды болмаған мүмкіндіктерге қол жеткізіп, өзінің білімдік қорын ешбір кедергісіз кеңейте бастады.

Жақында Қазақстан Республикасының Президенті Н.Назарбаев «Қазақстанның әлеуметтік жаңғыртылуы: Жалпыға Ортақ Еңбек Қоғамына қарай 20 қадам» атты бүгінгі таңдағы өзекті мәселелерді қамтыған маңызы өте жоғары, қажетті бағдарламалық құжаты жарияланды. Елбасымыз мақаласында жас ұрпаққа сапалы білім, саналы тәрбие берудегі алдымызда тұрған жұмыстар ретінде «Білім беру жүйесін жаңғырту жөніндегі» негізгі міндеттерді талдаумен қатар, қордаланған проблемалық мәселелерге де тоқталып кетті.

«Іс жүзінде бүкіл оқу-тәрбие үдерісі ескірген әдістемелерге негізделген. Оқу-тәрбие үдерісінің тарихи білім сынды маңызды ісі жеке тұлғаның, азамат пен патриоттың қалыптасу міндеттерін шешуге атымен бейімделмеген. Нақтылық мынада, оқушылар Қазақстан тарихы пәнін «зеріктірірлік», «қызықсыз», «бытысқан» пән деп санайды. 2012 жылы «Алтын белгі» медалін алуға үміткерлердің талайы нақ осы отандық тарих жөніндегі «өкінішті» сұрақтардан «омақасқаны» көп жайды аңғартады» деп ащы шындықты айтты.

Иә, шынында да, жыл сайын өткізіліп келе жатқан ҰБТ емтихандарын және кешенді тестілеу емтихандары кезінде жоғары оқу орындарына түсуден үміткерлер тарапынан ең көп шағым айтылатын пән - Қазақстан тарихы пәні. Қателіктерге толы Қазақстан тарихы пәні ҰБТ-дан талабы таудай талай жас түлектің бағын байлап, аяғына тұсау салып, кедер-гі келтіріп отыр деген әңгіме жиі айтылады. Соған сай қалың көпшіліктің наразылығын күшейтуде. Ол үшін ең алдымен жоғары оқу орындарындағы тарихи білім жүйесін түбегейлі өзгерту қажет Жалпы білім беретін орта мектептердегі білім мазмұнына өзгеріс жасау үшін алдымен оларды білетін, түсінетін маман даярлап алуымыз қажет. Ал ондай мамандар ЖОО-да дайындалатыны белгілі.

Елбасымыздың 13-тапсырмасында айтылған: «Қазақстан тарихы бойынша оқу жоспарларын, оқулықтар мен оқу құралдарын талдаудан өткізсін, оқу орындарында Қазақстан тарихын оқытудың мазмұны мен пішінін өзгерту жөнінде іс-шараларды жүзеге асырсын» деген негізгі тұжырымдар Қазақстан тарихы деген ғылымның, пәннің алдына өте өзекті мәселелерді қойып отыр деп есептейміз.

Сонымен, тарихи білім беруді жаңа сатыға көтеру үшін бірқатар іс- шаралар жүргізілуі қажет есептейміз.

- Өткенімізді тану контексіндегі зерттеу әдістеріне сүйеніп, «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы негізінде ел тарихының дамуына енген тың деректерді білім және ғылым жүйесіне енгізуді тездету қажет деп санаймыз.

- Қазақстанның ежелгі тарихынан бастап бүгінгі күнге дейінгі оқиғаларды, ірі мемлекет қайраткерлерінің өмір сүрген жылдарын, тарихи ұғымдарды, терминдерді бірізділікке түсіру керек; тарихи деректердің әр оқулықта әр түрлі берілуі бұл білім сапасын анықтайтын сын сағаттар тұсында оқушыларды шатастырумен келеді. Қазақстан тарихы пәні ҰБТ-да міндетті пән ретінде енгізілгендіктен, бұл оқулықтарды жазуға асқан мұқияттылықпен қарау керек. Себебі, оқулықтағы нақты даталар мен деректер екі түрлі (бір оқулықтың өзінде екі түрлі боп отыр, екі оқулықта екі түрлі болса мейлі екен) жазылғандықтан, тест тапсыратын оқушы оның қайсысының дұрыс екенін білмейді. Тіпті, олардың тест тапсыру барысындағы алатын балдарына зиянын тигізеді.

- Студенттердің тарих пәні бойынша білімін тексеруді тестік жүйеден ауызша емтихан жүйесіне көшіруіміз қажет: Өйткені «тестілеу студентті жаттандылыққа» үйретеді. Олар тарихи оқиғалар туралы ой-пікірлерін айта алмайды. Қазіргі заман талабына сай өзіндік көзқарасын білдіре алатын жеке тұлғаны қалыптастыру тестік жүйе арқылы мүмкін емес. Студенттердің азаматтық ұстанымын, бойында отансүйгіштік қасиеттерді қалыптастыру қажеттілігі осы істің дұрыстығын алға тартады.

- Қазақстанның тәуелсіздік тарихын оқытуда барлық мәселені оқулықтардың аясына сыйғызу мүмкін

емес және оқулық 4 жылда бір рет шығарылады. Ол аралықта тәуелсіз еліміздің дамуында көп өзгерістер болатыны белгілі. Ол оқулықта жазылып та үлгермейді. Сондықтан тарихшы және әдіскер ғалымдар соңғы жылдардағы өзгерістерді сараптап «Қазақстан тарихы» курсына қосымша оқушыларға және мұғалімдерге арналған оқу әдістемелік құралдарын шығару мәселесі қолға алынуы қажет;

- Мектеп және ЖОО - да оқулықтың басты қызметі олар өзінің оқырманын тәрбиелеулері керек. Қазақ халқының тамаша ерлік істері, халық өз ортасынан шығарған тарихи тұлғалар оқулықтарда әсерлі де, тартымды баяндалуы керек. Сондай-ақ, тарихымыздың саяси-әлеуметтік келеңсіз және қаралы беттері де оқырманның жан дүниесіне әсер ететіндей әсерлі тілмен берілуі тиіс. Сонда ғана оқулық өзінің тәрбие беру ықпалын сақтай алады.

XXI ғасырдағы әлемдегі жоғары білімнің жаңа, ізгілікті міндеттерінің бірі – үздіксіз зерттеу арқылы тарихи білімді жетілдіру болса, оған ұлттық және аймақтық мәдениетті дамыту жолдарымен жетеміз. Қазақстан Республикасы оның маңыздылығына ерекше мән беріп, «Қазақстан – 2030» даму стратегиясында атап көрсеткендей, мәдениетті жете бағаламау – өркениетті былай қойғанда, азаматтық қақтығыстарға қарай жетелейді – деп көрсетіп, өз Конституциясында азаматтарды мәдени мұраларды сақтауға қамқорлық жасауға міндеттеді. Егер тарихи білімді мәдениеттің бір бөлшегі деп қарасақ, мұндай шаралар Қазақстан Республикасы тарапынан тарихи білімнің әлемдік рөлімен санасудың белгісі болып табылады

1 Қазақстан Республикасында тарихи сана қалыптастырудың тұжырымдамасы Егемен Қазақстан. – 1995. – 30 маусым.

2 Назарбаев Н.Ә. Қазақтың бүкіл тарихы - бірігу тарихы, тұтастану тарихы Қазақ тарихы. 1998. – №3. – 9 б.

3 Қозыбаев М. Өркениет және ұлт. – Алматы, 2001. – 369 б.

4 Дулатов М. Мұғалімдерге. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1991

5. Берлібаев Б. Тәуелсіз Қазақстан жағдайындағы тарихи білімнің «Мәдени мұра» аясында дамуы Республикалық ғылыми-теориялық конференция материалдары «Рухани-ғылыми мұра». – Алматы, 2008, 7 қараша. – Алматы: Абай атындағы ҚазҰПУ, 2008. – 296-306-бб.

МИХАИЛ ПСЕЛЛДІҢ «ХРОНОГРАФИЯСЫНЫҢ» ОРТА ҒАСЫРЛЫҚ ВИЗАНТИЯ ТАРИХЫН ОҚЫТУДАҒЫ МЕТОДИКАЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕР

Н.О. Оразхан – *Х.Йассауи атындағы ХҚТУ-дың PhD докторанты*

Данная статья посвящена методическим проблемам «Хронографии» Михаила Пселла в процессе обучения в курсе истории средних веков. В статье акцентируется внимание на важности этого исторического источника.

This article focuses on the methodological problems of Michael Psellos “Chronographia” in teaching the course “History of Middle Ages”. The article focuses on the importance of this historical source.

2014 жылдың 17 қаңтарында Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев жыл сайынғы халыққа жолдауында білім мен ғылым саласына да айрықша міндеттерді жүктеді. Ол өз сөзінде «Барлық дамыған елдердің өзіндік сапалы білім жүйелері бар. Біздің алдымызда ұлттық білім жүйесінің барлық салаларын жетілдіру бойынша үлкен жұмыс күтіп тұр. 2020 жылға 3 жастан 6 жасқа дейінгі барлық қазақстандық балаларды 100 пайыздық деңгейде біліммен қамтамасыз ету жоспарланып отыр. Сондықтан біз оларды қазіргі жаңа оқыту бағдарламалары мен методикаларымен қамтамасыз етуіміз керек», - деп атап өтті [1].

Оқыту үдерісі – педагогикалық тұрғыдан күрделі құбылыс екендігін атап өтер болсақ, оны жүзеге асыру да айрықша бұйымдылықпен қарауды талап ететіндігі заңды. Осы тұрғыда қазіргі орта мектептерде оқытылатын пәндердің мазмұнын жаңа мәліметтермен толықтыру маңызды болмақ. Әсіресе, тарих саласындағы мәліметтерді түсіндіруде тарихи деректердің маңыздылығын түсіндіру қажет. Осындай орта ғасырлар тарихы кезеңіндегі тереңнен оқытуды қажет ететін маңызды еңбектің бірі – Михаил Пселлдің «Хронографиясы» еңбегі.

Михаил Пселлдің еңбегі әдістемелік дерек ретінде пайдаланбастан бұрын, оның өмірбаянымен таныстырған дұрыс.

Михаил Пселл – орта ғасырлардағы Византия тарихындағы ұлы тұлғалардың бірі. Византия мәдениетіндегі көрнекті тұлға ретінде ғалым-энциклопедист, патша сарайындағы тәжірибелі кеңесші Михаил Пселлдің шығармашылығын атаймыз. М. Пселл жан-жақты тұлға болып дамып, математика мен агрономия, медицина мен құқық, физика мен әскери іс, тарих пен философия туралы құнды еңбектер жазған.

Михаил Пселл бала кезден зерек болып өседі. Ол орташа тұратын константинопольдік шенеунік Пселлдің (әкесінің есімі белгісіз) және Феодотаның үшінші баласы болды. Ол 5 жастан мектепке барып, оқуды зор ынтымағымен оқиды. Зерек баланың білімі 8 жасында бір ерекше жағдайдан соң жалғасады. Оның анасы Феодота түсінде атақты ритор Иоанн Златоусттың ұлына ұстаз болатындығын көреді де, баланың білімін жалғастыруға шешім қабылдайды. Осылайша, кішкентайынан ол Пселлдің ритор қызметіне батасын бергендей болды.

Оқуының екінші кезеңінде Пселлдің ғылымдарға деген қызығушылығы арта түсті, ал оның негізгі пәні риторика болды. 16 жасында бірінші рет қысқа уақытқа бір шенеуніктің қасында басқа қалаға кетеді. Пселлдің өзі жазғандай «Мен ол уақытта тек 16 жаста едім және мен енді ғана Гомердің поэмаларын тыңдауды аяқтадым. Сөздің шеберлігіне тәнті болдым» [2].

Михаил Пселлдің сөз өнеріне деген ізденісі осы саланың белгілі мамандарынан алынған біліммен толықты. Ол риторика курсы белгілі ғалым Иоанн Мавроподан алды. Пселлдің мемлекеттік қызметі императорлық кеңседегі жұмыстан басталды. Ол жазушы асикрит, екі фемдағы сот қызметтерін атқарып та үлгерді. 1041 жылы Пселл риторикадан білім алған орталығы Константинопольге қайтып келеді. Бұл жолғы қызметі император хатшылығы болады. Оның өзі жазғандай, «сарай қақпасын оған ғылымға деген ұмтылысы ашқан» [3].

Михаил Пселл Константинополь қаласында дүниеге келіп, сол жерде өмір сүрген. Ол орташа тұратын отбасында 1018 жылы патша Василий II 50-жылғы билеуі тұсында дүниеге келген. Бұл уақыт Византия тарихында Шығыс Рим империясының өркендеу кезеңі болды. Осы жылдары император Василий II басқаруымен феодалдық топтардың ереуілі басылып, тәртіпке бағындырылған орталық аппарат қазынаны салық түсімдерімен қамтамасыз етіп отырды. Империяның шекарасы да бүкіл Балқан түбегі мен кіші Азиядағы кең аумақты: шығыста Месопотамия мен Кавказ, батыс пен оңтүстікте – оңтүстік Италияға дейінгі жерлерді қамтыды.

Михаил Пселл шамамен XI ғасырдың 90 жж. Алексей I Комниннің патшалық құру жылдарында қайтыс болған. Бұл уақыт Византия империясындағы ірі ереуілдермен сипатталды. Империя көптеген жерлерінен айырылды. Бірақ уақыт өте келе патша Алексей Комнин барлық жерлерді Византияға қайтарып, оның беделін қалпына келтіреді.

Михаил Пселлдің орта ғасырлар тарихын оқытудағы тағы бір маңызды методикалық тұсы – оның білім алушылар үшін өзі өмір сүрген кезеңдегі Византияның дамуынан қажетті хабар беретіндігінде.

Михаил Пселл өмір сүрген Византия тарихындағы XI ғасырды зерттеушілер «өтпелі кезең» деп атайды. Мұндай анықтаманың енгізілуі бұл уақыттың ірі әулеттер Македония мен Комниндердің патшалық құру кезеңі болуымен ғана маңызды емес. Сонымен қатар, осы кезеңде византиялық дәстүрлі орталықтанған жүйе өзінің барлық күшінен айырылды. Феодалдық жүйе күшейе алмады, мемлекеттік әскер – стратиоттық жасақ әскері өз маңыздылығын жоғалтты, ал феодалдық типтегі жасақтар мен жалдамалы отрядтар қорғана алмады. Бұл өз кезегінде сыртқы саяси сәтсіздіктеріне әкелді [2, с. 198-199].

Византия империясы өзінің пайда болу уақытынан бастап 12 ғасырға дейін Еуропадағы ең алып, мәдени тұрғыдан бай мемлекет болды. Әлемдік картадағы Еуропа, Азия және Африка құрлықтарының кең аумағында орналасқан Византия империясына Балқан түбегі, кіші Азия, Сирия, Палестина, Месопотамия мен Арменияның бөлігі, Шығыс Жерорта теңізі бөлігіндегі аралдар, Қырым мен Кавказдағы иеліктер кірді.

Византияда феодалдық қоғамдық қатынастардың негізгі институттары XI ғасырдың аяғында – XII ғасырдың басында қалыптасып болды. Осы уақытқа қарай феодалдық вотчинаның басты белгілері қалыптасты және бұрынғы ерікті шаруалардың негізгі бөлігі феодалдық-тәуелді тірекке айналды. Орталық өкімет ірі жер иеленушілердің мүддесін көздей отырып, феодалдарға анағұрлым мол артықшылықтар берді. Феодалдар барған сайын жиі «экскуссия» ала берді, салықтан толық және ішінара босатылды және олардың жерлерін алу император тұрғысындағы чиновниктердің бақылауынан шықты.

XVIII ғасырдан бастап тарихшылар Шығыс Рим империясын Византия деп атай бастады. Бұл атаудың пайда болуы ежелгі Грекиядағы Византия қаласының атымен байланысты еді. Кейіннен оның орнына Византияның астанасы Константинополь қаласы қалыптасты.

Византия империясы орта ғасырлардың басында Батыс Рим империясы бөлігіне қарағанда бай болды. Оның аумағы варварлардың шығындық шабуылдарынан азырақ зардап шекті. Византияда империяны дән, зәйтүн майы, арақ-шараппен қамтамасыз еткен құнарлы жерлер болды. Көптеген империяның бөліктерінде мал шаруашылығы дамыды. Византияда Константинополь, Александрия, Антиохия, Иерусалим сияқты қолөнер мен сауда орталықтарының экономикалық дамуы жалғасты.

Тарихшы Михаил Пселл Византияның осы өтпелі кезеңнің барлық өзгерістеріне тікелей куә болды.

Елдің барлық облыстарындағы иконаға қарсы дағдарыстың аяқталуынан кейін императорлардың өздері ғылымға қолдау білдіре бастайды. Мысалы император Константин VII Багрянородныйдың бастамасымен өткеннен қалған байлықтың тізімі жасалынады. Бұл ғасыр тарих, заң, әкімшілік, грамматикалық т.б да энциклопедиялардың кезеңі болды. Македония династиясының билеу жылдарында ақыл-ойдың орталығына йналды. Солардың ішінде әмбебап ойшыл, өз уақытының жаңашыл данасы Пселлдің үлесі зор. Ол Платонның философиясына табынушылықты қалпына келтірді. Оның маңында императорлар, Симеон магистр немесе Скилица сияқты тұлғалар шырғыланды [4].

Михаил Пселл патшаның жанында болып жатқан оқиғаларды бақылап отырды, кейбіріне өзі де қатысты. Пселл сол кезеңнің тарихи оқиғаларының қатысушысы ғана емес, шежірешісі еді. Ол өз заманын сипаттау үшін ұрпағына тарихи еңбек ретінде «Хронографияны» қалдыруға бел буды.

Михаил Пселлдің «Хронография» еңбегі Василий II-ден бастап, Михаил VII Дукойдың патшалық құрған 12 византиялық басшылардың өмірі мен қызметі туралы баяндауға арналған. Оның шығармасы ең алдымен, мемуарлық сипатқа ие. Автор көркем тілмен өзіне қажетті мәліметтерді ұсынады, фактілерді бөліп алады. Сонымен қатар, ол өзінің бағасын да береді. Пселл өзіне дейінгі авторлардың мәліметін көшірмей, оқиғаларды хронологиялық баяндаудан бас тартады. Оның «Хронографиясының» методикалық тұрғыдан маңызды компоненттерінің келесісі - сол тарихи уақыттың билеушілерін кейіпкерлер ретінде көркем тілмен баяндауында. Ол әлемдік әдебиетте алғашқы болып адамзат тұлғасының карама-қайшылығын бейнелейді. Осындай маңызды әдіс арқылы кейіпкерлерінің психологиялық портретін жасайды.

Михаил Пселлдің «Хронографиясы» 976-1077 жылдар оқиғасын қамтиды. Бұл еңбекте Лев Диаконның “Тарихын” жалғастыра отырып, Василий II бастап YII Михаил билік құрған кезеңмен аяқталған. Мазмұнындағы құрылымы бойынша еңбек екі бөлімнен тұрады. Оның біріншісі өз кезегінде жетіге бөлінеді, сөйтіп I Исаак Комниннің тарихымен аяқталады. Екінші бөлім тұтас күйінде YIII Константин басқарған кезеңдерін қамтып, жазба деректерге сүйене отырып жазылған. Бұл еңбекте ғалымды қызықтырған жайттар анық берілген, Пселлдің бірқатар замандастары туралы да анық мінездемелер бар. Әсіресе, оның еңбегінде 976-1059 жылдардағы жағдайлар туралы құнды мәліметтер қамтылған. Естеліктің осы бөлігінде шындық дүниелер көбірек, соғысына қарағанда, ол Михаил YII тілегі бойынша жазылған. Оның басқасынан ерекшеленетіні - Михаил YII басқарған билік пен оның әкесі Константин X туралы мақтаулар жазылған.

Михаил Пселлдің «Хронографиясы» тек 976-1078 жылдар аралығындағы Византия тарихы бойынша маңызды дерек қана емес, сонымен қатар, Ренессанс қарсаңындағы әдебиеттің алғашқы ескерткіші. Ол мемуарлық жанрда жазылған және жана эстетикалық қағидаларға негізделген. Ол бойынша, кейіпкерлердің күрделі бейнесі жасалып, олардың тәртібі мен мінез-құлқының карама-қайшылығы көрсетіледі. «Хронографияның» саяси идеясы – деспотияны әшкерелеу. Ол Михаил Пселлдің ойынша деспоттың өзін рухани және физикалық тұрғыдан құлдырауына әкеледі. Михаил Пселлдің хаттары Византияның интеллектуалдық өмірінің атмосферасын қалыптастырады.

Пселлдің еңбегінің ерекшелігі - “Хронографияда” орталық орын ретінде автордың бейнесінің алынуында. Пселл тарихи оқиғалармен баяндалған өмірбаянын жасаған. Ол Константинополь қаласында шенеуніктің отбасында дүниеге келіп, бес жасында мектепке барған. Қажетті ғылыми курсты бітіріп, ғалым, әдебиет қайраткері және мемлекеттік қызметкер ретінде қалыптасты. Y Михаил кезінде сарайда император хатшысы, IX Константин Мономахтың уақытында императордың кеңесшісі болды. Өз өмірінің белгілі бір сәттерін көрсете отырып, сол уақыттағы Византия империясының жай-күйін сипаттай білген.

Михаил Пселлдің «Хронографиясы» Василий II билеу құру кезеңінен басталған. Бұл бөлімде автор Василий II саяси тұлғасын сипаттаған. Оны ашу мақсатында патшаның императорлық билікке қарсы шығушыларға қарсы әрекеттерін келесідей сипаттаған: «Осылайша Ромей алып мемлекетіне көп жетістіктер әкеліп, оның күшеюіне ықпал еткен император Иоанн Цимисхий дүниеден өтті. Патша билігі болса, император Романның ұлдары Василий мен Константиннің қолында қалды... Ұлдардың үлкені Василий еңбеккөр азамат ретінде көрінетін. Ал Константин керісінше жеңілтек, салтанатқа бейім жүретін адам ретінде белгілі еді...Василийді көрген көптеген замандастарым үшін патша қатал, ашуланшақ және қыңыр мінезді болып көрінетін, бірақ өмірде қарапайым әрі салтанаттан алшақ жүретін адам болды. Алайда ол туралы жазған тарихшылардың еңбегінен мен оның қалыптасқан әр түрлі жағдайларға байланысты жұмсақтықтан қаталданып кеткендігін білдім. Ол бастапқы уақытта жастыққа салынып, сайран құрып жүрді. Кейіннен белгілі Склир мен Фока сияқтылар патша билігіне ұмтыла бастағанда, Василий жеңіл өмірден бас тартып, іске кірісті. Билікті алғысы келген жақындарына қарсы шықты» (Вот

так расстался с жизнью император Иоанн Цимисхий, принесший много пользы Ромейской державе и укрепивший ее мощь. Царская же власть полностью оказалась в руках Василия и Константина, сыновей императора Романа. Царская же власть полностью оказалась в руках Василия и Константина, сыновей императора Романа. Василий - старший из них - производил всегда впечатление человека деятельного и озабоченного, а Константин, напротив, всем казался безвольным прожигателем жизни, будучи человеком легкомысленным и склонным к развлечению. Большинству моих современников, видевших Василия, царь представлялся человеком угрюмым, грубого нрава, вспыльчивым и упрямым, в жизни скромным и вовсе чуждым роскоши. Но из сочинений историков, писавших о нем, я узнал, что поначалу он был не таким и от распущенности и изнеженности перешел к строгости под влиянием обстоятельств, которые как бы укрепили его нрав, сделали сильным слабое, твердым мягкое и изменили весь образ его жизни. Если в первое время он без стеснения бражничал, часто предавался любовным утехам, увлекался дружескими пирушками, уделом своим считал легкомысленные царские развлечения и отдых и вполне пользовался своим юным возрастом и царским положением, то с тех пор, как знаменитый Склир начал домогаться царской власти, а за ним Фока, затем снова Склир и другие со всех сторон выступили против царя, Василий на всех парусах пустился прочь от изнеженной жизни и, используя силу ветра, отдался серьезному делу: нападая на своих близких, захвативших власть, царь стал решительно изничтожать их род[5].

Михаил Пселлдің «Хронографиясында» Василийдің дәуірімен қатар, одан кейінгі императорлардың өмірі де баяндалады. Мәселен, ол Роман III-нің саяси бейнесін келесідей сипаттайды. «Билік басына қайтыс болған императордың күйеу баласы Роман келді. Қаланың атына сәйкестендіріліп, Аргиропул деп аталды. Жаңа император өз басқаруын өзінен кейінгі әулеттік биліктің бастауы ретінде қарастырды. Себебі император Константиннің дүниеден өтуімен байланысты Василий Македоний негізін қалаған патшалық әулеттік билік өз өмір сүруін тоқтатқан еді. Ендігі менің тарихи баяндауым тереңірек зерттеулерге негізделмек. Себебі император Василий мен кішкентай болғанда дүниеден өткен еді. Ал Константин мен енді ғылымның бастауларын игеріп жатқан уақытта дүниеден өтті. Мен оның қасында болмадым, естіген де жоқпын, тіпті оны көргенім де есімде қалмапты. Ал Романды мен өзім көріп, тіпті бір кезде онымен сөйлестім де. Сондықтан мен екі император туралы өзгелердің сөзінен баяндадым. Ал Романды ешкімнің мәліметін алмай-ақ мен өзім сипаттап беремін... Роман алдымен мемлекеттік қызметтерді бөліп берді, патшалық марапаттаулар, сыйлар мен рақымшылықтарда кең пейілдірек болды, бірақ оған кейін түсініксіз және күтпеген жағдай орын алды: марапаттаулар толқыны тез басылды, тұтанып, ол тез өтті. Патша өз-өзіне ұқсамай кетті және жағдайларға сәйкес келмеді; осының өзінде ол тұрақты түрде әрі есеппен төменге қарай бірден түспеді, керісінше ең жоғарғы шыннан тез сырғып түсті. (Итак самодержавцем становится зять покойного Роман. Аргиропул по названию города. Новый император считал свое правление только началом цепи и, поскольку царская семья потомков Василия Македонянина со смертью тестя Константина прекратила свое существование, думал о продлении рода. Отныне мое историческое повествование станет более детальным. Ведь император Василий умер, когда я был младенцем, Константин – когда я только изучал начатки наук, рядом с ними я не находился, их не слышал и не знаю даже, видел ли, – в детской памяти такого случая не сохранилось. Романа же я сам видел, а однажды и разговаривал с ним. Поэтому о первых двух императорах я рассказывал с чужих слов, этого же опишу сам, ни у кого никаких сведений не заимствуя... Роман сначала щедро раздавал государственные должности, был великодушней большинства самодержцев в царских пожалованиях, дарах и милостях, но потом с ним произошла странная и неожиданная метаморфоза: вихрь раздач быстро улегся, сразу задув, он вскоре и выдохся, царь стал непохож на самого себя и обстоятельствам более не соответствовал; при этом он не спускался вниз постепенно и расчетливо, а стремительно скатился вниз с высочайшей вершины.) [5, с. 22-24]

Қорытындылайтын болсақ, Михаил Пселлдің бай шығармашылығында поэтикалық шығармалар да аз емес. Қазіргі уақытта бұл шығармалардың маңыздылығы жоғары болып отыр. Солардың ішінде орта ғасырлар кезеңін оқытуда құнды дерек көзі бола алатын «Хронографияның» рөлі айрықша.

1. *Послание Президента Республики Казахстан Н.Назарбаева народу Казахстана. 18 января 2014 г. Казахстанский путь - 2050: Единая цель, единые интересы, единое будущее. Казахстанская правда, 18 января 2014 г.*

2. *Любарский Я.Н. Михаил Пселл: личность и творчество. – Москва, «Наука», 1978.*

3. *Культура Византии. Михаил Пселл www.countries.ru/library/middle_ages/srvvzpsel.htm*

4. *Диль Шарль. История Византийской империи. www.royallib.ru*

5. *Михаил Пселл. Хронография /Перевод, статья и прим. Любарского Я.Н. - М.:Наука, 1978. – С. 6-7.*

АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОЛОГИЯ

СФЕРОКОНУСЫ СРЕДНЕВЕКОВОГО ГОРОДИЩА АКТОБЕ

Е.Ш. Акымбек – PhD докторант КазНУ им. аль-Фараби

Мақалада 2009 жылы ортағасырлық Ақтөбе қаласы шахристанында орналасқан мұнара іргетасына жүргізілген қазба жұмыстары нәтижесінде табылған сынапкөзелерге толық сипаттама беріледі.

In this research work the complete description of sphere-conic vessels is considered which found in result of excavation round the basis of a minaret of a medieval site of ancient settlement of Aktobe of 2009

Самыми необычными и редкими археологическими находками со средневековых поселений и городищ, являются сфероконусы, которые были сделаны из глины и выжжены при высокой температуре. Свое название «сфероконус» носит в связи с необычной формой посуды. Оно составлено из двух слов - «сфера» и «конус». Венчик посуды похож на «сферу» (свыше боков) (греческий «sphaira» – шар), а нижняя часть на «конус» (латинский «conus», греческий «konos» – геометрическая фигура). У множества сфероконусов проем тонкий, тулово круглое, острое, горловина тонкая и длинная, головная часть похожа на гриб. Большинство сфероконусов темно-серого и светло-серого цветов. Наружная часть посуды изготовлена в различном стиле, оформлены необычными полосками, множественными печатями и штампованы различными знаками.

В своем труде Б.В. Лунина отмечает, что в Средней Азии сфероконусный сосуд называли «симаб-кузаче», «симаб» – серебрянная вода, т.е. ртуть, а «кузача» – глинянная посуда с тонкой горловиной [1, с. 255-266]. Персидское название для хранения ртути «кузей-симаб», описывает в своих трудах археолог Г.А. Джидди об использовании этой посуды еще в 12 веке [2, с. 9]. В 1920 г. по рассказам М.Е. Массона при раскопках Ферганского поселения Сох были найдены три сфероконических сосуда с жидкостью [3, с. 30]. В совместном труде М.Е. Массона и В.Д. Горячевой «Бурана» сфероконические сосуды, даются как «симаб-кузача» (для хранения ртути)[4, с. 24]. Даже в сегодняшние дни многие исследователи называют данные сосуды на казахском «сынапкөзе», как «симоб-кузача». Однако есть множество мнений по поводу употребления сфероконических сосудов.

В средневековых письменных источниках, в частности, в труде Махмуда Кашкари посуда для хранения жидкости, называется «kiz». «Kiz» – посуда для хранения мускуса, ручная кладь[5, с. 311] (сумка, сосуд для хранения мускуса). Там слово «мускус» дано как «jīrag»[5, с. 267]. «Мускус» (латинский «muscus»), вещество с приятным запахом, которое берется с яйцеклетки некоторых животных [6, 467 б.]. И так, «мускус» – и сегодня переводится на казахский язык, так же как в средневековые времена «приятный запах», «ароматная вода». Хотя это не значит, что «ароматную воду» хранили в «сфероконусах». Однако, дано объяснение, что «kiz» употреблялась как посуда для переноса жидкостей. Как сосуд с узким горлом встречается название «jasīman» [5, с. 245]. Не известно в каких целях его употребляли. Но, нужно упомянуть, что горло сфероконусов тоже является узким.

Во-первых, сразу видно, что сфероконические сосуды были сделаны необычайно красиво и в него наливали очень приятно пахнущую жидкость. Во-вторых, смотря на его лепку (на короткую и узкую горловину) можно сразу понять, что оно употреблялось для перевозки жидкостей с собой. Горловина очень узкая, тулово круглое, дно острое, а также закрывалась крышкой – такая лепка сфероконических сосудов сделана очень удобно для ношения с собой не разливая жидкость. Однако крышек сфероконусов не найдено, можно предположить, что крышку изготавливали из дерева. Однако же, есть предположения, что их употребляли как посуду для перевозки жидкости, потому что узкое горлышко, удобно для привязки. Также на дне видны царапины, как будто посуда находилась в висячем состоянии. Несмотря на то, что в средневековых поселениях и городах Шу-Таласской долины было найдено мало сфероконусов, но повсеместно они встречаются очень часто.

Сфероконусы, найденные в предгорных районах Шуйской долины А.Н. Бернштам, относит к Караханидскому времени (XI–XII вв.) [7, с. 136, таб., LXXXI, 4, 6].

Сфероконусы, которые встречаются очень редко, относящиеся IX–X вв. среди слоев памятников Шуйской долины П.Н. Кожемяко, относит их к привозным товарам. Он отмечает, что в основном сфероконусы очень часто встречаются в слоях X–XII вв. По его мнению, серая, прочная глина из которой изготавливались сфероконусы и другие похожие сосуды были встречены в Жетысуском регионе только в XII–XIII вв. [8, с. 52, 59].

Однако нам известно, что в 1940 г. Г.И. Пацевич при раскопках древнего Тараза, обнаружил гончарные печи (из глины), относящиеся к XI–XII вв., которые предназначались для выжигания при высокой температуре маленьких предметов или сфероконов [9, с. 76-80]. Т.Н. Сенигова, найденные сфероконические сосуды с древнего города Тараз, относит к X–XII вв. и по их размерам делит на две группы: большие и мелкие [10, с. 153, таб. 52-65]. Т.В. Савельева, найденные в северной части Илийского Алатау среди средневековых предметов сфероконов, относит к X в. – началу XIII в. [11, с. 111, рис. 31, 50].

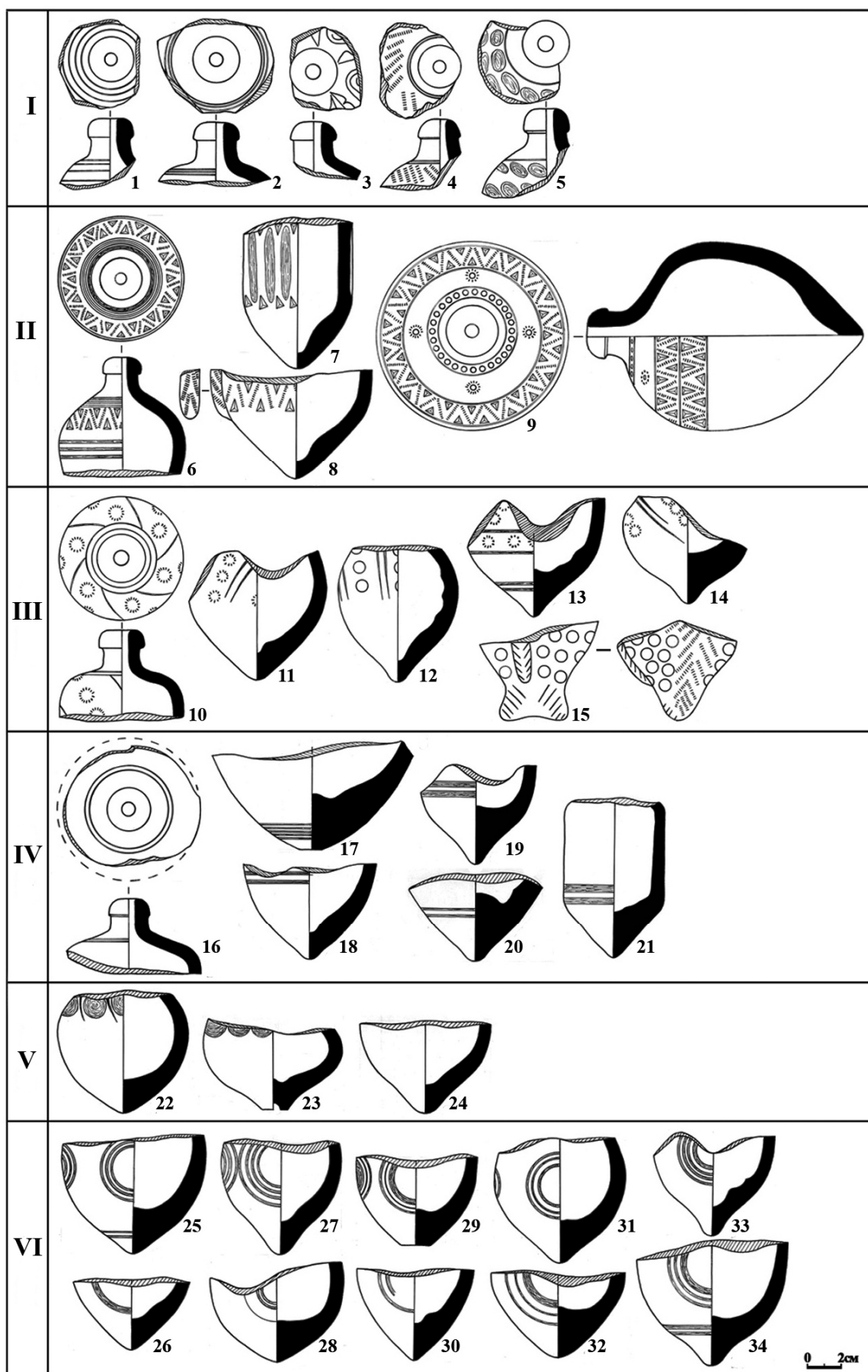
Таким образом, можно предположить, что сфероконов в Шу-Таласскую долину прибыли в X в. Отметим, что сфероконов часто встречаются в верхнем культурном слое средневекового городища Актобе в Шуйской долине.

При раскопках 2009 г. в 50 м к западу от центральной части города (цитадель) были обнаружены и выявлены остатки минарета, относящегося к XI–XII вв., состоящего из двух частей: стилобата и верхней цокольной части. Сохраненная высота строительства составляет 3,6 м. Размер стилобата четырехугольного минарета, составляет 8,65x8,5 м, высота 2,6 м. При расчистке стилобата минарета было выявлено, что основную часть посуды, составляют обломки сфероконических сосудов. Общее число сфероконов достигло около 240, 26 из них были обломками венчиков сосуда, а 52 обломками дна. Интересно то, что сфероконов в таком количестве были найдены около минарета.

Анализ сфероконических сосудов дал датировку XI–XII вв. В основном это обломки, сохранилась лишь одна большая целая (рис. 1. 9). Формы и объемы, а так же нанесенные орнаменты разные, окрашена в темно-серый цвет. По формам сфероконов можно разделить на три: 1) с круглыми боками, как полушарие; 2) стены как цилиндр (рис. 1. 7, 21); 3) дно или нижняя часть похожая на хвост рыбы (рис. 1. 15). У множества сфероконов горловина тонкая, тулово круглое, дно острое. На некоторых сфероконусах есть лепка, напоминающая гриву (рис. 1. 8, 15). Диаметр венчика составляет 2,5-3 см, диаметр отверстия - 0,6-0,8 см. По объему их можно разделить на два: большие и мелкие. Был найден один целый сфероконов и от одного обломки дна (рис. 1. 17). Высота целого сфероконов 16,5 см, диаметр тулова 11,5 см. Большие сфероконов очень редко встречаются. Диаметр тулова стен малых круглых, полушарообразных сфероконов, составляет 7,2-9 см, а диаметр с цилиндрическими стенами сфероконов 6-6,2 см. Орнаментированы разнообразно. Часто встречающийся вид – это надавленные и вычерченные твердым предметом круги, которые встречаются на дне, по бокам и плечикам (рис. 1. IV группа). Вычерченные круги встречаются очень часто от одного до пяти рядов разной толщины и глубины. Еще один распространенный вид штампа – это круги на стенах и по бокам сфероконов, которые могут быть четырех симметричными или же с двух сторон в два ряда, различного диаметра, толщины и глубины (рис. 1. IV группа). Толщина линий, которые расположены сверху к низу одного из цилиндрических сфероконов, составляет 0,5 см, а глубина 0,1-0,15 см. Встречается штампованный орнамент по кругу сфероконов (рис. 1. 7). Треугольные линии вокруг стенки посуды, а между концами, параллельно друг на друга вычерчено твердым предметом несколько косых полос (будто рисовали мелкой расческой) (рис. 1. 6, 8-9), у некоторых присутствует гривобразная лепка, где тоже есть косые полосы (рис. 1. 8). Вот такие линии выцарапаны в двух рядах на плечике большого сфероконов, надпись которой похожа на лучи солнца, вычерченные из круговых коротких (точкообразных) линий (диаметр 0,3 см), отходящих в разные стороны, над верхними линиями и между ними есть еще круговые линии (рис. 1. 9).

Следующие часто встречающиеся виды узоров – это узоры на боковой и верхней части посуды, у которой нижняя часть похожа на рыбий хвост (рис. 1. 15), на одной из таких сосудов вдоль стены, вычерчены точкообразные круговые линии (диаметр 0,7-0,9 см) (рис. 1. 10-11, 13-14), вычерченные специальным предметом (рис. 3. 12, 15).

Рис. 1. Средневековое городище Актобе. Сфероконусы. XI-XII вв.

Круговые линии, расположены сверху к низу прямыми или же косыми линиями и между ними также вычерчены косые линии в один или два ряда (рис. 1. 10-12, 14), а также есть линии вычерченные параллельно (рис. 1. 13). С таким узором сфероконус был найден в слоях X–XII вв. во время раскопок шахристана городища Актобе в 1978 г [12, 64 б., 26-сурет, 4]. Сфероконус, имеющий круговые линии на стенах, между которыми вычерчены твердым предметом косые линии был найден в слоях X–XIII вв. городища Талгар [11, с. 110, рис. 31, 50]. На стене обломки посуды, у которой дно похоже на рыбий хвост вычерчены в случайном порядке круговые линии, а на специально оставленном месте есть косые линии, расположенные сверху к низу (рис. 1. 15). Вокруг стены и плечиков обеих обломков сфероконуса есть надавленные следы кончикам пальцев (большого пальца) (рис. 1. 22-23). Диаметр дна одного из них глубже на 0,5 см (рис. 1. 23). Между следами надавленными пальцами вычерчена твердым предметом косая линия сверху к низу (рис. 1. 22). Сфероконус, стенка у которого надавлена пальцем и имеющая между ними косые линии найден в слоях X–XII вв. на городище Нижний Барсхан (Торткуль)[13, 64 б, 1-сурет, 3]. Так же была найдена посуда с узором (рис. 1. 3).

Часто встречающиеся сфероконические сосуды имеют с двух или же с четырех сторон круговые линии. Круговые линии выложены в разных диаметрах и разной толщины, имеющие от одного до четырех рядов линий (рис. 1. VI группа). На дне двух сосудов имеются две вертикальные линии (рис. 1. 25, 34). Дно одного сфероконуса равномерно вырезано специальным предметом (рис. 1. 29). Множество сфероконусов с боковыми линиями было найдено при расчистке бани городища Отрар, которая относится к XI–XII вв. [14, с. 144, рис. 59, 1, 4, 7, 10, 20].

Таким образом, впервые на средневековом городище Актобе и на территории одного минарета найдено такое количество сфероконусов. Раньше в таком количестве сфероконусы были встречены при раскопках бани, относящейся к XI–XII вв. в Отраре [14, с. 144]. Есть предположения, что около минаретов существовали санитарно-гигиенические помещения в которых совершались ритуальные омовения ароматной водой перед совершением молитвы.

1 Лунин Б.В. К вопросу о функциональном назначении сфероконических сосудов в связи с одним рукописным источником XVII в. *История материальной культуры Узбекистана, вып. II.–Ташкент, 1961.–с. 255-266.*

2 Джанполадян Р.М. Сфероконические сосуды из Двина и Ани Археологические памятники Армении. №12. *Средневековые памятники. Выпуск IV. – Ереван, 1982.– с. 9.*

3 Массон М.Е. К истории горного дела на территории Узбекистана. – Ташкент, 1953.– с. 30.

4 Массон М.Е., Горячева В.Д. Бурана. –Фрунзе: Илим, 1985.–с.24

5 *Древнетюркский словарь. – Л., 1969.– с. 311.*

6 *Қазақ тілінің сөздігі. – Алматы, 1999.– 467 б.*

7 Бернштам А.Н. «Чуйская долина» Труды Семиреченской археологической экспедиции. – М.-Л., 1950.– с. 136, таб., LXXXI, 4, 6

8 Кожемяко П.Н. Раннесредневековые города и поселения Чуйской долины. – Фрунзе, 1959. – с. 52, 59, таб., XV6 10-11

9 Пацевич Г.И. Раскопки на территории древнего города Тараза в 1940 году Труды ИИАЭ. –Том I. Археология. – Алма-Ата, 1956. –с. 76-80.

10 Сенигова Т.Н. Средневековый Тараз. – Алма-Ата: Наука, 1972.–с. 153, таб., 52-65.

11 Савельева Т.В. Оседлая культура северных склонов Заилийского Алатау в VIII-XIII вв. – Алматы: Ғылым, 1994.– с. 111, рис., 31. 50.

12 Шәлекенов У.Х. Научный отчет раскопки средневекового городища Актобе в 1978 году ҚР БЖҒМ Ә.Х.Марғұлан атындағы Археология институты мұрағаты. – Алма-Ата, 1978. – 64-б., 26-сурет, 4.

13 Ақымбек Е.Ш. Ортағасырлық Төменгі Барысхан (Төрткүл) қаласының қыш ыдыстары ҚР ҰҒА Хабарлары. Қоғамдық ғылымдар сериясы. № 1(268), 2009. – Алматы, 2009. – 94-б., 1-сурет, 3.

14 Байпаков К.М. Средневековая городская культура Южного Казахстана и Семиречья (VI-начало XIII в.). – Алма-Ата: Наука, 1986. – с. 144. – Рис. 59, 1, 4, 7, 10, 20.

ТРАДИЦИОННОЕ ВООРУЖЕНИЕ КАЗАХОВ

Е.А. Карибжанова – к.и.н., доцент КазНПУ им. Абая,
А.А. Нуржанов – к.и.н., ведущий научный сотрудник
Института Археологии им. А.Х. Маргулана МОН РК

Бұл мақала қазақардың дәстүрлі қорұлы күштерінің ашылу тарихына арналған. Бұнда, осымен мұра этно-мәдениеттігі түбегейлі рольде қарастырылған.

This article is devoted to the history of creation of traditional armor of kazakhs. As well as its role in ethno-cultural level.

Среди исторического и культурного наследия казахского народа особая роль принадлежит древним ремёслам, достойное место среди которых занимает оружейное.

Оружейные артефакты – важный источник познания истории страны, его героического прошлого и настоящего, неотъемлемая часть культурного наследия. Оружие хранит таинственные секреты мастерства, которые развивались на основе преемственности поколений, сохранения и развития лучших традиционных и художественных форм, служили основой для формирования национальной самоидентичности.

Оружие отражает боль и радость его создателей, мужество и героизм народа, вынужденного в течении многих столетий отстаивать свободу, честь и независимость своей Родины. Традиционное оружие обеспечило победу и славу казахского народа в борьбе за независимость против джунгарской и кокандской агрессий.

Казахская земля поистине богата героями, самоотверженно её защищавшими.

Вооружение кочевников всегда являлось предметом пристального внимания исследователей. О нём мы можем найти сведения в трудах средневековых историков: Ибн Рузбихана, Рашид-ад-дина, М.Х. Дулати, Махмуда Кашгари, Юсуфа Баласагунского и др., путешественников: Плана Карпини, Вильгельма де Рубрука, Марко Поло. Сведения о казахском оружии содержатся в героических эпосах «Камбар-батыр», «Алпамыс», «Кобланды батыр» и других фольклорно-эпических произведениях. Одним из исследователей, впервые предпринявший изучение казахского вооружения с позиции комплексного подхода был Ч.Ч. Валиханов.

Из казахстанских историков можно отметить труды А.Х. Маргулана, А.К. Акишева, У. Джанибекова, А.К. Кашкамбаева, А. Тасболатова, К. Аманжолова, К. Ахметжана и др.

Большое количество вещественных источников, связанных с вооружением казахов на сегодняшний день находятся в коллекции Центрального Государственного музея Республики Казахстан и в частных коллекциях.

История развития оружейного мастерства казахского народа – это история развития кочевой цивилизации Великой степи, её культуры и неповторимой самобытности. Оно насчитывает не одно тысячелетие. Оружейное ремесло шло с человеком рука об руку, позволяя расширять его горизонты.

Основные черты развития культуры, искусства и художественного творчества у степных народов с давних пор определялись потребностями кочевого быта. Для изготовления воинского оружия казахские оружейники использовали продукты, получаемые из собственного скотоводческого хозяйства, а также сырьё и природные материалы, добываемые на территории Казахстана. Это – черные и цветные металлы, драгоценные камни и дерево, кость и рог, кожа, сухожилия и конский волос. Эти материалы, в соответствии с их физическими свойствами и технологией обработки, применялись для изготовления разных функциональных и конструктивных частей и элементов воинского оружия [1, с.3].

В течение столетий свою свободу и независимость можно было защитить, лишь сражаясь за них.

Племена и народы, населявшие территорию древнего Казахстана, внесли свой неопределимый вклад в процесс создания и развития оружия. Например, хунны изобрели стремя, повозку заменили вьюком. Древние тюрки изобрели длинный составной лук, метавший стрелы на большие расстояния и изогнутую саблю, которая вытеснила тяжёлый прямой меч [2, с.68].

Умелые казахские мастера создали остроумное оружие камшы-пышак – острый клинок, который был спрятан в рукояти плети [4].

Лук и стрелы считались символом царской власти, входили в состав царских регалий – знаков и степеней.

Кочевников, как искусных стрелков знали во всём мире!

В недалёком прошлом оружейное дело было важной отраслью прикладного искусства казахов.

Достаточно много конкретных сведений о способах изготовления различных видов наступательного оружия и защитного вооружения можно найти в образцах казахской устной литературы, связанных с военной жизнью, военной средой (героический эпос, героические сказки, поэзия жырау) и в других фольклорных материалах. Сопоставляя эти сведения с данными письменных источников и с результатами исследования образцов казахского оружия из музейных коллекций, можно изучить историю создания казахского оружия, материалы и технологию изготовления, приемы и техники художественной отделки предметов вооружения [3, с.159].

Казахи всегда с большим уважением и трепетом относились к оружию.

Статный конь, красивое удобное седло и сбруя, прекрасная сабля были для воинов олицетворением их высокого социального положения и доблести.

Ношение оружия являлось не только правом, но и обязанностью.

Оружие было боевое и парадное: боевое оружие предназначалось в основном для воинов, оно определяло тактику ведения поединка или сражения. В фольклорных источниках часто при описании боевой экипировки воинов используется выражения “бес қаруын асынды”, “бес қаруы бойында”, “бес қаруын сайланған” (досл. “вооружился пятью видами оружия”)[3, с.83].

У казахских воинов за многие века сложились определенные традиции, связанные с применением воинского оружия. Боевые поединки батыров служили мерилем мастерства владения оружием, силы и мужества воина. Они регламентировались определенными правилами и ритуалами и проводились с использованием только боевого оружия. В древности, как и в современное время, у кочевников рода войск разделялись также по видам вооружения. Из воинов, хорошо овладевших определенным видом оружия, создавались воинские соединения копейщиков, меченосцев, лучников, булавоносцев, секироносцев. Профессиональные воины-батыры, владевшие всеми пятью видами оружия, составляли отборные гвардейские части. Применение этих пяти видов боевого оружия диктовало и тактику ведения военных сражений. Бой начинался обычно метанием стрел из лука с дальней дистанции, копьё (пику) использовали во время таранного удара всей конницей, а в ближнем бою переходили на другие виды оружия [4].

Каждый вид оружия мог рассказать свою историю, где всегда исходным моментом являлось его предназначение.

Существование пяти родов боевого оружия, связано с наличием у каждого рода оружия присущего только ему собственного характера поражающего действия, которое не могло быть заменено другим. Основные виды поражающего действия боевого оружия имеют пять функций: 1) метательное (лук, стрелы), 2) колющее (копья, пики), 3) режущее (мечи, сабли, шашки), 4) ударное (палицы, булавы, кистени), 5) рубящее (топоры, секиры, чаканы).

Рядом с саблей на поясе – кісе белдк, крепился боевой топорик – ай-балта. Название оружия определила форма его лезвия, напоминавшая полумесяц.

Каждый из родов боевого оружия внутри себя подразделялся на несколько родственных видов, которые, не ослабляя боевую оснащенность воина, могли взаимозаменяться при боевом использовании – «ер қаруы – бес қару» [3, с.83].

Большую роль при ведении боя играло защитное вооружение (жарак), которое по характеру применения делилось на два раздела. К первому разделу относились средства натальной защиты (ер киімі), то есть предохранительное вооружение, надеваемое на тело воина. Оно по функциональному назначению подразделялось на несколько родов: 1) боевые средства для защиты корпуса воина – доспехи, зеркала, боевые пояса; 2) средства для защиты головы – боевые наголовья: шлемы, металлические шапки. Хотелось бы обратить внимание на особенности казахского шлема – дұпыға, который имел остроконечную форму, типичную для Центральной Азии, его изготавливали из меди. Изнутри его выстилал толстый слой войлока. Такая технология позволяла сделать второй защитный слой до такой степени плотным, что на ощупь он напоминал... дерево! Поэтому даже если медь шлема пробивала вражеская стрела, то ее наконечник увязал в войлоке. С края шлема до кончика носа воина опускалась медная полоска-стрелка, защищавшая лицо от поперечного удара меча или сабли [4].

Средства для защиты конечностей – налокотники, набедренники, поножи, наколенники.

Ко второму разделу оборонительного вооружения относилось индивидуальное ручное защитное снаряжения (қол жарак) – щит.

Щиты казахские воины использовали, в основном, только круглой формы. Они были наиболее удобными для всадника и не стесняли его движений. Щиты делали из кожи и меди. Размеры были относительно небольшими, около 70 сантиметров в диаметре. Толщина кожаного щита вместе с

войлочной подкладкой достигала 2-3 сантиметров. На лицевой стороне любого щита имелось по четыре металлических – медных или стальных – «шишака» высотой до 3-х и толщиной не менее 2-х сантиметров. Они крепились к основанию щита мощными заклепками и служили надежной защитой от ударов сабли.

Обученный воин, наклонив щит под правильным углом к удару сабли, имел возможность обезоружить врага. Клинок сабли, наткнувшись на один из шишаков, ломался пополам. Внутренняя сторона каждого щита снабжалась четырьмя кольцами, при помощи которых щит тесьмой крепился к левому локтю всадника, кроме этого казахские оружейники, изнутри щит обшивали войлоком для дополнительной защиты, который не давал острию впиться в тело, а меч, при этом, продолжал оставаться лёгким и подвижным.

Таким образом, у казахского сарбаза существовало пять основных видов традиционных доспехов, различающихся способом создания защитного свойства – методом бронирования. Это – чешуйчатый доспех (көбе сауыт), кольчатый доспех (кіріке сауыт), пластинчатый доспех (берен сауыт), стеганный доспех (қаттама сауыт), кираса (жаланқат сауыт) [3, с.87].

Железо и булат были основными материалами, используемыми для изготовления оружия, реже медь, бронза, серебро и золото.

Булатная сталь на казахском языке называлась «алмас». Казахи различали два сорта алмаса – красный («қызыл алмас») и белый («ақ алмас»). По фольклорным данным из алмасаковались клинки сабель, мечи, наконечники копий, пики, доспехи, шлемы, щиты.

Медь и латунь применялись казахскими мастерами для изготовления деталей ножен, доспехов, шлемов, которые затем покрывались узорчатой гравировкой, резьбой, декорировались серебрением и золоточением.

Свинец и олово использовались для закрепления рукоятей ножа, сабель к черенку клинка, для пайки металлических элементов.

Золото, как металл, легкий в обработке и не поддающийся коррозии, постоянно сохраняющий свой вид и свойства, в казахском вооружении применялся в основном для изготовления декоративных элементов вооружения и для декоративного покрытия.

Серебро, наиболее распространенный материал, широко используемый в казахском ювелирном искусстве. Физические свойства серебра представляли собой большие возможности для изготовления различных предметов и использования техники литья, штамповки, чеканки. Серебро очень часто использовалось для художественного украшения предметов оружия [5, с.160]. Несмотря на то, что серебро стоило сравнительно дорого, изделия из него встречались нередко. Серебро приобретало блеск послековки, благодаря шлифовке становилось сверкающим, мерцало после прочеканивания мелкими окружностями, казалось живым и вибрирующим от штриховки зигзагами. Иногда оружие из серебра опьяляли золотом, благородство металла подчеркивалось драгоценными и полудрагоценными камнями: рубинами, сапфирами, изумрудами, бриллиантами, бирюзой, агатами, хризопразами, сердоликом, жемчугом, кораллами и перламутром. [3, с.162].

Казахские мастера оружейных дел с незапамятных времён знали и использовали различные приёмы обработки металлов: горячая и холоднаяковка, переплавка и различные виды литья. Боевое оружие обычно красилось в красный цвет – символический цвет военного сословия ещё с сакских времён.

Оружие казахов славилось художественной отделкой. Предметы традиционного вооружения, в зависимости от назначения, использования, принадлежности украшались и декорировались в различных художественных техниках. Хорошие сабли ценились очень дорого. За них отдавали до десятка жеребцов и кобылиц [4].

Оружие было персонифицированным: если одни сабли инкрустировались бриллиантами, то другие – золотом, серебром, то есть отличались друг от друга стилем оформления и орнаментом.

Детали уздечки, седла, стремени мастер – оружейник украшал тонкой резьбой и подбирали орнаменты, которые считалось, принесут удачу всаднику, быстроту и неутомимость коню. Материалы, шедшие на изготовление орнаментальных украшений, были соответственно подчинены этой символике: для выражения святости и богатства применяли золото или янтарь, красный коралл олицетворял радость, жемчуг или серебро символизировали честность и правдивость, бирюза – верность и вечность, прозрачный топаз – чистоту [11].

Главной продукцией кузнецов-оружейников было оружие, которое необходимо было каждому мужчине для защиты, как от неприятеля, так и своих стад. Такое оружие пользовалось большим спросом у широких слоёв населения, а мастер – оружейник особым почётом и уважением. Оружие, с древнейших

времен в кочевом обществе являлось символическим объектом религиозных, церемониальных, свадебных и похоронных ритуалов – играло важную роль в этнокультурном наследии казахов.

Оружием обозначали различные социальные отношения, его использовали, как знак социального и правового статуса отдельных групп людей.

Например, в обрядах присяги оружие всегда выполняло функцию ритуального атрибута, давая обет или обещание, перед собой ставили обнаженную саблю и говорили «Бұ көк кірсін, қызыл шықсын». То есть, «если кто нарушит клятву, пусть железо обагрится его кровью» [6, с.350].

Модель лука со стрелой у тюркских народов, как талисман, прикрепляли на одежду и на колыбель мальчика. По традиционным представлениям этот амулет придавал ребенку силу и мужество.

Вплоть до середины XIX века казахи в состав приданого невесты обязательно включали богатые образцы оружия и оборонительного вооружения (панцирь, щит, лук).

Предметы вооружения непременно входили и в состав калыма за невесту. На свадебные подарки (киит) также преподносили девять даров, которые начинались доспехами [6, с.352].

Воинское оружие было одним из предметов, входивших также и в погребальный инвентарь. А.И. Левшин писал: «...казахи вместе с покойным хоронят его оружие, конское снаряжение и одежду» [7, с.24, 339, 341].

Даже беглый обзор традиционного вооружения казахов говорит о сложности его состава, о глубокой древности его истоков, значительной давности развития многих его компонентов на местной этнической основе, связанный с ментальностью, образом жизни и бытом степняков, отличается видовым и типовым многообразием.

1 Попенко В.А. Холодное оружие Востока и Запада. Москва, 1992.

2 Искусство стран Востока. Москва: Просвещение, 1986.

3 Ахметжан К. Этнография традиционного вооружения казахов. Алматы: Kitap, 2007.

4 Акимбек А. Оружие предков // Караван № 12 2007 – 26 октября .

5. Кушкумбаев А.К. Военное дело казахов в XVII-XVIII веках. Алматы: Дайк-пресс, 2001.

6. Казахи. Историко-этнографическое исследование. Алматы: Казахстан. 1995.

7 Левийн А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких орд и степей. Алматы: Санат, 1996.

8 Худяков Ю. С. Вооружение центральноазиатских кочевников в эпоху раннего и развитого средневековья. Новосибирск: Наука, 1991.

9 Маргулан А.Х. Казахское народное прикладное искусство в 3-х томах. Т.1. Алма-Ата: Онер, 1987.

10 Тасбулатов А., Аманжолов К. Военная история Казахстана. Алматы: Рауан, 1998.

11 Ерофеева И. К истории казахского национального костюма А.: 2005.

АЙТЫЛҒАН ТАРИХ: ЖАҢА ІЗДЕНІСТЕР МЕН НӘТИЖЕЛЕР (ШАҢЫРАҚ ЫҚШАМ АУДАНЫНА ЖҮРГІЗІЛГЕН ЭКСПЕДИЦИЯ МАТЕРИАЛДАРЫНАН)

З.Б. Мырзатаева – Абай атындағы ҚазҰПУ Магистратура және (PhD) докторантура институты,
Қазақстан тарихы мен мәдениеті кафедрасының доценті, т.ғ.к.,
Ф.Бекенова – бМ 011400-«Тарих» мамандығының 2-курс магистранты

В данной статье рассмотрены недавние социальные изменения в жизни народа. Выявлены исторические данные об истории народа на основе проведенных эмпирическо-познавательных исследований. Поэтому по требованию общества новые научные поиски расширяют область отечественной истории.

Действительно, становление микрорайона Шаньырак является основным символом нашего независимого государства. Поэтому автор попытался определить его историю и особенности строительства напрямую беседуя с основателями этого района. В статье также речь идет об организации клуба под названием «Он екі әже», который предназначен для сохранения и развития национальной культуры и традиции.

This article deals with recent changes in the social life of the people. The historical data about the history of the people on the basis of an empirical and cognitive research were identified. Therefore, at the request of the society the new scientific searches will expand the area of a national history.

Indeed, the foundation of microdistrict Shanirak is a main symbol of our independent state. Therefore, the author tried to determine its history and features of construction by talking directly with the founders of the district. The article is also about organization of the club called “On eki azhe” which is intended for the preservation and development of national culture and tradition.

90-жылдардың басында азат даму жолына түскен еліміздің жаңа әлеуметтік-экономикалық өмірінің іргесі қаланып жатты. Әрине, ұзақ уақыт қалыптасып кеткен одақтық, жалпы экономикалық жүйеден

ажырап, бірден *әлеуметтік мемлекет* құру оңай болған жоқ. Жаппай жұмыссыздық, инфляция, ішкі және сыртқы миграциялық толқулар т.б. күрделі процестер кеңінен етек алды. Күтпеген бұл дағдарыс, әсіресе, ауыл тұрғындарына ауыр тиді. Тығырықтан шығудың жолын іздеген жастардың басым көпшілігі ірі қалаларға қарай ағылды. Нәтижесінде, қала төңірегінен (мысалы, Алматы қаласының төңірегінен «Шаңырақ», «Әйгерім», «Дархан», «Көкқайнар», «Ақбұлақ» және т.б. осындай он екі ықшам аудан) мүлдем жаңа типтегі ауылдар, нақтырақ айтқанда, ықшам аудандар пайда болды.

«Шаңырақты» көтергендер – бүгінде, арамызда жүрген орта буын өкілдері. Сол себепті, тікелей куәгерлермен ғылыми-зерттеу сұхбаттарын жүргізіп, немесе, «Айтылған тарих» әдістерімен өтпелі кезеңнің бейнесін кешенді түрде сомдауға толық мүмкіндік бар...

Айтылған тарих – елімізде бұрыннан келе жатқан дәстүр, ал, қазіргі жаңа сипат және тұрпаттағы айтылған тарих үрдісінің алғышарты, батыс елдерінде технологиялық дыбыстық жазба құралдарының пайда болған кезеңінен-ақ бастау алған. Өкінішке орай, біздің елімізде тарих айту дәстүрінде техникалық мүмкіндіктер қолданымға тартылған емес, сондықтан да, мұрағаттарымызда ауызша дерекқоры (тарихи оқиға куәгерлерінің және сұхбатының аудио, видео түсірілімі сақталмаған) бүгінге дейін болып көрмепті.

Әсіресе, XX ғасыр тарихын тереңінен қарастыруда, «Айтылған тарих» зерттеу бағытының алар орны ерекше. Біріншіден, аталған дәуір - тарихшылар үшін сыры түпкілікті ашылмаған оқиғаларға толы кезең болса, екіншіден, «Айтылған тарих» дәстүрі, күннен-күнге қатары сиреп жатқан «соғысқа дейінгі» және «соғыстан кейінгі» заман (қарапайым адамдар) куәгерлерінің жадындағы тарихты аудио, видео таспаға жазып алып, оны мұрағатта сақтау ісіне жол ашады.

Сөйтіп, өткен ғасыр тарихы - оның куәгерлері көзімен «жаңа тарихи» әдістер арқылы зерттеуге алынбақ.

***

Орталық зерттеушілері ағымдағы жылда «Шаңырақ: ауыл тұрғындарының қала жағдайына бейімделуі (айтылған тарих материалдары бойынша)» атты тақырыппен жұмыс жүргізуде.

Зерттеу ісінде ауыл тұрғындарының құрылыс жылдарындағы әңгімелері, үй құрылысының ресми құжаттары, жазба дерекқоры (әкімшілік орындарына жолданған өтініш, хат, арыз, үйдің архитектуралық жобасы, фотосуреттер т.б.) т.б. материалдар жинақталды. Ұсынылып отырған материалда ықшам аудан тұрғындарының қоғамдық мәдени өмірі жөнінде сөз болмақ. Сондай-ақ, ол «Ата мұра» қалалық жастар дамыту қоры аясында құрылған, «Он екі әже» тобы мүшелерінен алынған сұхбатты талдау арқылы берілмек. Топ жетекшісі Нәсілхан Мұхамеджанова жоғары білімді, Шаңырақтағы құрылыс жылдарында өз ортасында елеулі еңбектерімен танылған, ортасында сыйлы адам. Шаңырақта 1992 жылдан тұрады. Жаңа орта мәдениетін дамытуда оның үлесі зор.

Сұхбат берген он екі әжелер: *Нәсілхан Мұхамеджанова, Молдыбаева Үкілі, Сәрсенбаева Тұрахан, Дубекова Мақатай, Алианбаева Нұртай, Орынбетова Ұлбүбі, Қажиева Тілеухан, Шаденова Бақыт, Ізбасарова Майра, Саймасева Күлімхан, Қазыбаева Мейіргүл, Жақсыбаева Шарипа*.

***

«Шаңырақтағы» жаңа тұрмыстық өмірді құру, ең біріншіден, сол буындағы жастар үлесіне тиді. Жұмыссыз қалған республика тұрғындары бірі қалаға, бірі ауылға, ал енді бірі шетелдерге (Корея, Россия т.б.) кетті...

Өтпелі кезеңнің өзгерістер арнасындағы тәуелсіздік тарихымыздың әлеуметтік өмірінде бұрын-соңды болып көрмеген жаңа құбылыстар орын алды. Мәселен, қала төңірегінде жаңа типтегі ықшам аудандардың (не ауылдық, не қалалық типке ұқсамайды) бой көтеруі. Шамамен жиырма жыл ішінде тек Алматы қаласының төңірегінен бірінен соң, бірі он сегіз ықшам ауданы құрылыпты. Оның даму қарқынын, бір ғана Шаңырақтағы №26 қазақ орта мектебіне 2011 жылы он үш 1-сынып бүлдіршіндерінің жиналғанын айтсақ жетіп жатыр! Сондай-ақ, екінші ерекше құбылыс ол - баспана мәселесі. Елімізде қашан да болмасын бұл - күрделі проблемалардың бірі болып келген. Мемлекет жастарды қолдап, тегін жер телімін таратуы. Соған байланысты сұхбат берушілердің басым көпшілігі сол кездегі Алматы қаласының әкімі - З.Нұрқәділовтің жасаған осы қамқорлығын ерекше ілтипатпен әңгімелейді. Сондықтан да пайда болған жаңа орындардың мынадай ерекшеліктерін талдап, қорытындылар жасауға болады: біріншіден, қазақ ауылдары әдетте, қаладан жырақта орналасқан болса, «жаңа ауыл» тура қала маңынан бой көтерді; екіншіден, ауылдарда көнекөз қарттар басымырақ болса, жаңа типтегі ықшам аудандарда (жаңа ауылдарда) – жастар басым; үшіншіден, мұндағы баспаналар – тарихымызда болып көрмеген тәсілмен – мемлекеттің *тегін жер үлестіру* жолымен шешімін тапты. Сондықтан да «Шаңырақ» және т.б. осындай негізде бой көтерген ықшам аудандар - азат даму жолына түскен елдің басты көрінісі еді.

«Шаңырақ» құрылысындағы алғашқы күндер жөнінде Нәсілхан апай әңгімесін былайша баяндайды: «Біз үй тұрғызған жылдары (1992 жылдарда) бүкіл «Шаңырақта» алты-ақ, үй болды. Оның әрқайсысының ара қашықтығы 5-6 км қашықтықты құрады. Мына түзу жол болмайтын. Сонда қыстыгүні бір үйден түгін шықса, қатты қуанатынбыз. «Жолды жорытқан біледі, тәтті менен ащыны татқан біледі» демекші, сол кезде шіркін-ай, көршіміз қашан келеді екен, - деп аңсайтынбыз. Мен өзім күйеуге кеш шықтым, «Шаңыраққа» келгеннен кейін, үйде отырдым кішкентай баламенен. Сонда біреумен сөйлескім келеді, жалғыз қиын болатын. Сосын айтарым, барлық жастардың проблемасы ортақ еді, оларға жер керек. Бір-бірімізге туыс сияқты едік. Төрт жыл (1996 жылдан бастап) өткен соң, көршілерім біртіндеп қатар қона бастады...».

Әңгіме барысынан жастардың бірі, алдымен жертөлелерде күн көрсе, бірі сабаннан үй тұрғызып паналаған көрінеді. Суы, электр жарығы, жылуы жоқ, тұрмыс-тіршілікке қажет дүкен т.б. қажеттіліктерден шектеулі мекеннен мүлдем жаңа өмір тіршілігін құру бір жағынан алғанда, жастардың жасаған ерлігі деуге болады.

Шаңырақты құруда Нәсілхан апайдың қосқан үлесі зор. Жол салу, су, электр жарығын жеткізу, балалардың бос уақытын өткізуді ұйымдастыру т.б. қоғамдық мәдени істерге белсене араласты...

Шаңырақтың алғашқы тұрғындарының бірі - Саймасаева Күлімхан. Ол: «1994 жылы келдім. ...ол кезде ауылда не электр жарығы, не су жоқ, тура бойымыздай қурай өсіп жататын, дәу-дәу ат жалман тышқан дейміз ғой, солар қаптап жүретін. Саз кешіп - 1-Шаңыраққа, сары балшық кешіп - Көкқайнарға барамыз. №10 автобус маршруты ғана келеді, мұнда. Қысылып-қымтырылған жолаушылар, қаптаған жас студенттер, сағат алтыдан бастап тұрып қалаға қарай беттейтінбіз. Адамдар аяқтарына етік киіп, туфлиді қолға ұстап, «Новостройка» деп аталатын жердегі сайға дейін келеді де, сонда ауыстырып, қойып кетеді, кейбіреулері аяқтарына салафан киеді. Көбіне жастар қаладағы жұмыс орындарына таза жетуі үшін солай істейтін. Жарық жоқ, балаларымның сабақ оқуы үшін, кейде, май шамы (свечи) болмай қалғанда, мақтаны ширатып «аудана» деген қойдың майына орап-орап шыныға қойып жағып беретінмін. Сабақтан қалып қоймасын, оқысын деп солай күн көрдік. Кейін келе, әйтеуір, Көкқайнардан бірден-бірге тартылып жеткен жарыққа да жеттік-ау, ал су мәселесін құдық қазып, шештік. Бірақ, құдықтың суы сондай дәмсіз, ащы болды, 10-8 метрден шыққан суды ішіп күнелттік қой. Мұның денсаулыққа аса зиян екенін көппен араласқаннан кейін естідік. Амал қанша балалар үшін жақын жерлердегі таза суды тасып әкеліп қолдансақ та, кейде суды үнемдеу үшін осы құдық суын пайдалана бердік. Бет жуғанда құдықтыкін, ішкенде жан-жақтан тасып әкелінген суды қолдандық...», - деп еске алады.

Бүгінде жаңа ортада қоғамдық жұмыс жасап жүрген Нәсілхан апай, бірі – Талдықорғаннан, бірі - Түркістаннан, бірі - Нарынқолдан, бірі - Чонжыдан т.б. өңірлерден келіп бас қосқан «он екі әже» тобын құрған. Топты құру мақсаты туралы сұрағанымызда, ол бір жағынан жаңа ортаға ұрпақ тәрбиелеуші алдыңғы буынның пікірінің қажеттілігінен деп түсіндірсе, екінші жағынан біте қайнасып араласып қалған туыс, көршілерінен жырақтап кеткен апаларымызды бір ортаға шақырып, енді ғана еңсесін көтеріп келе жатқан ықшам ауданда салт-дәстүрлерді насихаттауға, сол арқылы жас ұрпақ тәрбиелеуге үлес қосу, жаңа өмірге серпін, дем беру қажеттілігін айтады, яғни, нақтырақ айтсақ: «мысалы текемет, сырмақ ескіліктің сарқыны сияқты болып көрінді бұрын, сол мәдени мұраларымызды жинақтап, қайта жаңғыртуға бағытталған ой - ескінің көзін көрген осы апаларымыздың басын қосуға себеп болды. ... одан қалса ата-бабаларымыз «қызға қырық үйден тыю», - деп өсірді ғой, міне сондай тәрбие көрген адамдарды жинау еді, мақсатымыз. Қыз балалар қолөнермен айналысса олар еш уақытта жаман іске бетбұрмайды және «ұрпақтар сабақтастығын» жалғастырсақ, сосын қыздардың құлағына сіңіріп өсірсек, деген едік...», - деп түсіндіреді. Сондай-ақ, Тұрахан Сәрсенбаева да: «...Енді үйде құр отырмайық, киіз үй жасап, көрсетейік, үйретейік, балаларға кішкене ұлттық сана-сезімін оятып, қызықтырайық дегеніміз ғой...», - деп жалғастырды...

Аталған «он екі әже» ауыл балаларының бос уақыттарын өткізу жағдайына алғашқы жылдардан бастап-ақ, аса қамқорлық таныта білген. Алатау ауданы әкімшілігі салынған орында, бір кездерде, футбол алаңы болған көрінеді. Сол жер - балалар үшін бір жағынан қауіпсіз болса, екінші жағынан спорт жарыстарында таптырмайтын даярлық орны болатын, - дейді Нәсілхан Жетенқызы. Соған сәйкес 2006 жылы «Шаңырақ» ауылының балалары қатысқан құрама команда, Африкадағы 48 ел ішінен екінші орынды иеленіп келгенін айтады. Тәуелсіздік туын «Шаңырақ» жастары мінекей Африкада да желбіреткен екен. Бұл тәуелсіздік жылдарындағы ел өмірінде орын алған - елеулі құбылыстар.

Әсіресе, жоғарыда айтқанымыздай, 2010 оқу жылында №26 қазақ орта мектебінде он I-сыныбы, 2011 жылы он үш I-сыныбы болған екен. Тарихымызда болып көрмеген құбылыс! Сондықтан да болар Нәсілхан бастаған он екі әженің әрбір сөзінен жасөспірім балалардың тәрбиесі мен болашағы әрдайым

толғандыратыны байқалып тұрады. Бұл тұрғыда Тұрахан Сәрсенбаева: «Балалар сыртта бос жүргенше, жақсы нәрсеге үйір боп өссін дейміз, көбінесе қалтасы қалындар балаларына жағдайын жасайды ғой, ал біздің ақшасы жоқ балаларымыз «не істейді?», «қайда барады?», – деген ой толғандырады. Біздің жасаған қамқорлығымыз осы болсын дегеніміз еді, бұл. Бірақ та, қазіргі заманда тегін дүние десе қорқатын да болдык, бұл жерде «қандай ұйым?», «неге тегін?» - деген сияқты. Жұмысымызбен танысқан соң, қызыққандары келіп әйтеуір тоқымамызды да, кестемізді де үйреніп жатыр. Ал біз шамамыз келгенше қыз балаға барлық жақсы игіліктерді үйретіп жатырмыз. Ортамызға бір мұғалім келіп қосылған, ол тамақ жасауды үйретеді. Шағын клубымызда балаларды кішкентай болса да, жақсы әдетке баулысақ деген ниеттеміз», - деп ағынан жарылды.

«Әйгерім» ықшам ауданында «**Он сегіз әже**» тобы бар екен. Соған байланысты топтар арасында өзара бәсекелестік те байқалады. Біз мұны құрылған жаңа аудан өмірінен орын алған - **жаңа дәстүр** деп есептеуіміз керек. *Демек қазақ әжелері жаңа ортада ұлт руханиятын дамытудың басты қозғаушы күшіне айналып келеді.* Сондықтан қоғамдағы мұндай игі жаңа бастамаларға мемлекет тарапынан, немесе, жекелеген азаматтар тарапынан қолдау болса, нұр үстіне нұр болар еді!

Әзірге оларға қолдау жасап отырған – өздерінің балалары. Апалардың әңгімелеуінше бірінің баласы барар жеріне көлікпен жеткізсе, бірі алып қайтады. Ешқандай реніш білдірмейді, қайта көмектесіп, әрдайым қолдау көрсетеді. «Өйткені, - дейді Дубекова Мақатай, олардың кішкентай кезінен бастап мен осындай жұмыстар істеп, баратын жеріме жетектеп апарып жүріп, өсіргенмін. Біздің ауылда мұндай қоғамдық жұмыстар 1987 жылдардан тұрақты түрде жүргізіліп келеді...», - деп аудан тұрғындары өз ауылдарының дәстүрлерінен, көргендерін, ойға түйгендерін ортаға салады. Оның үстіне ешқандай қаржыландыруларсыз еңбек етіп жүргеніне ренжімейді де. Мысалы: «...Жұмыс кестесі кім, қай уақытта дейтін емес, қолы бос кезде, тіпті болмаса мынандай үзіліс кезінде келсе де, «окошкада» келсе де, біз балаларға ешқандай ренжіместен, үйретіп отыра береміз», (деп отырғанда, расында бір оқушы жүгіріп келіп, апай қашан келейік, жарысқа дайындаламыз ба? - деп енгізіп сұрақ қойды да, жүгіріп шығып кетті М.З.), Тілеухан Қажиева: «...Жоқ оның бәрін өзіміз, өзіміз апарамыз көлік жалдаймыз, балаларымыз апарып тастайды, балаларымызға айтамыз, күйеулерімізге айтамыз», Нәсілхан: «...Біз әжелер ешқандай қиыншылыққа қарамай, жұмыс істей береміз. Егер әкімшілік жақсы бөлмелермен қамтамасыздандырса, біздің әжелер концерт залында қойылымдар да қояр еді, бәрінен де **әжелердің жеке мектебінің іргетасын** құрғымыз келеді. Осы аймақтағы мектептерден біздерге ұсыныс түскен болатын, мектептерге барып қыздар жиналысын ашып **«әжелер сабағы»** деген тәлім-тәрбиелік мәні жоғары істер жасасақ деп ойлаймыз. Әжелер кеңесін ашып, тұрақты тәрбие сабақтарын өткізсек ұлт тәрбиесіне кішкентай болса да үлес қосар едік», - деді.

Біз құрып отырған жаңа қоғамға, расында, ата-әжелеріміздің осындай парасатты, аталы жолдары аса қажет. Әсіресе, жастардың европалық, шығыстық мәдениетке еліктеушілігі артып бара жатқан заманда дәстүрлерімізді жаңғырту - аса қажет іс. «Он екі әже» қоғам тәрбиесінде жаңа бастамаларды да көтергенін атаған жөн. Мысалы, мектептерде **қазақ әжелерінің кеңесін** құру. Қыздар тәрбиесі – қашан да болмасын, өзекті мәселе. Әзірге апаларымыз тек ауданға жақын мектептерде жұмыс жүргізумен шектеліп жүр. Ал, Алматы сияқты үлкен қалалардағы, қалалық ұл-қыздарымызға ата-бабаларымыздың жолын, өсиетін насихаттап жатса, болашақ отбасын құратын ұрпақтың санасына сіңіре берсе, сосын бұл жаңа дәстүр республикамыздың өзге де орындарында орнығып жатса, міне нағыз ұлт тәрбиесінің қайнар бұлағы осы болмас па еді?

Ұлт тәрбиесіндегі шығармашылық жұмыстарының да орны ерекше. Түрлі конкурстарда даярлаған тарихи тақырыптардағы қойылымдары кәсіби актерлерден кем түспейді екен. Жұмыс бөлмелерінде марапаттаулары: мақтау қағаздары, сертификаттары, кубоктары және фотосуреттері, өздері даярлаған түрлі қолөнер бұйымдары, киіз үйдің, түйенің макеттері т.б. заттары сыймай тұр. Ешқандай әкімшіліктің тапсыруынсыз, өз ықылас-тілектерімен, оның үстіне асқан ыждаһаттылықпен қоғамдық жұмыс жасау – бүгінде екінің бірінің қолынан келе бермейді.

Апалардың репертуарларындағы қойылымдар түрлі тарихи кезеңдерге арналған. Мысалы «Соғыстың бір сәті», «Ақтабан шұбырынды», «Қайрат Рысқұлбеков», «Қыз ұзату», «Құрсақ шашу» делінген тақырыптар. Ал орындау шеберлігін «Соғыстың бір сәті» туралы әңгімесінен көреміз:

«Жеңістің 65-жылдығына орай ардагерлер арасында жарыс өтетін болды, ерекше нөмір даярлауды ойластырдық. Хорды бәрі айтады, әнді бәрі орындайды. Содан ойлана келе, біз соғыс тақырыбында шағын бір көрініс беруге шешім қабылдадық. Соғыс деген тұтқиылдан басталып кетті ғой.

Хабар келгенге дейін ел жайбарақат, бірі жайлауда, бірі көңілді сауық-думанды кеште, ойнап-күліп жүрген мезгілін суреттедік. Қазақ ауылында күбі пісіп - әжелер, келісін түйіп – келіншектер жүр, ал

балалар болса асық, қыздар бес тас ойнап жүрді. Левитанның «Тынданыздар, тынданыздар! Бүгін тұтқиылдан неміс басқыншылары соғыс ашты», - деген кезінде табан астынан ел іші азан-қазан болып бүлінеді. Шөп шауып жүргендері шалғысын тастап, бір-бірімен көрісіп, бірі баласын, бірі күйеуін, бірі бауырын соғысқа жылап-еңіреп, аттандырып жатқан уақытты көрсеттік. Бес жылға созылған соғыс қазақ ауылы тұрмысы үшін де ауырдың-ауыры болды ғой. Қазақтар бірі - далада күндіз-түні еңбек етсе, бірі - үй ішінде май шамын жағып тоқымамен айналысты, бірі - даярланған өнімді майданға солдаттарға аттандырды. Сондай көріністерді келтірдік. Арасында қара қағаз келіп тұрады. Әр үйден ойбайлаған дауыстар естіледі. Сонан енді бес жылды өткізген соң, соғыстан оралған солдаттардың біреуі көзден, біреуі аяғынан, біреуі қолынан айырылып келіп жатты. Сөйтіп, олар анасымен, туған-туыстарымен, қарындасымен табысады. Жас ұрпақ санасында отаншылдық рухты қалыптастыруда осындай тарихи эпизод фрагменттерімен үйлестіруді мақсат еттік. Осынша трагедия небәрі сегіз-ақ минутқа созылды, бірақ тамаша нәтижелі болды.

... Жаңағы көрінісіміз аяқталғанда залда отырғандар бүкіл орыс апалар, аталар жылап келіп, беттерімізден сүйді, сол заманды көз алдымызға елестетгіңдер ғой деп, - рахмет айтты. Генерал-майор Панфиловтың немересі де залда отырған екен, «рахмет» айтты...».

Апаларымыздың бұл қоғамдық қайратерлігі шынында жаңа ортада туған патриотизмнің жаңа үлгісі. Сондықтан бұл - ортамыздағы әрбір ана тек отбасы емес, қоғам тәрбиешісі екендігінің тағы бір дәлелі болмақ.

Жасыратыны жоқ, еліміздің түрлі өңірінің өзіндік дағдыға айналған тұрмыс салты, сол ортаға қалыптасқан менталитеті де бар. Үлкен кісілердің өзара бір ортаға тоғысып, жоғарыдағыдай күрделі жұмыстарды бірге атқаруында оның әсерінің болмауы мүмкін емес жағдай. Тосыннан қойылған сондай сұрақтарға халықтық тілмен (бір сөзбен айтқанда тек шынайы ақтарыла сөйлейтін ауыл тұрғындары) расында коммуникациядағы адаптация ұзаққа созылғанын (бір жылға созылғанын) мойындайды. Бірақ та заман сұранысы ондай ұсақ-түйек кедергілерге қаратқан жоқ, - дейді. Қазіргі уақытта он екі кісі, адамның он екі мүшесіндей, ынтымақты түрде жұмыс істеп жүрміз – деп, қорытады. Соның арқасында түрлі қоғамдық конкурстарда тек бірінші орынға ие болып жүр. Бұл туралы сұхбат үзінділерінде: Сәрсенбаева Тұрахан: «...алғашында бұйрықтарды орындағымыз келмей, оның өзін (топ ішіндегі мүшелерінің бірін М.З.) шығарып тастағымыз келіп өкпелейтінбіз. Ренжіп кетіп қалған күндеріміз де болды. Ал бірақ та кейін уақыт өткен соң, аналар жиналып жатыр, - дегенді естігенде, қой қайтадан барып келейікші деп, тағы да келіп тұрамыз. Қазіргі уақытта барлық әжелер бір-бірімізді сағынып, көрмесек тұра алмаймыз, қоңырау шалып, қал-жағдайын білісіп тұрамыз, шай басында бас қосып, сондай жақсы сыйластықтамыз», Дубекова Мақатай: «Ал енді қазір бір үйдің адамындаймыз, біреуіміз жаңағыдай көңілге алып қалсақ, «ой анау ауырып қалмады ма екен?», «анау неге көрінбей қалды екен?», «не істеп жатырсындар?», - деп, хабарласып, іздеп отырамыз бір-бірімізді»...

Қырық рудың басы қосылған ортадағы мұндай ынтымақтастық қазақ ортасында жаңа өмір салтының салтанат құрып келе жатқанының көрсетеді!

Сонымен, сұхбат барысында қара шаңырақтың амандығын тілеген қарапайым қазақ аналарының, жаңа типтегі ықшам аудандар құру ісінде ұлт болашағы үшін ұрпақ тәрбиесіне үлкен үлес қосып жүргеніне куә болдық.

Ақ жаулықты аналарға еңбектеріңіз жанып, ұлт дәстүрі жаңғырып, өркендей берсін демекпіз!

***

ТАРИХ АЙТУ ДӘСТҮРІ – тарихи таным деңгейін жаңа сатыға көтеретін бірден-бір зерттеу құралы. Батыс елдерінде осындай әлеуметтік тарихи зерттеулерді дамытуда мемлекеттік мүдделіліктің аса жоғары екендігіне көз жеткіземіз. Өйткені өзіміз куә болғандай, аталған зерттеу методологиясы мемлекеттілік, ұлттық құндылықтарды сақтау, дамыту сияқты терең философияға негізделген.

Олай болса, тарихи-мәдени құндылықтарымызды елішін аралап жүріп түгендеуге, тарихи жад естеліктерін мұрағаттауға жол ашатын, ғылымның дамуына жаңа серпін беретін бағыт – «Айтылған тарих» дәстүрін қоғам болып жаңғыртайық!

PS. Сұхбат «Айтылған тарих» ғылыми-зерттеу орталығы ұжымының бастауымен 11.04.2013 жылы «Ата мұра» қалалық жастар дамыту қоры аясында құрылған Шаңырақтағы «Демалыс орталығында» 11.00 – 13.00 сағ. өткізілді.

ТЕНГРИАНСТВО КАК КУЛЬТ, ДУХОВНЫЕ СИМВОЛЫ ТЮРКОЯЗЫЧНЫХ НАРОДОВ ЭПОХУ СРЕДНЕВЕКОВЬЯ

А.А. Нуржанов – к.и.н. ведущий научный сотрудник Института археологии имени
А.Х. Маргулана МОН Республики Казахстан

Мақалада Тәңірішілдік ғибадаты, түркітілдес халықтардың сенімі ретінде қарастырылады. Автор сақтар, ғұндар кезеңіндегі тәңірішілдік сенімінің маңызына да тоқталған. Сонымен қатар автор тәңірішілдік ғибадатының сенімі негізін деректік тұрғыдан сипаттап, түйіндеген.

Every nation's world outlook exists in culture as conclusive world scene and is a part of spiritual culture. Its basis is correlation of man and upper source, nature and spirit. It historically turned out that ancient Turkic world outlook lost its independence and remained as survivals. It is strange that the basis of this outlook is ancient Turkic religion Tengrism which was state religion of Turkic people (VI-VIII cc.) Nowadays survivals of ancient Turkic culture are relics of Tengrism. Tengrism is reconstructed from fragments on the basis of ancient Turkic runic manuscripts and inter completing modifications in the field of ancient Turkic archaeology of Turkic people of Eurasia.

В культуре каждого народа мировоззрение существует в качестве умозрительной картины мира и является частью духовной культуры. В основе его - соотношение человека и верховного начала, соотношения материи и духа. Исторически так сложилось, что древнетюрское духовное мировоззрение утратило свою самостоятельность в традиционной культуре и сохранилось в виде пережитков. Это странно в основе этого мировоззрение – древнетюрская религия «тенгиризм» или «тенгрианства», которая была государственной религией Тюркских народов (VI-VIII вв). Сегодня пережитки духовной древнетюрской культуры является реликтами тенгиризма. Тенгрианство реконструируется нами фрагментарно на основании данных памятников древнетюрской рунической письменности и взаимодополняющих интерполяций в области в древнетюрской археологии и этнографии тюркских народов Евразии.

Духовные ценности любой цивилизации обладают особой долговечностью существования и в несравненно большей степени запечатливают особенности эпохи своего создания и личности тюрков. Сохраняют черты элитности при общих эстетических и художественных вкусах общества. С духовными ценностями связаны интеллектуальная жизнь, накопленные знания, мораль, право, наука, художественные произведения. При этом особо важный аспект для изучения духовной культуры составляют религиозные системы, которые напрямую связаны с этническими и культурными процессами.

В древних верованиях всех тюркских народов важное место занимает культ великого Тенгри (Тангри, Тенгри, Танир, Хан Тенгри, Кок Тенгриси). Общетюрское его распространение говорит о его формировании в древнетюрскую эпоху, когда единство тюркского народа еще существовало как реальное социально-политическое и духовно-идеологическое явление. Об этом говорит и наличие слово «тенгри» в орхонских древнетюрских надписях с употреблением в смысле «бог», «небо».

Основной и ключевой категорией для понимания тенгрианство является Тенгри. Слово «Тенгри» в древнетюрских письменных памятниках и в «Диван лугат ат-тюрки» Махмуда Кашгари пишется как «Тәңри» [1; с.49] В разных культурных традициях, сохраняя свои основные смысл и значения, оно пишется и читается по разному: у алтайцев- Теңри, монголов-Теңер, бурят-Теңери, тувинцев-Деер, якутов-Таңара, чувашей-Тура, проболгар-Таңра, в древних хунну по китайским источником-Ченли, одно из имен-Авалокитешвары, тиветцев-Ченре-зиг.

Н.Г.Аюпов пишет: «Само слово «Тенгри» прототюрское, в последствии перешедшее в хуннский язык. Оно состоит из двух корней «Тэн» и рі, первый корень означает «Небо», второй «Человек». В современных тюркских языках слово «ер», «ір» означает мужчину. Термин «Таң» в хунском и древнетюрском означает зарю, восход, начало всего, «когда озаряет все », когда «все просыпается и начинает жить» [2; с.24]

В якутской традиции слово Таңара означает – 1)видимое небо, небо как божество. 2)Бог [3; с.25]

В Л. Дашням, развивая мысль о том, что у монголов слово тэнгэр вмещает все вещи и явления, пишет, что «Небо есть, великое бытие, великое мощь безмерное влияние, транслятор, из которого распространяются необычные сигналы, становящиеся человеческим достоянием» [4; с.2551]. М.Гантуая отмечает, что «прежде всего понятие монгольского слово «тэнгэр» в философском смысле означает трансцендентальное бытие, необычайная сила тарнсцендентности» [5; с.182]

Тувинский исследователь О.Хомушку отмечает «в древности в традиционных верованиях народов Саяно-Алтая вырабатывалась идея Абсолюта, священного, божественного начала. Таким верховным

божеством выступало небо. Небо в таком понимании имеет безграничное пространство, где имеется Малая медведица, Большая медведица, девять планет, девять небес и др. Подобная этажность трактовалась как иерархическая ступенчатая пирамида, аналогичная социальная лестница человеческого общества» [6; с.87]

В пантеоне культов тюрков каганата главное место занимал Тенгри, означавший культ неба. Поклонение культу небо-Тенгри было характерно для тюркских государств, особенно на начальных этапах их формирования, что подтверждается китайскими источниками. Поклонение небу служило объединению разрозненных племен в один народ (будун). Благодаря Тенгри, в представлении тюрков, каганы восходили на престол, народ избавлялся от тех или иных напастей, люди вылечивались от болезней.

Интересным представляется вопрос о происхождении культа Тенгри и о его функционировании как обряда. Известно, что слово «Тенгри» было выделено в 1893 году датским рунологом Вильгельмом Томсенем из орхонских надписей, Тюркское происхождение этого термина сегодня у исследователей не вызывает сомнений. Монгольский исследователь С.Пуэржав утверждает, культ неба возник в хунской среде. Что касается происхождения самого термина «Тэнгри», то М.Л.Хомонов относит его образование к периоду «общности алтайских языков».

Термин «Тенгри» принадлежит древнейшему мифологическому фонду народов Центральной Азии и, возможно был представлен еще в эпоху хунну (Шв.до н.э. и раньше). Его сближают с хуннским ченли («небо»); предлагаются и более широкие параллели (кит.Тянь шум. Дингир. «небо»). Представление о Тенгри складывалось на основе анимистических верований о небесном духе-хозяине, причем небо мыслилось и его непосредственным проявлением, и местом его обитания. Тенгри, как неперсонифицированное мужское божественное начало, распоряжающееся судьбами человека, народа и государства, выступает в древнетюркской мифологии. Возникший, возможно, еще в дотюркскую эпоху, в почти неизменном виде фигурирует Тенгри у средневековых монголов (Монхе-Тенгри) «Вечное небо». Поклонение персонифицированному божеству Тенгри-хану наблюдалось у западных-савиров (VIIв). Тенгри-хан представлялся человеком огромных размеров, что отражало космические масштабы небесного бога,тождественного самому небу, а титул «хан» указывал на главенствующее положение – во вселенной или пантеоне богов. Если распределение небесных богов по ярусам неба (более характерное для тюркской мифологии) в принципе иерархично, то связь с различными его областями (у монгольских народов) отражает дихотомию светлого и темного, благожелательного и демонического»[7; с.523].

Культ Неба – Тенгри на самом деле имеет весьма древние исторические корни. Во-первых, поклонение небу и небесному богу, носящее ярко выраженный монотейский характер, зафиксировано еще у древних обитателей Центральной Азии – саков, за которыми в европейской исторической традиции закрепилось название скифы. Согласно Геродоту, именно небо благославляет первочеловека и прародителя скифов Таргитая и его сыновей на царствование, после чего они обрели статус «царских скифов».

Один из древних народов – центральноазиатских степей-хунну поклонялись небу и называли себя «сыновьями Неба», а соседние народы нарекали их «небесными гордцами». Хунны ежегодно весной приносили жертву «своим предкам, небу, земле и духам». Ежедневно шаньюй дважды совершал поклонение: утром-восходящему солнцу, вечером-луне. Мероприятия начинались, «смотря по положению звезд и луны». Если вдобавок учесть титул шаньюя- «рожденный небом и землею, поставленный солнцем и луною», то будет ясно, что одним из объектов поклонения был космос; поскольку имели идола, изображающего его, космос был уже персонифицирован» [8; с. 97-98]

Первые те строки Большой надписи в честь Кюль-Тегина ясно и двусмысленно указывают на наличие в мировоззрении древних тюрков идеи о соотворенности Вселенной. Наряду со многими исследователями памятников древнетюркской рунической письменности на этот факт обращает внимание, в частности, И.Б.Стеблева, говоря, что «.. автор большой надписи в честь Кюльтегина начинает повествование с изображения времени мифологического прошлого народа тюрков: «Когда вверху голубое небо, (а) внизу бурая земля возникли (или были сотворены) между ними возникли (или были сотворены) человеческие сыны [9; с.51-52] Наряду с идеей о соотворенности Вселенной здесь также четко устанавливается и место человека в мироздании: вверху-небо –которое одновременно является и богом, и обиталищем бога; внизу-земля, а середине человек. «Для авторов орхонских текстов мир резко делится на божественный (божественная происхождение каганов, одобрение и милость неба во всех полезных для тюркского народа начинаниях кагана – войнах, походах усмирения непокорных народов и человеческий(события реально происходившие и описанные)» [10; с.52]

Как показывают многочисленные исследования, взгляд на Тенгри, как на верховного бога творца и устроителя Вселенной, созидательными усилиями которого сотворены не только все мироздание и люди, но и другие божества, как единое целое, сохранился в религиозных воззрениях тюркоязычных народов. «Именно Тенгри, иногда вкупе с другими божествами распоряжаются в мире и, прежде всего, предопределяет судьбы людей; Тенгри распределяет сроки (жизни)»; Однако при этом рождением «сынов человеческих» ведаёт Умай, а их смертью-Эрклиг [11; с.123]

Авторы монографии Тэнгрианская цивилизация в духовно-культурном и геополитическом пространстве Центральной Азии утверждают, что «Во-первых, Тенгри как Первоначало всего сущего и («не-сущего», т.е. «пустоты»), одновременно есть это начало «в небесном первочеловеке», Человек-Небо или Небесный человек есть Начало Всего. Во-вторых, первоначало, которое даёт жизнь всему- это жизненное первоначало, это сама Жизнь. Таким образом, понятие Тэнгри – это ни в коем случае не просто Небо, это не просто Небесный Бог и не просто Бог-творец. Тэнгри, скорее всего, это «Пра-начало», это недостижимая и непознаваемая Абсолютная Истина, Абсолютный Дух, он не поддается простому рациональному определению» [12; с.47]

Древние тюрки, оседая в согдийских, кангюйских, усунских городах и создавая свои, какое-то время оставались язычниками (шаманистами). Согласно надписям в честь Кюль-Тегина и Бильге кагана, вначале были сотворены «голубое небо» и «бурая земля», а затем между ними возникли «сыны человеческие». По космогоническим представлениям тюрков, «голубое небо» было крышей над миром, где ежедневно рождались солнце и луна. Особо почиталось солнце. Двери каганского шатра были открыты в сторону восходящего солнца. Среди особо почитаемых небесных объектов были и «семь планет». Земная твердь представлялась плоским пространством, ограниченным с четырех сторон и имеющим четыре угла. В древнетюркской «Книге гаданий» упомянуты «Три бытия», что соответствует верхнему среднему и нижнему мирам в мифологии тюркоязычных народов.

Верховное божество – Тенгри (Небо) принадлежало к верхнему миру. На востоке каганата культ его был связан с культом рек. Жертву духу неба ежедневно в средней декаде пятой луны на реке приносил сам каган. Предполагают, что божеству неба посвящали храмы, где молились о даровании победы тюркскому оружию. На западной окраине каганата божество Тенгри-хан представлялось в виде чудовищно громадного героя и «дикого исполина». Здесь культ его связывался с культом деревьев, посвящаемых Тенгри-хану, ему приносили в жертву коней. Кровью жертвенных животных поливали вокруг этих деревьев, головы и кожу вешали на сучья. В честь Тенгри-хана возводили капища.

Тенгри (Тэнгір) на протяжении веков оставался главным божеством и у казахов он управлял верхним миром, что зафиксировано в фольклоре, в жизненных ситуациях на уровне формул-сентенций. «Тэнгір жарылқасын» (Да благословит небо!), «Тэнгір ұрсын!» (Пусть покарает небо!).

Именем Голубого неба – Тенгра освящалась каганская (ханская) власть [13; с.131] После того, как каган был избран, он становился первосвященником в государстве. Он почитался как сына Неба. Задача хана заключалась не только в том, что заботиться о материальном благополучии своего народа, его главной задачей являлось укрепление национальной славы и величие тюрков.

Ежегодно в государственном масштабе устраивались общественные моления- приношения жертвы [14; с.224]. В начале лета, в указанное время, в орду (столицу) съезжались племенные вожди, беки, знатные полководцы и нойоны и т.д. Вместе с каганом они восходили на священную гору, чтобы принести жертву Великому Тенгри. В этот день моления Тенгри проходили без женщин и камов, последние никогда не входили в состав священников (прорицателей) религии Тенгри, их роль заключалась в волховании, врачевании, в том числе гипнозом заговорами – их просто опасались [15; с.61]. Небесному Богу поклонялись, поднимая руки вверх и совершая земные поклоны, просили, чтобы Он дал хороший ум и здоровье, помогал в справедливом деле; другого не просили. Тенгри оказывал помощь тем, кто Его почитал и сам был активным, т.е. кроме молитвы совершал целеустремленное действие. Заканчивалось все праздничным пиршеством, весельем, различными играми, состязаниями, скачками.

Свою покорность Тенгри-хану степняки подчеркивали, используя древнейший символ, знак разностороннего креста «аджи»; его наносили на лоб краской либо в виде татуировки. Он символизировал понятие рум-мир, откуда берет все начало и куда все возвращается. Там есть небо и земля, верх и низ со своими покровителями. Рум плавает в безбрежном океане на спине огромной рыбы или черепахи, придавленной для большей устойчивости горой. У основании горы покоится змеи Бегша. Время от времени в руме вспыхивает, словно молния, крестообразная вадшра - «алмаз» по аналогии с буддизмом символ неуничтожимости [16; с.213]. При раскопках степного города Беленджера в Дагестане были обнаружены остатки храмов и сохранившиеся древние кресты. Такие же кресты археологии находили на

могильных камнях от Байкала до Дуная – на земле исторического Дешт-Кыпчак». Археолог М.Магомедов, исследовавший остатки древних храмов кыпчаков, так описывает свои находки: они расположены в центре курганных групп и отличаются небольшими размерами. Ломанные внутренние очертания строения воссоздают в плане форму разностороннего креста [17; с.216]. Помимо прочности, неуничтожительности, крест, видимо, символизировал и перекресток, где сходятся пути мира. В противоположность правилам, принятым мировыми религиями, в тенгрианстве строили храмы в честь божеств или духов предков с одним внутренним помещением, предназначенным только для сохранения их символов. По представлениям древних тюрков, божества и духи посещали храмы лишь в дни религиозных празднеств.

В китайской летописи сказано «Тюрки превыше всего чтут огонь, почитают воздух и воду, поют гимн на земле, поклоняются же единственно тому, кто создал небо и землю и называют его Богом (Тенгре)». Свое почитание солнца они объясняли тем, что «Тенгри и его помощники Кун (солнце) руководят созданным миром; лучи солнца – нити, посредством которых духи растений сообщаются с солнцем. Тюрки дважды в год приносили жертву солнцу-свету; осенью и в конце января, когда первые отблески солнца показывались на вершинах гор» [18; с.48]. Луна не являлась объектом поклонения. Ее почитание возникло значительно позже и входило лишь в число традиций, связанных по-видимому с лунным календарем. Культ огня у тюрков, как и монголов, был связан с верой в его могущественную очистительную силу от зла, дарованную Тенгри. Сохранились сведения византийского посла Земарха (568г.) который прежде чем был допущен к кагану, прошел очищение огня. С культом огня связан погребальный обряд тюрков-обычай сожжения умерших. Среди глубоко почитаемых объектов природы у тюрков был металл-железо, из которого ковали оружие. Оно встречается во всех легендах, в которых древние тюрки излагали историю своего происхождения. Хунны первыми в Центральной Азии освоили промышленную добычу железа. По китайским источникам, развитие металлургии позволило роду Ашина перевооружить свою армию и создать отборные ударные части из латной кавалерии-фули, т.е.бури-волки [19; с.229]. «Хунны молились железу и символом его сделали клинок, который римляне называли мечом Марса. На границе тюркской империи византийские послы в VI веке присутствовали при религиозной церемонии, во время которой им поднесли железо» [20; с.818].

Таким образом, тенгрианство, на протяжении многих веков через систему духовных кодов культивировало и социализировало определенные устойчивые этнические константы народов. Степи, где сложился психологический тип, «небесных людей»: свободолюбивый тюрк-бестрашный воин, подвижный, темпераментный от природы, и владелица дома-женщина (мужу принадлежало только оружие). Во всех тюркских родах, племенах и ордах все они были объединены одной идеей. Единство через «стремление к Вечному элю»-гаранту порядка в Степи, рожденной еще Мете-шаньем во II веке до н.э. «При полной политической раздробленности идейное единство тюркских племен сохранялось; этническая традиция, она же наследственность, не была нарушена, незабвенные деяния предков вдохновляли и на подвиг» [21; с.145]

В результате тюрки создали много десятков империй и ханств. Часто война уносила их из родных мест на тысячи километров. Рождаясь в одном краю, тюрков умирал чаще в другом. Его родиной была Великая Степь.

1. М. Кашкари. *Лугани-ат-тюрк*. М. 1999. Стр. 49.
2. Аюпов Н.Г. *Тенгрианство как открытое мировоззрение/ Диссертация на соискание ученой степени доктора философских наук. МОН РК г.Алматы КазНПУ им. Абая 2004. Стр 24.*
3. Там же стр 25.
4. Пекарский Э.К. *Словарь якутского языка. Москва АН СССР 1. Шт. 1959г. стр 2551*
5. Гантуяа М. *Философское осмысление понятия «тэнгэр». (Тэнгэризм и монголы) Улан-Батор ИАЛИГ. 2011г. стр171-179*
6. Хомушкү Д.М. *Религия в культуре народов Саяно-Алтая. М: из-во ГЛГС 2005г. стр 87*
7. *Мифологический словарь. М.1990г. 523*
8. Гумилев Л.Н. *История народа хунну. СПб 1990г. Стр 97-98*
9. Стеблева И.В. *Поэтика древнетюркской литературы и ее трансформация в раннеклассический период. М.1976г. Стр 51-52*
10. Там же с 52
11. Кляшторный С.Г. *Мифологические сюжеты в древнетюркских памятниках СПб. 1977г. М.1981г. Стр 123*
12. Абаев Н.В., Аюпов Н.Г. *Тенгрианская цивилизация в духовно-культурном и геополитическом пространстве Центральной Азии. Абакан 2009г. стр 47*

13. Кляшторный С.Г. Мифологические сюжеты в древнетюркских памятниках Тюркологический сборник 2003г. Стр131
14. Потапов Л.П. Алтайский шаманизм. М.-Л1936г. стр264
15. Малявкин А.Г. Уйгурские государства в IX-XIIвв. М.1983г. стр61
16. Религии мира. Энциклопедия. М.1996г. Т.6.-2.1 стр 213
17. Там же стр 216
18. Попов А.А. Тавийцы. М.Л. 1936г. стр48
19. Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. М.Л. 1950г. стр229
20. Лависса Э., Рамбо А. Всеобщая история. М.1897г. \ \ стр 818
21. Гумилев Л.Н. Тысячелетие вокруг Каспия. Баку. 1991г. стр 145

ЖЕКЕ ТҮЛҒАЛАР ПЕРСОНАЛИИ

ТӨЛӨ БИЙ ЖАНА АНЫ МЕНЕН ЗАМАНДАШ КЫРГЫЗ БАШКАРУУЧУЛАРЫ

Т.Асанов – *Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Тарых жана маданий мурас институтунун бөлүм башчысы, тарых илимдеринин кандидаты (Кыргызстан)*

Мақалада XVIII ғасырдың екінші жартысында өмір сүргөн Төлөбидің замандастары Есенкул, Маматкул билердің ел басқару ісінде сіңірген еңбектері туралы айтылады.

Данная статья посвящена кыргызским современникам Толе би Есенкул и Мамыткул би. И их деятельности в правлении государством.

This article is sanctified to the кыргызским contemporaries Толе би Есенкул and Мамыткул би. And to their activity in a rule by the state.

XVIII кылымдын экинчи жарымындагы кыргыз-казак элдеринин ортосундагы өз ара алакалар, маанилүү окуяларды камтыган. Жылкы тийип барымта алган жаңжалдарга карабастан, эзелтен коңшулаш жашаган эл, баардык чыр чатак маселелерди өз ара сүйлөшүү жолу менен көчмөндөрдүн салты жана адат-эрежелери боюнча чечип келишкен. Албетте, бул окуялардын катышуучулары караламан калк болгону менен ар кандай маселелерди, эл башында турган бийлердин жана султандардын сүйлөшүүлөрүнүн жана макулдашууларынын негизинде жыйынтыкталган. Айталы, Аблай хан менен болгон кагылышуулардын мезгилинде, кыргыз-казак мамилелерин жөнгө салуу максатында эки тараптан тең элчилик байланыштар жүргөн. Кыргыздар менен мындай байланыштарды улантууну жактагандардын бири улуу жүз казактарынан таанымал Төлө бий экендигин тарых кабарларынан билебиз. Эми ушул айтылуу Төлө бий менен замандаш жашап жана XVIII кылымдагы кыргыз-казак мамилелерин жөнгө салып, эки элдин ынтымагын бекемдегенге катышкан кыргыз бийлеринен ишмердигинен азын-оолак кеп салсак.

Тарыхый маалыматтарга караганда Аблай хандын мезгилинде кыргызды бийлеп турган Эсенгул бий болгон. Эсенгул бий теги сарыбагыш уруусунан. Атасы Болот бий, чоң атасы Маматкул бий жуңгар-калмактардын баскынчылыгына каршы күрөштө элдин башында турушкан. 1779-жылдагы чоң кагылышуудан кийин, кыргыздын атынан Түйүшкөндөгү Аблай ханга Түлөберди бийди элчиликке жөнөткөн. Түлөберди бий Абылай хандын алдына барганда, кыргыз оң (оң канат) жана сол (сол канат) болуп бөлүнө тургандыгын жана улуу сөз Эсенгул баатырдан тарай тургандыгын айткан. Бул иш жүзүндө ошол мезгилде Эсенгул бийдин эл башчысы, болгондо да *чоң бий* даражасында элди бийлеп тургандыгын ырастаган. Ал кыргыздын жалпы оң жана сол канат урууларынын караштуу бийлердин баардыгына бийлик жүргүзө алган. Анын туруктуу отурук кылган жерлери: күздөөсү Чүйдүн Ак-Бешими болсо, кышкысын Чүйдүн оң өйүзүндөгү Каштектин бөксө тоолорунан Кичи жана Чоң Кеминге чейинки аймактарда кыштап, жайкысын Үч-Алматыны барып жайлаган. Кыргыз-казак алакаларынын оор мезгилдеринде, кыргыздын башында турган Эсенгул бий эки тараптын мамилесин жөнгө салууга аракет кылган инсандардын бири болгон. Эсенгул бийдин мындай иш аракеттерин, Алымбектин кол жазмасындагы далилдүү маалыматтардан тыңдайбыз.

1760-70-жылдары эки тараптын ортосунда бир топ кагылышуулар болуп, кыргыздан Садыр менен Жайыл уйсун казактарынын тынчын алып, алардан чанычкулу Бердикожо баатыр, чапыраштыдан бир туугандар Кооман, Жапек, Качыке, Дөөлөт ботбайдан Түлөкабыл, Жайсаң, кашкороодон Малдыбай, Конушбай кыргызга аттанып келип тынчын алган. Эки ортодо бир топ баатырлар өлүп Жапек менен Бердикожо баатыр жана жаныш Төлө бий болуп Азиреттин Кара-Тоосундагы Абылай ханга арызданып барышкан. Алардын арыз-мунун уккан Абылай хан, «айып уйсун силерде дегенде» Төлө бий сөзгө жыгылып кайткан экен. Бирок, Абылай менен Төлө бийдин кой дегенине карабастан Жапек менен Бердикожо уйсундарды кошуп алып, Орото жүз төрөсү көкжарлы Барак ханга барган. Маалыматтарга караганда алар 4 миң кол менен келип Чүйдү басып Кочкорго түшкөндө жеңилген [2.32-б.; 17. 165-167-б.].

Ушул окуялардан кийин жеңишке шыктанган каба саяктардан Садыр баатыр солто, сарыбагыш, чекир саяктарга чабарман жиберип казакка аттаналы, деп жаңжалды күчөткөнгө аракет кылган. Ошондо Эсенгул бий, чекир саяктын бийи Качыкени жана солтонунун бийи Кебекти Садырга жөнөтүп: *«аттанганды койсун, казак өзү келсе ошого каяша берели, Абылай, Төлө бий калыстык кылганда, биз барып айыл үстүнө тийбейли, бейбаштык болот биз аз элбиз, Илени өтүп казак бери келгенде токтоткондой болу»* деген, сөзүн айттырган.

Биз бул маалыматтардан улам, Эсенгул бий баштаган кыргыздын бир топ башкаруучулары, чатактын андан ары ырбап кетишине жол бербегенге аракет кылышкан. Жаңжалдын мындан ары күчөп кетиши, эки тарапка тең пайда алып келмек эмес. Абылай менен Төлө бийдин калыс кебин кепилдике алган Эсенгул бийдин, биз өзүбүз барганды токтотолу дегени бекеринен айтылбаган. Анткени, биринчи кезекте Эсенгул бийдин кооптонгону элдин тынчтыгы жана аманчылыгы болсо экинчиден, жер жана жайыт маселеси турган. Мында алардын конуштарына кол салып талап-тоногондун ордуна, биз өзүбүзгө тиешелүү жайыттарды коргоп калганыбыз оң деген маселе жаткан.

Албетте жер жана жайыт маселеси курчуп турган чакта, калк арасындагы ээнбаштыкты токтотуу да кыйын эле. Жылкы тийип барымта алган окуялардын күч алышы жана көкжарлы Барак хандын жеңилиши, казак бийлеринин кайрадан Абылай ханга даттанып барышына себеп болгон. Акыры барган бийлердин сөздөрүнө ынанган Абылай хан : *«Азыраак кыргызга кызыкпай тим турсак дедим эле. Казак-кыргыз бир урук элек...Калмактан жаңы кутулуп отурганда кыргыз жерине кызыгып, муну баштап турасыңар. Кокон, кытай, орус: ошол үчөөнүн бири кол салса, мурунтан бир тукум элек, бир кереги тиет эле го, сүйлөшсөк, кыргыздын...Мен кыргыз деп аттанбайм Садыр деп аттанам»* деген, экен[2. 32-б.].

Каба саяктардын бийи Садыр баатырдын казактар менен басташканын дагы бир катар себептери бар эле. Анда Нарын, Кочкор, Жумгал жана Талас тоолору жайлоо эсебинде болуп, эл аз болгондуктан Иле суусунун бою, Чүй, Талас сууларынын аягындагы калмактан бошогон кыргыз жерлерине казак уруулары көчүп келип отурукташа баштаган. Мындай кырдаал кыргыздын уруу башчыларын өтө кооптондурган жана оң канаттан Эсенгул баатыр, сол канаттан Туума бий башында турган бийлер Таластын Капка деген жеринде топ өткөрүшкөн. Топтун чечими боюнча кыргыздын эски конуштарын сактап калуунун зарылдыгы белгиленип, Кетмен-Төбөдөгү каба саяктарды Таласка, Кочкордогу чекир саяктарды Чүйгө көчүрүү жөнүндө бүтүмгө келишет. Бул тууралуу Алымбектин кол жазмасында мындай маалыматтар айтылат: *“Казак бетинде солдун башында ушул Туума бий экен, убада кылып тарайт жыйын. Чакыр Кочкордон, Чүйгө чейин көчүп келет. Садыр көчүп келет. Иниси Сейит тил албай, элди бузуп токтотуп калат. Садыр ээрчиген кабаны алып келет. Азыраак болуп келет. Капканын оозуна чоң коргон салат. Садыр өзүн хан атайт. Ошол жакы кыргызга ээ болуп, казака тынчтык бербейт, конуп алган. Нары көздөй сүрөт. Чаап алып отурат. Андан качкан казактар Талас аягы, Чүй аягы, Иле бою, ушул жакты көздөй коңтулап оойт. Казак ичиндеги уйсун элетине кабалардан кан Садыр түздөй татыйт. Солто, кушчу бери жака Садыр кабар берсе, барышып турат. Сарыбагыш, солто, чакыр; бул Иле, Чүй – ушул жака ооп келген казака да аттанып барып, казак аттанып келип, ортодо далай уруу болот”* [2. 36-39-б.].

Садырдын ысымы маалыматтарда ушул окуяларга байланыштуу эскерилет. Бийлердин кеңешинин чечими менен аны Кетмен-Төбөдөн Таласка көчүрүп баруунун максаты, казак конуштарын талап-тоноо эмес, жогоруда белгилегендей жерди коргоо болгон. Бирок, биз көргөндөй Садыр өзүнө жүктөлгөн милдетти ашкере пайдаланып, алтургай салтты бузуп өзүн хан деп жарыялап жиберген. Абылай хандын колуна түшүп өлүм жазасына тартылаарда Садыр: *«Ылаачын арым кыргыз көз, Болот бийдин Эсенгул, айта көргүн кебимди, ала көрсүн кегимди»*, - деген экен [1. 178-б.].

Абылай хандын жортуулу башталганга чейин, Түлөбердинин элчиликке барышы эки тараптын ортосундагы мамилени бир аз жумшарткандай. Тарыхта ушул окуяларга катышкан Төлө бий менен замандаш кыргыздын бир катар бийлеринин ысымдары эскерилет. Ал окуяларга катышкандардын катарында, солто уруусун башкарган Кебек бий жана аны менен бирге Момокон бийдин, чекир саяктан Качыке бийдин ысымдарын аталышы алардын белгилүү адамдардан болгондугун кабар берет. Эсенгул бий Чүй жана Талас тараптагы казак менен болгон мамилени жөнгө салууда аталган бийлерге ишеним арткан. Эсенгул бий кыязы өзүнөн улуу болгондуктан, сиз барып келиңиз деп Кебек бийдин өзүн, Качыке менен бирге Таластагы Садырга жөнөтүп, казакка аттанганын койсун деп кайра дагы айттырган. Ал кезде эл, Эсенгулду чоң баатыр деп атаган. Кебек менен Качыке чоң баатыр айтты деп жогорудагы сөздү Садырга жеткиришкен. Кезегинде Абылай хан кыргыздын айрым топторун баш ийдирип салык салганда аны Кебек орундатып берген. Бул кызматы үчүн Абылай, Кебекти аларга бий кылып дайындагандыгы эскерилет[17. 173-б.].

Ушул окуяларга катышкан көрүнүктүү адамдардын бири, Түлөберди бий болгон. Атасы Жамансарт солто уруусундагы тектүү бий тукумунан болгону менен бийликке аралашпай, карапайым турмушту кечирип, мергенчилик менен оокат өткөргөн. Кебектин сунушу менен Аблай ханга жөнөтүлгөн элчилерге, Эсенгул бий, Түлөбердини башчы кылып дайындаган. Жаш болсо да өзүнүн тубаса зиректиги жана адамдар менен сүйлөшө билген жөндөмдүүлүгүнөн, ал Аблай ханга сөзү менен жаккандыгын карыялардан калган сөз деп, Алымбектин кол жазмасында эскерилет.

Хандын кашына барганда «из сүйлө балам» деген Аблай. *«Таксыр, биздин кыргыз аз эл. Башынан эмине иш кечиргенин өзүңүз жакшы билесиз, менден. Казак-кыргыз бир тууган эл. Сиз адилдик кылсаңыз, кыргыз көнөт. Кыргыздын көнүшү бар. Айта турганы – эч кимге өзү барып тийбейт, аны өзүңүз да билип жатырсыз. Садырдын тийгени бар. Ал адамга биздин кыргыз айтаар. Кыргыз ичинде оң – сол дейт. Эсенкул деген баатыр адамыбыз бар жана ар уруктун өз баичылары бар. Мындан улуу сөз ошол Эсенкул баатырдан тарайт. Сол атанган эл да, ал Эсенкулдун сөзүн угат. Ошол киши баш болуп айтар, Садырга. Садыр көнөөр. Эпке көнбөсө, жообун айтаар кыргыз. Баарыбыздын ханыбыз болдуңуз. Айта турган сөздү айтталы», - деген Түлөберди. «Ээ, бала, сөзүңдүн түбү түз көрүнөт, сүйлөй бер» деген экен, Абылай. Андан кийин чанычкулу Бердикожо тууралуу сөз болуп, кыскасы эки жактын бейбаш адамдары жазасын тартсын деген бүтүмгө келишкен[2. 32-б.].*

Абылай хан Түлөбердинин сөзүн жактырып: *«Куда кааласа, жазда барам баичыларыңа салам айткыла. Менин издегеним жакшылык. Казактын бейбашын өзүм билемин...»* деп, кыргыздан барган 40 элчиге сарпай кийгизип таңгылчак берип жөнөткөн. Түлөберди алып келген таңгылчакты агалары Момокон менен Жайыл ачкан эмес, Кебек бий келсин деп. Кыргыздын эски адат-расми, салты жана ынтымагы ушундай болгон. Эл Кебек бийдин журт башкарган бийлигин сыйлашкан жана ал келгенде таңгылчакты ачып жетишинче ата-ата, урук-урук кылып элге бөлүп берген.

Кебек бий Түлөбердини Эсенгул бийге алып барып, Абылай хандын жообун угузган. Түлөбердини сөзүн угуп Эсенгул бий: *«Абылайдын сөзүн жактырдым туура айтыптыр. Садыр тил албай бейбаштык кылганы ырас. Кебек сен барып Садырга айт...койсун. Жыйын кылып Түлөберди баламды жиберебиз, Абылай канга. Абылай күчтүү адам. Казакка болушпас. Калыстык кылам деп айтыптыр. Казактар койсун, Садыр чаап алганын төлөсүн...кыргыз-казак эсептешээр, моюнга түшсө, көптөн төлөөрбүз»,* деген.

Болжолу, Абылай хан менен кыргыздын ортосундагы соңку чоң жаңжал башталганга чейинки, эки тараптын ортосундагы мамилелердин өнүгүшү ушундай мүнөздө болгон. Эсенгул бий, ал учурдагы Абылай хандын келиши менен байланышкан Ташкен, Талас жана Чүй аймагындагы аскердик-саясий кырдаалды туура баамдаган жана ага тең келе тургандай кыргызда азырынча күч жок экендигин жакшы түшүнгөн. Андыктан, чатакты ырбатып тирешүүдөн натыйжа болбостугун билип, Садырды кепке чакырууга бир топ аракет кылып, Кебек бийди кайрадан Таласка жөнөткөн. Бирок, Эсенгулдун сөзү деп Кебек бийдин айтканына, Садыр анча ынабаган. Кебек Садырга, сен хандыка кызыгып калыпсың аягы эмне менен бүтөөр экен, башкаларга кээрибиз тийбесе болду, деп кайра кайткан.

Түлөбердинин казактарга элчи болуп барышы жөнүндө Үмөт молдонун жазган маалыматтарында дагы эскерилет: *«...Түлөберди бийлик кылган, эл каратмаган, жоого аттанып баатырлык кылмаган. Ол убакта солто деген элди бөлөкбай Байсейит тукумунан Кичибек (Кебек) деген киши билген. Абылай хандын заманы, Абылай ханга ээрчий (элчи) бармак болгон. Шонда ар ким ар бирөөнү айткан. Кебек Түлөберди баланы жиберелик деген. Шол убакта Түлөберди он жети жашар бала болгон. Ата-энеси бермаган. Шонда Кебек ата энесине баламдын амандыгын сурасын, балам эмес журттун баласы деген сөз менен ата-энеси кабыл алып, солто тарабынан Түлөберди барган... Абылай ханды Ташкенден талкандан башка кыргыз элчилерин беремиз. Сураган Түлөберди аз гана кыргыз деген элбиз. Сиздин фанаңызда тынчылык менен өмүр сүрсөк деген сөзгө хан макул келип, тынчылык берүүгө убада берген. Мындан абийрлүү болуп келген, он тогуз жаштагы [Түлөберди] (Орто) жүздүн төрөсү Абылмыз ханга элчиге барган. Мындан да абийир тапкан. Жыйырма бир жашында орто жүздүн төрөсү Кудайменде ханга элчиге барган. Мындан да абийир тапкан. Кулак кайсар Кудайменде аталган төрө экен. Түлөбердинин кулагын ушалап, кулагыңды кесейинби? Абылайга бардың, Абылмызге бардың, неге кийин келдиң, деген. Алар ишик кирдим, төргөнүң чыктым. Кулак кессең кесерсиң, элчи эл, садагасы кулак-баш деген. Бул сөздөрү ханга куп келип, кулагын кое берип, казака түшкөн кыргыздарын колуна берип, казак-кыргыздарды тынчтандырмака жана казака бир аялуу киши үй менен кепилдике кондуруп коюга шарт болгон. Бир жакшы кыз алып берген. Өзүнүн катынылыкка алды деп, Түлөбердини Сирке деген катыны шол Кудайменде деген катын кайтып элине келип, Ак үйлүү дейт экен. Ол убактагы айыл ак үйлүү эч ким үй менен барууга көнбөгөн аялуу кишилер баласын да бермеген. Шол убакта (Түлөбердиден) Эшкочо деген бала туулган экен. Канай деген баласы энесинин курсагында, өзү көчүп барган казак ругу кері(керей) Аржакы бек деген кишинин колунда турган. Кыргыздан мал алып, казак-кыргызга алып берип, кыргыз малын алып казака алып берип, канча жыл тургандыгы маалим эмес. Канай туулуп, тили казакча чыгып, сүйлөп келген дейт»[18. 301-б.].*

Кыргыз менен казактын жер чегин ажыраткан, Абылайдын соңку чоң жүрүшү кайсыл жылы болгону так эмес. Оозеки жана жазма булактардагы маалыматтарды салыштырган изилдөөчүлөрдүн пикирине

караганда, Абылай хандын кыргыздарга каршы чоң жүрүшү, 1779-80-жылдары болуп өтүшү мүмкүн [11. 39-042-б.; 14. 96-б.]. Белгилүү болгондой Абылай хандын ушул жортуулунда, Таластагы Садыр баатыр жана Чүйдөн Жайыл баатыр катуу сокку жеп, туткунга түшүрүлгөн жана өлүм жазасына тартылган. Улгайып калган курагына карабастан Садыр менен шерик болуп, далай жолу коңшуларга жылкы тийип барымта алган Жайыл баатыр, тагдырдын жазмышын эки уулу менен тең бөлүшкөн. Жоогач баатырдын Жайыл менен достук мамилеси болгон экен. Жоогач, Абылайдан сурап алайын дегенде, мен көрөөрүмдү көрдүм үч уулумдун бирин бошотуп бер деген. Улуу эненин балдары, кичи эненин баласын өлтүрүп өзүлөрү жетип келиптир деп айтпасын деп, үйлөнө элек кичүү инисин бошотуп берүүнү суранышкан.

Бул, болжолу Абылай хандын көзү тирүү мезгилиндеги, кыргыз менен казактын беттешкен акыркы окуяларынан болгон. Ушул окуялардан кийин Эсенгул баатыр башында турган кыргыз бийлери акылдашып, Абылай хан менен келишүү керек деген чечимге токтолушкан. Бул максатта Абылай хандын Түйүшкөндөгү конушуна Түлөбердини кайрадан элчи кылып жөнөтүшкөн. Барган элчилерди Абылай хан кабыл алып, чыр-чатактын чыгышына себепкер болгон жер жана конуш тууралуу маселени койгон.

Абылай хан кыргыз менен казактын чеги катары: *«Күйүктүн белин, Кичи-Буурул – Чоң-Буурул тоолорун көргөзүп, аягы туттуура Түймөкенттен-Таластын суусун кечип, Абылкайырды басып, Курагаттыны жээктеп, Түйүшкөндүн жана Уландын учугун басып, Тескейге түшүп, Ыргайтыга чейинки аймактар аркылуу бөлүнүүгөттийиш»*, - деген талабын койгон. Абылайдын сөзүн угуп отурган Түлөберди, кыргыз башчыларына бул маселени жеткирээрин жана өзү да сөз кошоорун айтып; *«...кыргыздардын каны көп төгүлгөн жер экенин билесиз, чек ошол Чокмордун белинен тартып Иленин Сарытогумуна чейин барып токтосун»*, - деген [2. 32-б.].

Түлөберди кайтып келгенден кийин бийлердин тобунда кеңешип, бир бүтүмгө токтогон кыргыз тарап, Абылай хан менен мындан аркы тынчтык мамилени бекемдейли деген пикирге токтошкон. 1780-ж. Абылай хандын алдына, ал мезгилде кыргызды бийлеп турган башкаруучулар: сол канаттан Туума бий менен Мама бий; солтодон Кебек бий менен Түлөберди; сарыбагыштан Эсенгул баатыр менен Атаке баатыр; бугулардан Бирназар бий; чекир саяктан Жамболот баатыр менен Качыке баатыр, каба саяктардан Сейит бий менен Келдибек бийлер барып, ортодогу чыр чатакты сүйлөшүүлөр менен чечип эки тараптын жер чегин ажыратып келишкен.

Ал чек аранын батышы: *Күйүктүн бели менен Үч-Буурул тоолорун камтып, Түймөкент, Абылкайырдан өтүп, Курагаттынын Чүйгө куйган жери аркылуу Чокмордун кайкысын басып, Илени жээктеп келип, Үч-Алматыны камтууга тийиш болгон.*

Ошону менен, казак-кыргыз чек арасы: *башы Үч-Алматыдан баиталып – түндүк жагы Иле бою, аягы Чокмордун бели, Курагаттынын Чүйгө куйган жери, батышы Кичи-Буурул – Чоң-Буурул тоолору, Терс суусу, Күйүктүн бели, Түлкүбаш тоолору чек болуп, Абылай хандын алдында бир бүтүмгө келишет* [2. 35-36-б.; 3. 2-б.]. Кол жазмада тактоо ирээтинде кыргыздардын чеги *«түндүк жагы Карабулак, Каитек, Үч-Алматы, Сарытогум, Иле менен Чүйдүн ортосундагы Күңгөй-Тескей тоолору»*, - деп берет. [19.]. Ал эми *батыш жагы Бетегелүү Кой-Таш, Манкент үстүндөгү Чаткалга ашып түшө турган тоо өзөндүкамтыган* [3. 40-б.].

Тынчтыктын белгиси дешип шерт кылып, кыргыз-казак чыбыктарын кыркышып, кыргыз тарабы *«ак үйлүүгө»* Түлөберди бийди көчүрүп беришкен жана мындан аркы кыргыз-казак мамилелерине тийиштүү маселер ал аркылуу чечиле тургандыгы макулдашылган. Сүйлөшүүлөрдүн жүрүшүндө Иле суусунун жогорку агымындагы жерлердин маселеси козголгон эмес. Мурункудай эле суунун оң тарабы казактарга, сол тарабы кыргыздардыкы болуп кала берген.

Ушуну менен кыргыз-казак башчыларынын сүйлөшүүлөрү аяктап, мындан ары тынчыйлы деп тарашат. Түлөберди казактарга ак үйлүү болуп көчүп барып, ортодогу аркандай майда чыр-чатактарды чечип турган. Жогоруда белгилегендей Үмөт молдонун кол жазмасындагы маалыматтар боюнча, Түлөберди көчүп барган мезгилде Эшкочонун төрөлүп калган маалы жана Канай курсактагы бала болот. Түлөберди казактардан Канай төрөлүп, анын тили казакча чыгып, сүйлөп калгандан кийин көчүп келген [18. 301-б.].

Капитан Андреевдин жазып кеткендери боюнча *“...алар (казактар –Т.А.) жай мезгилдеринде тоолук кыргыздар менен жайытташ болушуп, бир-бирине эч кандай залал келтиришпейт, бирок, кокустан жаңжал баиталып калса, Аягуз жана Каракул сууларын карай (Иленин оң жээги –Т.А.), көчүп, ал тургай Жидисууга чейин кирип барышат”* [4. 439-б.]. Бул жөнүндө 1785-ж. кыргыз-казактын жогорудагы тынчтык келишимин бузган казактын Бердикожо баатырынын өз оозу менен айткандары күбө болот. Анын өз сөзү боюнча; *“ал Аягуз жана Каракол дарыяларынын боюнда, 18 жыл тоолук кыргыздар менен аралаш турушкан»*. 1785-ж. май айында анын Чынгыз тоого көчүп кетиш себебине *“...анын болуштугу*

тоолук кыргыздар менен согушканда наймандардын эч кандай жардам бербей койгону болгон” (Аристов, 2001. с. 440.). Демек, Бердикожонун көчүп кетишине, анын кыргыздар менен кагылышып турушу себеп болгон. 1785-жылдын 13-июлунда ал Семипалатинск чебиндеги орустарга барганда, иниси Тыс 300 киши менен кыргыздарды тоноймун деп барып, колго түшкөнүн айткан. Ошол эле убакта деп жазат тарыхый маалыматта, баика талаа кыргыздары да жапайылардын тынчын алып (кыргыздардын – Т.А), бирок олуттуу ийгиликтерге жеткен эмес [7. 17-18-б.; 12. 87-б.]. Белгилүү болгондой Бердикожо баатыр 1786-ж. кыргыздарды чаап алууга келе жатканда Жылдызда (Жидису) Эсенгул баатыр алдын тосуп колго түшүрүп өлүм жазасына тарткан [7. 18-б.].

Кыргыз-казак элдеринин XVIII к. экинчи жарымында ушундай оор жагдайларды баштарынан кечиргендигине карабастан, эзелтен келаткан жакын мамилеси сакталып кала берген. Андан кийинки мезгилдерде дагы, эки эл тарыхтын жаман-жакшысын жана оор сыноолорун бир көтөрүшкөн. Бул өткөн тарых жана бабалардын баштан кечирген кыйын кезендери биз үчүн чоң сабак. Анткени, кыргыз жана казак боорлордун өз алдынча түтүн булатканына аз эле убакыт болбодубу. Алдыда бизди эмне күтүп тургандыгын али белгисиз. Эгер тарыхтан сабак алган эки элдин достугу бекем болсо, анда алардын келечекке таштаган кадамы да ишенимдүү болоору калетсиз.

1 Абдырахманов Ы. Кыргыздар. Кыргыздардын чыгышы урууга бөлүнүшү. Кыргыз Республикасынын УИАнын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун кол жазма фондусу. №116 (319). (Мындан ары КР УИА КЖФ. № деп беребиз)

2 Алымбеков Т. Кыргыз урууларынын чыгышы. КР УИА КЖФ. №364.

3 Алымбеков Т. Кокон хандыгына чейинки кыргыздардын турмушу жөнүндө. КР УИА КЖФ №1454.

4 Аристов Н.А. Усуни и кыргызы или каракыргызы: Очерки истории и быта населения западного Тянь-Шаня и исследование по его исторической географии. -Бишкек, 2001.

5 Архивные материалы по истории Киргизии XIX века. КР УИА КЖФ. №80.

6 Валиханов Ч.Ч. Дневник поездки на Иссык-Куль. Соч. в 5-и т. -Алма-Ата, 1964. Т.1.

7 Джамгерчинов Б. Очерк политической истории Киргизии XIX в. (первая половина) -Фрунзе, 1966.

8 Казахско-русские отношения в XVIII-XIX веках. (Сб. документов и материалов). -Алма-Ата, 1964.

9 Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхый булактары. (Б.з.ч., II к. – XVIII к. Кытай булактарынан үзүндүлөр.) II т. Түз.К.Жусаев. А.Мокеев. Д.Сапаралиев. –Бишкек., 2003.

10 Кыргызстан – Россия. История взаимоотношений (XVIII-XIX вв.). Сб. документов и материалов. -Бишкек, 1998. с.150-151.

11 Махаева А. Ш. Казак-кыргыз тарыхынан (XVIII к. экинчи жарымы – XX к. башы). –Бишкек, 2011.

12 Прудникова Н.М. Материалы о кыргызах и казахах на страницах журналов “Сибирский вестник” (1818-1824 гг.) и “Азиатский вестник” (1825-1827 гг.). КР УИА КЖФ №5123.

13 Сапаралиев Д. О расселении киргизов в XVIII столетии Актуальные вопросы этнографии и археологии Киргизии. Сб. стат. -Фрунзе, 1989.

14 Сапаралиев Д. Взаимоотношения кыргызского народа с русскими и соседними народами в XVIII веке. -Бишкек, 1995.

15 Супруненко Г.П. Материалы из китайских источников по истории киргизов XVIII –начало XIX веков. -Фрунзе, 1976. КР УИА КЖФ № 5179.

16 Супруненко Г.П. Китайские источники о киргизах в XVIII –нач. XIX в. (Тексты). -Фрунзе, 1979. КР УИА КЖФ №5180.

17 Солтоноев Б. Кызыл кыргыз тарыхы. 1-китеп. -Бишкек, 1993.

18 Үмөт молдонун архивинен көчүрмө. КР УИА КЖФ №191.

19 Мындагы айрым координаттар И.А.Бардашевде берилген. Караңыз: Сведения о Дикокаменных Киргизах собранная Толмачем Бардашевым. ЦГВИА РФ. Ф. ВУА об.1, д. 18550.

АХМЕТ ЖҮБАНОВ – ҚАЗАҚТЫҢ МУЗЫКАЛЫҚ ӨНЕРІН ӨРЛЕТКЕН ТҮЛҒА

У.М. Джолдыбаева – Абай атындагы ҚазҰПУ-нің доценті, т.ғ.к.

«Ахмет Жұбанов – қазақ музыка этнографиясының атасы»

А.В. Затаевич

Данная статья посвящена истории жизни и творчества выдающегося композитора, дирижера, исследователя, деятеля искусств Ахмета Жубанова. На основании своего увлечения музыкой он внес огромный вклад в дело исследования и пропаганды казахской национальной музыки, развития в Казахстане музыкального искусства.

This article is devoted to the history of life and creativity of the outstanding composer, conductor, researchers, artists Ahmet Zhubanov. On the basis of his interest in music, he made an enormous contribution to the study and promotion of the Kazakh national music development in Kazakhstan music.

Әлемге есімі әйгілі композитор, дирижер Қазақстанның халық әртісі, өнертану ғылымының докторы, профессор әрі көрнекті өнер қайраткері Ахмет Қуанұлы Жұбанов қазақ халқының музыкалық мәдениетін зерттеуге зор еңбек сіңірген. Ол 1906 жылдың 29-сәуірінде Ақтөбе облысының Темір ауданында туған. Жас кезінен музыка өнеріне құштар болған Ахмет Жұбанов ең алдымен әкесі Қуан мен ағасы Құдайбергеннен тәлім алып, кейіннен өз ауылдасы – Талым атты күйшіден және алғашқы ұстазы Қ.Ашғалиевтен музыкалық білім алады. Сонымен бірге өз ауылы Темірде орыс халық аспаптар оркестріне жетекшілік еткен П.Черняктан сольфеджио, скрипка, музыка теориясынан сабақ алады.

Қоғамдық, ағартушылық жұмысқа жасынан араласқан Ахмет Жұбанов, бастапқыда хатшы, содан соң «Шаңырақ» оқу үйінің меңгерушісі қызметтерін атқарған. 1925 жылы Темір уезінің халық ағарту бөлімінің жолдамасымен Ақтөбеде бір айлық курсты тәмамдап, Ақжар мектебіне мұғалімдік қызметке орналасады. 1928 жылы Ақтөбеге қайта оқуға жіберіліп, 1929 жылы Ленинградтың А.Енукидзе атындағы шығыс тілдері институтының аспирантурасына түсуге бара жатқан туған ағасы Құдайбергенге ілесіп музыка өнерінің қиын да қызықты жолына аттанады.

1929 жылы Ресейдің Ленинград қаласындағы М. И. Глинка атындағы музыка техникумында А.А. Этигонның скрипка класында білім алып, келесі 1930 жылы Ленинградтың Римский-Корсаков атындағы консерваторияға профессор Ф.А. Ниманның гобой класына оқуға түседі әрі музыканың тарихи-теориялық факультетінде қоса оқиды. Сол жылы Ленинград қаласында шығатын «Рабочий и театр» журналында алғашқы мақаласы жарияланады. Ахмет Жұбановтың консерваторияда оқып жүрген кезінде-ақ қазақ тілінде жазған «Музыка сауатының әліппесі» атты алғашқы еңбегі 1936 жылы жарық көреді.

1931 жылдың жазында А. Жұбанов қазақтың 50-ге жуық ән-күйін жазып алады. Ал 1932 жылы консерваторияны бітірген А.Қуанұлы бір жыл өнер зерттеу институтының аспирантурасында оқып білім алады (қазіргі кезде ол оқу орны Театр, музыка және кино институты деп аталады). Ресейдің Ленинград қаласындағы көркем өнер зерттеу академиясының аспирантурасын тәмамдаған соң академия басшылығы Ахмет Жұбановты Қазақстан өлкелік партия комитеті мен халық ағарту комиссариатының жолдамасымен жаңа ашылған драмалық музыка техникумына жұмысқа жібереді.

Драмалық музыка техникумында ұстаздық қызметпен қатар оқу ісін басқару құзырына ие болған Ахмет Жұбанов оқу орнының директоры, жазушы Сағыр Камаловпен бірлесіп техникумның оқу-ағарту ісін жолға қояды. Қазақ тілінде «Музыкалық сөздік» атты кітап шығарып, техникумның жанынан қазақ музыкасын зерттейтін ғылыми кабинет және қазақтың халық аспаптарын жетілдіретін эксперименталдық шеберхана ашады. Оның ісін дұрыс жүргізу үшін Ленинградтан Е.Т. Бруссилловский, қазақ даласының әр болысынан М.Бөкейханов, Л.Мұхитов, Ғ.Медетов сынды музыка өнерінің саңлақтары, музыка шеберлері Борис және Эмманиул Романенколарды шақырады. Ұлттық музыка аспаптарын жетілдіру шеберханасы ұлт аспаптар оркестріне қажетті музыкалық аспаптар, домбыра мен қобыз, өзге де халық аспаптарының үлгілерін жинаумен, оларды сол қалпында, яғни сол үлгіде жасаумен және аспаптардың сапасын жетілдіруді жолға қою жұмыстарымен айналысады.

Студент кезінен қазақ елінің төл музыкасының тағдырына ерекше көңіл бөлген өнертанушы әрі зерттеуші А. Жұбанов қазақ халық әндері мен күйлерін жинап, халық композиторларының мұрасын елге насихаттауды қолға алады. А.Жұбановтың басшылығымен драмалық музыка техникумы жанынан ашылған қазақ фольклорын ғылыми тұрғыдан зерттеу кабинеті алғаш құрылған күннен бастап-ақ кең-байтақ республиканың түкпір-түкпірінен жиналған өнерпаздардың орындауындағы ән-күйлерді нотаға түсіру, қор жинау жұмыстары бастау алады. Осы жылдары халық арасынан ән мен күйдің он мыңға жуық нұсқасын жинақтаған ғылыми экспедиция қазақ халқының баға жетпес байлығын болашақ ұрпаққа мұра етіп қалдыруды мақсат тұтты.

Ел арасында өнерпаз әнші-күйшілердің орындауында кең тараған халық композиторларының ән-күйлерін жинап, жүйелеу ісі ХХ ғасырдың алғашқы жартысында кең қанат жайды. Сонымен бірге халқымыздың ұрпақтан-ұрпаққа ауызша таралып келген мәдени мұрасын өзге халық өкілдерінен шыққан зерттеушілердің сұрыптап, жинаған қажырлы еңбегін ерекше атап өткен орынды. Қазақ музыкасының үлгілерін жинап, жазып, баспаға дайындауда А.Затаевичтің сіңірген еңбегі, қосқан үлесі ұшан-теңіз. Өз өмірінің 16 жылын қазақ музыкасына арнаған композитордың салып кеткен жинаушылық және өңдеушілік дәстүр қазақтың ауыздан-ауызға беріліп келе жатқан ән-күйлерін жүйелі түрде зерттеп-жазуға жол ашты. Композитордың нотаға түсіріп, жеке кітап етіп баспадан шығарған «Қазақ халқының 1000 әні» және «Қазақтың 500 әні мен күйі» атты еңбектері кейінгі қалыптаса бастаған, қазақтың кәсіби музыка мәдениетінен сусындауға талпыныс танытқан композиторлар мен музыка зерттеушілерін қанаттандыра түсті, өз кезегінде А.Затаевичтің қазақ музыкасына арналған көлемді жұмысы Ахмет Қуанұлының ғылыми-зерттеу еңбектерінде жүйелі жалғасын тауып, толыққанды аяқталған нысанды иеленді.

Қазақтың кәсіпқой халық композиторлары туралы деректер жинап, олардың шығармаларын нотаға түсіру арқылы оны халықтың рухани игілігіне айналдыруда А. Жұбанов теңдессіз еңбеккерлік пен іскерлік үлгісін көрсетті. Оның қаламынан қазақ халық музыкасының тарихы, халық әншілері, күйшілері, композиторларының өмірі мен шығармашылығы жайлы: «Құрманғазы» (1936), «Қазақ халық композиторларының өмірі мен творчествосы» (1942), «Ғасырлар пернесі» (1958), «Замана бұлбұлдары» (1963) атты ғылыми еңбектер мен зерттеулер шыққан. Сондай-ақ көрнекті өнер иесінің «Қазақ композиторларының өмірі мен творчествосы» атты еңбегі қазақ өнерінің зор табысы деп айтуымызға болады. Мұнда халық арасынан шыққан дарынды әншілер мен күйшілердің еңбектері жинақталған. Қазақ музыкатану тарихына, қазақ даласында қалыптасқан композиторлық, орындаушылық дәстүрлер жайлы мол мағлұматтар беретін А.Жұбанов қалдырған ғылыми, публицистикалық еңбектер – өнертану ғылымындағы өрелі туындылар.

Ғылым мен өнер тізгінін қатар ұстаған А. Жұбанов 1933 жылы техникум жанынан 11 адамнан құралған домбырашылар ансамблін құрып, оған көркемдік жетекшілік жасауы өз қолына алады. 1934 жылы бұл ансамбль «Қазақ ұлттық оркестрі» болып қайта құрылды. Қазіргі Құрманғазы атындағы ұлт аспаптар оркестрінің негізін қалап, көркемдік жетекшісі және бас дирижері болған А.Жұбанов дала салтында бұрын болмаған ұжымдық орындаушылық дәстүрінің негізін қалады. Алғашында саусақпен санарлық қана өзіндік орындаушылық мәнерлері бар жеке домбырашылардан жиналған ансамбль аз уақыт аралығында халық іліпатына бөленді. Бұл еңбекке орынды баға берген Ғ.Мүсірепов: «Зерттеу жұмысымен айналысуға мүмкіндік берерліктей болмашы ғана жағдайлар жасалғаннан кейін бірер жыл өтпей-ақ, күлден көтерілген Феникс сияктанып қазақтың ұлт аспаптар оркестрі пайда болды. Мен Ахмет Қуанұлының көп дауысты ұлттық оркестрді құруы – аса елеулі, сонымен қатар тарихи еңбек деп санаймын. ...Ұлт оркестрінің кіндік атасы – Ақан», – дейді [1, б б.] Қазақ өнері мен мәдениетінің зор жетістігі болған Құрманғазы оркестрі 1936 жылдан бастап ұлттымыздың зор мақтанышына айналды. Халық арасынан іріктеліп шыққан тума дарындардың алғашқы шоғыры: Махамбет пен Науша Бөкейхановтар, Дина Нұрпейісова, Лұқпан Мұхитов, Оқап Қабиғожин, Қали Жантілеуов, Қамбар Медетов т.б. тамаша домбырашы-күйшілер халық музыка мәдениетінің таусылмас кеніне айналды. Олардың әрқайсысының аса шеберлікпен орындаған күйлері, оны шығарушы композитор және күйдің шығу тарихы жайлы айтқан әңгімелері Ахмет Қуанұлының болашақ ғылыми-зерттеу жұмыстарының таусылмас тақырыбына айналды. Ұлы композиторлар Құрманғазы, Дәулеткерей, Сейтек, Тәттімбет күйлерін және халық әндерін оркестрге түсірді.

Оркестрдің табысты жұмысының бір-екі мысалын келтіре кетсек: 1943 жылы күз айынан 1944 жылы ақпан айында оркестрдің Ташкент қаласында өтетін Орта Азия мен Қазақстанның әдебиеті мен өнерінің онкүндігіне баруға қызу дайындық жүргізілді. Оркестрдегі ер азаматтардың әскер қатарына шақыртылуына байланысты оркестр құрамына мектеп оқушыларын қабылдап, олардың орындаушылық өнерін ғана емес, білімін де шыңдау қажет болды. Бұл міндетті іске асыру үшін күніне он сағаттан жұмыс істеуге тура келді. Осы еңбегі үшін жоғарғы аттестаттау комиссиясы Ахмет Жұбановқа диссертация қорғамай-ақ көркемөнер ғылымдарының докторы атағын берді.

Оркестрдің күрделі жұмыстарының тағы бірін атап өтер болсақ, олар: 1949 және 1958 жылдары Москвада өткен қазақ әдебиеті мен өнерінің онкүндігі және 1950 жылы Қытай Халық Республикасына сапары болды. Бұл сапарларға дайындық өте жоғары кәсіби деңгейде өтті.

Өзі қабырғасын қалаған және он жылдан аса көркемдік жетекшісі және бас дирижері болған ұлт аспаптар оркестріне лайықты мұрагер табуда да А. Жұбанов көрегендік танытты. Орындаушылық шеберлігі өсіп, өнерімен елге танылған оркестрді жас та болса бойында ұжымға жетекшілік етуге қабілеті бар, талантты да жігерлі музыкантты таба білді. Шамғон Қажығалиев 40 жылға жуық уақыт бойы үздіксіз оркестрдің көркемдік жетекшісі әрі бас дирижері болды. Өткен ғасырдың екінші жартысындағы оркестрдің көтерілген көркемдік биігі, халық композиторлары мен классикалық, бүгінгі композиторлардың шығармаларын орындаудағы жетістіктері қазақ мәдениетінің тарихына алтын әріптермен жазылған кез.

А.Жұбановтың композиторлық қыры оның ұлт аспаптар оркестріне арнап өңдеген халық күйлері мен орыс және батыс композиторларының туындыларынан көрініс тапқан. «Амангелді» атты қазақтың тұңғыш көркем фильміне М.Гнесинмен бірге шығармашылық одақ құрып музыка жазды. Бұдан басқа да елге кеңінен танылған: фантазия, сюита, марш, увертюра, ән-романстар, хорлар мен камералық, аспаптық туындыларында композитордың лирикалық табиғаты жан-жақты ашылды. Симфониялық оркестрге арналып жазылған көлемді туындылары қатарына 5 бөлімнен тұратын «Абай» сюитасы (1944), «Төлеген Тоқтаров» фантазия-увертюрасы (1947), М.Әуезовтің «Абай» спектакліне арнап жазылған музыкасы,

сондай-ақ Л.Хамидимен бірге жазған «Абай» және «Төлеген Тоқтаров» опералары жатады. Сондай-ақ көрнекті композитордың «Отан», халықтық сипатты иеленген «Ақ Шолпан», «Ұшытпа» әндерін, «Біздің қала», «Күнім менің – Москва», «Лирикалық ән», «Қарлығаш», «Майданнан хат», «Ант» әндерін, «Тәжік биі», «Қазақ биі» «Би күйі», «Ария» атты аспаптық шығармаларын айрықша атап өтуге болады. А.Жұбанов Ғ. Мүсіреповтың «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» (1938), М. Ақынжановтың «Исатай-Махамбет» (1938) пьесаларына, «Амангелді» фильміне (1938) арнап музыка жазған. Ахмет Жұбановтың аспаптық-камералық, фортепианоның, халық аспаптары оркестрінің сүйемелдеуімен домбыра, жеке аспаптарға, скрипка мен фортепианоға арналған шығармалары да еш өзгеріссіз сақталып, халқына жеткен. А. Жұбановтың шығармашылығында Отан тақырыбында, гимн іспетті асқақ әуенді патриоттық әндер, лирикалық әндер, халқымыздың тұрмыс-тіршілігін бейнелейтін жанрлық әндер де бар.

Академик Ахмет Жұбанов әйгілі күйші Құрманғазының күйлерін жинақтап, оларды ғылыми тұрғыдан зерттеп, саралап, оның шығармашылық жолы жайлы салиқалы пікір айтқан. «Құрманғазы және оның өмірін зерттеудегі А.Жұбановтың қызметі» атты мақаласында өнер зерттеушісі З.Қоспақов: «Көркем әдебиетте Абай бейнесін сомдаған М.О.Әуезов болса, ұлы домбырашы, күйші Құрманғазының музыкалық тұлғасын жасаған қазақ өнерінің көшбастаушысы, академик Ахмет Қуанұлы Жұбанов болды. ...Құрманғазыны айтқанда аузымызға Ахмет Жұбанов есімі қатар оралатындығы да сондықтан», – дейді [2, 50].

Қазақтың көрнекті қаламгері Ғабит Мүсірепов замандасы Ахмет Жұбановтың Құрманғазы жайлы зерттеулерін тілге тиек ете отырып: «Ұлы күйшінің сүйікті бейнесін жасау үшін ол өмір бойы жұмыс істеді десе болады. 1936 жылы шыққан кішкентай кітапшадан осы операға дейінгі аралықта Ақан Құрманғазыны бір күн де жадынан шығарған емес», – деген болатын. [1, 8 б.]. Шынында да, әр жылдары жарық көрген көлемді мақалалар мен кітапшалар, соның ішінде «Қазақтың халық композиторы – Құрманғазы» (1936 ж.), «Құрманғазы туралы жаңа мәліметтер» (1942 ж.), «Құрманғазы жаңа зерттеу тұрғысында» (1952 ж.) атты еңбектері, сондай-ақ, жаңадан табылған тың деректер мен нотаға түсіріліп, сұрыпталған күйлер жинақтала келіп, ұлы күйші шығармашылығына арналған «Құрманғазы күйлері» атты жинағына арқау болып, ол 1960 жылы баспадан шығады.

Сахнаға алғашқы болып шыққан «Абай» операсының қатарынан бірнеше онжылдық бойы зор табыспен сахнада орындалып жүргеніне М. Әуезов жазған либреттоның әсері мол болғанын композитор дұрыс бағалаған еді. «Абай» қазақ опера өнеріндегі классикалық туындылардың бірегейі десек жаңсақ болмайды. Қазақ өнері тарихында ондаған жылдар бойы Алматы қаласындағы Абай атындағы мемлекеттік академиялық опера және балет театры сахнасының маусымдық ашылуын «Абай» операсымен бастау дәстүрін де композитор А.Жұбанов қалағаны баршаға аян. Бұл операмен қазақ әлемге өскен өнерімен мақтанып, қазақтың бірнеше ұрпақ әншілері сахнадан қайталанбас жұлдызды сәттерін басынан өткерді. Алғашқы қойылымның финалындағы режиссуралық шешімге сәйкес сахнадан қолына шам алып айналасындағы қараңғылыққа жарық шашуға ұмтылған Абайды тұңғыш сомдаған Р. Абдуллиннен бастап бүгінге дейінгі орындаушылар халықты оқу-ағартуға, бірлікке шақыруы деп бағаланады. Ел жадында сақталып, ауыздан-ауызға беріліп келген музыкалық мұраны келер ұрпаққа табанды әрі қажырлы еңбегімен жинаған А. Жұбановтың төл туындылары дала абыздарының жолын жалғастырушы келешекпен астасып жатыр.

Ахмет Жұбановтың суреткерлік арманы – қуғын-сүргінді басынан кешірген, өз халқының бостандығы үшін аянбай күрескен, зор қажыр-қайрат иесі, сахараның «ең үлкен жұлдызы Құрманғазы бейнесін музыкалық театр сахнасына шығару болатын», – дейді атақты композитордың қызы Ғазиза Жұбанова. [3, 34 б.] Бұған дейін 1944 жылы Л. Хамидимен бірге Ұлы «Абайды» опера сахнасынан сәтті сөйлеткен А. Жұбановтың келесі жолы «Құрманғазыға» тоқталуы заңды еді, себебі бұл бірнеше жылға созылған зерттеудің қорытындысы болды. Автор Құрманғазы өмірі мен шығармашылық жолын бүге-шігесіне дейін айқындап, күйшінің өмір сүрген ортасы мен тарихи кезеңін толық зерттеді. Бұл операның либреттосын «...бір жазса, М.Әуезов жазады» [3, 47 б.] деген ойы – А. Жұбановтың көрегендігінің дәлелі. Заңғар жазушымен бірлесіп жазған «Құрманғазы» операсының либреттосы көп ұзамай драматургтың денсаулығына байланысты іркіліп, кейін ол дүниеден қайтқанда мүлдем тоқтап қалды. Бұл орайда ұты композитордың өз қызына көрсеткен ұстаздық тәлімін атап өту керек. Шығармадан-шығармаға жаңашылдық принциптерімен көріне білген Ғ.Жұбанова «Дала Моцарты» атанған Құрманғазы бейнесін толымды етіп музыкалық театр сахнасына шығаруда алғаш рет қазақтың төл музыка аспабы домбыраға арналған күйлер негізінде опера жазуды жүзеге асырды. Белгілі ақын Х.Ерғалиев либреттосын жазып, бұл өнер туындысы қазақтың тұңғыш радиооперасы ретінде алғаш 1971 жылы, кейіннен, 1986 жылы қосымша сахналар кірістірген түрінде үш актілі «Құрманғазы» операсының толық сахналық нұсқасы да сахнаға шықты.

Күй атасы атанған Құрманғазының өмір жолы мен оның шығармашылығына арналған операда, жоғарыда айтқандай, қазақ композиторларының арасында жаңа сүрлеу жол салынды. Күй енді тек оркестрлік бөліктерде ғана емес, кейіпкерлердің ән-арияларында, вокалдық ансамбльдерде, хормен өтетін көлемді көпшілік сахналарда күйшінің «өз тілінде» қолданыс тапты. Ал кейбір жеке сахналар тұтастай бір күй тақырыбы негізінде жазылған. Күйші шығармаларының операда қолданылу тәртібі Ахмет Жұбановтың жоспары бойынша сақталды. Ахмет және Ғазиза Жұбановтардың осы операсымен құлаққа сіңісті болған «Өннен – операға, Күйден – симфонияға» деген дәстүрлі сөз тіркесінің мән-мағынасы толысып, дәстүрлі музыка мен кәсіби музыканың өзара қатынасының көкжиегі кеңейе түсті.

Ахмет Қуанұлының дирижерлік, ұстаздық, ғылыми-зерттеушілік, қоғамдық, әсіресе шығармашылық жұмыстарының өзі сала-сала болып, құнарлы арналарға ұласады. «Алғашқы музыкалық әліппе, қазақ музыкасын зерттейтін ғылыми кабинет, музыкалық сынақ шеберханасы, Ғылым академиясындағы өнертану секторы, М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының музыка бөлімі, Қазақтың халық аспаптары оркестрі, Қазақтың мемлекеттік филармониясы, Қазақ консерваториясы, халық аспаптары кафедрасы, Қазақтың музыкалық театры, қазақ музыкасы туралы оқу құралдары, міне, осының бәрінің ұйытқысы А.Қ.Жұбанов болды» [4, 9-б.].

А. Қ. Жұбанов 1945-1951 жылдары Алматы консерваториясының ректоры, 1954-1961 жылдары консерваториядағы өзі ашқан халық аспаптар кафедрасының меңгерушісі қызметтерін атқарып, сондай-ақ қазақ халық музыкасының тарихынан, дирижерлік өнер және аспаптану пәндерінен сабақ берген. Сонымен қатар әр жылдары Қазақ филармониясының көркемдік жетекшісі әрі дирижері, өнертану секторының меңгерушісі қызметтерін атқарып, ҚазКСР ҒА жанындағы Әдебиет және өнер институтының музыка бөлімін басқарған.

Академик Ахмет Қуанұлының шәкірттерінің қатарында КСРО халық әртістері Ш. Қажығалиев, Н. Тілендиев, Қазақ КСР халық әртістері Г. Баязитова, Ф. Балғаева, Ф. Мансұров, Р. Омаров, Қазақ КСР еңбегі сіңген қайраткер Х. Тастанов, Ғ. Бисенова, Б. Ғизатов, А. Кетегенова, З. Қоспақов, Ж. Рсалдин тағы басқа музыка өнерінің қайраткерлерін атап өтуге болады.

А.К. Жұбанов қазақтың ұлттық өнерін дамытуға қосқан үлесі үшін Қазақстан Мемлекеттік сыйлығының лауреаты атағына ие болды. Сондай-ақ, композиторға Қазақстанның халық артисі (1944), өнертану ғылымының докторы (1943), профессор (1948), академикатақтары берілген. Сонымен қатар қазақ музыкалық ғылымын өркендетудегі зор еңбегі үшін Ахмет Жұбанов КСРО-ның Ленин орденімен марапатталса, Қазақ КСР-і деңгейінде Еңбек Қызыл Ту, «Құрмет белгісі» ордендерімен және «1941-1945 жылдардағы Ұлы Отан соғысындағы ерлік еңбегі үшін» медалімен марапатталды.

Алматы қаласындағы дарынды балаларға арналған Республикалық музыкалық мектеп-интернаты 1964 жылдан Қазақстанның әр облыстары мен қалаларынан музыкаға қабілетті дарынды балаларды оқуға қабылдап, оларға лайықты білім беруде. Музыка мектебінің түлектері де Ахмет Жұбановтың есімін әрқашан да биік ұстауға еңбек етуде. Бүгінде Ақтөбедегі музыка колледжіне, Алматы қаласындағы және бірқатар қалалар мен ауылдардың көшелеріне А. Жұбанов есімі берілген. Өзі ұзақ жыл тұрған үйдің қабырғасына ескерткіш-тақта, ал А.Жұбанов атындағы Республикалық музыка мектебінің алдына көрнекті композитордың 100 жылдығына орай ескерткіш орнатылған.

1 А.Жұбанов “Ғасырлар пернесі”. – Алматы: Дайк-Пресс, 2002. – 328 б.

2 “Қазақтың әншілік өнері.” – Алматы: “Өнер”, 1999 ж. – 170 б.

3 Жубанова Г. А. Мир мой – Музыка. Том 1. – Алматы, 1997.

4 Жолдасбекұлы М., Салғараұлы Қ., Сейдімбек А. Ел тұтқа. – Астана: KUL TEGIN. – 2009 ж.

М.ТЫНЫШБАЕВТЫҢ ҚОҒАМДЫҚ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМИ ҚЫЗМЕТІ

С.К. Тулбасиева – Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, т.ғ.к.

Статья анализируется изучения истории становления Мухамеджана Тынышбаева как ученого и его научного наследия.

М.Тынышбаев-(1879-1938гг.)-один из ярчайших представителей казахской демократической интеллигенции, сформировавшейся в начале XX века, видный общественно-политический деятель, один из первых казахов, получивший высшее инженерное образование. В месте с тем он был большим знатоком истории, культуры, быта казахов, оставивший после себя интересные исследования по истории родного народа и ряд работ по краеведению.

Article the study of the history of formation Mukhamedzhan Tynysbbaeva as a scientist and his scientific legacy.

M.Tynysbbaev-(1879-1938years) Is one of the representatives of the Kazakh yarchaishih democratic intelligentsia that emerged in the early twentieth century, a prominent public figure, one of the Kazakhs, received higher education in engineering. In the place, he was a great znatokom history, culture and daily life of the Kazakhs, who left behind some interesting studies on the history of the people and the radium series of papers on local history.

Әрбір өркениетті ел, әрбір халық өзінің өткенін таразылап, ата тарихын жазатыны анық. Өйткені мәдениеті, тарихы жоқ ел болмайды. Қазақ халқының да тарихы көшпенді өркениеттен бастау алып, ауызша да, жазбаша да дамып, қаншама қиыншылықтарға кездесе де әр дәуірдегі зиялы қауым өкілдерінің ерен еңбектері арқылы жазылып, келер ұрпаққа аманат болып беріліп келеді.

Ресей империясы кезінде орыс халқына «ұлы» сөзі қосылып жазылса, оған тәуелді кіріптар болған халықтарға «бұратана» деген айдар тағылып, олардың тарихы тек отарлау тұрғысынан жазылып келді.

XIX-XX ғасырлар тоғысында осыған дейін Ресей империясының толық отарына айналуына байланысты ұлттық рухы әлсіреген, мемлекеттігінен айрылған туған халқын саяси, рухани және экономикалық тұрғыдан қайта түлету қажеттілігін түсінген ұлт жанды зиялылар қауымы қалыптасты.

Ұлттық мүддені қорғаған қазақ интеллигенциясының саны аз болғанына қарамастан олар халықтың саяси санасының қалыптасуына негіз қалады. Тоталитарлы жүйеге қызмет еткен отарлық идеология ұзақ жылдар бойы қазақ зиялыларының өмірі мен қоғамдық, шығармашылық қызметін ұлтшылдықтың символына айналдырып, олардың еңбектерін оқып-зерттеуге, саяси идеяларының мәнін танып-білуге тиым салып келді. Төл тарихымызға басқалардың көзқарасы тұрғысынан қарау психологиясын орнықтырды. Сондықтан да азаттық жолындағы күрестің тарихын ұлтымыздың теңдігі мен бостандығы, тәуелсіз болашағы үшін күрескен қайраткерлердің өмірі мен қоғамдық, шығармашылық қызметін зерттеу қазіргі таңда зор маңызға ие болуда. Осыған байланысты соңғы жылдары өмірлерін ұлт мүддесі жолындағы күреске сарп еткен А.Байтұрсынов, Ә.Бөкейханов, М.Шоқай, М.Дулатов, Ж.Ақпаев, Х.Досмұханбетов, С.Садуақасов және тағы да басқа қайраткерлердің өмірі мен қоғамдық, шығармашылық қызметтері жаңа көзқарас тұрғысынан жүйелі түрде зерттеліне бастады. Туған жерінің тағдырына араша түсіп, оның болашағы үшін аянбай еңбек еткен зиялы қоғам қайраткерлері арасында, қазақ жастары арасынан тұңғыш техникалық жоғары білім алған теміржол инженері, әрі тарихшы Мұхаметжан Тынышбаев та болды.

Мұхаметжан Тынышбаев 1879 жылы 12 мамыр күні бұрынғы Жетісу облысы, Лепсі уезі, Мақаншы-Садыр болысына қарасты Жыланды тауының баурайында мал бағумен күнелткен Әлдекеұлы Тынышбай отбасында дүниеге келген. Болашақ ғалымды әкесі патшалық дәуір кезінде қазақ мектептерінің болмауына байланысты оқыта алмайды, тек жергілікті патша әкімшілігінің қазақ елін басқарудағы талап-мүдделерін жедел жүзеге асыру мақсатында бірлі-жарым қазақ жастарының орыс мектептерінде оқытылуына мүмкіндік берілуі, сондай-ақ уезд бастығының санаулы ғана кедей балаларынан тұратын тізіміне Мұхаметжан Тынышбаевтың да ілігуі, оның гимназияда оқып, білім алуына мүмкіндік береді. Он жасар Мұхаметжан 1890 жылы Верный қаласындағы ер балалар оқитын гимназияның екі жылдық даярлық класына оқуға түседі. Гимназияға түскен күннен бастап ол бар ықылас-ынтасын білім алуға жұмсап, он жыл бойы өз құрбы-құрдастарының алды болып, кластан класқа бірінші дәрежелі мақтау грамотасымен көшіп, аталған гимназияны 1900 жылы алтын медальмен бітіріп шығады. Қазақстан Республикасының Мемлекеттік архивінде сақталынған құжаттық материалдар осыны көрсетеді [1].

Құжаттық мәліметтер бойынша 1899 жылы А.С.Пушкиннің туғанына 100 жыл толуына байланысты кеш өткізіліп, осы кеште Мұхаметжан Тынышбаев «Ұлы Петр мен Мазеппаның ар-ождандық белгілері» атты реферат дайындап, өзінің білімдік және қоғамдық көзқарастарын жасөспірімдік кезінен шыңдай бастағандығын көрсетеді. Ресми құжаттардың бірінде М.Тынышбаев «мен 1894-жылдан бастап қырғыздардың (қазақтардың-С.Т.) өміріндегі өзгерістердің куәсі болып келемін», -дей келе, өз ұлтының мұң-мұқтажын жоғары класс гимназист және студент бола жүре түсінгендігіне тоқталып өтеді [2].

Гимназияны алтын медальмен бітіріп, ұстаздар қауымының үлкен ілтипатына бөленген Мұхаметжан Тынышбаевты Жетісу әскери губернатор кеңсесіне аудармашы ретінде жұмысқа шақырылғандығына қарамастан, болашаққа қол сермеген жас талапкер мамандық алу жолында таңдайды. Мұхаметжан Тынышбаевтың білімін көтеруде парасатты ұстазы М.Х. Вахрушевтің көмегі зор болады. Ұстазының қолдауымен облыстық земская стипендиясына қол жеткізген Мұхаметжан Санкт-Петербургке келіп, конкурстық емтихандарды жоғары бағаларға тапсырады, өзі армандаған Александр-І атындағы Жол қатынасы инженерлерін даярлайтын жоғарғы оқу орнына 1900 жылы студент болып қабылданады. Осы жерде Мұхаметжан әр түрлі мәдени-әдеби кештерге, салтанат-жиындарға, саяси жиналыстарға қатысып, білімін толықтырып, шын мәніндегі зиялы азамат болып қалыптасып, рухани дүниесін байытады. Әсіресе, институттың соңғы курстарында оқып жүрген кезінде ол қоғамдық-саяси жұмыстарға белсене араласып, туған халқының ауыр тұрмысын, мүшкіл халін мазмұнды баяндап, астана мінбелерінде баяндамалар жасайды, мақалалар жариялайды, патша өкіметінің жоғары органдары мен әкімшілік басшыларына талап-тілектер қойып, арыздар да жазады.

Мұхаметжан Тынышбаевтың саяси көзқарастарының қалыптасуына 1905 жылы басталған бірінші орыс революциясы айтарлықтай әсер етті. Осы Ресейдегі І-буржуазиялық-демократиялық революция кезеңінде Мұхаметжан Тынышбаев 1905-жылы автономистердің І-съезінде «Қазақтар және азаттық қозғалыстары» деген тақырыпта баяндама жасап, патша тарапынан жүргізіліп отырған отарлау саясатының тонаушылық сипатын ашып көрсетіп, соның салдарынан қазақ халқының жағдайының қиындап бара жатқанын ашына айтады [3].

Мұхаметжан Тынышбаев осы жылы Ресей Министрлер Кеңесінің төрағасының атынан жазған хатында айтылған Жетісу облысын әскери генерал-губернаторлық арқылы билеуді азаматтық билеумен алмастыруды ұсынып хат жолдайды [4]. 28 жасар жас инженер қазақ жігітінің батыл ой-пікірі, туған халқына деген ұлттық сезімі зиялы қауымды сүйсіндірсе де, отарлау саясатын іске асырып отырған патша әкімшілігін сескендірді.

1905 жылы желтоқсанда Оралда Кадет партиясының мүшесі Ә.Бөкейхановтың ұйымдастыруымен «Қазақстанның бес облысы» өкілдерінің бас қосуы арқылы Ресейлік Кадеттер партиясының үлгісімен қазақтың ұлттық саяси ұйымын құру әрекеті жасалынды. Осы мәжіліске жетісулықтар атынан М.Тынышбаев келеді. Бостандық пен демократия идеясын бұқара халық пен зиялы қауым ішіне таратып, қолдау тапқан бұл саяси ұйым өкілдері арасынан 1907 жылы ақпанның 20-сы мен маусымның 2-сі аралығында аз ғана уақыт жұмыс істеген ІІ Дума ағзалығына Б.Қаратаевпен қатар М.Тынышбаев та сайланады. Дума тарағаннан кейін, ол Орта Азиялық теміржол құрылысына ерекше нұсқаушы инженер қызметіне орналасып, Амудариядан өтетін көпір құрылысына қатысады. Осылайша қазақ техникалық интеллигенциясының сапасына тағы бір жаңа өкіл қосылады. 1911 жылы Урсатевск-Андижан теміржол құрылысының бас инженері және бақарушысы болып істейді. Ал бөлімше басшысы болып және Арыс-Әулиеата бөлімшелерінде бас инженер болып қызметтер істейді [4].

1925-26 жылдардағы М.Тынышбаевтың ғылыми зерттеушілігі оның қоғамдық және кәсіби қызметімен қатар жүрген.

Азамат соғысы аяқталғаннан кейін жылдарда М.Тынышбаев өзінің кәсіби мамандығы бойынша темір жол құрылысында еңбек етті. Алаш азаматтарының басына күн туған тұста оның бұл қызметке алынып, сенім берілуіне Т.Рысқұловтың себепші болғандығы белгілі.

1927-1930 жылдар аралығында сол кезде РСФСР Халық Комиссарлар Кеңесінің (Совнарком) төрағасының орынбасары, Түрксиб құрылысы комитетінің төрағасы Т.Рысқұловтың шақыруымен Түрксиб теміржолының құрылысын жүргізуге ат салысады. Оның білімділігімен жергілікті жер құрылысын жақсы білуінің арқасында темір жол жүргізуі арқылы «қызыл жолды» он жарым километрге қысқартады. Бұл құрылыста 25 миллионға шығын қысқартылады. Мұндай жоспарлық жобаны М.Тынышбаев Түрксиб темір жолының 6-учаске құрылысының бастығы қызметін атқару кезінде жүзеге асырады. Мұндай ұтымдылық жоспарын Алматы-Бішкек темір жол торабын салуда да жүзеге асырып, Түрксиб теміржолын 1 жылдық мерзімде ерте аяқтауға мүмкіндік жасайды. Осындай өз ісінің маманы болған М.Тынышбаевтың ерен еңбегі Түрксиб темір жол торабының күре тамырын тұрғызуға жұмсалады.

XX ғасырдың 20-жылдарының ақырында жағдайды ушықтыру мен күдікшілдік жаппай сипат алды. Орталықта троцкистіл-зиновьевшіл оппозициямен және «оңшыл оппортунистермен» күрес күшейді, елдегі ұлт-азаттық қозғалыстың өкілдерін және олардың қатарында қазақ зиялыларын жазалау орын алып жатты. 1928 жылдың соңында «буржуазияшыл ұлтшылдар» деп аталғандардың-бұрынғы Алашорда қайраткерлерінің ішінде 44 адам жалған айып тағылып, қамауға алынды. Олардың ішінде А.Байтұрсынов,

М.Дулатов, М.Жұмабаев, Ж.Аймауытов, Х.Ғаббасов және басқалар бар еді. Сондай тағдыр тәлкегі М.Тынышбаевтың басына көп кешікпей түсті. Ол да өзге алашордашылар сияқты 1930 жылы ОГПУ-дың құрығына ілікті. Бұл істің ақиқатын тарих ғылымының докторы профессор Кеңес Нұрпейіс ізденістері нәтижесінде ҚР Ұлттық қауіпсіздік комитетінің мұрағатынан табылып, баспасөз бетінде тұңғыш жарияланған құжаттық материалдарды дәлелдейді [6].

Құжаттар негізінде ОГПУ тергеушілері 1930 жылдың 1-қазанынан бастап 1932 жылдың 22-наурызына дейін жүргізілген тергеу ісіндегі 16 алаш қайраткерлерінің 1918-20 жылдарды қамтыған аласапыран кезеңдегі атқарған саяси іс-әрекеттері жөніндегі мәселелер қаралғанына, тергеу үкімі нәтижесінде М.Тынышбаев бастаған 16 адамның алғашқыда 5 жылдық мерзімде концлагерьге, кейін ол үкімнің Ресейдің Қара топырақты облысында жер аударылумен алмастырылғанына көз жеткізесіз. Осы тергеу нәтижесінде М.Тынышбаев 1930 жылы тұтқындалып, тергеу үкімі 1932 жылы жүзеге асады. 1932 жылы 22 сәуірде Түрксіб теміржол инженері болып қызмет атқарып жүрген Мұхамеджан Тынышбаев Воронежге айдалады. М.Тынышбаев айдауда Москва-Донбасс теміржол бөлімшесінде инженер болып қызмет істейді. Осы кезде М.Тынышбаевтың ұлы Ескендір айдаудағы әкесімен көрісуге барғаны үшін тағдыры тәлкегі салынып, айдауға жіберіліп, 1944 жылға дейін Гулаг лагерінде болады.

1937 жылы М.Тынышбаев қайта тұтқынға алынып, репрессияға ұшырайды.

«Өзі өлгенмен артында қалған ісі өлмес» деп халқымыз айтқандай, М.Тынышбаев есімі алаш, қазақ ұлты, қазақ мемлекеті, оның тарихы, қазақ мәдениеті, шығыс өркениеті сияқты түбірлі де дүбірлі проблемалармен байланысты. Кешегі казармалық социализм заманында біз оның есімін тек қана «буржуазияшыл-ұлтшыл», «алашордашыл», «халық жауы» деген сияқты ұғымдармен байланыстырған болсақ, қазіргі таңда ақиқатқа көз жеткізіп, ақ пен қараны айырған тұста оның елінің шын ұлтжанды азаматы екендігіне көз жеткіздік.

М.Тынышбаев қазақ халқының атақты ақын-жырауларының, эпостарының рухты жырларымен сусындап, ұлт-азаттық қозғалыстың дәстүрлері негізінде тәрбиеленеді. өз халқының батырлығына сүйсінді, бақытсыздығына күйінді. Орыс мәдениетін игерді, оның бай әдебиетін оқып қана қоймады, одан тәлім ала білді.

М.Тынышбаев қайта жаңару кезеңінен өткен XX ғасырдың орыс әдебиетінің мұраларын өмір бойы қадірлеп, қастерледі. Осылайша М.Тынышбаев саусақпен санарлықтай болған білімдар жандардың бірі болып қалыптасты. Шығыс пен Батысты табыстыру жолында ізденіп, өз халқының деңгейін батыс деңгейіне көтеруді армандады. өмірінің соңғы жылдарында саяси-қоғамдық қызметін ағартушылықпен, ғылыми ортамен көп байланыстырды. Қазақ тарихын жан-жақты зерттеуге арналған ғылыми жұмыстары сол тынымсыз жанның салған еңбектерінің жемісі.

1 ҚРОМА 94-қор., 1-том, 133, 146, 152, 159-істер. 1-123 бб.

2 «Қазақ». 1917.-24-маусым.-N 236, 237, 238, 243, 254. 130 б.

3 «Русский Туркестан». 1906.-1-январь.

4 Тынышбаев М. История Казахского народа. - Алматы: Санат, 1998. – С. 98-99.

5 Нұрпейіс К. Бетпе-бет Егемен Қазақстан. 2001.-26-қыркүйек. – 5 б.

XVIII КЫЛЫМДЫН 60-80-ЖЫЛДАРЫНДА КЫРГЫЗ-КАЗАК МАМИЛЕЛЕРИНИН КУРЧУШУ ЖАНА ТҮЛӨБЕРДИ БААТЫРДЫН САЯСИЙ ИШМЕРДҮҮЛҮГҮ

Э.Турганбаев – Кыргыз улуттук энциклопедиясынын кызматкери (Кыргызстан)

Мақалада XVIII ғасырдың 60-80-жылдары өмір сүрген, қазақ – кыргыз қарым – қатынасында көрнекті орын алған кыргыз елісі Төлеуберді батырдың қызметі жөнінде баяндалады.

В статье рассматривается деятельность кыргызского посла 60-80-х годов XVIII века Төлеуберди, сыгравшего видную роль в казахско – кыргызской взаимосвязи

In article activity of the Kyrgyz ambassador 60-80-x years of the XVIII century of Toleuberdi who has figured in казахско – the Kyrgyz interrelation is considered

XVIII кылымдын 60-80-жылдарында кыргыз менен казак мамилелеринин бузулушунун башкы себеби – бир кездеги Борбордук Азиядагы эң күчтүү хандыктардын бири – Жунгар хандыгынын саясий жана экономикалык жактан алсырашы болгон. Болжол менен 1750-ж. баштап кыргыздардын Чүйгө көчүп, адегенде чыгыштагы Илеге чейинки чек араны калмактан бошотууга өбөлгө түзүлгөн. Өз чек арасын калыбына келтирүү үчүн куралдуу күч менен кошо бул учурда дипломатиялык жолдорду да кеңири

колдонушкан. Көрсөтүлгөн мезгилде кез-кез гана чектен чыгуулар болбосо (мисалы, Садыр-Жайыл баатырлар [1, 45–54-бб.]) кыргыздар үчүн биринчи кезекте өз жерин коргоо милдети мүнөздүү жана Цин империясынын кол алдында калуу коркунучуна каршы үзүрлүү аракет кылышкан.

Аталган мезгилде Кичүү жүздү Абулхайр хан, Жолборс хан өлгөндөн кийин жалпы Орто жүздү Абулмамбет хан менен Барак султан, Улуу жүздү убактылуу Төлө бий билип турган. Жуңгар хандыгынын алсырап жатканын көргөн орус бийлиги дагы Борбордук Азиянын ишине кийлигишүүгө аракетин баштаган. Бирок аларды баарынан мурун Цин империясынын күчөшү кооптондурган. Ошондуктан Орус империясы Цин империясы менен түздөн-түз мамиле түзүүнүн ордуна, казак элин аларга карама-каршы коюунун үстүндө иш жүргүзгөн. Мисалы, казактардын Кытайга карап кетишинен чочулаган орус өкмөтү кол алдындагы аскер чиновниктерине: «...казактар Кытайга карап кетсе, арты кыйын болот. Казактар мусулман, ошондуктан алар өзү менен кошо башкырларды, орус бийлигиндеги башка мусулмандарды да ээликтирип, ээрчитип кетиши мүмкүн. Анда биздин чек арабызга катуу коркунуч туулат. Мурунку жуңгарлар бутпарас болуп, бул тарапта алар менен диндеш башка уруулар болбогондуктан, Сибирь чебине ошолор гана коркунуч туудуруп турган. Ошондуктан, Орто жүз казактарын алдап-соолап, сый-сыпат көрсөтүп, аларды Кытайга өткөзбөө үчүн бардык аракетти жасоо керектигин» [2, с. 117–122] эскертет. Жөнөкөй сөз менен айтканда орус бийлиги казактарды адегенде Жуңгар – Россия, кийин Кытай – Россия мамлекетинин ортосундагы буфердик зона катары пайдаланууну көздөгөн, же кытайлыктар Россияга кол салып калса, аларды казактар тосуп кала тургандай саясат жүргүзгөн. Ушуну менен алар казак бийлерин бир-бирине тукуруп, улам бирине артыкча бийлик наамын берип, атаандаштырууга аракетин аяган эмес. «Арийне, муну менен биз анча күч коротпой, жапайы калкты бир ийге киргизүү жана алардын ынтымагын ыдыратып, бир туугандык мамилесин бузууну көздөп жатабыз» [3] дейт. Ал үчүн: «...Балким Орто жүздөгү Абылмамбеттин ордуна Россияга андан кийин ант берген Барак султанды хан шайлап жиберүүгө болот. Анткени ...бүткүл Орто жүздө Барак султандан күчтүү, акылдуу эч ким жок. Ал эми Барак султан дагы Абылмамбетти колдоп, Россияга баш ийгиси келбесе, Батыр султанды хан кылууга боло» турганын сунуш кылган [3].

Натыйжада орус акимчилигинин тукуруусу менен Барак султан Абылкайыр (Абулхайр) ханды өлтүрүп [3], анын кунун куугандардан чочуп, кол алдындагы 3 миң түтүн эли менен Түркстан шаары тарапка көчкөн. 1748-ж. сентябрь айында Бузулук чебинен жашыруун тапшырма менен келип, бир нече ай жүрүп, өзү менен баарлашкан М. Арапов деген тилмеч Барак султандын кол алдында төрт жарым миң колу болгонун, ага Төлө бийдин 500 колу кошулуп, султандын алдында баардыгы болуп накта, беш миң кол бар экенин уккан. Төлө бий Алыбек уулунун өзү дагы Сузак, Икан, Сайрамдагы сарттар Баракты хан деп таанышарын жана алар Барак султанды Улуу жүзгө хан кылып алууну эп көрүп турганын Араповго эскертет. Мындан тышкары Мойнок деген каракесек уруусунун бийи өз алдынча Араповго көрсөтмө берип, жакында казактардын «Туркестантан 6–7 күнчүлүк жердеги Чүй суусунун жээгине көчкөнү жатканын» кабарлаган [3]. Мындан тышкары Оренбург жана Батыш Сибирь согуштук линиялардын курулушу, экинчи жагынан Жуңгар хандыгы жүргүзгөн согуштук экспанциядан улам казак урууларынын жери аябай тарып, өзгөчө жай-кыш айларында жайлап-кыштай турган жайыты дээрлик жок болуп калган [4, с. 48]. Ушул себептер менен казактар менен кыргыздардын ортосунда конуш (жайыт) маселеси өзгөчө курчуп чыккан. 1748-ж. Барак султан өзүнүн «сан» колдуу экенин жана «...конурат кыргыз-кайсактарынын сан (б. а. он миң) кишиси Улуу Урматтуу Император айымдын бийлигин таанууга макул болуп, мени, Баракты хан шайлап, кабыл алмай болгонун» билдирет [3]. Башкача айтканда кыргыз-казактарда кеңири колдонулган «сан кол» (великое множество) «сайда саны жок» деген эпитеттин негизинде Барак султан «Сан Барак» ылакап атка ээ болгон [5, с. 166]. Б. Солтоноевден тышкары Ш. Кудайберди уулу да аны «Кырк сан Барак» экенин белгилеген [6, 41-б.]. Ал эми 1748-жылдардагы маалыматтар боюнча жалпы жонунан уйсун деп аталган Улуу жүз (Ботбой оуйсюн, Черм оуйсюн, Джанес оуйсюн, Сикам оуйсюн, Албансуван оуйсюн, Сары оуйсюн, Слы оуйсюн, Чанечкы оуйсюн ж. б.) Ташкент ханынын карамагында болуп, алардын ичинде Орто жүздүн күчтүү урууларынын бири – конураттар жүргөн [3].

Мындай шарт казак урууларынын түштүк-чыгыш, чыгышка карай жылышына бөгөт койгон, ошондуктан Төлө бий башында турган Улуу жүздүн кээ бир уруулары жардам сурап, адегенде Абылайга барышат.

Анткени Абылай 29 жашынан казактардын тышкы саясатына жигердүү аралаша баштаган [3] жана Жолборс хан өлтүрүлгөндөн кийин Улуу жүз казактары аны өз жагына тарткысы келген. Бирок, бул учурда Абылайдын кыргыз, казак мамилелериндеги чек ара маселесин чечүү үчүн жеке бийлиги али жетиштүү болбогон. Мисалы, орустар 1760-жылдары эле Абылайды хан көтөрүүгө аракет кылган,

анткени «башкаларга караганда анын абройу жогору, бышык, эр жүрөк болгондугу, ал түгүл кытайлыктар дагы ага хандык наам бермек болгон үчүн», бирок Абылайдын Абылмамбетти агам деп сыйлап, хандыктан баш тартканын, да хан болууга укугум жок деген шылтоо айтып, Оренбургга келбей койгондугу жөнүндө маалымат айтылат [3].

Ошондуктан ал: «кыргыздын өзү келбей калган конушуна конгула дебедим беле? Ынтымак болуп, ортого киши салып, сүйлөшүп тургула дебедим беле? Тынч жаткан элге, калмактан жаңы кутулуп алган өзүнөр барып тийесинер, анан мага арыз болосунар. Эсенкул, Садыр баланчаңызды чаап кетти, баланчаңызды өлтүрүп кетти деп, кыргызды күнөөкөр кылып, өзүнөр ак киши болосунар. Мен качан чаап ал дедим эле?» деп, Абылай барган казактардын арызын [7, 27-б.] кабыл алган эмес. Натыйжада 1749-ж. сентябрь айында Төлө бий Оренбургдун губернатору И. Неплюевке кайрылып, Улуу жүз урууларынын баары падышанын (Россиянын) бийлигин кабыл алууга макул экенин жана Барак султанды өзүлөрүнө хан шайлап алууну чечишкенин билдирет [3]. Демек, Баракты Улуу жүзгө хан көтөрүү тууралуу маселе бул кайрылууданалдын-ала канча мурун чечилип, Барак султандын башкы атаандашы Абулхайр хандын өлтүрүлүшүнө себеп болгон. Анткени бул маселе туура чечилгенде, тагыраак айтканда Улуу жүз же Жунгар ханынан колдоо ала турганына ишеним көрсөтүлгөндөн кийин гана Барак султан 1748-ж. август айында өз, Кичүү жүздүн ханы – Жаныбек хандын Үсөк деген баласынын тукуму – Бөлөкөй-Коёндон тараган Абулхайрды; «сенин тукумуң Бөлөкөй-Коён болсо, меники Тогум-Шыгай, корко турган жерим жок» деп, өз колу менен өлтүрүп, анан анын кунун куугандардан коркуп, өзүнө тийиштүү Орто жүздүн каракесек, наймандардын 3000 түтүнү менен Түркстанга жакын жерге (Икан) көчүп келген [3].

Ошону менен 1750-ж. Барак султан Орто жүздөгү найман, кара кесек, конурат урууларынан 4, 5 миң кол жыйнап [3], ага Төлө бийдин 500 колу кошулуп, баардыгы 5 миң кол менен кыргыздарга кол салган [8], бирок тез эле жеңилип калган. Жогоруда көрсөтүлгөндөй кыргыз санжыраларында, өзгөчө Ч. Валихановдо [9, 78-б.; Т. 4. 111-б.] жана Б. Солтоноевдин тарыхындагы «Көкжал Барактын согушу» [5, 165-б.] ушул султанга тийиштүү окуялар көрсөтүлөт [10].

Көкжал Барак согушу аяктагандан кийин Эсенкул баатыр Кебек бийди жиберип, Таластын Капкасында жыйын уюштуруп, кыргыздарды Чүйгө көчүү тууралуу маселени кайрадан көтөргөн. Натыйжада Туума бий башындагы кушчу, саруулар жана Садыр баатыр (1780-жылдары Жайыл баатыр менен бирге өлгөн) жетектеген азыраак саяк (негизинен түнкатар) уруулары Талас – Олуя-Ата; Жайыл баатыр, Момокон башындагы солтонун талкан уруусу Олуя-Атадан Мерке – Кара-Балта; Кебек бий баштаган бөлөкпайлар Кара-Балта – Ысык-Ата; андан Кеминге чейин Качыке башындагы чекир саяктар; Кеминден Илеге чейин Атаке менен Эсенкул башында турган сарыбагыштар көчүп, ата-бабалардан калган конушту коргойлу деген чечимге келишкен [7, 24–26-бб.]. Черикчи бий (туулган–өлгөн жылдары белгисиз) башында турган бугу-сарыбагыш уруулары 1760-жылдары Тогуз-Тородон Ат-Башыга – андан Ысык-Көлгө көчкөн. Н. Аристов келтирген маалыматтар боюнча 1761-ж. Иле тарапта кыргыздардын беш уруусу, анын ичинде Черикчи башында турган 1000 түтүн сарыбагыш, ошондой эле уруу башчысы эскертилбеген саяктар (алар да 1000 түтүн) болгон жана бул эки уруу калмактар келгенге чейин эле Кеген-Каркыра менен Темуртуда (сөз балким Иленин сол жээгиндеги Темирлик суусу жөнүндө болуп жатат) туруп, калмактардын кысымы менен Анжиянга качып, Цин империясы жунгарларды кыйраткандан кийин кайра ошол эле конуштарын ээлеп калышкан [11, с. 429].

Талас-Чүй багытындагы кыргыз-казак мамилесинин кескин курчуп чыгышы орус маалыматтарында алгач 1763–64-ж. катталган. 1764-ж. Орто жүз урууларына бараткан ташкенттик соодагерлердин тонолгонуна байланыштуу Абулфеиз султан Таластын аягындагы Каработо бийдин (кытай уруусу) айылын чаап, көп кишини туткунга алып кетет [12, л. 263]. Аларга жооп катары Садыр, Жайыл баатырлар Түркстан шаарына жакын Чолок-Коргон, Сузакка жете чаба баштаган.. «...1765-ж. Ташкенди алганда, Молдо Самсы дегендин жардамы менен ташкендин беги Баястан ал жерден качып чыгат. Абылай анын үй-бүлөсүн колго түшүрүп, өзүн дарга астырат» [12, л. 271-271об.]. 1765-ж. кокондуктарга каршы жүрүшкө аттанат, бирок, күйөө баласы Бөрү султандын (Баатыр султандын уулу) кокондуктардын колуна түшүп, өзү оор жарадар болуп, аз жерден өлүп кала жаздап, Түркстанга жакын Кара-Тоого көчүп келген [12, л. 264]. 1766-ж. 3-августта К. Казанбаев менен У. Азлаев билдиргендей, Абылай султан уулдары менен Улуу жүз ичинде болуп, кыргыз бийи Каработо ага өз уулун жана 7 түтүн кишисин мал-жаны менен аманатка бергенде Абылай колго түшкөндөрдү кайра кайтарган [12, л. 263]. 1766-ж. Петропавловскиге келген Кулсары баатырдын билдирүүсү боюнча Абылай султан 6 кишиси менен Төлө бийдин уулу Байтик баатырды Кытайга жиберип, Ирдана (Эрдене) бекке каршы жүрүшкө жардам суратып, бирок жардам ала албаган [12, л. 265 об.]. 1766-ж. Каработо бийдин уулун жана ага кошуп жети түтүн үйдү аманатка алып, мурунку туткундарды кайрып берген. 1768-ж. жаз айларында Кудайменде

баатыр менен Дөөтбай тархандын жетектеген казактар кайрадан кыргыздарга кол салып, бирок экөө тең ошол жактан каза болгон. Мындан тышкары бул салгылашууда казактар 5000 жылкысынан кол жууган. Казактар Б. Тураев менен С. Мамбетовдун билдирүүсүнө таянсак 1767-ж. Абылай жардам алуу үчүн тууганы Кирейди кайрадан Кытайга жиберип, өзү Коконго аттанып чыгып, бирок Ташкен ш. тургундары жана анын тегерегиндеги элдер Абылайдын бийлигин урушсуз таанып, салык төлөп турууга макул болгондо, урушпай калган. Ушул учурда Абылай Ташкентке убактылуу ээ болот [3]. 1767-ж. күздө Абылай жардамга аскер жана курал суратып Кытай богдыханына кайрадан султан Давлеткерейди аттандырат. Эми кытай императору эгер Абылай уулдарынын бирин аманатка жиберсе жардам берүүгө макулдугун берет [12, л. 315об].

1768-жылдын жазында Кудайменде баатыр менен Дөөтбай тархан башында турган казактар кыргыздарга кол салган. Натыйжада булардын экөө тең өлүп, алардын кунун кууп жана бир кызы менен беш миңге жакын малын кайтарып алмакка казактар Абылайга кайрылышкан. Ушул абалга рбайланыштуу Абылай 1768-ж. күзүндө уулу Валини аманат кылып Пекинге жиберет, бирок Цин өкмөтү Абылай кишилерин аманатка атак-даңк алууну гана көздөп жиберип жатканын эскертип, жардам бермек түгүл Валини шылдың кылып, кайра артка жөнөткөн [12, л. 338, 382].

Ушул мезгилден баштап Абылай султан (1771-жылдан хан) кыргыздарга каршы чабуулга даярдана баштаган. Кытай жана орус империяларынан жардам сурап, бир нече жолу элчи жиберген, бирок алар жардам берүүдөн баш тарткан. Түлөберди баатырдын алгачкы элчилиги кыргыз-казак мамилесинин мына ушундай кескин курчуп кетишине байланыштуу болгон. Абалдын минтип курчуп баратканын көргөн кыргыздар 1773-ж. июль айынан мурун тынч турууну сунуш кылып, казактарга элчисин жиберген, бирок Абылай хансыз бул маселени чече албастыгын билдирген Абулфеиз султан аларды кайра артка кайырган. Бул окуялар орус маалыматтары менен дагы бекемделет. Абылайдын тууганы, Султанмамбеттин уулу Орус султандын 1773-ж. июль айында генерал-майор Деколонгко эки жолу кат жазып, анын биринде: «Жакында кабар алдым. Абилпейис султанга тоолук кыргыздардан бүтүм кылууга элчилер келип, таттуу бололу деп, Абылпейистин бир уулун өздөрүнө хандыкка сураптыр. Бирок, Абылпейис бул маселени чече албай турганын билгизип, элчилерди кайра кайтарыптыр» деп билдирет [13, 400-б.]. Мындай кабар Үмөт молдонун санжырасында да айтылат. Анда Кебек бий солтонун атынан 17 жаштагы Түлөберди баланы казактарга элчи кылып жибергени такталат [14, 301-п.]. Бирок эки элдин ортосундагы кагылышуулар токтогон эмес. 1773-жылдын башында Абылай хан кайрадан Ташкентти алып, андан соң кыргыздарга кол салып, 600дөн ашык кишисин туткундап кеткен. Мындай окуялар 1774-ж. дагы кайталанган. Натыйжада кыргыздын бийлери өз уулдарын аманатка берүүгө аргасыз болот. Алымбектин санжырасында Эсенкул баатыр менен Кебек бий акылдашып, Түлөбердини баш кылып солто-сарыбагыштан 4 адам барганы белгиленет [7, 37-б.]. Үмөт молдо 19 жаштагы Түлөберди Абылай, Абылпейиз, «кулаккесер» Кудаймендеде акүйлүү болуп жүрүп, балдары – Эшкожо, Канайдын ошол жактан туулганын көрсөтөт [14, 301-п.]. Абылайдын алдына барганда Түлөберди баатыр казак-кыргыздын бир тууган эл экенин, кыргыздын көнө турганын айтып; «кыргыз ичинде оң-сол дейт. Оң ичинде бугу, саяк, солто, сарыбагыш, багыш дейт. Эсенкул деген баатыр адамыбыз бар жана ар уруктун өз башчылары бар. Мындан улуу сөз ошол Эсенкул баатырдан тарайт. Сол атанган эл да, ал Эсенкулдун сөзүн угат. Ошол киши баш болуп айтар, Садырга. Садыр көнөөр. Эпке көнбөсө, жообун айтаар кыргыз. Баарыбыздын ханыбыз болдуңуз» деген сөзүн айткан. Түлөбердинин сөзү Абылайга жагып, аны жөн кетирбей, белек-бечкегине кошуп, мурун туткунга түшкөн кыргыздарды бошотуп берген [7, 40-41-бб.].

Муну менен кошо казак султандары жалпы казак эли эмес, орус, же кытай бийлигинен колдоо алып, өзүнүн кол алдына урууларды бириктирүү, коргоону көздөгөнүн моюнга алуу керек. Башкача айтканда ар кимиси өзүнүн жеке кызыкчылыгын коргогон. Мисалы, Абылай 1769-ж. Оренбург губернатору И.А. Рейнсдорпко кат жазып: «...сырткы жоодон (Кытай деп окуй бериңиз) коргонуу үчүн оң миң, жакындагы душманга (кыргыз) каршы миңге чейин жана ич арага (казак уруулары) 500 аскер» сурайт. Мындай өтүнүчүн 1772-ж. [15, с. 88–89], 1776-ж. дагы кайталаган. Абылайдын минтип, орус бийлигинен кайра-кайра жардам сурап жаткан максатын өз өкмөтүнө түшүндүргөн тилмеч Я. Усманов: «...башка эмес, кыргыздарга каршы, кыргыздар туткунга алып кетишкен түркстандыктарды куткарып, аларды, кыргыздарды багындыруу» экенин жашыруун түрдө билдирген [15, с. 96]. Бирок Абылай орустардан чындап жардам ала алган эмес. Натыйжада кытайлыктарга элчи аткара баштап, алардан да тескери жооп алат. Анын биринде (1777-ж. февраль) Кытай императору Абылайга анын Ташкентти басып алуу үчүн кытайлыктардан көптөн бери жардам сурап жүргөнүн эскертип: «...тагыраак айтканда ал жерди каратып алууга күчүң жетпегендиктен, бизден жардам алгың келип жатат. Эс-дартыңыздын баары Ташкентти алууда.., бирок ташкенттиктер дагы менин карамагымдагы эл, силердин пайда үчүн аларды чапсам кандай болот?» –деген жооп катын жиберет [16, 80–82-бб.].

Түлөберди Абылай хандан кайтып келгенден кийин, анын бул ишине ыраазы болгон Эсенкул баатыр: «Абылайдын сөзүн жактырдым. Садыр тил албай, бейбаштык кылганы ырас. Казактар койсун, казак-кыргыз эсептешээр, моюнга түшсө, көптөп төлөөрбүз. Садыр койсун» деп Кебек бийди Садырга жиберген [7, 40-41-б.]. Бирок Садыр баатыр Кебектин сөзүн укпай, Жайыл, Момокон болуп, Көшөгөнүн Көжото деген жерди жердеген ботбай уругунун айылын чабат. Бул чабышта ботбайдын Кудайкул тукумунан чыккан Абылайдын кол башчыларынын бири каза болгон. Мындай жагдай 1780-жылдары Абылайдын Олуя-Ата – Түгүшкөн тараптан кыргыздарга кол салышына себеп болгон. Түлөбердинин Садырды качыра туралы дегенин Момокон укпай койгон. Орус архивинин маалыматтарында 1779-ж. Абылай Түркстан менен жапайы кыргыздар турган жердин орто ченине көчүп келип, же кыргыздар менен келишип, же күчкө салып багындырып келүү үчүн баласы Чынгыз султан, жакын тууганы Абулфейиз султанды аларга аттандырган. Бирок алардын жолу болбой келген. Натыйжада, Абылай өзү көп сандагы колу менен барып, кыргыздарды капысынан басып, атактуу бийлеринин балдарынан 15 үй-бүлөнү колго түшүрүп, бешөөнү өзүнө калтырып, калгандарын туугандарына бөлүштүрүп берген. «Саны алда канча көп жана жоокерчилик жөндөмү жагынан казактардан артыкчылык кылган кыргыздардын бул жеңилишинин башкы себептерин» орус бийлигине талдап берип жаткан орус тилмечи Я. Усманов биринчиден, бул чабуулдун капысынан болуп, башында эле атактуу бийлеринин балдарынын колго түшүшү; экинчиден, Абылайдын кыргыздарды амал кылып, Орус жана Цин империясынын бийлигинин атынан коркутуп (мисалы, Абылай өз колундагы Яков деген орус аскер качкынын согуштук аммунициясы менен кыргыздарга көрсөткөн жана Иле дарыясынын боюнда убактылуу жайгашкан циндик 500 аскерди мага жардамга келе жатат деп алдаган), женишке жетишкенин көргөзгөн. Кыргыздардан көп киши курман болуп, далайлары туткунга түшкөн. Үч-Алматыдан шашылыш келген Эсенкул баатыр калган кыргыздар Сокулукка чогултуп, жыйын кылган. Жыйын казактар менен тынч турууну чечип, элчиликке кайрадан Түлөберди баатыр шайланган. Санжыраларда Абылайдын алдына акыркы жолу барышында жанына бир гана жолдош алып барганы айтылат. Бул жолку барышында дагы кыргыздын бийлеринин тапшырмасын так аткарып, мындан ары тынч турууга макулдашып, туткунга кеткен кыргыздардын бир тобун куткарып, кайтып келген. Түлөберди баатыр казак-кыргыз мамилесин жөнгө салып, эки элдин чек арасын тактоодо чоң роль ойногон. Үчүнчү жолку барышында чогулган казак бийлеринин алдында айтылган Абылайдын Ыргайтыны (Корготунун Чүй суусуна куйган жери) чек ара кылуу сунушуна жооп кылып: «Мунуңузду айтып барып, башчыларды алып келем, бирок, өз бетимден бир ооз сөз кошом. Сиз, Таластын суусу чек болсун дейсиз, Күйүктүн бели чек болсун, Кичи-Буурул, Чоң-Буурул тоосу чек болуп, аягы туштуура Түймөкенттен, Таластын суусун кечип, Абылкайырды (Казакстандагы Кара-Тоонун чыгыш тарабындагы жер) басып, Корготуну жээктеп, Түйүшкөнгө келип, Уландын учугун басып, Тескейге түшүп, Ыргайтыга чейин дейсиз. Менин кошоорум, кыргыздын каны көп төгүлгөнүн билесиз, ошол Чокмордон тартып Илеге чейин барып, Сарытокумдан (Иленин Балхашка куйган оң жээги) токтосун» деген оюн билдирген. Натыйжада Сарытокумдан башкасы кыргыздардын пайдасына чечилген. Түлөберди баатыр белгилеген бул чек ара Түндүк Кыргызстандын Кокон хандыгына карашы менен өз маанисин жоготкон.

1 Махаева А.Ш., *Казак-кыргыз саяси байланыстарынын тарыхы*, А., 2007.

2 *Сборник указов и узаконий за 1758 г.*

3 *Казахско-русские отношения в XVII-XVIII веках (КРО) [Текст]: сборник документов и материалов*. А.-А., 1961.

4 Андреев И. Г. *Описание Средней орды киргиз-кайсаков*. А., 1998.

5 Солтоноев Б. *Кызыл кыргыз тарыхы*. Т. 1. Б., 1993.

6 *Кудайбердіұлы Ш.Түрік, қыргыз, қазақ һәм хандаршежіресі*. А., 2004.

7 *Алымбектин санжырасы*. Б., 2007.

8 *Турганбаев Э. Взаимоотношения кыргызов и казахов во второй пол.XVIIIв. и проблемы их исследования Вопросы истории Кыргызстана*. 2007, №1

9 *Валиханов Ч. Ч. Собр. Соч. в 5-и томах*. А., 1985. Т. 2; Т. 4.

10 *Турганбаев Э. Казак-кыргыз байланышы тууралуу тарыхый маалыматтардагы кээ бир кемчиликтер. Эл агартуу*. 2004. №11.

11 *Аристов Н.А. Усуни и кыргызы или кара-кыргызы: очерки истории и быта населения Западного Тянь-Шаня и исследования по его исторической географии*. Б., 2001.

12 *АВПР. Ф. Киргиз-кайсацкие дела. Оп.122/1 1779-1780.*

13 *Абылай хан. Өмүрү менен кызматына катыштуу күжаттар менен материалдар. Түз. З. С. Тайшыбай. Петропавл-Астана*. 2005.

14 *Үмөт молдонун архивинен көчүрмө. КР УИА КЖФ №191.*

15 *Цинская империя и казахские ханства. Вторая половина XVIII-первая треть XIX в.А., 1989.*

16 *100 күжат (Казак хандыгы мен Чин империясы арасындагы карым-катынастарга байланысты күжаттар)*. А., 1998.

ЖАС ҒАЛЫМДАР ЗЕРТТЕУЛЕРІ ИССЛЕДОВАНИЯ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ

ДЕТИ КАЗАХСТАНА В 1940-СЕРЕДИНЕ 1950-Х ГГ.: СОЦИАЛЬНО-ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ

А.А. Бимолданова – *Магистр истории Университет «Туран»*

Мақалада 1940-1950 жж. Қазақстандағы балашағаның туып-көбеюшілігі мен өлерлігінің сұрақтары қарастырылған. Осы кезеңдегі балалар өлерлігі жоғарлығының себептері талданған. Мемлекеттік демографиялық саясаты мен отбасылық қатынастар саласындағы заңнамалық өзгерістер қарастырылған. Сталинизм дәуірін кейінгі кезеңіндегі кеңес балалықшақтың әлеуметтік-демографиялық мәселелерінің кешенді талқылау жүргізілді.

Questions of birth rate and mortality of children in Kazakhstan in 1940-1950 are considered in this article. The reasons of high child mortality are analyzed during this period. The state demographic policy and changes of the legislation in the sphere of the family relations are considered. The complex analysis of social and demographic problems of the Soviet childhood of the period of late Stalinism is made.

Великая Отечественная война принесла Казахстану как и всему Советскому Союзу колоссальные людские и материальные потери. Но несмотря на это, СССР превратился в сверхдержаву способную в условиях «холодной войны» противостоять развитым странам Запада.

В послевоенный период перед страной ставятся масштабные задачи по восстановлению народного хозяйства. В этих условиях особая ставка делалась на подрастающее поколение, от которого зависело существование самой социалистической системы. Советскому государству необходима была прочная советская семья, воспитывающая подрастающее поколение, как символ устойчивости политической системы социализма. В связи с этим сфера семейных отношений в послевоенные годы оставалась одной из наиболее важных и поддерживаемых законодательно. Указ от 8 июля 1944 года «Об увеличении государственной помощи беременным женщинам, многодетным и одиноким матерям, усилении охраны материнства и детства...» стал поворотным и в усилении внимания к детству в государственной политике в военные и послевоенные годы. Он определил план по восстановлению статуса «советского детства», подорванному в войну.

Указ вносил серьезные изменения в семейное законодательство. Он устанавливал обязательную государственную регистрацию брака, сложную процедуру бракоразводного процесса с уплатой госпошлины в значительном размере, вводил запреты на установление отцовства в отношении детей, родившихся вне брака [1].

В особую категорию, охраняемую государством, выделялись одинокие матери. Увеличение их количества было неизбежным следствием войны. Государство снимало ответственность с мужчин за внебрачное отцовство, предлагая женщинам государственное пособие до достижения детьми 12 лет, а также возможность сдавать детей на воспитание в детские учреждения.

Продолжением этой политики в отношении одиноких матерей стал Указ Президиума Верховного Совета СССР от 19 мая 1949 г. «Об улучшении дела государственной помощи многодетным и одиноким матерям и улучшении условий труда и быта женщин». Он вдвое снижал плату за содержание в яслях и детских садах детей матерей-одиночек, а также защищал от потери непрерывного трудового стажа беременных и недавно ставших матерями уволенных женщин [2]. В постановлении Совета Министров СССР от 30 июня 1949 г. ещё раз говорилось о расширении сети детских учреждений и родильных домов, об улучшении их работы [3, С.34].

Сложная демографическая ситуация требовала поощрения и материального стимулирования рождения большего количества детей. Послевоенный пик рождаемости - 251,9 тыс. новорожденных - пришелся на 1950 г. но даже на пике не был достигнут довоенный показатель, равный 256,6 тыс.чел. (1940 г.) [4, С.74]. Причиной тому были огромные мужские потери на войне, ухудшение здоровья женщин за эти годы, наконец, тяжелое материальное положение многих семей.

Если в 1940 г. в республике родилось 251,9 тыс. человек, то в 1946 г. 179,6 человек [5, Л.4].

Таблица 1- Демографические коэффициенты населения Казахстана в 1945-1955 гг.

Год	На 1000 человек населения		
	Число родившихся	Число умерших	Естественный прирост
1940	40,8	21,4	19,4
1946	29,7	9,2	20,5
1947	38,9	11,9	27
1948	34,8	11,5	23,3
1949	37,1	10,9	26,2
1950	37,6	11,7	25,9
1951	38,8	11,5	27,3
1952	36,8	11,9	24,9
1953	35,8	10,1	25,9
1954	36,6	10,0	26,6
1955	37,5	9,2	28,3

Примечание - Таблица составлена на основе данных ЦГА РК Ф.698, Оп.14, Д.283, Л.7, Д. 296, Л. 8, Д.304, Л.6, Д. 325, Л.13, Население СССР 1973. Статистический сборник. - М.: Статистика, 1975, С.74

Данные таблицы 1 свидетельствуют, что такой показатель как число родившихся на 1000 жителей в послевоенные годы, то есть в изучаемый нами период, так и не достиг довоенного уровня. По этой причине советское правительство сохраняло запрет на аборты, введенный еще до войны. В 1936 году было принято знаменитое постановление от 26 июля «О запрещении абортов, увеличении материальной помощи роженицам, установлении государственной помощи многодетным, о расширении сети родильных домов, детских яслей и детских домов, об усилении наказания за неплатеж алиментов и некоторых изменениях в законодательстве об абортках». По этому постановлению устанавливалась уголовная ответственность как врачей, так и лиц не имеющих специального медицинского образования, за производство абортов вне больниц или в больнице, но с нарушением указанных условий. Производство абортов допускалось исключительно в тех случаях, когда продолжение беременности представляло угрозу жизни или грозило тяжелым ущербом здоровью беременной женщины, а равно при наличии передающихся по наследству тяжелых заболеваний родителей и только в обстановке больниц и родильных домов [6].

Однако как показывают архивные материалы, количество абортов послевоенные годы не сокращалось, а женщины искали всевозможные способы чтобы получить медицинское разрешение на аборт. В докладе врача на Заседании II Республиканского совещания работников охраны материнства и детства приводится пример, когда женщина взяла ложную справку о том, что у нее открытая форма туберкулеза, чтобы получить направление на аборт [7, Л.23]. Если это не удавалось, то женщины делали аборт вне стен медицинских учреждений, что конечно часто приводило к смертельным исходам. В материалах стенограммы Заседания II Республиканского совещания работников охраны материнства и детства, проходившего в мае 1949 года, в выступлениях практически всех главных врачей областных родильных домов подымается эта проблема. Например, в выступлении гл.врача Лебедевой приводятся данные по Актюбинской области.

Таблица 2 - Количество абортов в Актюбинской области в 1946-1948гг.

Год	Общее число абортов	По мед показаниям	Внебольничных абортов	Криминальных абортов
1946	460	84	376	49
1947	426	70	356	50
1948	666	95	571	79

Примечание - Таблица составлена на основе данных ЦГА РК Ф.1473, Оп.4, Д.143, Л.24

«Как видно из данной сводки число абортов не уменьшается, а увеличивается, как по мед. показаниям, так и внебольничных. Причем следует отметить внебольничные аборты в большинстве не выявленные криминальные...»[8, Л.24].

В выступлении областного акушера гинеколога г.Кзыл-Орды говорится о том, что официальные показатели не передают достоверной картины по количеству абортов, так как криминальных абортов значительно больше [8, Л.24]. Женщины, не имея возможности прокормить и воспитать еще одного ребенка, несмотря даже на уголовную ответственность, совершали нелегальные аборты.

Поэтому политические деятели страны и специалисты по проблемам населения уже в начале 40-х

годов вынуждены были искать новые средства активизации рождаемости: налог на холостяков, одиноких и малосемейных граждан. Однако этот налог, навеянный традициями авторитарного мышления и соответствующими нормативными актами прошлого, также не мог сам по себе повысить уровень рождаемости, а только облегчил бюджетные заботы государства [9, С.55].

Поэтому еще одним важным направлением государственной политики была поддержка многодетности. По указу от 8 июля 1944 года «Об увеличении государственной помощи беременным женщинам, многодетным и одиноким матерям, усилении охраны материнства и детства...» менялся статус многодетной матери. Если раньше, по законодательству 1936 г. чтобы считаться многодетной матерью и получать пособие, необходимо было иметь минимум 7 детей, то теперь достаточно было родить третьего ребенка. Также указ устанавливал звание «Мать-героиня» для женщин, родивших и воспитавших 10 детей и более, а также медали и ордена для матерей с 5 детьми и более [1].

Однако Казахстане, как, впрочем, и по всей стране, рождаемость в первые послевоенные годы снижалась. Показатели рождаемости и смертности детей до года в целом соответствовали общесоюзной тенденции. Следствием продовольственного кризиса в 1946-1947 гг. стало понижение рождаемости в 1948 году. Положительная динамика естественного прироста населения в Казахстане наблюдается лишь с 1949 года. Одной из главных причин несостоявшегося всплеска рождаемости стала тяжелая социально-экономическая обстановка в первые послевоенные годы.

Детская смертность в Казахстане на протяжении первых послевоенных лет была крайне высокой.

Таблица 3-Уровень детской смертности в Казахстане в послевоенные годы

Год	Детская смертность				Итого умерших детей (тыс.)	Число умерших	Процент детской смертности
	До 1 года	0-4 года	5-9	10-14			
возраст	До 1 года	0-4 года	5-9	10-14			
1946	8,080	15,199	3,774	1,551	20,5	55,7	36,8
1947	17,348	29,045	4,472	1,804	35,3	72,5	48,6
1948	16,911	30,197	3,068	1,914	35,2	73,1	48,2
1949	16,742	28,629	2,443	1,954	33,0	70,1	47,1

Примечание - Таблица составлена на основе данных ЦГА РК Ф.698, Оп.14, Д. 283, Л. 20, Д. 296, Л.21, Д. 304, Л.26, Д. 325, Л.29

Если мы проанализируем данные таблицы 3, то увидим, что, в значительной степени общая смертность была обусловлена смертностью детей, которая составляла от 36 до 48% от общего числа умерших, а основная возрастная группа на которую приходилось больше всего смертей, это были дети до 5 лет. Показатели детской смертности характеризуют не только состояние здоровья детского населения но и уровень социально-экономического благополучия общества в целом. Это самая уязвимая группа, смертность которой зависит от качества медицинского обслуживания в государстве.

По мнению исследовательницы Такоуовой Г.Г. при рассмотрении проблемы смертности в стране в стране и в Казахстане следует учитывать одно немаловажное обстоятельство данные загов о детской смертности во второй половине 1930-х-начале 1940-х годов искусственно занижались, особенно в материалах отчетности роддомов и в сельсоветской отчетности, чтобы приукрасить ситуацию по такому критическому показателю как коэффициент младенческой смертности, т.е. смертности детей до 1 года [9, С.55].

Проводившиеся отделом здравоохранения осмотры детей и подростков выявляли высокую заболеваемость и смертность. Причины назывались разные: отставание сети детских лечебно-профилактических учреждений от потребностей времени, неудовлетворительная работа медработников, неправильная диагностика, поздняя госпитализация, пневмония и дифтерия, туберкулез разных форм, неправильное лечение и недостаточный уход за детьми в больницах. В то же время в официальных отчетах не упоминается о тяжелом материальном положении многих семей, которые не всегда могли обеспечить нормальное питание для детей.

Как отмечает исследователь Абдрахманова К.К. в рассматриваемый период существующая сеть медицинских учреждений не удовлетворяла потребности резко возросшего населения. Города Центрального Казахстана нуждались в строительстве новых лечебно-профилактических учреждений, а также в развертывании дополнительных коек в существующих больницах. Остро стоял вопрос об увеличении медицинских кадров, особенно квалифицированных врачей. Больницы были слабо оснащены необходимым медицинским оборудованием, лекарственными препаратами, перевязочным материалом, а также мебелью и бельем. Практически все медицинские учреждения размещались в непригодных помещениях, т.е. в бараках или землянках. Во многих не было проведено водопровода и канализации.

Ограниченное количество транспортных средств, а порой их отсутствие, не давало возможности вовремя оказать медицинскую помощь. Антисанитарное состояние в городах, недостаточное использование дезинфицирующих средств, сбой в водоснабжении создали благоприятную обстановку для распространения инфекционных заболеваний. От сыпного тифа, дизентерии, дифтерии, кори, коклюша больше всего пострадало детское население. Особую опасность для городских жителей представлял туберкулез. Его показатели в 1953г., по сравнению с другими инфекционными заболеваниями, возросли как среди детского, так и взрослого населения [10,С.74]. И, хотя она говорит о Центральном Казахстане, это утверждение можно отнести ко всей республике в целом.

Высокая заболеваемость и смертность детей, проблемы с питанием, материальным обеспечением стали следствием социально-экономических проблем послевоенного восстановления. Снижение детской смертности произошло только в конце 1950-х гг. в результате действия ряда факторов: внедрение в широкую практику новых медицинских препаратов, развитие здравоохранения, восстановление и улучшение системы обслуживания матери и ребенка, постепенный рост экономического благосостояния населения.

Таким образом, война оставила след на повседневном существовании ребенка: высокая детская заболеваемость, смертность, проблемы с питанием, материальным обеспечением стали следствием социально-экономических трудностей послевоенного восстановления и ускоренной урбанизации.

1 Указ Президиума Верховного Совета от 8 июля 1944 года «Об увеличении государственной помощи беременным женщинам, многодетным и одиноким матерям, усилении охраны материнства и детства...»
URL:http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_4500.htm (дата обращения 13.03.2013)

2 Указ Президиума Верховного Совета ССР от 19 мая 1949 года «Об улучшении дела государственной помощи многодетным и одиноким матерям и улучшении условий труда и быта женщин»
URL:http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_4748.htm

3 Законодательство о правах женщин в СССР. Сборник нормативных актов. - М.: Юридическая литература, 1975. 224 с.

4 Население СССР 1973 г. Статистический сборник. - М.: Статистика, 1975. 208 с.

5 ЦГА РК. Ф.698, Оп.14, Д. 283, Л. 4

6 Постановление ЦИК и СНК СССР 27 июня 1936 г. (СЗ СССР 1936 г. № 34, ст. 309). URL: <http://istmat.info/node/24072> (дата последнего обращения 13.02.2013).

7 ЦГА РК. Ф.1473, Оп.4, Д.143, Л. 23

8 ЦГА РК. Ф.1473, Оп.4, Д.143, Л. 24

9 Токуова Г.Г. Городское население Казахстана в послевоенный период (1946-1959гг.): социально-демографический аспект: Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Алматы, 2002. – 135 с.

10 Абдрахманова К.К. Повседневная жизнь Центрального Казахстана в 1945-1953 гг.: Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Караганда, 2009. – 206 с.

XIX Ғ. СОҢЫ МЕН XX Ғ. БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУЫ

М.С. Ержанова – ҚазҰАУ-нің «Қоғамдық пәндер» кафедрасының аға оқытушысы

В данной статье рассматриваются вопросы социально-экономического развития Казахстана в конце XIX-начале XX вв. Указанный период играет важную роль в жизни казахского народа. В это время Казахстан превратился в сырьевой придаток России. Из-за отсутствия в Казахстане фабрик и заводов спрос населения на товары первой необходимости был связан с социальными проблемами.

In this article questions of social and economic development of Kazakhstan at the end of XIX beginning of XX centuries are considered. The specified period plays an important role in life of the Kazakh people. At this time Kazakhstan turned into a raw appendage of Russia. Because of absence in Kazakhstan of factories and plants demand of the population for essentials was connected with social problems.

Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық дамуы XIX ғ. соңы мен XX ғ. басында Ресей империясының капитализмге дейінгі өндірістік қатынастар үстем болған аграрлы-отарлық өлкесі болды. Қазақ халқының басым көпшілігі бір жағынан патша үкіметінің отарлау саясатының қасіретін, екінші жағынан, ауылдағы бай-шонжарлардың езгісінің ауыртпалығын көтерді. Қазақстанның экономикасы мен жер байлығына Ресей алпауыттарымен қатар шетелдік капитал да қол сұға бастады. Патша үкіметі қазақ халқының ата қонысын “мемлекет меншігі” деп жариялап, өзінің қоластына енгізу мақсатында отарлау саясатының екі ғасырға созылған жылдарында ресейлік отарлаушылар Қазақстанмен экономикалық қарым-қатынас

орната отырып, қазақтарды рухани жағынан да отарлады. Халықты тілінен, дінінен біртіндеп айыру бағытында қатыгездікпен салыстырылған шараларды жүзеге асырды.

Қазақ ауылын басқаратын әкімшілік жүйе патша үкіметінің отарлау-әкімшілік аппаратымен біте қайнасып кеткен бай-шонжарлар өкілдерінің қолдарында болды. Өлке өндірісі нашар дамыды, оның өркендеуіне патша үкіметі мен орыс буржуазиясының отарлық саясаты және қазақ ауылындағы патриархалдық-феодалдық қатынастардың үстем болуы кедергі жасады. Қазақстанның қисапсыз табиғи байлықтары өте баяу игерілді. Өлке өнеркәсібінің көпшілігі ауыл шаруашылығының, оның ішінде мал шаруашылығының өнімдерін өңдейтін кәсіпорындар еді. Мұнымен қатар, өлкеде біршама тау-кен рудниктері, көмір шахталары мен түсті металл рудаларын өндіретін кәсіпорындар болды [1]. Бұл өндіріс орындарының жұмысшылары өте ауыр жағдайда өмір сүріп, еңбек етті. Олар 12-14 сағаттық жұмысы үшін өлмесі күн-көріске жетер-жетпес ақы алды. Әсіресе, ешқандай кәсіптік мамандығы жоқ қазақ жұмысшыларының хал-жағдайлары аса қиын болды. Патша үкіметінің отарлау саясатының нәтижесінде қазақ өлкесі метрополияның шикізат көзі мен тауар өткізетін өңіріне айналды.

Осы кезде байланыс бөлімшесінде қызмет атқарған хатшының жалақысы 70 рубль 77 коп. болған. Бұл бір айлық жалақы 1830 жылдың 20 қазанында шыққан қаулы бойынша бекітілген. Енді 30 жылдан кейін олардың жалақысы екі есеге көтеріліп, хатшыларға зейнетақы қорына 1 рубль 43 коп. алынып, қолына 141 рубль 54 коп. берілген. Ал пошта тасушылардан зейнетақы қорына 14 коп. алынып, қолына 68 рубль 64 коп. берілетін болды [2]. Бұл жалақы мөлшері қазақтың бір жанұясының бір айлық шығынын есептеуге мысал бола алады. Бірақ, бұл кезде мұндай мемлекеттік қызмет түрлері санаулы болды, мұндай жұмысқа қарапайым жұмысшылар алынбады.

Патриархалдық-феодалдық қарым-қатынастар өз ерекшеліктерімен құрылымы жағынан феодалдық қатынасқа жатады. Оның негізіне жалпы экономикалық заңдар алынып, бұл заңға барлық отырықшы, көшпелі әсіресе, мал шаруашылығымен айналысқандар жатты. Бұл жалпылама заңда басқа халықтардағыдай жерге феодалдық жекеменшік түріндегі иелік етушілік болды.

XIX ғасыр мен XX ғасырдың басында Қазақстанда жер иеленушілер тек бай құрамындағылар болған. Олардың күзеу мен көктеуге ерте шығып, жайылымдық жерлердің шұрайлысын күшпен иемденіп алуы қазақтардың ішкі саяси-экономикалық сұранысы болды. Көшпелі мал шаруашылығымен айналысқан қазақтарға келешекте сауда байланысындағы тұрақтылық та қажет болды [3]. Сол себепті патша әкімшілігі қазақ жеріндегі сауданың дамуына жол ашып беру мәселелерін қарастырды.

Саудагерлердің сауда жасаудағы құқығын айқындап беру үшін 1899 жылы Жетісу облысында көпестік куәлік және саудамен айналысуға рұқсат куәлігі сатылып, оның ішінде бір жылға 4575, жарты жылға-586 куәлік берілген. Олардың ішінде 1-гильдиялық көпестерден 2 адам, 2-гильдиялық көпестерден 82 адам болған. Қалғандары саудамен айналысуға 1-5 разрядты куәлігін алған. Бұлардың ішінде Лепсі уезінен-Ш. Шамсутдинов, К. Юсуфбаев, А. Абдулалиев, С. Алимбеков, Х. Асаходжин, З. Абдулваганов, А. Валиуллин, И. Исканов, В. Равиков, С. Сулейменов, А. Тамуров және тағы басқалары болған.

XX ғасырдың басында Жетісудегі жәрменкелер маңызды сауда орталықтарына айналды. Олар: Қарқаралы 1893 жылдан, Нарын-Сергиополь 1885 жылдан, Алматы (Қапалда) 1894 жылдан, Атбашинская (Пржевальск) 1890 жылдан, Бектұрған (Лепсі) 1890 жылдан, Торжок (Қапал) 1890 жылдары ашылған. Бұл жәрменкелерге жан-жақтан малдар айдалынып әкелініп, сатылған. Қазақтар малмен қамтамасыз еткенімен қоса, малды айдап әкелетін жолдар арқылы саудагерлердің малдарын айдап апаруға жалданған [4]. Қазақтардың экономикалық жағдайының дамуында орыс-қытай саудасы үлкен орын алды.

Сібір ведомствасындағы қазақтар жерінде бұрыннан тұрып келе жатқан Орта Азиялық, Бұқара, Тәшкен, Қоқандықтардан туған қазақ әйелдерінің балалары “шалақазақтар” деп аталған. Генерал-Адьютант Анненковтың ескертуі бойынша бұл “шалақазақтар” бір жыл ішінде Ресей бодандығына немесе 1-гильдиялық көпестер құрамына еңбесе, сауда қатынасымен келіп жатқан азиаттықтармен бірге өз елдеріне қайтарылуы керек деп ұйғарылды. Олардың тіркелу жағдайы келешектегі округтық Приказда ішкі және сыртқы сауданың дамуында пайдалы болып қалар деп ойластырылды [5]. Осы Аякөз уезінде болған саяхатшылар О. Финш және А. Брем өз естеліктерінде бұл әлеуметтік топтар туралы: “Сергиопольдағы шалақазақтардың кейбіреулері округ шенеунігіне келіп, өзінің кім екендігін, қайдан шыққанын білмейтін болып, жер аударылып келген адамдар сияқты, туылғанын білмейтіндер тобына өз еріктерімен жазылған. Қазақтардың көпшілік ауылдарында қазақтар еріксіз өмір сүреді. Олар «жатақ» деп аталады. Өздерінің өміріне қажетті нәрсе үшін кезінде істеген істері мен қарыздарын жабу үшін көп жылдар тегін жұмыс істейді” [6] деп жазған.

1859 жылғы Сібір Комитетінің нұсқауы бойынша Аякөз, Қапал, Көкпекті қалаларына ерікті

жағдайдағы азиат тегінен шыққандарға, шалақазақтарға және қазақтар да осы қалаларда тұру үшін, мешан, көпес, қолөнершілер құрамына жазыла алды. Осы қалаларда тұруға келіскендер гильдиялық салықтан және қазыналық салықтан 10 жылға босатылып, осы жерлерге тізімге алынғаннан кейін, тек осы жерде ғана тұрулары керек. Егер олар бұл жерлерде тұрмаған жағдайда, барлық жеңілдіктен айырылатын болды [7].

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында Ташкент, Семей, Омбы, Ақмола, Верный, Қызылорда, Ақтөбе және тағы басқа қалалар экономикалық сауда, мәдени және Орта Азия мен Қазақстан арасындағы революциялық қозғалыс орталықтары болды. Орта Азиядағы тауар-ақша қатынасының өсуі шаруашылықтың дамуында капиталистік тұрғыда дамуға тартыла бастады.

Капиталистік құрылыстың өсуі мен даму байланысы саяси-экономикалық қарым-қатынасқа өз ерекшеліктерін енгізді. Әсіресе, тауар-ақша қатынасының дамуы, шаруашылықтардың сауда сұранысына бейімделуіне әкелсе, патриархалдық-феодалдық қатынас пен рулық және жерді қауымдасып пайдаланудың бұзылуына әкелді. Осыдан феодалдық ақсүйектер ішінен бай-шонжарлар бөлініп шыға бастады [8]. Олардың қолдарында жердің көпшілігі мен мақта және көшпенділердің мал шаруашылығы болды. Ал осы кездегі Қазақстанның экономикасы мақта мен малға тікелей байланысты еді. Жергілікті бай-шонжарлар патшалық колониялдық әкімшіліктің қолдауын пайдаланды. Солардың арқасында XIX ғасырда жер қожайындары болып шыға келді.

Қазақстанның барлық қалаларындағы қала тұрғындарының көпшілігін әскери горнизондарындағы орнықтырылған жергілікті жасақтар мен казактар құрады. Ж.Қ. Қасымбаев өз еңбектерінде: «XIX ғасырдың 80-ші жылдарынан кейін Қазақстанның жалпы Ресей экономикасының жүйесіне тартылу кезеңі басталады. Өнеркәсіптердің дамуы, қалаларға жақын жатқан жерасты қазба байлықтарын есептемегенде, темір жолының салынуымен бірге Ресеймен сауда-экономикалық байланыстың дамуы Шығыс Қазақстандағы қала халқының өсуіне әкелді. Қазақстандағы қалалар капиталистік өндірістердің дамуы нәтижесінде Ресейдің ірі қалалары сияқты тез уақыт аралығында дамымаса да, өзінің ішкі әлеуметтік-экономикасына тәуелді етіліп, қазақ қоғамындағы ұлттық және қала халқының құрылымы өзгере өсті» – деп жазды [9]. Қазақтардың әлеуметтік құрылымының өз алдына дамуына шектеу қойған Дала ережесі 1869 жылы уақытша түрінде енгізілсе, енді 40 жыл өткен соң өзінің күшіне толық енді.

Қазақтардың шаруашылық өмірінің өзгеруіне орыс тұрғындары мен Ресейдің отарлау саясаты қосылып, сауда байланысының дамуы мен темір жолының салынуы арқылы ілгерілетілген істер қазақ шаруашылығының өміріне үлкен өзгеріс әкелді. Қазақтардың көшпелі мал шаруашылығында тауар-ақша қатынасы еніп, кейіннен отырықшы мал шаруашылығымен, отырықшылықпен айналысу жаңа тұрғыдағы даму жолына өтті. Мұнымен бірге елде капиталистік қарым-қатынас та дамыды. Алғашында қазақ халқы ескі дәстүр мен феодалдық әртүрлі бөліністермен ешқандай байланыссыз жаңа капиталистік экономикаға тартылды. Әрине осы кездегі қазақтардың қысқы уақытта малға шөп жинауымен, қойды қорада ұстай бастауының барлығы орыс қоныстанушыларының келуімен байланыстырылғанымен, қазақтардағы жер игерумен айналысу мәселесін толықтай орыс отарлауы арқасында дамыды деп айту қателік болар. Осы кезде қазақ халқының көпшілігі экономикалық тұрғысына байланысты бірнеше әлеуметтік топтарға бөлінді. Мұндай экономикалық жеке жіктелістер кезінде қазақ сұлтандары мен билер көшіп-қонумен айналысқан мал шаруашылығындағы қазақ байлары болды. Олар әр түлік түрін мыңнан кем ұстамады және жылына мал сатқан кезде 1500-2000 сом пайда көрді. Кейбір кездері олардың пайдасы 5 мыңнан 10 мың сомға дейін барды. Байлар өз саудасында баюдың екі жолын ғана білді. Оның бірі мал ұстау, екіншісі мемлекет әкімшілігінде қызмет атқару. Қазақ байлары тек жоғары қызмет атқарды. Бір ғана Жетісу облысында қазақтар арасындағы 12 кәсіпкердің біреуі би, қалғаны болыстар болған [10]. Ақсүйектер құрамындағы сұлтандар экономикалық күштілігі жағынан қара-байлар арасынан шыққан жаңа феодалдардан әлсіз болып қалды.

Сұлтандарды болыстықтан, ауылдық басқару ісінен босатып, орнына патшалық әкімшілік мықтап бекіді. Жаңа болыстар сұлтандық титулда болмаса да, бұрынғы сұлтандардан екі есе бай болды. Ауылдардағы старшындар орнына да ірі байлар билікке келді. Олар алғашқы капиталдарының арқасында билікке келіп, шаруаларға салық түрлерін көбейтіп, халық ішінде зұлымдықпен, парақорлықты күшейтті. Жаңа феодалдар қауымы болыстықтар мен ауылдарда билікке таласушылықты өрістетті. 1822 жылдардағы сұлтандар дәстүрлі басқару негізінде шені мен экономикалық ықпалы арқасында билікте болды. Ал жаңа феодалдар билікке патшалық әкімшілік пен сайлаушыларды параға сатып алу арқылы келді.

Осы кезде қазақтардың кедейлене бастауы салық түрінің көптүрлілігінен және малдарының жылдан-жылға азайып, қыстың суығы мен жаздың қуаңшылығынан қырылған. Оған малдың чума ауруы

қосылған. Оқымаған қазақтар бұл аурудың алдын-ала білмеді. Қырылған малының терісін орыстарға сатып, азық-түлік алған. Сырттан қарағанда қазақ даласында сауда жүріп жатқан сияқты. Бұған қосымша қазақтардың мал шаруашылығына қолайлы жерлерін казак әскерлеріне алып беріп, ығыстырды [11]. Саяси әкімшіліктегі мұндай шиеленістер, осы кездегі округтардың барлығында болып жатты. XIX ғ. соңы мен XX ғ. басындағы Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық дамуына қала орталықтарындағы қызмет түрлерінің көбеюі де әсер етті. Қазақстанда жұмысшы табы қалыптасып, ауылдық жерлердегі адамдар күнкөріс үшін қала орталықтарына барып жалға жұмыс істеуге бейімделді.

XIX ғасырдың соңында Қазақстанның шашыраңқы қалаларында әкімшілік және қоғамдық мекемелер, заң, кеден, оқу, акциздік, жерге орналастырушы (землеустроительных), медициналық мекемелер орталықтандырылған еді. Мұның жалғасы болып жергілікті қалаларда кітапханалар да ашыла бастады. Олар әсіресе бірінші болып Аулие-Ата, Қазалыда, Лепсіде, Қапалда, Сергиопольда ашылған еді. Кітапханалардың маңызды орталығы 60-жылдары ашылған Верный қаласында болды [12]. Орта жүздегі Аякөз сыртқы округында бірнеше мектептер мен медреселер болғандықтан, қалада қоғамдық кітапхана ашу ұйғарылған. 1913 жылы қаланың орыс-қазақ кітапханасы жөнінде “Жетісу генерал-губернаторымен Жетісу Казак атаманына өтініш жолданған. Оны Сергиопольдың 2 класстық мектебінің меңгерушісі Н.А. Вербин, шіркеу қызметкері А.А. Попов, Лепсі уезінің 2-бөлімшесінің әлемдік соты (мировой судья) Е.Т. Виссендорф, дәрігер К.К. Любинский, мал дәрігері П.И.Литвинов, Сергиополь станицасының вахминистрі В.Т. Первухин, көпес Ю.А. Насыров жазған еді. Онда: «осы өтінішті берген күнімізден, бір ай ішінде Сергиопольдық кітапханалық қоғамын ашып берулеріңізді өтінеміз» - деп жазылған. Мақсатымыз жергілікті халықтың оқырман қауымының кітаптар мен мерзімді басылымдарды қолдануына жағдай жасай отырып, станицаның болыстықтарына таратпақ болды.

1 Нұрпейісов К. Алаш ғәм Алашорда. А., “Ататек”, 1995.-30-31 б.

2 РФ ООММ 3-қор, 3-тізбе, 4088-іс, 1-парақ

3 Семенов Г.И. Проблемы историй кочевых племен и народов периода феодализма. Калинин, 1974. - С.13,50,91,92.

4 Галиев В. В. Казахстан в системе Российско-Китайских торгово-экономических отношений в Сынцзяне конец XIX начало XX века. А., 2003. -С. 66, 67, 134.

5 РФ ООММ 3-қор, 3-тізбе, 3314-іс, 26-парақ

6 Фини О., Брем А. Путешествие в Западную Сибирь. М., 1882. – С. 111-113

7 Алексеенко Н.В. Население дореволюционного Казахстана. А., Наука. 1981. – С. 72

8 Боголепов М. И., Соболев М. Н. Очерки русско-Монгольской торговли. том 1. Томск, 1910. -С.458, 476.

9 Якунин А.Ф. Народы Средней Азии и Казахстана во второй половине XIX века присоединение Средней Азии к России. М., 1954. – С. 14-16

10 Касымбаев Ж.Қ. О демографий городского населения Прииртышья во второй половине XIX века. Вестник, АН КазССР. 1975. №12. – С. 24,25

11 Вульфсон Э.С. Киргизы. М., 1901. – С. 19,62

12 ҚР ОММ қор 44, тізбе 1, іс 4274, парақ 1-7

XIX ҒАСЫРДАҒЫ ӘКІМШІЛІК РЕФОРМАЛАР: ЕНГІЗУ СЕБЕПТЕРІ, БАРЫСЫ, САЛДАРЫ

А.Еспанова – Абай атындағы ҚазҰПУ, Магистратура және (PhD) докторантура институтының БМ 011500-Құқық және экономика негіздері мамандығының 2-курс магистранты

В статье раскрывается колониальная политика царизма с привлечением материала редкого фонда национальной библиотеки. Проанализированы реформы введенные 20-60 годы XIX века. А также, проблема рассматривается новой точки зрения научной парадигмы, как социальная история.

In the article of open the colonial politics of tsarizm with bringing in of the archived material of KR central state archive. Reforms are analysed entered 20-60 of XIX century. And also, a problem is examined new point of view of scientific paradigm, as social history.

Ресейдегі капиталистік қатынастардың дами бастауы Ресей кәсіпкерлерінің бағалы түрлі-түсті металдар: алтын, күміс, тағы басқа шикізат көздері: қара алтын, тұз ресурстарын іздеп тауып өндіруге түрткі болды. Ал, империя мүддесіндегілер мұндай зор олжаны Қазақстаннан іздеді. Міне, осындай мақсатта ХҮІІІ ғасырдың ортасынан бастап қазақ жерінде, оның ішінде, әсіресе, Шығыс Қазақстан өлкесінде тау-кен кәсіпорындарын ашу іске асырыла бастады.

1816 жылы 150 қатардағы казак, 30 резервтегі казак, 15 урядник, 1 обер офицерден құралған команданы 1 полк командирі мастер Набоковтың бастауымен Сары Арқаға аттанды [1]. Бұл әскери

тонаушы экспедиция 3 отрядқа бөлінді. Таулы отрядты Шангин бастады. 1815 жылы майор Набоков Батыс Сібір генерал-губернаторына Көкшетау округінен 20-29 фунт қорғасын ошағын мәлімдеген-тін. Осы өңірге 1816 жылы Шангиннің терең зерттеуіне бұйрық берілді.

Барлау Солтүстік жақтан, Петропавлдан басталып, оңтүстікте, Есіл өзенімен жалғасты. Бұл жерден экспедиция бағыты Қарқаралыға бет алды. Қызылтау тауын барлай отырып әрі қарай екі партияға бөлінді. Мұның біреуі Қарқаралы тауы арқылы және Семейск станицасы арқылы Семейге қарай бағытталса, екіншісі Шангиннің бастауымен Баянауыл тауы арқылы Павлодар қаласына бағыт алды. Шангин барлауынан кейін Шығыс Қазақстан аймағында 1816-1857 жылдар аралығында 150 кен көзі оның ішінде күміс-қорғасын-мыстың - 44 кені, яғни 106 тек мыстан тұратын; 3-темір, 1-графит кені ашылды [2,12]. Кейінгі жылдарда да, орыстар табиғат байлығына қызығып әскери-отрядтары мен барлау экспедициясын үздіксіз жүргізумен болды.

Арқа даласының баға жетпес сан алуан жер қойнау байлығын Батыс Сібір өлкесін зерттеуші И.Завалишин тамсана суреттейді: «Сары Арқа – болашақта тіпті Англия мен Францияның қолы ешқашан жетпейтін Ресей метрополиясының игілігіне дайын жатқан мол олжа, таптырмайтын нәрлі, құнарлы жер болмақ». Сонымен қатар, өлкенің тау-кен, минералды байлықтарын ерекше атап көрсетеді: Көкшетау, Алатау тауларында алтын, күміс, қорғасын, қола, түрлі-түсті тастар қоры айрықша. Қарқаралы Алатау, Ақмолада, яғни тек Сібір ведомствасында түрлі-түсті тастар, мыс кендері, магнитті темірлер, тас көмір, графит секілді 400 түрлі кен орындары бар. Қазақ даласы, бәрінен бұрын тұзға өте бай [3,47], – деп жазды ол.

Қазақ даласының осыншама байлығы, ғасырлар бойы – отаршылдардың шикізат көзі болды.

Сондықтан XIX ғасырдың 20-жылдарында Орталық және Батыс Қазақстанды империя губернияларының біріне айналдыру ісі қарқынды жүре бастады. Сөйтіп, 1822 жылы Сперанскийдің «Сібір қырғыздары туралы Жарғысы» даярланып, оны енгізу 20 жыл уақытқа созылды. Себебі, қазақ қоғамы отаршылдыққа үлкен қарсылық білдірді. Егер бұл тұрғыда хандықты жоюға қарсылық білдірген ханзада Ғұбайдолланы, оның бауырлары Саржан, Сартайдың бастаған азаттық көтерілісін айтсақ, XIX ғасырдың 30-40 жылдарындағы Кенесары көтерілісіне ұласқандығын айтсақ жетіп жатыр. Алайда, қоғамдағы саяси, әкімшілік, әлеуметтік, экономикалық өзгерістер ел ішін үлкен бүліншілікке ұрындырып үлгерді. Қоғам рухани жағынан екіге жарылды.

Мәселен тұтас қазақ хандығын жойып оның орнына көп сатылы Ресейлік әкімшілік басқармасын орнату барысында, аға сұлтандық, болыстық, ауылнайлық қызметке рухани әлсіз қазақтар тағайындалды, оларға әкімшілік ерекше қарай бастады. Ресейге адал қызмет еткені үшін шен-шекпен, түрлі сыйлық ұсынып қызықтырды. Мансапқұмар, атаққұмар би сұлтандар, қарадан шыққан байлар мұндай қулықтың түпкі саяси мазмұнын терең түсіне алмады. Олар орыс басқыншыларына шексіз қызмет етіп, тіпті өз қандас бауырларына қарсы шықты. Хандық жойылып орнына орыстық басқару әкімшілігі құрыла бастаған тұста патша әкімшілігіне белсенділік көрсеткендер Қарқаралы сыртқы округінде Тұрсын Шыңғысов болса Ақмола бұйрығында Қоңырқұлжа Құдаймендин, Аягөз бұйрығында Сарт Ючиндер т.б. болды. Әсіресе, Аягөз сыртқы дуанының ашылуы қазақ сұлтандарының екі топқа жарылып, Қытай және Ресей қолдауына сүйенген Сыбанқұл Ханхожин мен Сарт Ючин арасындағы қайшылықтың өткірленіп, қазақтардың өзара байланысының шиелене түскенін байқатады. Сарт Ючин, патша әкімшілігінің сенімді қызметшісі болды. Ол, шекара үкіметіне Садыр болысы қазақтары туралы: «Қазақтар Ресей үкіметіне қанша рет бодандық ант берсе де, үкіметке қарсы шығып, бағынбаушылық әрекеттер көрсетуде. Оларға толық сеніммен қараудың қажеті жоқ. Үкіметке қарсы шыққандарын міндетті түрде қолға түсіріп, қатаң жазалау керек» [4,84], – деп жазады.

Сонымен XIX ғасырдың 20-40 жылдарындағы реформа қазақтың ежелден қалыптасып кеткен дәстүрлі дамуына зор нұқсан келтірді. Ғасырдың бірінші ширегіндегі болып өткен толқулар қазақ мемлекеттілігінің оңайлықпен жойыла қоймайтынын көрсетті. Патшалық әкімшілік үшін Ғұбайдолла артынан ерген бауырлары әсіресе, Кенесары бастаған ұлт-азаттық көтеріліс бұрын-соңды болып көрмеген қарсылық еді. Реформалық өзгерістерге тек елағаларының ғана қарсылығы емес, қарапайым халық бұқарасының толқуларынан бой көтерген қарсылықтарды да атап өтпеске болмайды. Тұтас ауыл, болыстың қазақтары орыс билеушілерінен жасырынып, қашқан кездері болды...

Сондықтан әкімшіліктің тез арада жаңа Ереже қабылдау ниеті іске аспай ол, 1822 жылдан кейін араға 45 жыл салып қолға алына бастады.

1867-1868 жылдары қазақ жеріне орнатылған әкімшілік басқару жүйесі ең жоғарғы сатысы генерал-губернатор кеңсесінен бастап, оның ең төменгі сатысы болыс басқарушы мен ауыл старшынына дейін бүтіндей ғасырлар бойы ішкі ресейлік тарихи эволюция нәтижесінде қалыптасқан басқару жүйесі болды.

Жаңа ереже жобасы бойынша болыстық және ауылдық әкімшіліктердегі қызметкерлерді сайлау, салықты ауыл және жеке отбасыларына бөлу және басқа қоғамдық істерді атқару түгелдей бұрынғы ақсүйек, ықпалды топтарға емес, ауылдастар сайлаған елу басылары мен онбасылардың құзырына берілген-тін. Жаңа тәртіптің ең түйінді жері осы тұс болатын. Орыс билігі қазақ бұқарасына ықпал үшін күресте белсенділікті өз қолына алуға тырысты [5,14].

Жаңа басқару жүйесін енгізушілер болыс басқарушысын, аулынай және билерді сайлау арқылы рулық қатынастарға соққы беруден үміттенді. Халық арасында басшы орындарға әділ, дұрыс адамдарды сайлап алуға мүдделілік артады, сөйтіп халықтың жаңа “жоғарғы орыс өркениетінің” артықшылықтарына, оны орнықтыратын әкімшілік жүйесінің келгеніне көзі жете бастайды деп түсінді. 1870 жылы 5 қыркүйекте болып өткен облыстық басқарманың жалпы мәжілісінің хаттамасында: “Ереже” жобасы бойынша әкімшілік мекемелерінің бәрі де рулық негізді жою бағытында құрылған: барлық қызметкерге сайлау, салықты бөлу және қоғамдық істер рубасылары мен байларға емес, шаңырақ иелерінің басым бөлігінің мүддесін білдіретін сайлаушыларға берілген еді [6].

Сонымен, орыс әкімшілігі үшін ең негізгі және біраз күрделігі бар іс, әрине, қазақ және қырғыз ауылдарын әкімшілік бөліктерге (ауыл және болыс) бөлу, сондай-ақ олар үшін жергілікті билік аппаратын құру болғандығы айқын. Отаршыл әкімшілік құжаттарында жергілікті ауылдарды басқару ісін жүргізетін орындарды «туземная администрация», яғни «бұратаналар әкімшілігі» атады...

Бұл жөнінде профессор М.Қойгелдиев өз монографиясында ойын былайша түйіндейді: «Жетісу облысына енгізілген жергілікті әкімшілік шенеуніктерін сайлау жүйесі қазақ қоғамы үшін көптеген күрмеуі күрделі қиыншылықтар алып келіп қана қойған жоқ, сонымен қоғамдық дертке айналған ауыртпалықтар туғызды. Енгізілген басқару жүйесі бойынша қазақ қоғамындағы негізгі саяси тұлға болыс басқарушылары, яғни болыстар еді. Өйткені орыс отаршыл әкімшілігі болыстан ары тереңдеп қазақ қоғамына ене алған емес, ене де алмайтын еді. Орыс қоғамы жағдайында қалыптасқан басқару жүйесі ішкі дүниесі мүлдем өзгеше қазақ қоғамының ерекшеліктеріне бейімделіп құрылған жоқ-тын. Сондықтан да орыс әкімшілігінің билігі болыс басқарушыларына келіп тірелетін, ал болыстар болсақ қазақ ауылдарын орыс әкімшілігімен жалғастыратын жалғыз тетікке айналған еді. Сөйтіп болыс басқарушысының статусы реформа авторлары күткендегідей емес, ол жергілікті басқару ісінде аса маңызды тұлға дәрежесіне көтерілген болатын» [7,45].

Патшалық билік қазақ даласында толық орын тепкеннен кейін өлкені жалпыимпериялық басқару тәртібіне бағыттады. Елде түрлі сатылы буындағы отарлық аппарат механизмі қалыптасты. XIX ғасырдың 60 жылдарынан бастап, 90-жылдарына дейін қазақ даласы әуелі үш генерал-губернаторлық (1867-1868 жж.) содан кейін екі генерал-губернаторлыққа (1886-1891жж.) бөлініп, осылайша генерал-губернатор, облыс бастықтары, уезной, болыс, старшын дегендер тағайындалды. Мұнда атап өтетін жағдай, уез басшылығына дейінгілер орыстар, орыс-казактарынан тағайындалса, төменгі әкімшілікке саяси маңызды істерден аластатылған істерге жергілікті азаматтар тағайындалды. Отарлық әкімшілік, шенеуніктер санын жылдан жылға көбейтіп басқарма аппаратын жанартумен болды. 1894 жылы Ішкі Істер Министрлігінің земство бөлігінде дала генерал-губернаторы Барон Таубе «Шаруа басшылығы институтын» құру туралы идеяны көтерді. Ендігі жерде облыстардағы уездер 4-5 шаруашылық бөліктерге бөлініп, олардың үстінен крестьянский начальниктер тағайындалу көзделінді. Сөйтіп, осы уақыттан бастап аталған институт құрамын даярлауға кірісе бастады. Шаруа басқармасын Қазақстанның тек Ақмола, Торғай, Семей, Орал облыстарына құру керек деген шешім қабылдады. Өйткені бұл облыстар өте ауқымды жерді алып жатты және сол себепті мұндағы көшіп келген орыс шаруаларына «қамқорлық» жеткіліксіз болады деп ойлаған еді... Аталған жерлердің саяси, әлеуметтік, экономикалық, сот-құқықтық мазмұндағы жағдайы туралы мәліметтер жиналып, қазақ қоғамын алда жаңа отарлық қыспақтағы реформалар күтіп тұрған еді... Сөйтіп, XIX ғасырдың соңғы ширегі Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық дамуында бетбұрысты кезеңге айналды. Әлеуметтік және шаруашылық салаларда тауар-ақша қатынастарының біртіндеп орнығуы, өлкені мекендеушілердің негізгі құрамы-қазақтардың күнделікті өмірінен рулық-патриархаттық жүйенің ығыстырылып шығарылуы отаршыл империяның бөлігі ретінде Қазақстан дамуының барлық жақтарын қамтыған капитализмнің ықпалын бастан кешірген оңтүстік аудандарға карағанда, әсіресе далалық аудандарда дәстүрлі өндірістік қатынастардың сипатын қатты өзгертті.

1 Красовский М. Область Сибирских киргизов, Спб., -1868г. С.9

2 Романовский. Краткий очерк исследований Восточной части Киргизской степи Западной Сибири в в геологическом и горнопромышленном отношениях С. 1816 по 1893 г. –Спб. 1909. (С.4).

3 Завалишин И. Описание Западной Сибири т. III, Спб, 1867, 6с.

4 Коншин М. Материалы для истории степного края. (РГО. Западносибирского отд. Вып.1. 1903). –Семипалат. 1903. С.40-45.

5 Крафт И.И. Принятие киргизами русского подданства Известия Ор.Отд.ИРГО. Вып. 12. Оренбург, 1897 -59 с.

6 Тынышпаев М. История казахского народа. Алма-Ата, 1993. –224 с.

7 Қойгелдиев М.Ресей билігіндегі Жетісу. – Алматы 2005.

ШАНХАЙ ҒЫНТЫМАҚТАСТЫҚ ҰЙЫМЫ ЖӘНЕ АЙМАҚТЫҚ ҚАУІПСІЗДІК МӘСЕЛЕЛЕРІ

Г.Қ. Есмұрзанова – ҚазМемҚызПУ-нің 2 курс магистранты

В данной статье рассматриваются история Шанхайского Организационного Сотрудничества и территориальная безопасность.

This article examines the history of the Shanghai Cooperation Organizing and territorial security

КСРО-ның күйреуінен кейін, өз тәуелсіздіктеріне ие болған Орталық Азия мемлекеттері өз даму саясаттарын таңдауға мүмкіндік алып, халықаралық қатынастардың жеке субъектілеріне айналды. Олар халықаралық аренада өздерінің географиялық жағдайларымен, экономикалық және демографиялық мүмкіншіліктерімен, басқа мемлекеттермен, әсіресе, көрші елдермен арақатынастарын дамытуымен және олардың аймақтық және ғаламдық ұйымдарға қатысуымен халықаралық аренада жаңа рольге ие бола бастады.

Мемлекетіміздің болашаққа қойып отырған "Қазақстан — 2030" даму стратегиясында негізгі басымдықтардың бірі ұлттық қауіпсіздік мәселесіне берітіп отырғаны өте орынды. Әлемдік қауымдастықтың соның ішінде Ресей, АҚШ, Қытай сияқты державалардың Орталық Азияға және Қазақстанға назарын аудара түсуі бұл мемлекеттердің әлемдік өркениеттің бүгінгі мен болашағын анықтайтын саяси істерге белсене түрде қатысуын талап етеді.

Орталық Азия мемлекеттерінің тәуелсіздік алуымен, олардың алдында тұрған басты мақсаттардың бірі – мемлекет егемендігін нығайту мен экономикалық дамуға жету болды. Әйтсе де соңғы жылдарда аймақтық қауіпсіздік жүйесін қалыптастырып, оны күшейту алдыңғы мақсаттардың біріне айналды. Ол, ең алдымен, халықаралық қауымдастыққа, соның ішінде аймаққа төнген халықаралық лаңкестік, діни экстремизм және ұлттық сепаратизм секілді қауіптермен тығыз байланысты болды.

1990-шы жылдардың басында аймақтық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге қызмет еткен бірден-бір ұжымдық орган – Ұжымдық Қауіпсіздік шарты болған еді. Бұл шарттың негізгі баптары мүше мемлекеттердің сол кездегі сыртқы қауіптің сипатын ашуға арналған. Шарттың 1-ші бабында мүше мемлекеттерге оларға қарсы бағытталған басқа әскери одақтарға кіруге тыйым салынған. 4-ші бабында «егер мүше-мемлекеттің бірі басқа мемлекеттің немесе бірнеше мемлекеттер тарапынан басқыншылыққа ұшыраса, ол осы шартқа қатысушы мемлекеттерге қарсы басқыншылық деп қарастырылады» делінген. Яғни, аймақтағы қауіпсіздік тек басқа мемлекет тарапынан болатын сыртқы басқыншылықтан қорғанысты қамтамасыз ету ретінде қарастырылды. Ал халықаралық лаңкестік, діни экстремизм мен сепаратизмге қарсы ұжымдық әрекеттер жөнінде ештеңе айтылмаған. АҚШ-ның аталған кемшіліктерді жою мақсатында 1995 жылдың 15 желтоқсанда Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстанның қатысуымен, БҰҰ-ның және НАТО-ның «Бейбітшілік үшін серіктестік» бағдарламасының бастамасымен «Центразбат» бейбітшіл батальоны құрылған болатын. Мемлекетаралық әскери жасақтың жұмыс істеуінің жан-жақты ойластырылған тетігі болмағандықтан «Центразбат» ұлттық бейбітшіл жасақтарға ыдырап кетті[1].

Содан кейін Орталық Азия аймағы қауіпсіздігі жүйесінің қалыптасуына «Шанхай бестігінің» 1996 жылғы шекара ауданындағы әскери шараларды нығайту туралы, 1997 жылғы шекара ауданындағы қарулы күштерді өзара қысқарту туралы келісімдері өз үлестерін қосты.

1999 жыл Орталық Азияға төніп тұрған қатерлердің қаншалықты қауіпті екендігін көрсетті. Осы жылдың ақпан айындағы Өзбекстанда орын алған жарылыстар және осы жылдың ортасындағы Қырғызстандағы Баткен оқиғалары Орталық Азия аймағында қауіпсіздікті сақтаудың тиімді тетігін құру қажеттігін көрсетті.

Сонымен, Орталық Азия елдері аймақ қауіпсіздігін сақтау ісінде көршілес Ресеймен және Қытаймен Ұжымдық Қауіпсіздік Шарты ұйымы, Шанхай ынтымақтастық ұйымы шеңберінде өзара ықпалдастықты дамытып келеді. Соңғы ұйымға екі ірі көршінің де кіруі ұйымның аймақ қауіпсіздігі мен тұрақтылығын сақтаудың кепілі ретінде қарастырылады.

Орталық Азия мен Қытай арасындағы қауіпсіздік саласындағы ынтымақтастықты дамытуға көптеген жоғары дәрежелі сапарлар өзіндік үлесін қосты. 1993 жылдың қаңтар айындағы Қазақстан Қорғаныс

министрі С.Нұрмағанбетов бастаған әскери делегацияның Қытайға екі ел әскері арасындағы достық байланыстарды дамыту мақсатында жасаған сапары еді. С.Нұрмағанбетовты ҚХР Қорғаныс министрі Чи Хаотянь мен ҚХР Орталық Әскери Кеңесі төрағасының орынбасары Чжан Чжэнь қабылдады. Қазақстан Қорғаныс министрі өзара түсіністік, өзара сенімді орнату, өзара тәжірибе алмасу және үйрену, сонымен бірге екі елдің әскери жаттығуларына өзара қатысуға сенім білдірді. Кездесу кезінде екі мемлекеттің армиялары арасындағы достық қатынастарды дамыту жайында сөз болды [2].

Кеңес Одағы ыдырап, оның орнында тәуелсіз мемлекеттер пайда болған шақта 4 республика – Ресей, Украина, Беларусь және Қазақстан ядролық қаруға ие елдер санатында болғаны белгілі. Ресей, Украина, Беларусь, Қазақстан басшылары басқа мемлекеттердің пікірлерін еске ала отырып, бұл мәселенің егжей-тегжейін қарастырып, бірнеше ресми келіссөз жүргізді. Соның нәтижесінде 1991 жылғы желтоқсанның 21-інде Алматы қаласында ядролық қаруға байланысты бірлескен келісімге қол қойылды. Онда бірінші болып ешуақытта ядролық қаруды пайдаланбау міндеттелінген. Төрт мемлекет бұл қарудың өзін, оны жасау технологиясын, құпияларын, құрамдарын басқаларға сатпау, таратпау мәселелерін анық айтты. Алғаш ядролық қаруды бақылау, жою туралы мәселе талқылана бастаған кезде Қазақстан Президенті Н.Назарбаев қазақ жеріндегі тактикалық ракеталардан құтыламыз деп жариялаған.

Мемлекеттік қауіпсіздік мәселесі қай елдің болмасын ең маңызды мәселелерінің бірі болып табылады. Осы орайда айта кететін жайт, Қазақстан президенті 1993 жылдың қыркүйек айында Қытай басшысына Қытайда жүргізіліп жатқан ядролық сынақтарға қатысты хат жолдаған болатын. Ал қазан айындағы Н.Назарбаевтың Қытайға ресми сапарының қарсаңында ҚХР төрағасы Цзян Цзэминь жауап хат жолдады. Онда Қытайда Н.Назарбаевтың хатында білдірілген ядролық сынақтарға қатысты мазасыздық пен оларды жүргізуге мораторий жариялауға қатысты Қазақстанның айқындамасына толық түсіністікпен қарайтындығы айтылған. Қытай үкіметі, деп атап өтілген хатта, бұл мәселеге байыпты түрде, жауапкершілікпен қарайды және ядролық сынақтардың зардаптарын барынша азайту үшін талмай күш салып келеді. Қытай мемлекетінің басшысы елдің дүниежүзіндегі қауіпсіздік пен тұрақтылықты сақтауға ұмтылысы туралы, осыған байланысты үкіметтің ядролық қаруға жаппай тыйым салу мен толық жоюды үнемі жақтап келе жатқанын хабарлады. Қытай оны ешқашан да, еш жағдайда да бірінші болып қолданбайды және мұны достас мемлекет-Қазақстан жөнінде де қуаттайды[3].

96- жылдың қазан айында ҚР Қорғаныс министрі А. Қасымов Қытайға сапар жасады, ал 1997 жылдың маусымында ҚХР Қорғаныс министрі Қазақстанда болып қайтты. 1998 жылдың сәуірінде Бас штаб бастығы Б. Ертаев, ал 2000 жылдың сәуірінде Қорғаныс министрі С. Тоқпақбаев Қытайда ресми сапармен болып қайтты.

“Шанхай ынтымақтастық ұйымын” құру туралы декларацияда ұйымның мақсат-міндеттері белгіленген. Әрине, аталмыш ұйымның алға қойған мақсаттары олардың бес жылдан бері дәстүрлі қалыптасқан басқосулары нәтижесінде айқындалып, заман талабына сай нақтылана түскені мәлім. Декларацияның екінші бабында ұйымның негізгі мақсаты жөнінде былай делінген: “ұйымға мүше елдердің арасындағы өзара сенімділік пен тату көршілік достықты нығайту; әр мемлекеттің саяси, сауда-экономикалық, ғылыми-техникалық, мәдени, оқу-ағарту, энергетикалық, байланыс, қоршаған ортаны қорғау және тағы басқа салалардағы тиімді ынтымақтастықты дамыту аймақтағы бейбітшілікті, қауіпсіздікті және тұрақтылықты қамтамасыз етуге бар күш-жігерін салу; демократиялық, әділетті, саналы жаңа халықаралық саяси экономикалық тәртіпті орнату” [4]. Сонымен бірге бұл декларацияда мемлекеттерге осы декларация мен “Шанхай бестігі” ел басшылары бұған дейін қол жеткізген құжаттар негізінде “Шанхай ынтымақтастық ұйымының” Хартиясын бекітуге кірісу міндеттелді. Оның ішінде “Шанхай ынтымақтастық ұйымының” болашақтағы ынтымақтастығының негізгі мақсаттары, міндеттері, жаңа мүшелерді тарту принциптері мен тәртібін айқындау, басқа халықаралық ұйымдармен ынтымақтастықтың тәртібін және тағы басқа ережелерді жасау, 2002 жылға белгіленген елбасылары кездесуі кезінде сол құжаттарға қол қою да мемлекеттерге жүктелген міндеттердің қатарын толықтырды.

Алты мемлекет БҰҰ Уставының мақсат-міндеттерін, бұған дейінгі бес мемлекет басшылары қабылдаған мәлімдемелерді және “Шанхай ынтымақтастық ұйымын” құру туралы декларациясында белгіленген қағидаларды ұстануға, әр мемлекеттің аумақтық тұтастығына, қауіпсіздігіне, сонымен бірге саяси, экономикалық, және қоғамдық тұрақтылығына қауіп төндіретін терроризм, экстремизм және сепаратизммен күресу үшін тиімді ынтымақтастықты жүргізуге келісті. Конвенция тағы ынтымақтастықтың нақты тәсілі мен тәртібін белгіледі. Аталмыш құжаттың қабылдануы әр мемлекеттің саяси тұрақтылығын, экономикалық дамуын және қоғамдық тыныштығын сақтауға, болашақта тараптар арасындағы кең көлемді экономикалық байланысты дамыту үшін өте жақсы аймақтық ортаны құруға септігін тигізеді, оған қоса Азия Тынық Мұхиты аймағының бейбітшілігі мен қауіпсіздігін нығайтудағы маңызы өте зор [5].

Қазақстан президенті Н.Ә.Назарбаев саммитте сөйлеген сөзінде “Шанхай бестігінің” арқа сүйеп келген қағидаттары жаңа құрылып жатқан ШЫҰ-ның алдағы қызметіне негіз етіп алынғаны жөн болатынын, елдер арасындағы ынтымақтастықтың негізгі мақсаты шекарадағы жағдайды қалыпқа түсіру екендігін ерекше атады. Назарбаев келесі саммитке дейін ШЫҰ-ның Хартиясын дайындау, онда елдердің бір-бірінің қауіпсіздігіне кепілдік беру қағидаларын көздеу жөнінде ойларын ортаға салды: “Қазіргі әлемдегі қауіпсіздікті тек әскери-саяси тұрғыда ғана қарастыруға болмайды, ғаламдасу дәуірінде қауіпсіздіктің экологиялық, техногенді, гуманитарлық және басқа да қырлары қатар қарастырылуы қажет”. Атап айтқанда, Қазақстан басшысы Орталық Азия аймағын Қара теңіздегі және Қиыр Шығыстағы порттармен байланыстыратын көлік коммуникациялар арын тарту мәселесін көтерді. ШЫҰ-ға қатысушы мемлекет басшыларының бәрі де Шанхайда қол қойылған құжаттар аймақтағы қауіпсіздікті нығайтуға соны серпін беретініне нық сенім білдірді.

1 Токаев К. *Под стягом независимости*. Алматы. Білім.1997. - с. 225-226.

2 Касенов У.Т. *Безопасность Центральной Азии: глобальные, региональные и национальные проблемы*. - Алматы: Кайнар, 1998. - 280 с.

3 Касенов У.Т. *Безопасность Центральной Азии: глобальные, региональные и национальные проблемы*. -Алматы: Кайнар, 1998. – 280.

4 Киссинджер Г. *Дипломатия*. – М: Ладомир, 1997. - 848 с.

5 Дэн Сяопин. *Основные вопросы современного Китая*. М., Политиздат, 1988. - 256 с.

ҰЗЫНАҒАШ ӨңІРІНІҢ ӘЛЕУМЕТТІК ТАРИХЫ

А.Манқараев – Абай атындағы ҚазҰПУ, Магистратура және (PhD) докторантура институтының БМ020300-Тарих мамандығының 2-курс магистранты

В статье рассматриваются с привлечением документов архива ЦГА РК социальная история аула Узынагач. Научная новизна работы заключается в том, что в нем впервые раскрываются микроисторические детали (с точки зрения новой научной парадигмы специального исследования) социально-экономическое и культурное развитие села Узынагач за период с 1860 по нач. XX в.

Social history of aul of Uzunagash is examined in the article with bringing in of documents of archive. The scientific novelty of work consists in that in him first opens up микроисторические детали(from the point of view of new scientific paradigm of the special research) socio-economic and cultural development of village of Узынагач for period from 1860 - XX of century.

Бүгінгі Ұзынағаш – Жамбыл ауданында орналасқан ауыл. Оның географиялық орны - Талдықорған қаласынан оңтүстік-батысқа қарай 314 км, Алматы қаласынан батысқа қарай 44 км қашықтықта, Қарасу және Ұзынағаш* өзендері аралығы болып табылады.

Ауыл 1929-1956 жж. ауыл сүт өнімінің өндірістік орны бойынша Ленин атындағы совхоздың орталығы болған. Ол өңірдегі биік ағаштардың мол ошағына байланысты «Ұзынағаш» атауын алған көрінеді. Ал, өзге мәліметтерге қарағанда, мұндағы өзендердің ұзындығы мен ағысына қатысты аталып кеткен болса керек... [1]

Жетісу тарихында ерекше орны бар аймақ ғылыми-зерттеу нысаны болуға әбден лайық. Өйткені, Ресей империализмінің Жетісу жеріне дендеп ену барысында аталған ауылға деген отарлық қызығушылығы мол болды. Соған сәйкес отарлық қыспақ арнасында ауыл тұрғындарының өмір тіршілігі түрлі тарихи оқиғаларға толы. Бүгінге дейін тарихты макропроблемалық тұрғыдан қарастыру, ауылдық өңірлердегі тарихи құбылыстарға жеткілікті назар аударылмай келді. Ал шын мәнінде тарихқа өзіндік үлесі бар ауыл тұрғындары арқылы жүргізілген зерттеулер проблеманың жаңа қырларын айқындап бермек. Сол себепті, мақалада кішкентай ауыл тарихын бұрын-соңды назарға алына қоймаған мұрағаттағы жаңа деректік материалдар арқылы ашуға тырыстық.

Ұзынағаш ауылы ХІХ ғасырдың 60-жылдарындағы әкімшілік-территориялық бөлініске негізделген реформалардың нәтижесінде болыстық болып құрылған. Аталған ғасырдың 70-80 жылдарында өңірге жылдан-жылға орыс мұжықтарының, дүнген, ұйғырларының келіп қоныстана бастауынан бұл орын Казанско-Богородское деген атпен қатар атала бастады. Казанско-Богородское шаруалар селенісі аталынып, патшалық биліктің әскери-казактық қорғаныс пикетіне айналды : «Казанско-Богородское(Узун-Агач) –крестьянское селениеВерненского уезда Казанско-Богородской волости, в 56 верстах к западуот Верного на реке Узун-Агач, образованное в 1870 году русскимипереселенцами рядом с казачьим сторожевым пикетом, возникшим по инициативе Г.Колпаковского еще ранее, в 1860 году[2].

1934 жылдан кейін «Казанско-Богородское» Ұзынағаш ауылы деп тұтас ұғымда айтыла бастады.

Өлкені жоспарлы түрде отарға алу үдерісі жергілікті тұрғындар өмірін үлкен өзгерістерге ұшыратты. Бұл өзгерістер ауыл құрылысынан бастап, қазақтың дәстүрлі тұрмыс-тіршілігіне дейін еніп, қоғамның дәстүрлі дамуына балта шапты. Нақтырақ айтсақ, отарлық әкімшіліктің империя мүддесіне бағытталды. Бұған дейін орын алған орыс заңдылықтары барған сайын күшіне еніп, ендігі тұста толығымен орысқа бағынышты ететін заңдылықтар іске асырыла бастады.

Ауыл болыстыққа, болыстық уездерге, уездер облысқа бағындырылды. Жергілікті басқару ісінің негізін құрған заңдық құжат 1867 жылы 11 шілдеде бекітілген «Жетісу және Сырдария облыстарын басқару Ережесінің жобасы» еді. 8 бөлімнен тұратын бұл құжатта облыс шеңберіндегі жергілікті басқарудың барлық буынына тиесілі атқарылатын істердің мазмұны белгіленді. Түркістан генерал-губернаторы К.П. Кауфман 1867 жылы 26 қазанда Жетісу облысының әскери губернаторы болып бекітілген Колпаковскийге жолдаған №112 нұсқау хатында оған облыстағы жергілікті әкімшілік басқару мекемелері жүйесін ұйымдастыру ісіне кірісуді тапсырып, бұл жұмысты жүргізудің реті мен орындалу, аяқтау мерзіміне шейін көрсетілді. Ереже бойынша облыста бес, яғни Сергиополь, Верный, Ыстық көл және Токмақ уездері құрылуға тиіс болды.

Мұнда біз қарастырғалы отырған Верный уезіне қарайтын Ұзынағаш болыстығы отарлық билік жағдайындағы Отар бөлімшесінің құрамындағы «Казанско-Богородское» селосы деп те аталынған еді. Қазақтың жерінен орыс заңдылықтарын іске асыру үшін құрылған комиссия мен оның мүшелері империя алдында зор сый-құрметке бөленді. Мысалы құжаттарда баяндалатындай олардың сөткелік тамағына 3 сом, киіз үй сатып алуы үшін 40 сом, көлік ретінде пайдалануы үшін жылқы немесе түйе сатып алуға 120 сом, көлік малына жем алуға 18 сом бөлінген. Ал аудармашы «мырзаларға» сөткелік тамағына 1 сом 50 тиын, көлікке 60 сом, айлық жем-шөпке 9 сом бөлінген. Сол уақытта жылқы малы қазақ жәрменкелерінде 3-4 сом, қой 50-60 тиын тұратынын ескерсек, жоғарыда көрсетілген қаржылардың қаншалықты екенін көруге болар еді [3]. Империя қолдап-қолпаштаған шенеуніктер әрине, аянбай бірден іске кірісті. Арзан жұмыс күші мен жер асты, жер үсті байлығына бір-ақ күнде кенеле кеткен жаңа «басқарушылар» Ұзынағаш тұрғындарының ішкі өмірінің барлық қырларына дөрекі түрде араласа бастады. Ел ішінде ұрлық-қарлықпен айналысып, тонады, ішкілікке құмар орыс-казак билеушілері, мұжықтары қазақ қоғамында бұрын-соңды болып көрмеген жабайы «мәдениетін» тарата бастады. Бұл қорытындылар мұрағат құжаттарындағы рапорт, донесение, жылдық есеп материалдары, жергілікті тұрғындардың әкімшілікке жолдаған өтініш хаттары мен шағымдары, бұйрық хат материалдары негізінен беріліп отыр. Ұзынағаш аулының күнделікті өмірінен сыр шертетін бұл құжаттар ғылыми айналымға бірінші рет енгізілуде.

Отаршылардың ең бірінші мақсаты байлыққа кенелу, сол істе қолға алынған алғашқы жұмыс - аймақтан базар ашу болғанынан-ақ, айқын көруімізге болады. КРОММ № 47-қорының 4-құжатында бұл туралы: «В виду настоящий со стороны Областного Правления, прошу Высокоблагородие не отказать, по возможности, в скорейшем доставлении сведений, требуемых в надписи моей от 21 минувшего марта за №2321 по поводу торжка близь селения Казанско-Богородскаго» [4, 4 П], - делінген.

Сондай-ақ, 70-80 жылдардағы әскери губернаторлардың өзара жазысқан хаттарында Ұзынағашта жол салу, көшелерді түзулеу құрылысы туралы айтыла бастайды [5]. Отарлық саясаттың тірек пункті ретінде қолға алына бастаған құрылыс барысы мына құжатта детальды түрде баяндалған: «Укрепление в виде большого на 50 человек здания из саманного кирпича воздвигли как западный форпост в условиях притязаний Кокандского ханства на Заилийский край. Лишь после победоносной Узун-Агачской битвы было снято напряжение, а после разгрома кокандских укреплений в Токмаке и Пишпеке и занятий Зачуйского края появилась возможность крестьянского заселения. Здесь же находился и почтовый пикет по дороге на Пишпек и Ташкент. Казанско-Богородское селение как бы замкнуло собой образовавшийся предгорный Верненский оазис. Далее на запад простиралась сухая казахская степь, оживляемая лишь почтовыми пикетами на Ташкентском тракте» [6].

Отарлық әкімшілік азық-түлікке баға белгіледі, алайда, бұл көрсеткіштер айлық ақы алып тұрмаған ауыл тұрғындары үшін жеңіл болған жоқ, оның үстіне жаңа әкімшілік салықтың түр-түрін қатар енгізіп те үлгерген-тін. Нақтырақ айтқанда ауылдағы экономикалық, әлеуметтік, жол жөндеу, түрлі ауруханалар салу мен өзге де түрлі құрылыс жұмыстары шет жерліктердің игілігі үшін жасаланып жатқан күрделі өзгерістер еді. Мысалы: «Установленная мною 11 октября, на основании, представленного Верненским Городским Комитетом соображения, такса на мясо, по опубликовании ея, вызвала со стороны маркитантов претензию на слишком пониженную цену. Вследствие этого, чтобы не остановить продажу мяса, я в то-же время разрешил маркитантам, впредь до предстваления Комитетом новых, строго проверенных, соображений по этому предмету, прдавать мясо по цене, указанной в предшествовавшей

таксе, т.е. скотское по четыре, баранье по три коп... » [7], - делінген еді. Верный уезінің канцеляриесі Қазақстанның өзге аймақтарындағы секілді әкімшіліктің былығы мол қылмыстық іс-құжаттарына толы болды. Әсіресе, уез басшыларының қызметі шексіз құқықтық прерогативасына сүйеніп, моральдің шегінен шыққан іс-әрекеттерімен көрініс тауып жатты. Аймақтың Отар станицасындағы бөлім **приставы** Хохалевтің заңсыз іс-әрекетін айтып шағымданған мещанин Василий Шариков арызында малын тартып алып, заңда жоқ салықтар талап еткені айтылады. Жұмыс уақытында ішімдік қолданғанымен қоймай қару кезеп, жәбірлегені айтылады [8]. Мұндай сарындағы шағым хаттар жетіп жатыр, тағы соның бір мысалы ретінде **старшын** Әлімбаевтың заңсыз әрекеттерін, яғни оның үстінен түскен Ұзынағаш қазақтарынан шағым хатын да атауға болады [9]. 70-80 жылдардан бастап қазақтардан сайланған төменгі буын шенеуніктердің билік пұрсатын барынша өз пайдасына қолдана бастағанын айғақтайтын құжаттардың саны арта бастағанын байқаймыз. Жоғарыда көрсетілген деректердегідей Ұзынағаш болысындағы **управитель** Тайтелі Мырзалиевтің үстінен түскен шағымда да оның қызмет барысын теріс пайдаланғаны айтылады [10]. Көріп отырғанымыздай қарапайым тұрғындар әскери губернаторлар мен уезд басшыларын былай қойғанда қорлықты приставной, управитель, болыс пен старшындардан да аз қорлық көрмегенін байқаймыз.

Осындай жағдайда орыс тарихшысы В.И. Гуляевтың мынадай цитаты еске түседі. Ол былай дейді: «Кез келген халықтың ішкі өміріне араласу, оның еріктілігін шектеу - барып тұрған саяси қылмыс, бүкіл адамзат алдында ешқандай ақтауға келмейтін дөрекілік деп білуіміз керек». Расында да орыстық оаршылдықтың қылмысы бүгінге дейін кешірілмейтін адамзат алдындағы күнә деп білсек жаңсақтық болмас еді. Империялық билікті ақтағысы клетіндер де өкінішке орай табылады. «Жаңа империялық» тарих деген атпен белгілі евроцентристік бағыттағы тұжырымдар айтылған ойдың айғағы. Империялық биліктің қандай түрін алсақ та, оның ұстанымын ақтауға болмайды...

1910 жылғы жер сілкінісі Ұзынағаш өңіріне де зардабын тигізгені байқалады. Мұрағат құжаттарында аталған өңірден зардап шеккен 404 тұрғынның тізімі беріліп, олардың шығынын анықтап көрсететін сандық мәліметтер берілген. Әкімшіліктің қазақ дегенде осыншама сарандықпен, олардың тағдыры мен адамдық өміріне салғырттықпен қарайтыны олардан шыққан шығын небәрі 2180 соммен «өтейтінін» атап көрсеткенінен байқалады. Онда былай делінген: «представляется при этом 404 акта составленных на жителей Узун-Агачской волости пострадавшим от землетрясения 22 декабря 1910 г. и 1 ведомость заключающую в себе проверку этих актов, составленную комиссией под председательством Отарского участкового пристава, прошу Комитет о возможно скорейшем удовлетворении жителей названной волости, исчислению в ведомости суммою в 2186 рублей на ремонт и возобновление разрушенных землетрясением построек» [11, 12].

1912-1913 жылы 5 қыркүйекте әскери губернаторлардың өзара жазысқан хаттарында Ұзынағашты екіге бөліп басқару туралы мәселе айтылады. Соған қарағанда аталған кезеңде «бөліп ал да, билей бер» принципімен ел үстінен қадағалаудың күшейе түскені байқалады [13].

Сонымен, 1879 жылы Ұзынағашта 17 орыс мұжықтарының отбасы, 1884 жылы 100 қора (дворов) және 725 тұрғын тіркелді. Осы жылы шет жерліктер үшін шіркеу құрылысы басталып, 1900 жылы ашылды. 1900 жылдан бастап Казанско-Богородское селениесі Верный уезінің Отар бөліміндегі пристав резиденциясы болды. 1908 жылы 1 қаңтардағы есеп бойынша 1762 адамнан тұратын 181 отбасы, оның құрамында 924 ер адам, 838 әйел адам болса, 1913 жылы 254 отбасынан тұратын 2377 адамға өскен. Тұрғындар шаруашылығында 1940 жылқы, 1150 бас ірі қара мал болды. Сондай-ақ, 159 оқушысы бар шіркеу мектебі, приход училищесі іске қосылды. Аурухана, шіркеу, 2 құдайға сиынатын үй, 49 оқушысы бар медресе, 14 диірмен, 94 сауда орындары ашылды. Ұзын-Қарғалы өзенінен 8 шақырым жерден мәуіт фабрикасы жұмыс істеді [14].

* Ұзынағаш өзені Жамбыл ауданынан ағып өтеді. Оның бастамасы Текелі өтпелісінен басталып, Қайназар өзеніне барып құяды.

1 *Топонимика. Энциклопедический справочник. – Алматы: ТОО «Аруна Ltd», 2010 -816 с.; Жетісу энциклопедиясы. Алматы: «Арыс» баспасы; 2004 -712б.*

2 *ҚР ОММ 44-қор, 1-тізбе, 11875-іс, 7-п.*

3 *Қойгелдиев М.Ресей билігіндегі Жетісу. – Алматы 2005.*

4 *ҚРОММ 47-қор, 1-тізбе, 4-іс, 1-п*

5 *ҚРОММ 41-қор, 1-тізбе, 373-іс, 3-п, Переписка с военных губернатором Семиреченской области о строительстве шоссе по Узун-Агач, улице в городе Верном 1872-1873гг*

6 *ҚРОММ 41-қор, 382-іс Дело о строительстве шоссе по Узун-Агач, улице гор. Верного. 1874 5 февраля 85 л.*

7 *ҚРОММ 41-қор, 422-іс Дело о проверке дороги между поселками Любовинским и Казанско-Богородским 1894-1896 9 л.*

8 *ҚР ОММ 44-қор, 1-тізбе, 11875-іс, 7-п.*

9 ҚРОММ 41-қор, 1-тізбе, 389-іс Дело об утверждении таксы цен на продукты питания в г. Верном 1875 10 января – 28 ноября 55л.

10 ҚРОММ 44-қор, 1-тізім, 10 864-іс По жалобе проживающего в станице Отаре верненского мещанина Василия Шарикова на незаконные действия Отарского участка пристава Хохалева.

11 Дело по прошениям казахов Узун Агачской волости о незаконном взысканий с них чиновника старшиной Алимбаевым 1903-1904 16 б.

12 По обвинению Узун-Агачского волостного управителя Тайтели Мирзалиева в бездеятельности по службе.

13 ҚРОММ 44-қор, 1-тізбе, 301-іс, 2-134 ПП Переписка с военных губернаторов о разделе Узун Агачской волости на две 1912-1913г. 5 сентября – 17 августа

14 ҚРОММ 44-қор, 1-тізбе, 11876-іс, 49-п.

КУРЧАТОВ ҚАЛАСЫНДАҒЫ ӘСКЕРИ ТҰРҒЫНДАРДЫҢ КҮНДЕЛІКТІЛІГІ

В.Қуанышева – Абай атындағы ҚазҰПУ, Магистратура және (PhD) докторантура институтының БМ 011400-Тарих мамандығының 2-курс магистранты

В статье раскрывается история повседневности жителей города Курчатова, который, был базой по изготовлению ядерного оружия. На основании устных источников как мемуары, воспоминания научных работников, которые, непосредственно занимались с разработкой ядерного оружия, а так же, кто проходил воинскую службу и простых жителей города. Социально-исторические методы как «устная история», «история повседневности» были взяты в основу научного анализа. По рассказам очевидцев ставших заложниками той власти государства, были ярко освещены реальный образ того общества.

The article opens up the of the everyday life history of the residents of the city of Kurchatov, which was the base for the production of the nuclear weapons. Based on oral sources as memoirs, memories scientists who are directly involved with the development of the nuclear weapons, as well as who took army service and ordinary residents. Socio-historical methods of the "oral history", "everyday life history" were taken as the basis of the scientific analysis. According to eyewitnesses who were hostages of the power of the state, were brightly lit real image of the society.

Қазақстан Республикасының Президенті, мемлекет зиялылары бастаған «Мәңгілік ел» [1] ұлттық идеясы, еліміздің тарихи санасын бірегейлікке, ғасырлар бойы отарлық қапаста қалған санамызды рухани өрлеуге шақыратыны сөзсіз. «Халық - тарих толқынында» [2] атты мемлекеттік бағдарлама да тарихшыларды қарапайым халық көзімен бағамдай отырып, бұқара көпшіліктің жадындағы тарихты жаңғырту ісіне бұрып әкетті...

XX ғасырдың екінші жартысындағы отандық тарихымызда орын алған ядролық жарылыстардың қасіреті әсте естен шыға қоймас. Ия, біз қайта оралып отырған, қасіретті картина азаттық жолына түскен ғалымдар қаламынан талай еңбектерде, ғылыми конференция материалдарында, баспа беттері мен теледидар хабарларында айтылып, түрлі деректік фильмдерде талқыға алынды. Алайда, атом сәулесіне уланған жұртшылықтың толыққанды сауығу құқығынан мәңгілікке айрылып отырған мүшкіл халін көрген сайын, өзекті өкініш өртейді, кеңестік басқару жүйесінің қылмыстарын аша түсуге жетелейді.

Біз мақалада Курчатов қаласындағы полигонға қызмет еткен әскери-куәгерлер, қарапайым тұрғындар көзімен, олардың естелік-әңгімелері арқылы тарқатпақпыз. Оқиғаның басы-қасында жүрген бұл қоғам мүшелері тарих қойнауына еніп бара жатқан осы зұлматтың ішкі сырын ақтара түсетін сияқты.

Мәселеге кіріспес бұрын Курчатов қаласының тарихи сахнаға келу тұсынан бастасaq. Екінші дүниежүзілік соғыс аяқталған соң АҚШ Жапонияның бейбіт тұрғындарына қарсы ядролық қаруды пайдаланғанын білеміз. Көзді ашып жұмғанша сан мыңдаған тағдырларға балта шабатын бұл аждахананы ойлап тапқан да осы ел еді. Кеңес Одағының да қуатты қаруға ие болуы қажет болды. Өкінішке қарай, орталықтың өктемдікке бұрыннан бойы үйренген қазақтың жері бұл мақсаттың құрбандығына шалынды...

КСРО Атом жобасының мүшелерінің бірі - Иосиф Исаакович Финкельштейн өз жазбаларында [3,9] ғылыми зерттеу үдерісінен біраз мәліметтер қалдырған. Онда Сталиндік қатаң тәртіп жағдайы ғалымдардың күнделікті өмірінде де барынша орын алғаны, үнемі психологиялық, үрей мен қорқынышта өткен күндерінен мол деректер келтірілген. 1945 жылы қаңтарда ағылшын ғалымы Гэббельс ашқан бұл жаңалықтың әлем жанын тітірткендігін айтып бастайды. Қуанышқа орай кеңестер одағының сол уақыттағы Бас дұшпаны болған неміс ғалымдарының бұл қаруды ойлап тауып үлгермегеніне тәуба [3,9], - дейді ғалым. «Алғашқы уақытта бұл Жоба құрамында 12-15 адам болатынбыз, кейін 35-40-қа жетті. Ғылыми зерттеу нысандарын қаржыландыру қаһарлы КСРО министрлер кеңесінің министрі Л.П. Берияға жүктелді. Ал ғылыми оперативті жұмыстарға И.В. Курчатов жауапты болды. Атом жобасыны бөлінген қаржыда шек болған жоқ. Оларға тек қуып жету керек еді. Таң қаларлық шапшаңдықпен лабораториялар, ҒЗИ, жаңа мекемелер, конструкторлық бюролар мен тұтас кешендер пайда болды. Жобаны аяқтау қысқа

мерзімге белгіленіп, бізді үнемі асықтырып отыратын, Күн демей, түн демей жұмыс істедік. Небәрі бес-ак жылдың ішінде (1945-1949 жж) соғыстан кейін бас көтеріп үлгермеген, өндірістік орындарының басым бөлігі қирап қалған, аш ел аса күрделі техникалық және өндірістік-өнеркәсіптік міндетті, өзінің жеке атом бомбасын даярлау міндетін шеше алғаны мені таң қалдырмай қоймайды. Академик Велихов өз естелігінде (АИФ от 1-го сент 1999 года) жазғандай, КСРО ҒА корр.-мүшесі Молчанов үкіметке баяндамалық жазбасын ұсынған көрінеді. Ол онда физиканың зиянын айтып, оны әлі өзара ғалымдар арасында дискуссияға алу қажеттілігін айтса керек. Сөйтсе, академиктер Курчатов, Зельдович және Харитон Берияға қоңыраулатып: «егер ғылымға бағыт өзгертілмесе, бомба жарылмайды – «не дискуссия» болсын, «не бомба жарылсын», - деп байбалам салған көрінеді. Лаврентий Павлович бұл мәселені Сталинге хабарлағанда ол «әрине бомба!» [4] десе керек. Сөйтіп, 29 тамызда 1949 жылы алғаш кеңес атом бомбасына сынақ жасалынды. Заряд қуаты шамамен тротил.эквивалентінің 20 килотонн құрды. Міне осылайша атом бомбасы қазақ жұртының сорына дүниеге келді.

Сөйтіп, 1947 жылы 21 тамызда КСРО Министрлер кеңесі мен КОКП Орталық комитетінің шешімі бойынша ядролық зерттеу полигонын құрды. Полигонның басты көзі Москва облысында Звенигород қаласында қалыптасып, оның жекелеген бөліктері Қазақстан жерінде ашыла бастады. Курчатов қаласы әскери базалық орталық болды. Ол шығыс Қазақстан облысынан солтүстік-батыс жақта орналасқан. Қаланың географиялық орналасуы, СШ 50 44,3 – ВД 7830,5 – 7833,7. 11 мың гектар жерді алып жатыр. Қаланың құрамына Курчатов қаласы, Дегелең темір жолы (2 км) және Молдары (3-4 км).

Бір мезетте Семей қаласынан 60 км қашықтықтан тұрмыстық әкімшілік құрылыстары жүргізіле бастады. Алғашында бұл әскери горнизон ретінде аса құпиялы түрде жұмыс жүргізді. Бұл елді-мекенді «Москва-400» деп атау көзделінді. Сөйтіп, 1947 жылдан бастап қала атом бомбасын ойлап тапқан академик Курчатов құрметіне осы есіммен аталып кетті. Ал әлемде ол «Семей – 21» атауымен белгілі болды. Қаланың тағы «Конечная» деген де атауы болған.

Бос жатқан жерден қала тұрғызу қарапайым жұмысшылар үшін алғашында оңайға соққан жоқ. Адамдар палаткада тұрып, күнделікті қажеттілік үшін уақытша монша, темір бөшкелерде су ысытып, жергелелер салды. Солдаттардың жергелелері фашинамен, офицерлер тактайлармен, фанералармен жабылды. Солдат орналасқан баспаналарда қыс бойы су тамшылап, 1948 жылғы қақаған аязда 40-50 градус суықтан адамдардың қол-аяқтары үсіп қалу салдарынан ампутациялау жиі орын алып тұрды. Үскірік аяздан соң, ақпан айында боран тұрады, қар басқан жергелелерден шығу оңайға соқпады, сол себепті, әр солдат күніне 300 гр. нанмен қамтама етіліп отырды. Бейбіт жағдайда осылайша дәл соғыстың күйін кешкен әскерилер отбасынан жырақта ауыр тұрмысты бастан кешті. Біртіндеп, тұрғын үйлер тұрғызылған соң, бұл ортада ЖЭС, екі қабатты үйлер салынды.

Полигон басшысы үшін тұрғызылған екіқабатты үйде қорғаныс қызметкерлерімен бірге Л.П. Берия да орналасты. 1950 ж. су қоймасы станциясының құрылысы аяқталып, 1952 жылы 36-пәтерлік үйлер тұрғызылды. Сонымен қатар бір жылдан соң, хирургиялық госпитальдар, екіқабатты казармалар бой көтерді. 1956-1958 жылдары гарнизонда монша, химиялық-тазарту орындары, жаңа наубайхана даярлау комбинаты, универмагтар ашылды. 1955 жылы қаланы жасылдандыру ісі басталды. 1960 жылы 95 га жерге 2 мың жеміс ағаштары, 35 мың декоративті ағаштар отырғызылды. Сонымен қатар көптеген гүл түрлері өсірілді.

Курчатов қаласында ғылыми және зерттеу лабораториялары, медициналық және биологиялық, математикалық және физикалық орталықтар, сонымен қатар шахта құрылысшыларының, бұрғышылардың, геолог барлаушыларының орталықтары пайда болды. Бұл қала кішкене ғана, көрікті қалаға айналды. Демалыс паркі, балалар алаңы, аэродром, темір жол, автобус бекеті, сондай-ақ, мәдениет сарайы, мұражай, өз телевидениесі мен газеті бар еді. Ядролық жарылыс өтетін орындардан ондаған және жүздеген км қашықтықтағы далалық аймаққа тас жолдары төселді. Сөтке бойы радалық құрылыстың айнасы, радиоантеналар полигонның жарылыс тәжірибелері өткізілетін жермен байланыс үшін аспанға қаратылып, айналып тұрды. Бұл әскери-өндірістік кешенді, жабық, «гүлденген» қаланың көрінісі міне, осындай еді. Алғашқы кездері қала дүкендерінің сөрелері жиі босап тұратын. Сүт өнімдері, жеміс-жидек, көкөніс, ет (қыста ғана болатын) тағы басқа тағам түрлері болмады. 1956 жылы қалаға КСРО-ның қорғаныс министрінің орынбасары, маршал А.М. Василевский келеді. Ол қала халқының жағдайын көріп, бұл мәселені шешуге уәде береді. Василевский А.М. Мәскеуге ұшып кетпей жатып қалаға жеміс-жидек, қарбыз әкелініп. Ішінде азық-түлік, тұрмысқа қажетті заттардың барлығы бар жаңа дүкендер пайда болады. Осыдан бастап жыл бойы жеміс-жидек, көкөністер, сүт өнімдері, ет өнімдері, шаруашылыққа қажетті заттар, барлығы үздіксіз жеткізіліп отырды [4,8-9бб].

Бұл қаланың өмірі маңайдағы ауылдық жерлердің өмірінен өте басқаша еді. Ауылдық жерлердің халқының жағдайы өте нашар болатын. Ауылдарда адамдар сабан үйлерде тұрды, электр жарығы, газ жоқ,

тіпті кей жерлерде ауыз су да болмаған. Курчатов қаласының тұрғындары өте жақсы жағдайда өмір сүріп жатты. Зерттеушілер үшін барлық жағдай жасалынды. 1990 жылы қалада тұрғындар саны 20 мыңға жетті.

Новосибирск қаласының тұрғыны өзінің аталған қаладағы өмірі мен полигондағы қызмет күндері естелігін былайша баяндайды: «Біз онда бала едік, түкті де түсінбеспіз ғой. Өзімізше біз онда болып келгенімізге, керісінше мақтанатынбыз. Небәрі 18-20 жастамыз. Штольняға резеңке етік, қорғаныс костюмінде баратынбыз. Жарылыстың адамзат баласы үшін осынша аса қауіпті екенін бізге ешкім айтқан да жоқ, сондықтан ғой, алғашқы жарылысты көргенше асыққан едік. Курчатов қаласында өмір сүріп, полигонға шығып тұрдық. Екі жыл әскери жылдарымда 26 рет полигонға шығыппын. Қала ішінде казармада жаттық, жағдайымыз жақсы болды. Солдат дүкеніне кіргенімде таңғаларлықтай еді, шпрот, тәтті сүт, компот. 70- жылдары Новосибирск қаласында түк жоқ еді ғой, ал онда барлығы тұрды.

Онда әскери институттың ғылыми-зерттеу секторы болатын. Біз сол бөлімге бекітілдік. Командада - 120 адам. Оның 80-і Новосибирскіден, 23 офицер бізбен жұмыс істеді. Оның тең жартысы ғылым кандидаты. Біздің міндетіміз мәліметтермен қамтама етіп отыру болды. Егер нақтырақ айтатын болсам, мен жарылыс уақытындағы бета және гамма сәулелерін тіркедім. Семейде полигонда екі түрде жарылыс сынағын жүргізетін. Ол «Г» алаңында – тауда, бірнеше км-ге созылған ұзындықтағы, жыраларда. Заряд 6-8 м. Бетонмен қапталған, жарылыс орнынан трубалар тартылған, әрбір аппараттық кешенге тағы да «жіп» трубалар тартылған – мәліметтер жинақталатын трубалар. Жарылыстың екінші түрі – Балапанда, 400 метр тереңдіктегі скважинада. Бұл ҚР –күтілетін район делінетін. Тіркеулерді осциллографтар арқылы жүргізетінбіз. Оның көрсеткіші автоматты түрде құрғақ пленкаларда бір мезетте шығарып беретін, ол кезде ондай фотоаппарат ешқандай жерде болмаған. «Палороид» фотоаппараттары кейін шықты ғой. Ол жерде ақшаны аямайтын. Датчиктер 50-80 мың сом тұратын! Ал айлық 1500 сом еді. Кейде офицерлер сол датчиктерді өздері ойлап тауып жататын. Есімде сол кезде мен әдеттегі киіміммен де шығып жүре беруші едім». Автордың өз өзімен берсек: «Однажды в горах, а там летом жара, нашли озеро — ура! И полезли купаться. Мозгов не было». Ал ол өзенде радиацияның қуаты мол болған ғой. Білесіз бе, офицерлер жалаң қолмен қатаң түрде ештеңені ұстамайтын, тек бізді бақылап жүретін, ал біз ақымақтар күн ыстық деп жалаңаш денемізбен суға түсіп алатынбыз. Дозиметристер территорияның улануын есептейтін. Жаңағы қондырғыларымыз кейде жарылып та кетіп жататын. Трубаларымыз 300-400 метрге ұшып кетіп жататын. Соның сынықтарын жинап жүретінбіз. Киімдерімізді сол жердегі радиаторлардан аққан суға жуып алып та жүре беретінбіз. Біз Курчатов қаласында орналасқан казармаларда карта ойнап, спорттық жарыстарға қатысып, көңілді жүретінбіз. Әскери қызметтен кейін екі жылдан соң, қолыма қорқынышты сыздауықтар қаптап кетті. Кейін мен, әскердегі жолдастарымды іздеп, оларға ашық уланған ортада қызмет еткенімізді айтып түсіндірдім. Көп жолдастарым 40-қа жетпей қаза болыпты» [5].

«18 жастағы Кемел Жұмашев ҚР ІІМ Құрметті ардагері, 2012 жылы «Құрмет» орденінің иегері. Полигон туралы айтқанда «мен оны концлагерден кем деп айтпас едім. Әскерге алып кеткенде қайда борышымызды өтейтінімізді жеткенде ғана білетінбіз. Үйден келген хат, радиоқабылдағыштар, байланыс құралдарының барлығы тексерілетін. Барлығы аса құпиялы болатын. Қайтатын кезде бізден «особистер» ешқайда жарияланбайтынымыз туралы қолхат алатын» [6], - дейді. Әскери борышын ол 1969-1972 жылдарда өтеген. Ол ядролық сынақты инженерлік қамтама ету бөлімінде болған. Штольнялар даярлауға атсалысқан. Полигон қарсаңындағы 50-70 км қашықтықтағы орналасқан ауылдағы барлық үйлердің терезесі сынып жататын. Солдаттарды сол орынға қайта жөндеу жұмыстарына жиі жіберіп тұрған. Ол жердегі үйлер мен казармалар щитобетонды болғандықтан оңай құлап қалатын көріндеі. Сынақтың болатын нақты уақыты мен мерзімін ешкім білмейтін. Ғылыми-зерттеу алаңында тәжірибе үшін 1500-ға жуық иттер ұсталынған. Әр кездерде таң атпастан ондаған иттерді штольняларға түсіру үшін әкетіп жататын. Ал қалғандары жантүршігерік дауыспен ұлитын. Бейне бір өлімге әкетіп бара жатқандай. Казармадағы солдаттар сол күні жарылыс болатынын біліп жататын. Әдетте ол сенбі күні, сағат 10.00 – да өтетін. Бір күні жарылысқа даярлық жүрген кезде солдаттардың басым көпшілігі ауырып тұрды. Менің мұрнымнан қан ақты. Төрт ай ауруханада, болып құлақ есту қабілетінен айырылды. Сөйтсек, 12 км қашықтықтағы штольняда авария болып, сәулемен уланған екенбіз. Құпия болғанына қарамастан «Америка дауысы» радиостанциясынан кешке бұл туралы хабар жетті. «Жеткізген кім?», - деп, тексерушілер тінтіп, итпен іздеп шықты. Сөйтсек, американдықтар спутник арқылы барлығын біліп отырады екен ғой» [6], - дейді ақсақал.

Ядролық жарылыс сынағы қайнап тұрған сол бір уақыттарда Курчатов қаласымен бір мезгілде бой көтерген, көрші орналасқан Шаған қаласының тұрғыны, Кузмичева Марина Владимировна (Дата проживания в городке (приезд - отъезд): 1961-1978. Состав семьи на момент проживания: Отец Кузмичев Владимир Александрович, военный. Мать Ольга Парфеновна, врач-педиатр. Место проживания в

городке: ул. Ленина дом 58, кв.34 Учеба (годы): 1968-1978 ол уақытта 5-6 жастағы қыз бала отбасы күнделігін былайша ақтарыла айтып баяндайды: «Менің бала күндерімнен ерекше есте қалғаны, таң атпастан, анам мені жұлқылап, тұрғызып, киіндіріп, қорқынышты дауыспен «қазір үй құлайды, жарылыс болады, тез қорғану керек» деп оятатыны еді. Ал мен қынжылып ренжитінмін. Мен болсам, жарылыстың болып, үйдің құлап жатқанын көргім келетін, баламын ғой, қызық сияқты болатын. Сосын нег болмай қалды екен деген де ойлар болатын. Сосын күндердің бір күнінде тағы да сола, тағы да сола, есейе бастағанда тіпті оған мән бермейтін болып алдым. Сосын бір жұмбақ дүние мен үшін, дәл жанымыздағы Курчатов қаласы болатын. Оны немесе «Конечная» деп атайтын. Ол жаққа ешкімді жібермейтін. Тек қана арнаулы билеті барларды ғана жіберетін. Біз ол жаққа ядролық полигонның шағын қаласы ретінде қарайтынбыз. Ақылдылар сол кезде қаладан кетіп, көшіп кетті. Кім білсін, егер Чернобыль оқиғасы болмаса, біз қандай сұмдықтан өткенімізді ешқашан білмей кете берер ме едім? Дәрігерлер тексеруге шақыратын, ал нәтижесін дұрыстап түсіндірмейтін де. Кейін білдім, 100 бэр радиациясын қабылдаған екенмін ғой! Балам патологиямен туылып, бір айдан соң шетінеп кетті. Екінші рет бала көтеру онайға соққан жоқ. Ал үшіншісін көтеру азаматтық ерлікпен тең болар еді-ау» [7], - деп ауыр күрсінді. Міне осындай естеліктер халық арасында толып жатыр.

Бұдан қорығатынымыз, империалистердің әлемдегі үстемдігі үшін жасаған ауыр қасіреттің жауабын бүгінде кім береді? Өткен мен болашақ ортасындағы жүрген біздер мен сіздер артымыздан ерген жаңа ұрпақтың салауатты өмірі үшін, ендігі тұста қателеспегеніміз абзал. Ендігі қателік ол – кешірілмес күнә болмақ!

1 Мемлекет басшысы Нұрсұлтан Назарбаевтың Қазақстан халқына Жлдауы Қазақстан жолы – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ 17 қаңтар 2014 жыл

2 «Халық тарих толқынында» бағдарламасы 2013 ж.

3 Иосиф Финкельштейн записки участника атомного проекта Научно-исследовательский институт электрофизической аппаратуры имени Д.В.Ефремова. Вехи истории - 1945-2005. СПб, 2006. 35 с.

4 Гапонов Ю.В. Игорь Васильевич Курчатова (1903-1960) Жизненный путь (К столетию со дня рождения) Физика элементарных частиц и атомного ядра 2003. Т. 34. Вып.3. 126 с.

5 Участник испытаний в Семипалатинске: мы гордились и ничего не понимали. Испытатель спецвооружения Олег Тарасов РИА Новости. Екатерина Штукина

6 Қасымов Э. Семипалатинский полигон: воспоминания очевидца Вечерняя Астана 2013 29 август

7 Марина Кузьмичева «Воспоминание о Чугане» РИА Новости <http://ria.ru/nsk/20130829/>

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ КҮЗЕТ ҰЙЫМДАРЫ ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРІН ДАЙЫНДАУ ТӘЖІРИБЕСІНЕН

Қ.Ү. Төлеубаев – Қазақ-Орыс халықаралық университетінің магистранты

В статье рассматриваются некоторые вопросы организации обучения и осуществления государственного контроля за деятельностью специализированных учебных центров по подготовке работников частных охранных структур в Республике Казахстан.

The given article touches upon the questions about studying and realizing the state control of specialized educational centers for preparing the workers of private security structure of the Republic of Kazakhstan.

Бүгінгі күні жеке күзет құрылымдары мемлекетіміздің ішкі қауіпсіздік жүйесінің ажырамас бөлігі болып табылады. Айтар болсақ, жеке тұлғалардың комерциялық және жекелеген мемлекеттік құрылымдардың күзетін қамтамасыз ету, сауда және қаржы саласындағы әріптестерді тексеру, жұмысқа орналасу кезінде азаматтардың қаншалықты сенімділігін тексеру т.б.. Мұның барлығы дерлік құқықбұзушылықтың өсу қарқынын қысқартуға әсер ете отырып, толықтай алғанда елімізде экономиканың тұрақтануы мен криминогендік жағдайдың жақсаруына ықпал етеді.

Дегенмен, барлық дұрыс та, оң сәттерін айтқанымызбенен, күзет қызметін белгілі бір деңгейлерде адам және азаматтың құқықтары мен бостандықтарының бұзылуының қызметтік қауіпі бар ортаға жатқызуға болады. Қазақстан Республикасының «Күзет қызметі туралы» Заңының 6-бабы 1-тармағына сәйкес «Күзет қызметі субъектілерінің қызметті жүзеге асыруы кезінде мемлекет азаматтар мен заңды тұлғалардың құқықтары мен бостандықтарының сақталуына кепілдік береді және оны қамтамасыз етеді», яғни мұнымен бірге жоғары кәсібилікті және де жеке күзет ұйымдары қызметкерлерінің дайындық сапасына кепілдік береді [1].

Қазақстан Республикасының «Күзет қызметі туралы» Заңының 5-бабы 2-тармағында жеке күзет ұйымында, күзетші қызметін атқаратын қызметкерлерді даярлау мен біліктілігін арттыру (арнаулы оқу курсы) Қазақстан Республикасының Үкіметі айқындайтын мамандандырылған оқу орталықтарында жүргізілетіндігі және де күзет қызметінің субъектілері мемлекеттік құпияларды қорғау саласындағы

заңнаманың талаптарын сақтай отырып, тәжірибе алмасу, өз мамандарының біліктілігін арттыру, қазіргі заманғы техникалық құралдар мен технологияларды енгізу және пайдалану мақсатында күзет қызметі саласындағы шетелдік компанияларды қатыстыруға құқылы екендіктері келтірілген [1]. Бүгінгі күні Қазақстанда сегіз мамандандырылған оқу орталықтары жұмыс жасайды, және де олардың отыз тоғыз филиалдары қызметтерін жүзеге асыруда [2].

Күзет ұйымдарының басшылары мен күзетшілерін арнайы дайындау және біліктілігін арттыру бойынша бағдарламалар мен біліктілік талаптары (күзетшілерді арнайы оқыту курсы) «Күзет қызметі туралы» Қазақстан Республикасының Заңын іске асыру жөніндегі шаралар туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2002 жылға 5 сәуірдегі №407 қаулысымен бекітілген. Бұл қаулыға сәйкес күзетшілерді даярлау және қайта даярлау жөніндегі оқу орындарына қойылатын біліктілік талаптары, сондай-ақ мынадай негізгі талаптарға жауап беретін тиісті оқу-материалдық базасының болуы қажет:

- тиісті санитарлық нормаларға сай сабақтарды жүргізуге арналған үй-жайлардың болуы;
- оқыту бағдарламасында көзделген арнаулы және техникалық құралдардың болуы;
- оқ ату даярлығы жөніндегі сабақтарды өткізу үшін арнайы жабдықталған атыс тирінің болуы;
- оқытылатын пәнге сәйкес біліктілігі мен білім беру деңгейі бар оқытушылар құрамының болуы.

Сонымен бірге осы қаулымен жеке күзет ұйымдарымен қолданылатын арнайы қорғаныс және арнайы техникалық құралдардың, күзетшілердің нысанды киімдері мен құжат үлгілерінің тізімі белгіленген.

Өз қызметтерін ішкі және сыртқы бекеттерде атқаратын жеке күзет ұйымдарының басшылары мен күзетшілерін дайындаудың жұмыс жоспары басқаларымен бірге келесі пәндерді де қарастырады:

1. «Құқықтық білімдердің негіздері», мұнда мемлекеттік емес күзет құрылымдарының басшылары мен күзетшілері келесі тақырыптарды зерделейді:

- «Қылмыстың түсінігі және оның құрамы. Қылмыстық жазалаудың түсінігі және мақсаты»;
- «Қажетті қорғаныс. Озбырлық жасаған тұлғаны ұстау. Аса қажеттілік»;
- «Әкімшілік құқықбұзушылықтың түсінігі. Әкімшілік жауапкершілік және оның негізі»;
- «Қызметтік қаруды және арнайы құралдарды қолданудың құқықтық негіздері»;
- «Жеке күзет қызметі қызметшілерімен өкілеттілігін асыра пайдалану».

2. «Қызметтік даярлау» пәні басқаларымен бірге келесі тақырыптарды қарастырады:

- «Құқықтық тәртіпті қорғау және қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету аумағында құқық қорғау органдарымен әрекеттестік»;

- «Оқиға болған орынды қорғауды ұйымдастыру. Іздерді және заттай айғақтарды сақтау»;

- «Экстрималдық жағдайлар. Жағдайды бағалау психологиясы. Экстрималдық жағдайдың арта түсуін болжау. Өзін-өзі ұстай білу».

3. «Криминалистика» пәнін оқу барысында жеке күзет қызметі субъектілері келесі тақырыптармен танысады:

- «Оқиға болған жерді қарау әдісі, қылмыскерлердің ізін сақтау, соның ішінде саусақ таңбаларын»;
- «Құжаттарды қолдан жасау белгілері, фотосуреттерді ауыстыру және оны анықтау»;
- «Ауызша портретті іздеу мақсатында қолдану».

4. «Лаңкестікке қарсы дайындық» пәні келесідей тақырыптарды қарастырады:

- «Лаңкестікке азаматтық қарсы тұрудың құқықтық және ұйымдастырушылық негіздері»;

- «Жасанды жарылғыш құрылғылар, олардың құрылымы және іске қосылу барысы»;

- «Күзет қызметтерінің қылмыстың алдын алу шараларын ұйымдастыруы. Жарылғыш құрылғы қойылды деген хабар алынғаннан соң әрекет ету тәртібі»;

- «Аумақты, көлік құралдарын, ғимараттар мен үй-жайларды жарылғыш құралдардың бар немесе жоқтығына тексеріп қарау тәртібі».

5. «Арнаулы техника мен байланыстың негіздері»;

6. «Оқ ату даярлығы»;

7. «Арнаулы дене шынықтыру даярлығы»;

8. «Медициналық даярлық кіруі тиіс [3].

Сонымен, жоғарыда аталған нормативтік-құқықтық актіні саралай отырып мемлекеттік емес күзет құрылымдары кәсіби дайындалған қызметкерлер ретінде құқықбұзушылықтардың, қылмыстылықтың, лаңкестік және діни экстремистік әрекеттердің алдын алу немесе ескертуде ішкі істер органдарына тиімді көмек көрсете алатындығын көреміз. Құқық қорғау органдары да өз кезегінде мемлекеттік емес күзет құрылымдарының субъектілерін әрекеттестік шеңберінде жоғарыда аталған құқықтық пәндерді оқып үйренуіне және оны тәжірибемен байланыстыруға көмек көрсете алады.

Жеке күзет ұйымдарының басшыларын және күзетші лауазымындағы жұмыскерлерді дайындауды жә-

не біліктілігін көтеруді жүзеге асыратын мамандандырылған оқу орталықтары және олардың филиалдары үшін бекітілген қарулардың түрі, типі, моделі, саны және оларға қажетті оқ-дәрілер «Жекелеген қару түрлерінің айналымына мемлекеттік бақылау жасау туралы» Қазақстан Республикасының Заңын жүзеге асыру жөніндегі шаралар туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2000 жылғы 3 тамыздағы N 1176 қаулысымен анықталған [4].

Өз қызметтік міндеттерін адамдар мен азаматтың өмірлері мен денсаулықтарын қорғауға арнаған күзет қызметкерлерін арнайы дайындау және олардың біліктілігін арттыру бойынша бағдарламалар «Күзет қызметі туралы» Қазақстан Республикасының Заңын іске асыру жөніндегі шаралар туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2002 жылғы 5 сәуірдегі №407 қаулысымен бекітілген. Оқытудың жұмыс жоспары мен бағдарламасына сәйкес қызметін сыртқы және ішкі бекеттерде атқаратын күзетшілер және жеке күзет ұйымдарының басшылары үшін бір оқу курсының ұзақтығы - 99 оқу сағатын, ал жеке тұлғалардың өмірлері мен денсаулықтарын қорғауғайтын күзет қызметкерлері үшін - 146 оқу сағатын құрайды.

Күзет қызметкерлерінің біліктілігін арттыру курсы жылма-жыл өткізіліп тұрады. Біліктілігін арттыруға байланысты алатын болсақ, өз қызметтерін сыртқы және ішкі бекеттерде атқаратын күзетшілер үшін бір оқу курсының ұзақтығы - 36 оқу сағатын, жеке тұлғалардың өмірлері мен денсаулықтарын қорғайтын күзет қызметкерлері үшін - 72 оқу сағатын құрайды. Ал жеке күзет ұйымдарының басшылары осы лауазымында үзбей жұмыс жасап келетін болса, онда олар екі жылда бір рет біліктілікті арттыру бойынша - 19 оқу сағатын өтеді.

Оқу орталықтарында дайындық және біліктілікті арттыру оқу курсы аяқталған соң өткен тақырыптар бойынша емтихандар өткізіледі. Емтиханды құрамы 3 адамнан кем болмайтын комиссиямен қабылдайды және де оның төрағасы болып Ішкі істер департаменті мемлекеттік күзет қызметінің өкілі тағайындалады. Емтиханды сәтті тапсырған тұлғаларға мамандандырылған оқу орталығының курсы бойынша біліктілік деңгейі берілгендігі туралы куәлігі беріледі. Бұл куәлікке оқу орталығының басшысы және емтихан комиссиясының барлық мүшелері қол қояды [3].

Сонымен, Қазақстан Республикасында жеке күзет құрылымдары қызметкерлерін оқытуды ұйымдастыру белгілі бір деңгейде қолданыстағы заңдармен реттелген.

Дегенмен, біздің пікірімізше жеке күзет құрылымдары қызметкерлерін дайындауды ұйымдастыру жұмыстарын және де мамандандырылған оқу орталықтарының қызметтеріне мемлекет тарапынан бақылау жасауды әлі де жетілдіру керек. Атап айтар болсақ, жеке күзет құрылымдарының басшыларын және күзетшілерін арнайы дайындық және біліктілікті арттыру курсынан өткізуді жүзеге асыратын мамандандырылған оқу орталықтарының қызметі Қазақстан Республикасының «Лицензиялау туралы» Заңымен лицензияланбайды [5] және олардың қызметінің біліктілік талаптарына сәйкестігін мемлекеттік бақылау, заңды түрде бірде бір мемлекеттік органға бекітілмеген. Ішкі істер министрлігі және оның аумақтық құрылымдық бөлімшелері мамандандырылған оқу орталықтарын бір рет қана есепке алады және де жоғарыда атап өткеніміздей оқу орталықтарында ұйымдастырылған курс соңындағы емтихан кезінде ғана ПД мемлекеттік күзет қызметінің өкілі төрағалық етеді. Мамандандырылған оқу орталықтарында оқу бағдарламаларының орындалуына, оқу-әдістемелік құжаттардың дайындалу сапасына және оқу үрдісінің сапалылығына бақылау жасау Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігімен және Қазақстан Республикасының Ішкі істер министрлігімен жүзеге асырылмайды.

Ұсыныс ретінде айтар болсақ, күзет қызметінің өзіндік ерекшеліктері Қазақстан Республикасындағы жеке күзет құрылымдарының қызметкерлерін дайындау төңірегіндегі ұйымдардың оқытуды ұйымдастыру жұмысын әлі де жетілдіруі және де мемлекеттік бақылауды жүзеге асыру қажеттілігі туралы айтуға мүмкіндік береді. Сонымен бірге мамандандырылған оқу орталықтары жеке күзет құрылымдары мамандарын дайындау кезінде теория мен тәжірибені байланыстыру мақсатында мемлекеттік құқық қорғау органдарымен тығыз әрекеттестікте жұмыс жасағандары дұрыс.

1 *Қазақстан Республикасының 2000 жылғы 19 қазандағы N 85 "Күзет қызметі туралы" Заңы. (кейінгі өзгерту және толықтыруларлармен).*

2 *Қазақстан Республикасы ИМ КЖД ӘПК хаты (кіріс № 378 2012ж.07.06.)*

3 *"Күзет қызметі туралы" Қазақстан Республикасының Заңын іске асыру жөніндегі шаралар туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің қаулысы 2002 жылғы 5 сәуір N407. (кейінгі өзгерту және толықтыруларлармен).*

4 *"Жекелеген қару түрлерінің айналымына мемлекеттік бақылау жасау туралы" Қазақстан Республикасының Заңын жүзеге асыру жөніндегі шаралар туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2000 жылғы 3 тамыздағы N 1176 Қаулысы (кейінгі өзгерту және толықтыруларлармен).*

5 *«Лицензиялау туралы» Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 11 қаңтардағы N 214 Заңы. (кейінгі өзгерту және толықтыруларлармен).*

ПАТШАЛЫҚ РЕСЕЙДІҢ ЖЕТІСУДЫ ОТАРЛАУ МӘСЕЛЕСІ ЗЕРТТЕУЛЕРДЕ

А.С. Кенжебекова – Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Әлем тарихы кафедрасы аға оқытушысы

В данной статье автор рассматривает исследования по проблеме колонизации царизма в Жетысу. Проводится историографический обзор трудов исследователей XX века этого периода на территории Жетысу. В завоевании казахских степей царизмом большую роль играла военная колонизация края. В исследовании приводятся материалы из истории формирования Уральско-го (Яицкого) и Сибирского казачьего войска, а также образования военных линий в Казахстане. В начале царизм ограничился военно-казачьей колонизацией края. В середине 60-х г. XIX в. из центральной России в Казахстан началось переселение крестьян. Царское правительство рассчитывало, что обеспеченные крестьяне будут проводить русификаторскую политику в крае и служить источником пополнения колониальных войск. Определив свои цели, царское правительство приступило к их осуществлению. На местах подготавливался ряд мер по колонизации казахской степи и заселению ее крестьянами из центральных губерний России, как бы решая свою аграрную политику в Казахстане.

In this article tsarism colonization in Semirechie problems researching is described by author. The historiographic review of works of researchers of the XX century of this period in Zhetysu's territory is carried out. In a gain of the Kazakh steppes tsarism military colonization of edge played large role. In research materials from history of formation of Ural (Yaitsky) and the Siberian Cossack army, and also formation of military lines are given in Kazakhstan. At the beginning the tsarism was limited to the military-Cossack colonization of edge. In the mid-sixties from the central Russia to Kazakhstan resettlement of peasants began of the XIX century. The imperial government counted that wealthy peasants will pursue rusifikatorsky policy in the region and to be a source of replenishment of colonial armies. Having defined the purposes, the imperial government started their implementation. On places a number of measures for colonization of the Kazakh steppe was prepared and to settling by her peasants from the central provinces of Russia, as though solving the agrarian policy in Kazakhstan.

Қазақстан территориясын еш қиындықсыз отарлау саясатын Ресей империясы жүзеге асыру үшін үкімет тарапынан жүргізілген қоныс аудару қозғалысы тұсынан көрініс тапты. Ресей империясы Қазақстанның ең бай өлкесі Жетісуды отарлау саяси мүдделері үшін көздеді. Патшалық Ресейдің Жетісуда жүргізген қоныс аудару саясаты отаршылдық жүйенің бір бөлшегі болды. 1846 жылы генерал Вишневскийдің басшылығымен болған барлық Үлкен орданың сұлтандарын жинап, олардың Ресей отарын мойындаған анттын алуы актысынан бастап [1, 65 б.], «Жеті су» құқығы Ресейліктерге бекітілді. Осылайша, Жетісу өлексінде бекіністер біртіндеп салына бастады. Оған қоныстанған бірінші казактар одан кейін, қарашекпенділер келе бастаған. Осы жағдай 1905 жылы 14 ақпанда Егіншілік және мемлекеттік меншік министрлігінің қарауында Жетісу қоныс аудару мекемесі құрылғанға дейін жалғасын тапқан. Одан әрі Жетісуға қоныс аудару ісінің жүйелі бағытын анықтауға болады.

Әсіресе, Жетісуды Сібір казактарының отарлаудағы рөлі тарихшы-зерттеушілердің назарынан тыс қалмады. Ресей империясы Жетісу өңірін өзінің отарына айналдыру үшін біршама ауқымды істер атқарды. Отарлау саясатының басты бағыттарының бірі казактарды қоныстандыру және бекіністер мен әскери шептер салу еді. Өйткені Ресей империясы шет аймақтарды өзіне бағындыруда казактарды әскери күштерін отарлау саясаттарына пайдаланған. Казактар патша үкіметінің сол кездегі тәуелді әскери күші болатын.

Қазақстанның Ресей империясының құрамына қосылу кезіндегі қоныс аудару проблемасын зерттеушілер әр кезеңге бөліп қарастырып жүр. Соның ішінде қоныстандырудың бірінші кезеңіне казактардың қоныс аударуын жатқызады. Отандық тарихнамада Ресей бодандығын қабылдауда орыс шаруаларына дейін қазақ даласын игеруді бастап берген казактар болғандығы жайлы тұжырым қалыптасқан.

Патшалық Ресей отарлауы мен қоныстануы тарихнамасын революцияға дейінгі, кеңестік және тәуелсіз Қазақстан кезеңі деп үш кезеңге бөліп қарастыруымызға болады.

Жетісудағы патшалық отарлау мәселесі негізінен XIX ғасыр екінші жартысы мен XX ғасыр басында Қазақстанда қызмет бабымен болған патша үкіметінің шенеуіктерінің, орыс зерттеушілерінің еңбектерінен көрініс тапты. Сонымен қазақ зиялыларының баспасөз беттерінде жарияланған мақалалары да осы мәселе төңірегінде өрбіген.

Кеңес дәуіріне дейінгі кезеңде жарық көрген Н.З.Леденев, М.А.Терентьев, С.Н.Велецкий, П.Румянцев, К.И.Пален және т.б. [2] еңбектері жатады. Бұл авторлар өз заманның адамдары болғандықтан, олардың көзқарастары сол уақытқа, идеологияға ықпалды еді. Еңбектерде казак жауынгерлерінен жасақтардың құрылуы, линиялық бекіністердің салынуындағы жетістіктері, казак-орыстардың бас көтерушілерді жазалауы, Жетісу жерін біртіндеп отарлауындағы іс-әрекеттері, қоныс аударуы ісі т.б. тәрізді жалпы аймақты отарлаудағы жетістіктері туралы жазылды.

Революцияға дейінгі кезеңдегі казактар тарихын зерттеуде Казак әскерлерінің есауыл болған Н.З.Леденевтің еңбегі [3] мұрындық болады. Казак қоныс аударуы мен отарлауы мәселесін зерттеушілер

Н.З.Леденевтің осы шығармасын дерек көзі ретінде пайдаланады. Автор еңбегінде Н.З.Леденев патша империясының отарлауына дейінгі кезеңдегі Жетісу өлкесінің табиғаты, табиғи байлығы, тарихы жайлы қысқаша мәліметтер беріп, патша империясының оталау саясатының жүзеге асырушы казактар қоныстануының басталуы жайлы Жетісу мысалында құнды мәліметтерін беріп өткен. Оған жүктеп берген программа бойынша: 1) казачество – отарлаушы, 2) казачество - мемлекеттік шекараны қорғаушы, 3) казачество – православие сенімінің қорғаушысы [4] деген сияқты ауқымды сұрақтармен бірге жекелей сұрақтар төңірегінде зерттеулерін жүргізген.

Тарихтан белгілі, 1909 жылдың мамыр-маусым айларында Петербургте П.П.Румянцевтың басшылығымен Жетісу өлкесін зерттеудің статистикалық партиясы құрылады. 1909 жылға дейін Жетісудағы Қоныс аудару ісінің статистикалық бөлімі басшысының бұрынғы көмекшісі Воронкова болатын. 1909 жылы Қоныстандыру Басқармасы Жетісу облысын тарихи - жаратылыстану және шаруашылық - статистикалық жағынан тексеруге жаппай кірісті, сондықтанда қырғыздарға жер бөліп беру, артық жерлерді анықтау, жер пайдалану, өлкеде ресей отарлауын жүргізуге қор жасау статистикалық партияның басты мақсаты еді. Өзінің еңбегінде П.Румянцев казактардың бекіністер салу мен қоныстануы туралы, олардың қарамағындағы жерлер жайында мәліметтер көрсетеді. Мәселен, автордың пайымдауынша 1830 жылы Аягөз Сыртқы Округын құру жөнінде патша жарлығына сәйкес, 1831 жылы қазіргі Сергиополь станциясының орнына Аягөз әскери Приказы орналасып, қазыналық үйлер салына бастаған [5,40 б.]. Осылайша П.Румянцев отарлаудың алғашқы бастамасын казактардың әскери күші арқылы бекіністердің салынуымен яғни, 1847 жылы Аягөзге сібір казактарын күштеп орналастырумен [6, 46 б.] сипаттайды. 1847 жылдан бастап Жетісуды әскери отарлау ары қарай жалғасқандығы туралы ой түйіндейді. Міне, осыдан патша өкіметі казактарды бастапқыда күштеп қоныстандырып, оларды әскери күш ретінде пайдаланғандықтарын айқын көреміз.

Орыс зерттеушілері империяның казактарды өздерінің қол шоқпары ретінде соғыс істеріне жұмсағандығын еңбектерінде ашып жазбаса да, олардың ерсі қылықтары олардың еңбектерінен көрініс тапқан. Мәселен, 1906 жылғы жарияланған М.Т.Терентьевтің «Орта Азияны жаулау тарихы» деп атлатын еңбегінде: «казактар қазақ жерінің орманды табиғатын жан ашырлықсыз ысырапсыз пайдаланып, жергілікті халықтан тартып алған жарамды жерлері аз уақыт пайдаланып, жер тозу жағдайына жеткенде, оларды тастап басқа жерлерге кетіп отырды» дейді [7, 268 б.].

1907 жылы Патша өкіметінің отарлау саясатына қарсы жазылған қоныстандыру шараларын әшкерелейтін Мемлекеттік Думаның депутаты Т.Седельниковтың еңбегі жарық көрді. Автордың зерттеуінде жалпы сол кездегі қазақ қоғамындағы қоныс аударуды ұйымдастырудағы жіберген қателіктер, патша шенеуіктерінің өз еріктерімен жасаған жүгенсіздіктері ашып көрсетілген. Әсіресе, қазақ жерлерін қоныстандыру үшін тартып алынған, оларды шөл-шөлейт аудандарға ығыстырғанын, қоныс аудару қорларының жергілікті тұрғындардың пайдаланып отырған жерлері тарапынан жүргізілгендігін сыни тұрғыдан жазады. Ол осы қоныс аудару мәселесінен туындаған жер тапшылығы туралы: «даладағы жер бөліп алу жұмыстарының ілгерілей жүруі Ресейдегі аграрлық күйреудің орнын жеңілдетпейді, керісінше ол қырғыздарға қатысты орыстық-шовонистік пиғылдың қатыгездігін көрсетеді» [8, 78 б.], - деп пайымдауы осының дәлелі. Қазақ ауылының отырықшылыққа көшуіне патша үкіметі жағдай жасамағанын, керісінше кедергі келтіргенін осылайша патша үкіметі тарапынан шыққан заңдар жүйесі мен іс-әрекеттерін әшкерлеп, шындыққа жанасатын пікірлерін айтты.

Империялық билік тұсында Жетісу жерінде орын алған өзгерістер жергілікті халықтың өміріне нұқсан келтіріп, оларды құнарлы жерлерінен айырып, терең дағдарысқа түсуі тарихи шындық. Сондықтан да зерттеулер, Қазақстанның кеңестік кезеңдегі тарих ғылымында патша үкіметінің қоныстандыру саясатын арнайы зерттеген бірқатар еңбектер бар. Әйтсе де, зерттеулер кеңестік заман идеялогиясының қыспағында қалды. Бірақ соған қарамастан Ресей империясының Қазақстан мен Орта Азиядағы отарлық саясатын зерттеуді бағыт еткен, осы тарихи кезеңге шынайы баға берген тарихшы ғалым П.Г.Галузо болды. Автордың ғылыми зерттеулері патшалық Ресейдің қазақ жерлерін отарлауы, казак-орыс шаруаларының қоныс аударуы туралы және XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғ. басындағы Оңтүстік Қазақстандағы аграрлық мәселесін зерттеуге арналған. 1929 жылы жарыққа шыққан «Түркістан – колония» [9, 226 б.] зерттеу жұмысында патша өкіметінің Түркістандағы отарлау саясатының сипатын, автор патша өкіметінің өлкеге орыс шаруаларын қоныстандыруының басты мақсаты өзінің әлеуметтік-саяси тірегін қалыптастыру деген батыл тұжырым жасаған. Келесі еңбегі 1965 жылы жарық көрген «1867-1914 ж.ж. Оңтүстік Қазақстанның аграрлық қатынасы» [10]. Еңбекте өлкеге казак және орыс шаруаларының қоныс аударуын мақсаты мен себептеріне қарай кезеңдерге бөліп қарастырып, жергілікті халыққа кері ісерін көрсетеді. Автор еңбектерінде сол кезеңдегі статистикалық және мұрағат мәліметтерімен бірге сол кезде жарияланған Н.З.Леденевтің, С.Н.Велецкийдің, А.А.Кауфманның, Г.А.Калпаковскийдің және т.б. зерттеушілердің еңбектерін пайдаланған.

Автор қоныс аударудың Қазақстанның Жетісу аумағындағы 1867-1868 жж. қазақ даласын басқару үшін «Уақытша ережелерден» бастау алатындығына назар аударған. Ғасырлар бойы қалыптасқан ұлттық басқару жүйелері жойылған кезден бастап, қазақ даласы үш генерал-губернаторлыққа бөлінгені, 1867-1882 жж. Жетісу облысы құрылғаны, қайтадан патша жарлығы бойынша – 1899 жылдың шілдесінен бастап 1918 жылға дейін Ресейдегі Соғыс министрлігіне қараған Түркістан генерал-губернаторлығының құрамында болғаны, ал 1882-1897 жж. Ішкі Істер Министрлігіне қарасты Дала генерал-губернаторлығының қарауында болғаны туралы [11, 35 б.] баяндап, оқиғалар желісін сабақтастыра қарастырған.

Кейінгі кезең зерттеуіне М.Ж.Әбдіровтың еңбегін алуымызға болады. Оның казак отарлауына байланысты 1994 жыл «Қазақстан казактарының тарихы» деген монографиясы жарық көрді. Автор казак отарлауына байланысты деректерді пайдалана отырып, тың көзқарас танытқан. Ресейдегі 11 казак әскери жасағының 4 Орал, Орынбор, Сібір және Жетісу казак әскери жасақтарының тікелей Қазақстанда орыналасқандығын баса назар аударып, зерттеудің 5-тарауын Жетісу казачествосына арнайды. Автор өлкеге орыстардың енуін 1831 жылғы Аягөз Приказы бойынша, сібір казактарының гарнизондарының орналасуымен [12, 119 б.] байланысты сипаттай отырып, казактардың қоныстануын осы жылға сәйкестендіреді. Казактардың келуін автор казактар иесі жоқ жерге келгендей өз бетінше өлкедегі шұрайлы жерлерге қоныстанып, әсіресе Сергиополь және Қапал уездерінің халқын жерден қатты тарықтырғанын айтады. М.Әбдіров өлкедегі жағдайды: «...казак қонысы өзен аңғарлары мен тау қыраттарына орналасып, жергілікті казак малшыларының дәстүрлі мал шаруашылығы маршруттарының жолын жауып тастаған», - деп сипаттайды. Сондай-ақ зерттеуде, Түркістан өлкесінің патша генерал губернаторы А.Н.Курапаткинның 1916 жылғы Жетісудағы көтерілістен кейін шындықты айтпасақ болмайтын мәліметін «Жетісуда 1897 жылғы санақ бойынша, олар 796 815 адам, немесе жалпы халықтың 85 проценті болса, ал 1907 жылда небәрі 803 мың болған. Сол уақытта казактардың қарамағында 639 мың десятин жер болса, ал қазақтарда бар жоғы 170 мың десятин жер үлесі бар» [13, 130 б.], - деп автор, сол кезеңдегі қазақ қоғамындағы өзекті мәселені дөп басып жеткізеді. Осындай салыстырмалы мәліметтен қазақ халқының саны он жыл көлемінде азаюын көтерілісшілердің аяусыз жазаланып, ал кейбіреулерінің қытайға қоныс аударуға мәжбүр болғандығымен түсіндіреміз.

М.Ж. Әбдіров өз зерттеуінде казактардың үш міндетті, өз алдарына қойғандығын атап көрсетеді. Олар: ең жақсы және шұрайлы жерлерді тартып, көші қон аймағын тарылтып, халықты шөл далаға ығыстыру арқылы ғасырлар бойы қалыптасқан шаруашылығынан айыру; кезекті әскери жорықтар кезінде жаппай малдарын айдап әкету, осылайша қазақтарды тіршілік көзінен айыру; бейбіт жатқан ауылдарға тонаушылық шапқыншылық кезінде тіршілік тұтқасы, әскери күші – ер адамдарды жаппай қырып жою мен қолға түсіру [14, 140 б.]. Яғни, патша империясының отарларлауында казактар ролі елеулі болғандығы еңбекте көрініс тапқан.

XIX ғасырдың екінші жартысы патшалық Ресейдің Қазақстандағы әскери құрамаларын одан әрі шоғырландыру, қарулы күштерді еселей түсу, әскер топтарының құрылымы мен ұйымдастыруын жетілдіру, өлкенің басты орталықтарына ірі горнизондар орналастыру кезеңінде казак әскерлерінің ролі ерекше болды.

1 Леденев Н. *История Семиреченского казачьего войска. 1908. 65-б.*

2 Леденев Н. *История Семиреченского казачьего войска. 1908, Терентьев М. История завоевания Средней Азии СПб., 1906, Велецкий С.Н. Семиреченская область и ее колония (итоги работ по колонизации Семиречья за 8 лет) (1906 –1913 гг.) Л., 1916, Румянцев П.П. Уезды Жетысу. А., 2000. Пален К.К. Переселенческое дело в Туркестане. СПб., 1910.*

3 Леденев Н. *История Семиреченского казачьего войска. 1909.*

4 Леденев Н. *История Семиреченского казачьего войска. 1909.*

5 Румянцев П.П. *Уезды Жетысу. А., 2000, 40-б, Леденев Н. История Семиреченского казачьего войска. 1909, 56-57-бб.*

6 Румянцев П.П. *Уезды Жетысу. А., 2000, 46-б.*

7 Терентьев М. *История завоевания Средней Азии Т. 2-3, СПб., 1906, 268-б.*

8 Седельников Т. *Борьба за земля в Киргизской степи. СПб., 1907, 78-б.*

9 Галузо П.Г. *Туркестан – колония (Очерк истории колониальной политики русского царизма в Средней Азии). – Ташкент: Госиздат, 1929. – 226 с.*

10 Галузо П.Г. *Аграрные отношения на юге Казахстана в 1867-1917 гг. А., 1965.*

11 Галузо П.Г. *Аграрные отношения на юге Казахстана в 1867-1917 гг. А., 1965. 35-б.*

12 Абдиров М.Ж. *История казачества Казахстана А., 1994, 119-б.*

13 Абдиров М.Ж. *История казачества Казахстана А., 1994, 130-б.*

14 Абдиров М.Ж. *История казачества Казахстана А., 1994, 140-б*

**ҰСЫНЫСТАР ҮШІН
ДЛЯ ЗАМЕТОК**
